

ΝΙΝΑ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΤΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 76

ΤΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ
ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ντιάνα Ζαφειροπούλου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ελένη Μπεχράκη

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Γιάννης Παρασκευάδης

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Κατερίνα Ηλιοπούλου

ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΙ-ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Δαβίας

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

www.tap.culture.gr

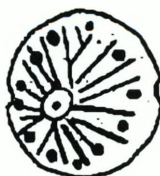
ISBN 960-214-317-7

ISSN 1108-1244

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 76

ΝΙΝΑ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΤΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2001
ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

*Αφιερώνεται στη μνήμη
του αδελφού μου Γιάννη Κυπαρίσση
και των γονέων μου*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	27
ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΩΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ	37
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ ΣΕ ΜΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	43
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	51
Α. Ανθρωπόμορφα	51
Β. Ζωόμορφα	60
Γ. «Προσωπεία»	64
Δ. Ομοιώματα καρπών	67
Ε. Ομοιώματα επίπλων	69
ΣΤ. Βραχιόλια	73
Ζ. Δαχτυλίδια	85
Η. «Ενώτια»	88
Θ. «Κουμπιά»	91
Ι. Χάντρες	95
ΙΑ. Διάφορα	105
ΙΒ. Πόρπες ζωνών	115
ΙΓ. Δισκάρια χωρίς οπή	117
ΙΔ. Κοσμήματα από όστρεα στη φυσική τους μορφή	118
ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΩΝ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ	126
ΤΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΩΣ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΗΣ Ή ΜΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ. ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ - ΕΜΠΟΡΙΟ	143
ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ	151
ΠΡΟΣΗΛΑΘΕΙΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	155
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	167
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	171
SUMMARY	209
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-50

Η συγκέντρωση υλικού γι' αυτή τη μελέτη άρχισε πριν από είκοσι χρόνια περίπου. Όχι βέβαια ότι όλο αυτό το μεγάλο διάστημα απαιτήθηκε για την ολοκλήρωσή της. Άλλες υποχρεώσεις –ανασκαφές, μελέτες, δημοσιεύσεις– συνετέλεσαν σε αυτή την καθυστέρηση. Παράλληλα όμως, αυτός ο μακρύς χρόνος μου πρόσφερε επιστημονική εμπειρία, που νομίζω ότι τελικά απέβη υπέρ αυτής της έρευνας. Σε αυτό το διάστημα μεγάλωσα κι εγώ, κι αυτό με οδήγησε σε μια διαφορετική θεώρηση των πραγμάτων, αρχαιολογικών και μη, και συνέβαλε, πιστεύω, σε μια ωριμότερη αντιμετώπιση των αρχαιολογικών αντικειμένων που εξετάζουμε και όσων αυτά μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν για τους ανθρώπους που τα χρησιμοποιούσαν.

Είκοσι χρόνια πριν όλοι πιστεύαμε ότι τα πρωιμότερα δείγματα κοσμημάτων στη Θεσσαλία ήταν τα νεολιθικά. Σήμερα, χάρη σε αυτό το μεγάλο χρόνο που μεσολάβησε και χάρη στην ανασκαφή του σπηλαίου Θεόπετρας, όπου αποκαλύφθηκαν επιχώσεις Παλαιολιθικής, Μεσολιθικής και Νεολιθικής εποχής, μπορούμε πια να πούμε με βεβαιότητα ότι η χρήση κοσμημάτων είχε αρχίσει ήδη στην Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή και στη Θεσσαλία, όπως ήταν ήδη γνωστό από διάφορες παλαιολιθικές θέσεις της Ευρώπης αλλά και της Ελλάδας, όπου έχουν βρεθεί σε σπήλαια (σπήλαιο Φράγχχι και σπήλαιο της Ηλείου) αντικείμενα που μπορούν να χαρακτηριστούν ως κοσμήματα και ανήκουν σε αυτή τη χρονική περίοδο.

Εδώ θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα όρια της προϊστορικής εποχής γι' αυτή τη μελέτη αρχίζουν από την Ανώτερη Παλαιολιθική, απ' όπου έχουμε τα πρώτα δείγματα προσωπικού στολισμού, και σταματούν στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Από κει και πέρα ο τρόπος ζωής και κοινωνικής οργάνωσης διαφοροποιείται τόσο ώστε να συνδέεται περισσότερο με τα επόμενα παρά με τα προηγούμενα πολιτισμικά στοιχεία. Παύει δηλαδή ουσιαστικά αυτή η εποχή να είναι προϊστορία, καθώς καθημερινά έρχονται στο φως όλο και περισσότερα «γραπτά» μνημεία που αποτελούν και το δείκτη μετάβασης στην ιστορία.

Η μελέτη αυτή αρχίζει από τα παλαιολιθικά πρώτα περίπαια –δύο δόντια ελαφιού που τρυπήθηκαν για να αναρτηθούν–, ενώ το κυρίως υλικό προέρχεται από τις διάφορες προϊστορικές ανασκαφές που έχουν γίνει στη Θεσσαλία κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα από Έλληνες και ξένους αρχαιολόγους και φυλάσσεται στα μουσεία του Βόλου και της Λάρισας. Για τα ευρήματα του Χ. Τσούντια από το Δημήνι και το Σέσκλο, που φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, γίνεται αναφορά κατά περίπτωση. Συμπεριλαμβάνονται επίσης όσα κοσμήματα προέκυψαν από τις περισυλλογές των ιδιωτών συλλεκτών της Θεσσαλίας. Τα τελευταία παρουσιάστηκαν ήδη ως ξεχωριστή ενότητα, αποτελώντας το υλικό της κύριας μεταπτυχιακής μου εργασίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1991), και τώρα έχουν ενσωματωθεί εδώ. Ο συνολικός αριθμός όλων των κοσμημάτων που συγκεντρώθηκαν πλησιάζει τα χίλια (937), έναν αριθμό τον οποίο πραγματικά δεν φανταζόμουν όταν ξεκινούσε αυτή η έρευνα.

Ένανομα για την εργασία αυτή αποτέλεσαν τα κοσμήματα που προήλθαν από την ανασκαφή του κυρίου Γιώργου Χουρμουζιάδη στο Δημήνι κατά τα έτη 1975-1976, στην οποία είχα την τύχη να συμμετά-

σχω. Στο συνάδελφο αυτόν, καθηγητή τώρα της Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και εισηγητή της διατριβής αυτής, οφείλω ευχαριστίες, όχι μόνο για την παραχώρηση προς μελέτη του υλικού εκείνης της ανασκαφής ούτε μόνο για την υποστήριξη αυτής της προσπάθειας στο σύνολό της, αλλά κυρίως τον ευχαριστώ για την αγάπη για την προϊστορική έρευνα που μου εμφύσησε και για την αρχαιολογική σκέψη που μου μετέδωσε, όπως την προήγαγε γενικότερα μέσα στην ελληνική αρχαιολογική κοινότητα.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ επίσης τον καθηγητή κύριο Κώστα Κωτσάκη που με πραγματικό ενδιαφέρον έσκυψε πάνω στα κείμενά μου οδηγώντας με στις σωστές και απαραίτητες διορθώσεις/συμπληρώσεις, καθώς και την καθηγήτρια κυρία Κατερίνα Παπανθήμου για τις υποδείξεις της και την προθυμία της να με βοηθήσει.

Ευχαριστίες εκφράζω επίσης στον καθηγητή της Προϊστορικής Αρχαιολογίας κύριο Κώστα Γαλλή, προϊστάμενο παλαιότερα της ΙΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, για την παραχώρηση υλικού από την ανασκαφή του στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, καθώς και για τη διευκόλυνση που μου παρείχε ώστε να δω το υλικό των ανασκαφών της περιοχής αρμοδιότητάς του, ύστερα από τη σύμφωνη γνώμη των ξένων ανασκαφέων. Τον ευχαριστώ επίσης για την υπόδειξη των ιδιωτικών συλλογών της περιοχής του, στις οποίες βρήκα πολύ σημαντικά αντικείμενα γι' αυτή τη μελέτη.

Στην οικογένεια του Δημήτρη Θεοχάρη εκφράζω τις ευχαριστίες μου –αφού ο ίδιος δεν υπάρχει πια– για την παραχώρηση του σχετικού υλικού από τις ανασκαφές του Σέσκλου. Ανάλογη υποχρέωση οφείλω στον Vladimir Milojević και τη Marija Gimbutas –επίσης απόντες– που μου επέτρεψαν να δω το υλικό της ανασκαφής των Πευκακίων και του Αχιλλείου αντίστοιχα και να το συμπεριλάβω στη μελέτη μου, αν και ήδη έχει δημοσιευτεί και από τους ανασκαφείς των θέσεων.

Τις φίλες συναδέλφους του Μουσείου Βόλου κυρίες Βάσω Αδρύμη-Σισμάνη, Ζωή Δήμου-Μαλακασιώτη, Ευαγγελία Σκαφιδά, Βάσω Ροντήρη και Πολυξένη Αραχωβίτη ευχαριστώ για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν στέλνοντάς μου όσες πληροφορίες ζητούσα κατά καιρούς για τα προϊστορικά κοσμήματα της περιοχής τους, απαλλάσσοντάς με έτσι από την κούραση επιπλέον ταξιδιού.

Τους ιδιώτες συλλέκτες κυρίους Αγγελο Μπάστη από τον Βόλο, Τάκη Τλούπα, Κώστα Χουλιάρα, Στέλιο Παπανικολάου, Μανώλη Καραμανώλη, Ζήση Χασιώτη, Ζήση Ζούκη, Κώστα Θεοδωρόπουλο και Θόδωρο Παλιούγκα από τη Λάρισα τους ευχαριστώ θερμά. Χωρίς τις δικές τους συλλογές σίγουρα η εργασία αυτή θα ήταν φτωχότερη. Στον Τάκη Τλούπα ιδιαίτερα, που με την τεράστια πείρα του και την αγάπη του για τα αρχαιολογικά αντικείμενα ανέλαβε και πραγματοποίησε τη σωστή φωτογράφιση των κοσμημάτων, οφείλω επιπλέον ευχαριστίες. Για τον ίδιο λόγο ευχαριστώ τους νεότερους συνεργάτες φωτογράφους Στέφανο Στουρνάρα και Γιώργο Μαραβέλια.

Είμαι ευγνώμων στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας του Υπουργείου Πολιτισμού για την τεχνική υποστήριξη. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την κυρία Γεωργία Οικονομίδου, που ανέλαβε, χωρίς να υπολογίσει τον ελεύθερο χρόνο της, τη στοιχειοθεσία όλου του κειμένου στον Η/Υ, υπακούοντας αλόγιστα σε επανειλημμένες εκ μέρους μου αλλαγές και διορθώσεις, καθώς και το σχεδιαστή κύριο Τηλέμαχο Βάιλα που ανέλαβε τη σχεδίαση των κοσμημάτων της Θεόπετρας και το μελάνωμα των παλιών δικών μου σχεδίων, στα οποία έδωσε τη σωστή τους όψη.

Ευχαριστώ ακόμη όλους τους φίλους συναδέλφους από όλο τον κόσμο που με βοήθησαν άλλοτε συζητώντας μαζί μου και άλλοτε στέλνοντάς μου άρθρα που αναφέρονταν στο θέμα μου. Η συμβολή όλων τους υπήρξε σημαντική. Ιδιαίτερα γι' αυτό ευχαριστώ το φίλο και συνάδελφο κύριο Γιάννη Χαμηλάκη.

Εξίσου θερμά θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, το σύζυγό μου Νικηφόρο Αποστολικά και τα παιδιά μου Φαίδρα και Ορέστη, που με τις αντικειμενικές κρίσεις και τις από μια άλλη οπτική γωνία παρατηρήσεις του ο πρώτος και με την ανεκτικότητα τους για το χρόνο που τους έκλεβα για χάρη αυτής της μελέτης τα δεύτερα, βοήθησαν στην ολοκλήρωσή της.

Ευχαριστώ, τέλος, θερμά το Διοικητικό Συμβούλιο του Ταμείου Αρχαιολογικῶν Πόρων που δέχθηκε να περιλάβει το βιβλίο αυτό στο εκδοτικό του πρόγραμμα και ιδιαίτερα την τέως Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Δημοσιευμάτων κυρία Ευαγγελία Κυπραίου και την κυρία Ντιάνα Ζαφειροπούλου, τη σημερινή Προϊσταμένη της ίδιας διεύθυνσης, για το αμέριστο ενδιαφέρον τους κατά την πορεία της έκδοσης, καθώς και την κυρία Ελένη Μπεχράκη που με φροντίδα επιμελήθηκε του κειμένου και τον κύριο Γιάννη Παρασκευάδη για την καλλιτεχνική επιμέλεια.

Όλη την προσπάθειά μου για την ολοκλήρωση αυτής της έρευνας την αφιερώνω στη μνήμη των γονιών μου και του αδελφού μου, που αν ζούσαν θα έκαναν τη χαρά μου πολύ μεγαλύτερη.

Ιούλιος 2001

N. K.-A.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ActaArch	Acta Archaeologica København
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academia e scientarum hungaricae
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
Aegaeum	Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège
AEMΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
AJA	American Journal of Archaeology
AnatSt	Anatolian Studies
BalkSt	Balkan Studies
BAncOrMus	Bulletin of the Ancient Orient Museum
BAR	British Archaeological Reports, International Series
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BPrHistFr	Bulletin de la Société Préhistorique Française
BSA	The Annual of the British School at Athens
JASc	Journal of Archaeological Science
JFieldA	Journal of Field Archaeology
JMedA	Journal of Mediterranean Archaeology
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PEQ	Palestine Exploration Quarterly
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society
WorldA	World Archaeology
ZfA	Zeitschrift für Archaeologie

Adam - Kotjabopoulou 1997	Eugenia Adam - Eleni Kotjabopoulou, with a contribution on the Marine Shells by Geoff Bailey, The Organic Artefacts from Klithi, στο G. Bailey (επιμ.), <i>Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece, 2: Klithi in its Local and Regional Setting</i> , McDonald Institute Monographs, Oxbow Books, Οξφόρδη, 245-259.
Αδρύμη 1994α	Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Ο μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου, <i>Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-1990»</i> , Λυών 17-22 Απριλίου 1990, 225-232, Αθήνα.
Αδρύμη 1994β	Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Νεότερα δεδομένα ερευνών για την αρχαία Ιωλκό, <i>Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης ΔΗ.Κ.Ι.</i> , Βόλος.
Althusser 1971	L. Althusser, Ideology and Ideological State Apparatuses, στο L. Althusser, <i>Lenin and Philosophy and other Essays</i> , New Left Books, Λονδίνο.
Αλφαβητάριο 1993	<i>Αλφαβητάριο-Τα καλά παιδιά</i> , Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων 1949, επανέκδοση Μ. Τουμπής, Αθήνα.
Amiran 1965	Ruth Amiran, The Beginnings of Pottery making in the Near East, στο F.R. Matson (επιμ.), <i>Ceramics and Man</i> , Aldine, Σικάγο, 240-247.
Anawalt 1981	Patricia Anawalt, <i>Indian Clothing before Cortes</i> , University of Oklahoma Press, Norman.
Andreou κ.ά. 1996	St. Andreou - M. Fotiadis - K. Kotsakis, Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, <i>AJA</i> 100, 537-597.
Arnal 1954	Jean Arnal, Les boutons perforés en V, <i>BPrHistFr</i> 51, 255- 267.
Arnold 1985	Dean E. Arnold, <i>Ceramic Theory and Cultural Process</i> , Cambridge University Press, Cambridge.
Art et civilisations	<i>Art et civilisations des chasseurs de la Préhistoire 34.000-8.000 ans av. J.-C.</i> (κατάλογος έκθεσης), Laboratoire de Préhistoire du Musée de l'Homme et Musée des Antiquités Nationales de Saint-Germain-en-Laye, Παρίσι 1984.
Αολάνης 1992	Ι. Αολάνης, <i>Η προϊστορία της Μακεδονίας, 1. Η Νεολιθική εποχή</i> , Καρδαμίτσα, Αθήνα.
Auxiette 1989	Genette Auxiette, Les bracelets néolithiques dans le Nord de la France, la Belgique et l'Allemagne rhénane, <i>Revue Archéologique de Picardie</i> 1/2, 13-64.

- Bailey κ.ά. 1983 G.N. Bailey - P.L. Carter - C.S. Gamble - H.P. Higgs, Asprochaliko and Kastritsa: Further Investigations of Palaeolithic Settlement and Economy in Epirus (North-West Greece), *PPS* 49, 15-42.
- Bailey - Gamble 1991 Geoff Bailey - Clive Gamble, The Balkans at 18000 B.P.: the View from Epirus, στο C. Gamble - O. Soffer (επιμ.), *The World at 18000 B.P.*, Unwin-Himan, Λονδίνο, 148-167.
- Barge 1982 Hélène Barge, *Les parures du Néolithique ancien au début de l'âge des métaux en Languedoc*, CNRS, Παρίσι.
- Balsan 1961 Louis Balsan (Rodez), Les boutons de Durfort dans les gisements préhistoriques avenronnais, *BPrHistFr* 58, 665- 667.
- Benac 1973 Alojz Benac, *Obre Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch- Herzegowinischen Landesmuseums*, Σαράγεβο.
- Benecke 1942 J. Benecke, Steinzeitdörfer in den Ebenen am Olymp, εφημ. *Volkischer Beobachter* 18 Φεβρ., 6.
- Bernabò-Brea 1964 L. Bernabò-Brea, *Poliochni, città preistorica nell'isola di Lemnos*, I, 1-2, L'Erma, Ρώμη.
- Binford 1962 Lewis Binford, Archaeology as Anthropology, *American Antiquity* 28, 217-225.
- Boas 1955 Franz Boas, *Primitive Art*, Dover, Νέα Υόρκη.
- Bottema 1978 S. Bottema, The Late Glacial in the Eastern Mediterranean and the Near East, στο W.C. Brice (επιμ.), *The Environmental History of the Near and Middle East since the Last Ice Age*, Academic Press, Λονδίνο, 15-28.
- Bottema 1979 S. Bottema, Pollen Analytical Investigations in Thessaly (Greece), *Palaeohistoria* 21, 19-40.
- Bottema 1982 S. Bottema, Palynological Investigations in Greece with Special Reference to Pollen as an Indicator of Human Activity, *Palaeohistoria* 24, 257-289.
- Bourdieu 1979α Pierre Bourdieu, Symbolic Power, *Critique of Anthropology* 13/14 (4), 77-87.
- Bourdieu 1979β Pierre Bourdieu, *La distinction, critique social de jugement*, Édition de Minuit, Παρίσι.
- Budja 1998 M. Budja, Clay Tokens-accounting before Writing in Eurasia, στο M. Budja (επιμ.), *Documenta Praehistorica* 25, Neolithic Studies, University of Ljubjana, Λιουμπλιάνα, 219-235.
- Burton κ.ά. 1977 Michael L. Burton - Lilyan A. Brunder - Douglas R. Write, A Model of the Sexual Division of Labor, *American Ethnologist* 4, 227-251.
- Γαλλής 1982 Κ. Γαλλής, *Κάψεις νεκρών από την αρχαιότερη νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία*, ΤΑΠ, Αθήνα.
- Γαλλής 1983 Κ. Γαλλής, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, *ΑΔ* 38, Χρονικά, 201, πίν. 82 β-δ.
- Γαλλής 1989-1990 Κ. Γαλλής, Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 16 (6-32), 17 (31-48), 18 (47-96).
- Γαλλής 1996 Κ. Γαλλής, Κατοίκηση: Κεντρική και δυτική Θεσσαλία, στο Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 61-66.
- Camps Fabrer 1966 Henriette Fabrer Camps, Matière et art mobilier dans la Préhistoire Nord-africaine et Saharienne, στο *Mémoires de CRAPE* V, Alger, Παρίσι.
- Cantacuzino 1963 C. Cantacuzino, Die jungsteinzeitlichen Funde in Cernica (Bukarest), *Dacia* 7, 27-89.
- Cantacuzino 1969 C. Cantacuzino, The Prehistoric Necropolis of Cernica and its Place in the Neolithic Cultures of Romania and of Europe in the Light of Recent Discoveries, *Dacia* 13, 45-59.
- Carlson - Burnaby 1983 Roy L. Carlson - B.C. Burnaby, Expressions of Belief in the Prehistoric Art of the Northwest Coast Indians, *Proceedings of the Valcamonica Symposium III-1979, "The Intellectual Expressions of Prehistoric Man: Art and Religion"*, Centro di Camuno i studii preistorici, Editoriale JACA Book, Μιλάνο, 187-200.
- Cauvin 1998 Marie-Claire Cauvin, *L'obsidienne au proche et moyen Orient*, *BAR* 738, Οξφόρδη.
- Chantret κ.ά. 1970 Francis Chantret - Jean Guilaine - Armel Guillemaut, Analyses de quelques perles méridionales en «callais», *BPrHistFr* 67, 216-219.
- Chapman 1981 J.C. Chapman, *The Vinca Culture of Southeast Europe. Studies in Chronology, Economy and Society*, *BAR* 117, I, Οξφόρδη.

- Childe 1956 Gordon B. Childe, *Piecing together the Past*, Routledge and Kegan Paul Ltd, Λονδίνο.
- Clark 1969 Grahame Clark, *World Prehistory*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Coleman 1977 John E. Coleman, *Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, 1, American School of Classical Studies, Princeton.
- Comsa 1973 Eugen Comsa, Parures néolithiques en coquillages marins découvertes en territoire Roumain, *Dacia* 17, 61-76.
- Conkey 1995 M.W. Conkey, Contexts of Action, Contexts for Power: Material Culture and Gender in the Magdalenian, στο Joan M. Gero - Margaret Conkey (επιμ.), *Engendering Archaeology. Women in Prehistory*, Blackwell, Οξφόρδη, 57-92.
- Courtin - Guthertz 1976 J. Courtin - X. Guthertz, Les bracelets de pierre du néolithique méridional, *BPrHistFr* 73, *Études et travaux*, 352-369.
- Γραμμένος 1991 Δημ. Β. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα.
- Dance 1974 Peter S. Dance, *The Encyclopedia of Shells*, Plandford Ltd, Λονδίνο.
- Delamotte - Βαρδαλά 1994 Marianne Delamotte - Εύη Βαρδαλά-Θεοδώρου, *Κοχύλια από τις ελληνικές θάλασσες*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Γουλανδρή, Κηφισιά.
- Demitrak 1994 Anne Demitrak, A Dated Stratigraphy for the Late Quaternary in Eastern Thessaly and what it Implies about Landscape Changes, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990»*, *Ανών 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα, 37-40.
- Demoule κ.ά. 1988 J.-P. Demoule - K. Gallis - L. Manolakakis, Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: les catégories céramiques, *BCH* 112, 1, *Études*, 1-58.
- Δημακοπούλου 1998 Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός. Κατάλογος έκθεσης Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, 15 Δεκεμβρίου 1998-28 Φεβρουαρίου 1999*, ΤΑΠ, Αθήνα.
- Dikaïos 1953 P. Dikaïos, *Khirokitia. Final Report on the Excavation of a Neolithic Settlement in Cyprus on Behalf of the Department of Antiquities, 1936-1946*, Oxford University Press, Λονδίνο.
- Douglas 1984 M. Douglas, *Food in the Social Order*, Russel Sage Foundation, Νέα Υόρκη.
- Edmonds 1995 Mark Edmonds, *Stone Tools and Society*, B.T. Batsford Ltd, Λονδίνο.
- Efstratiou 1985 Nikos Efstratiou, *Agios Petros: A Neolithic Site in the Northern Sporades*, *BAR* 241, Οξφόρδη.
- Ehrenberg 1989 Margaret Ehrenberg, *Women in Prehistory*, British Museum Publications, Λονδίνο.
- Ellis 1984 L. Ellis, *The Cucuteni-Tripolye Culture*, *BAR* 217, Οξφόρδη.
- Ευστρατίου 1982 Νίκος Ευστρατίου, Αρχαιολογικά αντικείμενα: εκφράσεις μιας δυναμικής πολιτιστικής διαδικασίας, *Ανθρωπολογικά* 3, 79- 86.
- Ευστρατίου 1992 Νίκος Ευστρατίου, Εθνοαρχαιολογία, συμβολή στην προϊστορική έρευνα της Θεσσαλίας, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη Δημητρίου Ρ. Θεοχάρη, Βόλος 29/10-1/11/1987*, ΤΑΠ, Αθήνα, 136-142.
- Evans - Renfrew 1968 J.D. Evans - Colin Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos*, British School of Archaeology at Athens, Thames and Hudson, Λονδίνο.
- Ζαφφέ 1964 Ανιέλλα Ζαφφέ, Ο συμβολισμός στις πλαστικές τέχνες, στο Karl Yung (επιμ.), *Man and his Symbols* (μτφρ. Αντιγόνη Χατζηθεοδώρου), Αρσενίδη, Αθήνα, 230-271.
- Ζιώτα κ.ά. 1990 Χ. Ζιώτα - Α. Καλογήρου - Μ. Φωτιάδης - Α. Χονδρογιάννη, Κίτρνη λίμνη, τέσσερα χρόνια έρευνας, *Πρακτικά Συνεδρίου για το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 4, Θεσσαλονίκη, 90-103.
- Faris 1983 James C. Faris, From Form to Content in the Structural Study of Aesthetic Systems, στο D. Washburn (επιμ.), *Structure and Cognition in Art*, Cambridge University Press, Cambridge, 90-112.
- Feuer 1994 Bryan Feuer, Mycenaean Thessaly, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990»*, *Ανών 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα, 211-214.
- Firth 1975 Raymond Firth, *Symbols, Public and Private*, G. Allen and Unwin, Λονδίνο/ΗΠΑ.
- Francis 1989 Jr. P. Francis, The Manufacture of Beads from Shell, στο C.F. Hayes III - L.

- Ceci - C.C. Bodner (επιμ.), *Proceedings of the 1986 Shell Bead Conference, Selected Papers*, Research Division of the Rochester Museum and Science Center, Νέα Υόρκη, 25-36.
- Gallis 1983 K. Gallis, Evidence for Funerary Rituals at Cremation Burial since Early Neolithic in Thessaly (Greece), στο *Proceedings of the Valcamonica Symposium III, 1979, "The Intellectual Expressions of Prehistoric Man: Art and Religion"*, Centro di Camuno i studii preistorici, Editoriale JACA Book, Μιλάνο, 99-104.
- Gallis 1985 K. Gallis, A Late Neolithic Foundation Offering from Thessaly, *Antiquity* 49, 20-24.
- Gallis - Orfanidis 1994 Kostas Gallis - Laia Orfanidis, Twenty New Faces from the Neolithic Society of Thessaly, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990»*, *Αιών* 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα, 155-162.
- Gamble 1982 Clive Gamble, Interaction and Alliance in Palaeolithic Society, *Man* 17, 92-107.
- Gamble 1986 Clive Gamble, *The Palaeolithic Settlement of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gaul 1948 James Harvey Gaul, *The Neolithic Period in Bulgaria*, στο Hugh Hencken (επιμ.), Peabody Museum of Harvard University Cambridge Mass., American School of Prehistoric Research, *Bulletin* 16.
- Georgiev 1965 G. Georgiev, The Azmak Mound in Southern Bulgaria, *Antiquity* 39, 6-8.
- Gero 1995 Joan M. Gero, Genderlithics: Women's Roles in Stone Tool Production, στο Joan M. Gero - Margaret Conkey (επιμ.), *Engendering Archaeology. Women in Prehistory*, Blackwell, Οξφόρδη, 163-193.
- Gibbs 1987 Liv Gibbs, Identifying Gender Representation in the Archaeological Record: A Contextual Study, στο Ian Hodder (επιμ.), *The Archaeology of Contextual Meaning*, Cambridge University Press, Cambridge, 79-141.
- Gibson 1993 Kathleen R. Gibson, Tool Use, Language and Social Behavior in Relationship to Information Processing Capacities, στο K.R. Gibson - Tim Ingold (επιμ.), *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 251-269.
- Gimbutas 1956 Marija Gimbutas, *The Prehistory of Eastern Europe*, Hugh Hencken (επιμ.), Peabody Museum, Cambridge Mass.
- Gimbutas 1976 Marija Gimbutas (επιμ.), *Neolithic Macedonia, as Reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*, University of California, Los Angeles.
- Gimbutas 1982 Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe 6500-3500 BC. Myths and Cult Images*, Thames and Hudson, Sussex.
- Gimbutas 1989 Marija Gimbutas, *The Language of Goddess*, Harper and Row Publishers, San Francisco.
- Gimbutas 1991 Marija Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, John Marler (επιμ.), Harper, San Francisco.
- Gimbutas κ.ά. 1989 Marija Gimbutas - Shan Winn - Daniel Shimabuku, *Achilleion, A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece 6400-5600 BC*, *Monumenta Archaeologica* 14, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.
- Gopher κ.ά. 1998 Avi Gopher - Ray Barkai - Ofer Marder, Notes on Cultural Contacts in the Neolithic Period: Anatolian Obsidian in the Levant, στο M. Otte (επιμ.), *Actes du Colloque International "Préhistoire d'Anatolie-Genèse des deux mondes"*, *Liège 28 Avril-3 Mai 1997*, Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, Λιέγη, 641-650.
- Guilaine 1963 Jean Guilaine, Boutons perforés en V du Chalcolithique Pyrénéen, *BPrHistFr* 60, 818-827.
- Hahn 1972 Joachim Hahn, Aurignacian Signs, Pendants and Art Objects in Central and Eastern Europe, *WorldA* 3, 252-266.
- Halstead 1981 Paul Halstead, From Determinism to Uncertainty: Social Storage and the Rise of the Minoan Palace, στο S. Sheridan - G. Bailey (επιμ.), *Economic Archaeology: Towards an Intergration of Ecological and Social Approaches*, *BAR* 96, Οξφόρδη.
- Halstead 1984 Paul Halstead, Strategies for Survival: Social and Economic Change in Early Farming Communities of Thessaly, κεφ. 7: Animal Exploitation, Plant Exploitation and Land Use, διδακτ. διατριβή, Cambridge University.

- Halstead 1992 Paul Halstead, Dimini and the “DMP” Faunal Remains and Animal Exploitation in Late Neolithic Thessaly, *BSA* 87, 29- 59.
- Halstead 1993 Paul Halstead, Spondylus Shell Ornaments from Late Neolithic Dimini, Greece: Specialized Manufacture or Unequal Accumulation?, *Antiquity* 67, 603-609.
- Halstead - Jones 1980 Paul Halstead - Glynis Jones, Early Neolithic Economy in Thessaly: Some Evidence from Excavations at Prodomos, *Ανθρωπολογικά* 1, 93-117.
- Halstead - O’Shea 1982 Paul Halstead - J. O’Shea, Social Storage and the Origins of Social Ranking, στο Colin Renfrew - S. Shenon (επιμ.), *Ranking, Resource and Exchange*, Cambridge University Press, Cambridge, 92-99.
- Halstead - O’Shea 1989 Paul Halstead - J. O’Shea, The Economy has a Normal Surplus: Economical Stability and Social Change among Early Farming Communities of Thessaly, Greece, στο Paul Halstead - J. O’Shea (επιμ.), *Bad Year Economics*, Cambridge University Press, Cambridge, 68-80.
- Hastorf 1995 Christine A. Hastorf, Gender, Space and Food in Prehistory, στο Joan M. Gero - Margaret Conkey (επιμ.), *Engendering Archaeology. Women in Prehistory*, Blackwell, Οξφόρδη, 132- 159.
- Heurtley 1939 W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia. An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Stryma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hodder 1982α Ian Hodder, *The Present Past*, B.T. Batsford Ltd, Λονδίνο.
- Hodder 1982β Ian Hodder, *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hodder 1984 Ian Hodder, Burials, Houses, Women and Men in the European Neolithic, στο Daniel Miller - Christopher Tilley (επιμ.), *Ideology, Power and Prehistory*, Cambridge University Press, Cambridge, 51-68.
- Hodder 1988 Ian Hodder, Material Culture Texts and Social Change: A Theoretical Discussion and Some Archaeological Examples, *PPS* 54, 67-75.
- Hodder 1990 Ian Hodder, *The Domestication of Europe*, Blackwell, Οξφόρδη.
- Hopf 1962 M. Hopf, Bericht über die Untersuchung von Samen und Holzkohlenresten von der Argissa-Magula aus den präkeramischen bis mittelbronzezeitlichen Schichten, στο Vl. Milošević - J. Boessneck - M. Hopf (επιμ.), *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thessalien*, I, *BAM* 2, Rudolf Habelt Verlag, Βόννη, 101-110.
- Θεοχάρης 1958 Δ.Ρ. Θεοχάρης, Εκ της προκεραμεικής Θεσσαλίας. Προσωρινή ανασκαφική έκθεσις, *Θεσσαλικά* 1, Βόλος, 70-86.
- Θεοχάρης 1959 Δ.Ρ. Θεοχάρης, Πύρασος, *Θεσσαλικά* 2, Βόλος, 29-68.
- Θεοχάρης 1961 Δ.Ρ. Θεοχάρης, Ανασκαφή εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 44-54.
- Θεοχάρης 1962 Δ.Ρ. Θεοχάρης, Από τη νεολιθική Θεσσαλία, *Θεσσαλικά* 4, 63-83.
- Θεοχάρης 1967 Δ.Ρ. Θεοχάρης, *Η αυγή της θεσσαλικής προϊστορίας*, Φιλάρχαιος Εταιρεία, Βόλος.
- Θεοχάρης 1973 Δ.Ρ. Θεοχάρης, Ο νεολιθικός πολιτισμός. Σύντομη επισκόπηση, στο Δ.Ρ. Θεοχάρης (επιμ.), *Νεολιθική Ελλάς*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 17-120.
- Ιακωβίδης 1970 Σπ. Ιακωβίδης, *Περατή*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα.
- Ingold 1993 Tim Ingold, Tool-use, Sociality and Intelligence, στο K.R. Gibson - T. Ingold (επιμ.), *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 429-445.
- Jacobsen 1969 Thomas W. Jacobsen, Excavations at Porto Cheli and Vicinity. Preliminary Report II: The Franchthi Cave 1967-1968, *Hesperia* 38, 343-381.
- Jacobsen 1973 Thomas W. Jacobsen, Excavations in the Franchthi Cave, 1969-1971, part II, *Hesperia* 42/3, 253-283.
- Jacobsen 1976 Thomas W. Jacobsen, 17.000 Years of Greek Prehistory, *Scientific American* 234, 76-87.
- Jean 1871 Jean A. Jean, L’homme préhistorique. Recherches dans la grotte de Labry, στο *Mémoires de l’Académie du Gard Nîmes*, 213-228.
- Kahn 1986 Miriam Kahn, *Always Hungry, never Greedy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Καραλή 1990 Λ. Καραλή-Γιαννακοπούλου, Σημασία και χρήσεις των θαλασσινών οστρέων

- στο προϊστορικό Αιγαίο, *Πρακτικά Τριήμερου Αιγαίου, 21-23 Δεκεμβρίου 1989*, *Παρνασσός* 32, 123-129.
- Karali 1991 Lilianne Karali, Parure en coquillage du site de Dimitra en Macédoine proto-historique, *Aegaeum* 7, 315-321.
- Karali 1991-1992 Lilianne Karali-Yannacopoulos, La parure en coquillage en region méditerranéenne, *Αρχαιογνωσία* 7, 41-64.
- Karali 1992 Lilianne Karali, *La parure*, στο Treuil R. (επιμ.), *Dikili Tash*, 1, *BCH Suppl.* 24, 159-164.
- Καρκάνας 2000 Π. Καρκάνας, Θεόπετρα. Ένα σπήλαιο δίνει πληροφορίες για την εξέλιξη του κλίματος, *National Geographic* (ελλην. έκδ.) 4/4, 136-139.
- Karkanias 2001 P. Karkanias, Site Formation in Theopetra Cave: Records of Climate Change during Late Pleistocene-Early Holocene in Thessaly, Greece, *Geoarchaeology* 16, 373-399.
- Kenyon 1960 K.M. Kenyon, Excavations at Jericho, 1957-8, *PEQ.* 88-108.
- Kilikoglou κ.ά. 1996 V. Kilikoglou - Y. Bassiakos - A.P. Grimanis - K. Souvatzis - A. Pilali-Papasteriou - A. Papanthimou-Papaethimiou, Karpathian Obsidian in Macedonia, Greece, *JASc* 23, 343- 349.
- Κοκκινίδου - Νικολαΐδου 1993 Δημ. Κοκκινίδου - Μαρ. Νικολαΐδου, *Η αρχαιολογία και η κοινωνική ταυτότητα του ψύλου: προσεγγίσεις στην αιγαιακή προϊστορία*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Korkuti 1995 Muzafer Korkuti, *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Harald Hauptmann (επιμ.), Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- Κοτjabopoulou κ.ά. 1997 Eleni Kotjabopoulou - Eleni Panagopoulou - Eugenia Adam, The Boila Rock-shelter: A Preliminary Report, στο G. Bailey (επιμ.), *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece*, 2: *Klithi in its Local and Regional Setting*, McDonald Institute Monographs, Oxbow Books, Οξφόρδη, 427-437.
- Kozlowski 1992 Januz K. Kozlowski, *L'art de la Préhistoire en Europe Orientale*, CNRS, Παρίσι.
- Kroll 1979 H. Kroll, Kulturpflanzen aus Dimini, *Archaeo-Physica* 8, 173-189.
- Kroll 1981 H. Kroll, Thessalische Kulturpflanzen, *ZfA* 15, 97-103.
- Κυπαρίσση 1984 Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά, Πετρομαγούλα. Συνεχιζόμενες ανασκαφικές εργασίες 1982-83, Ανακοίνωση στο Συνέδριο «Αρχαιολογία και Παιδεία», Δελφοί 29/3-1/4 1984, *Περίληψεις*, Αθήνα.
- Κυπαρίσση 1996 Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά, Σπήλαιο Θεόπετρας: οι παλαιολιθικές επιχρώσεις, *Αρχαιολογία* 60, 37-41.
- Κυπαρίσση 1998α Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά, Τα προϊστορικά κοσμήματα, στο Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός. Κατάλογος έκθεσης Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, 15 Δεκεμβρίου 1998-28 Φεβρουαρίου 1999*, ΤΑΠ, Αθήνα, 29-34.
- Κυπαρίσση 1998β Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά, Σπήλαιο Θεόπετρας, *ΑΔ* 48 (1993), Χρονικά, 582-584.
- Κυπαρίσση 2000 Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά, Η ανασκαφή του σπηλαίου Θεόπετρας 1987-1998, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά (επιμ.), «*Σπήλαιο Θεόπετρας: Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998*», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*, Αθήνα.
- Kyparissi 1994 Nina Kyparissi-Apostolika, Prehistoric Inhabitation in Theopetra Cave, Thessaly, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990»*, *Ανών 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα, 103-108.
- Kyparissi 1999α Nina Kyparissi-Apostolika, The Palaeolithic Deposits of Theopetra Cave in Thessaly (Greece), στο G. Bailey - E. Adam - E. Panagopoulou - C. Perlès - K. Zachos (επιμ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina 6-11 September 1994*, *BSA Studies* 3, Nottingham, 232-239.
- Kyparissi 1999β Nina Kyparissi-Apostolika, The Neolithic Use of Theopetra Cave in Thessaly, στο P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece, Studies in Aegean Archaeology*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 130-140.
- Kyparissi 2000 Nina Kyparissi-Apostolika, The Mesolithic/Neolithic Transition in Greece as Evidenced by the Data at Theopetra Cave in Thessaly, στο M. Budja (επιμ.), *Documenta Praehistorica* 27, 7th Neolithic Studies, Λιουμπλιάνα, 133-140.

- Kyparissi (υπό έκδοση) Nina Kyparissi-Apostolika, Some Finds of Balkan (or Anatolian) Type in the Neolithic Deposit of Theopetra Cave (Thessaly, Greece), *The Proceedings of the International Symposium "The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age"*, Urla-Izmir 13-19 October 1997.
- Κωτσάκης 1983 Κώστας Κωτσάκης, Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση. Προβλήματα της γραπτής κεραμικής μέσης νεολιθικής του Σέσκλου, διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κωτσάκης 1992 Κώστας Κωτσάκης, Ο νεολιθικός τρόπος παραγωγής: ιθαγενής ή άποικος;, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη Δημητρίου Ρ. Θεοχάρη*, Βόλος 29/10-1/11/1987, ΤΑΠ, Αθήνα, 120-134.
- Κωτσάκης 1996 Κώστας Κωτσάκης, Κατοίκηση. Παραλιακή περιοχή της Θεσσαλίας, στο Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 49-57.
- Κωτσάκης (υπό έκδοση) Κ. Κωτσάκης, Σέσκλο. *Οι ανασκαφές του Δ.Ρ. Θεοχάρη 1956-1977. Η στρωματογραφία και η αρχιτεκτονική της Μέσης Νεολιθικής περιόδου*.
- Le Brun 1984 Alain Le Brun, *Fouilles récentes à Khirokitia, Chypre, 1977-1981*, Recherche sur les civilisations, Παρίσι.
- Le Brun 1994 Alain Le Brun, *Fouilles récentes à Khirokitia, Chypre, 1988-1991*, Recherche sur les civilisations, Παρίσι.
- Leroi-Gourhan 1965 André Leroi-Gourhan, *Préhistoire de l'art occidental*, Éditions d'art L. Mazenod, Παρίσι.
- Leroi-Gourhan 1990 André Leroi-Gourhan, *Οι θρησκείες της Προϊστορίας* (μτφρ. Νικήτας Λιαρέλης), Καρδαμύτσα, Αθήνα.
- Le Roux - Lecerf 1971 C.T. Le Roux - Y. Lecerf, Découverte d'anneaux-disques à Geveze (Ille-et-Vilaine), *Annales de Bretagne* 78, 13-21.
- Lewis 1947 M.M. Lewis, *Language and Society*, Nelson, Λονδίνο.
- Lorblanchet 1968 Michel Lorblanchet, Les pendeloques coniques de la bordure cévenole, *BPrHistFr* 65, 599-608.
- Λώλος 1998 Γ. Λώλος, λήμμα 62, στο Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός. Κατάλογος έκθεσης Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 15 Δεκεμβρίου 1998-28 Φεβρουαρίου 1999*, ΤΑΠ, Αθήνα, 64.
- Mack 1992 John Mack, *Emil Torday and the Art of the Congo 1900-1909*, The Trustees of the British Museum Publications, Λονδίνο.
- Makkay 1976 Janos Makkay, Problems Concerning Cooper Age Chronology in the Karpáthian Basin, *ActaArchHung* 28, 251-300.
- Makkay 1985 Janos Makkay, Diffusionism, Antidiffusionism and Chronology: Some General Remarks, *ActaArchHung* 37, 3-12.
- Makkay 1989 Janos Makkay, *The Tiszazolos Treasure*, Akadémiai Kiado, Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences, Βουδαπέστη.
- Malinowski 1948 Bronislaw Malinowski, *Magic, Science and Religion*, Robert Redfield, Free Press, Glencoe Ill.
- Marangou 1992 Christine Marangou, *Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*, *BAR* 576, Οξφόρδη.
- Μαρινάτος 1932 Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφαί εν Κρήτη 1930, *ΠΑΕ* 1930, 91- 99.
- Marinescu 1981 S. Marinescu-Bilcu, *Tirpesti*, *BAR* 107, Οξφόρδη.
- Μαρίνος 1967 Γεωργ. Μαρίνος, *Μαθήματα και ασκήσεις παλαιοντολογίας*, Θεσσαλονίκη.
- Markotic 1984 V. Markotic, *The Vinca Culture*, Western Publishers, Calgary.
- Marshack 1997 Alexander Marshack, The Berehat Ram Figurine: A Late Acheulian Carving from the Middle East, *Antiquity* 71/272, 327-337.
- Marx 1954 Karl Marx, *Κεφάλαιο* (μτφρ. Γ. Σκουριώτης), κεφ. 1: Το εμπόρευμα, κεφ. 3: Η μορφή της αξίας και η ανταλλακτική αξία, κεφ. 4: Ο φετιχικός χαρακτήρας του εμπορεύματος και τα μυστικά του, εκδ. G. Skouriotis, 1η έκδοση 1927.
- Mauss 1954 Marcel Mauss, *The Gift* (μτφρ. Ian Cunnison), Cohen and West, Λονδίνο, 1η έκδοση 1925, Essai sur le Don, Forme archaïque de l'Echange, *L'année Sociologique*, n. S. 1.
- Mc Pherron - Srejovic 1988 Alan Mc Pherron - Dragoslav Srejovic, *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Ethnology Monographs 10, Department of Anthropology, University of Pittsburgh.

- Mellaart 1962 James Mellaart, Excavations at Çatal Hüyük, First Preliminary Report, 1961, *AnatSt* 12, 41-65.
- Mellaart 1963 James Mellaart, Excavations at Çatal Hüyük, Second Preliminary Report, 1962, *AnatSt* 13, 43-103.
- Mellaart 1964 James Mellaart, Excavations at Çatal Hüyük, Third Preliminary Report, 1963, *AnatSt* 14, 39-119.
- Mellaart 1965 James Mellaart, Çatal Hüyük West, *AnatSt* 15, 135-156.
- Mellaart 1966 James Mellaart, Excavations at Çatal Hüyük, Fourth Preliminary Report, 1965, *AnatSt* 16, 165-191.
- Mellaart 1967 James Mellaart, *Çatal Hüyük, A Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, Λονδίνο.
- Mellaart 1970 James Mellaart, *Excavations at Hacilar* (I, II), Edinburgh University Press, Εδιμβούργο.
- Mellaart 1974 James Mellaart, *Earliest Civilizations of the Near East*, Thames and Hudson, Λονδίνο.
- Mellaart 1975 James Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, Charles Scribner's Sons, Νέα Υόρκη.
- Miller 1982 Daniel Miller, Artifacts as Products of Human Categorisation Processes, στο Ian Hodder (επιμ.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge, 17-25.
- Miller 1996 Michele A. Miller, The Manufacture of Cockle Shell Beads at Early Neolithic Franchthi Cave, Greece: A Case of Craft Specialization, *JMedA* 9.1, 7-37.
- Milojčić - Milojčić 1971 Johanna Milojčić-v. Zumbusch - Vladimir Milojčić, *Otzaki Magula in Thessalien I und II, Das Frühe Neolithikum*, Rudolf Habelt Verlag, Βόννη.
- Milojčić κ.ά. 1962 Vl. Milojčić - J. Boessneck - M. Hopf, *Argissa* 1, 25. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien, I: Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier und Pflanzenreste*, Rudolf Habelt Verlag, Βόννη.
- Milojčić κ.ά. 1976 Vl. Milojčić - Angela von den Driesch - Kurt Enderle - Johanna Milojčić-v. Zumbusch - Klaus Kilian, *Die deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larissa in Thessalien 1966: Agia Sofia-Magula - Karayos-Magula - Bunar Baschi*, Rudolf Habelt Verlag, Βόννη.
- Μιχελής 1962 Π.Α. Μιχελής, *Αισθητικά θεωρήματα*, 1, κεφ. 11: Τέχνη και τεχνική, Αθήνα, 173-190.
- Μουκαρόφοκι 1936 Γιαν Μουκαρόφοκι, *Η τέχνη σαν σημειολογικό γεγονός* (μτφρ. Βιβή Μανωλοπούλου), Οδυσσέας, Αθήνα.
- Moundrea 1981 Antikleia Moundrea-Agrafioti, La Thessalie du Sud-Est au Néolithique: outillage lithique et osseux, thèse du 3e cycle, Université de Paris X.
- Μπέσιος - Παππά 1995 Μάνθος Μπέσιος - Μαρία Παππά, Μακρύγιαλος, στο *Πύδνα*, Πιερική Αναπτυξιακή, 21-35.
- Muller 1970 Kal Muller, Land Diving with the Pentecost Islanders, *National Geographic* 138/6, 799-817.
- Murdock - Provost 1973 G.P. Murdock - C. Provost, Factors in the Division of Labor by Sex: A Cross-Cultural Analysis, *Ethnology* 12, 203- 225.
- Muthmann 1982 F. Muthmann, *Der Granatapfel. Symbol des Lebens in der alten Welt*, Schriften der Abeggstiftung 6, Βέρνη.
- Mylonas 1929 Georgios Mylonas, *Excavations at Olynthos, 1: The Neolithic Settlement at Olynthos*, The Johns Hopkins Press, Baltimore Maryland.
- Νεολιθικός πολιτισμός 1996 Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα.
- Neustupny 1961 Evzen και Jiri Neustupny, *Czechoslovakia before the Slavs*, Thames and Hudson, Λονδίνο.
- Nikolov 1988 V. Nikolov, Karanovo VI-Periode in Bulgarien. Belege zur Religion, Gesellschaft und Wirtschaft, στο O. Lafontaine - G. Jordanov (επιμ.), *Macht, Herrschaft und Gold*, Moderne Galerie des Saarland-Museums, Saarbrücken.
- O'Shea 1981 J. O'Shea, Coping with Scarcity: Exchange and Social Storage, στο A. Sheridan - G. Bailey (επιμ.), *Economic Archaeology*, BAR 96, Οξφόρδη, 167-183.
- Özdoğan 1987 Mehmet Özdoğan, Yarımburgaz Mağarası 1986, Yılı Kazi Çalışmaları, *Arastirma Sonuçları Toplantısı* 2, Ankara 6-10 Nisan, 323-346.

- Παπαγεωργίου
κ.ά. 1994
Σ. Παπαγεωργίου - Σ. Στείρος - Γ. Χουρμουζιάδης, Σχέσεις φυσικού περιβάλλοντος/γεωμορφολογικών μεταβολών και ιστορίας της κατοίκησης στην αρχαία Θεσσαλία, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-1990»*, Λυών 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα, 21-28.
- Παπανούτσος 1976
Ε.Π. Παπανούτσος, *Αισθητική*, Ίκαρος, Αθήνα.
- Παπαθανασόπουλος
1996
Γ. Παπαθανασόπουλος, Σπήλαιο Αλεπότρυπα Διρού, στο Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 80-84.
- Παπανθίμου -
Παπαστερίου 1998
Αικ. Παπανθίμου-Παπαευθυμίου - Αγγ. Πιλάλη-Παπαστερίου, Ανασκαφή Αρχοντικού 1994 (τομέας Β'), *Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης για το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, Θεσσαλονίκη 9-11 Φεβρουαρίου 1995, ΤΑΠ/ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 83-90.
- Παππά -
Καρολίδης 1998
Μαρία Παππά - Δημ. Καρολίδης, Νεολιθικός οικισμός Μακρυγιάλου. Τεχνολογία χάλκινων αντικειμένων, αδημοσίευτη ανακοίνωση στο *Συμπόσιο στη μνήμη Δ.Ρ. Θεοχάρη, Η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της: θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί*, Θεσσαλονίκη-Καστοριά 26-28 Νοεμβρίου 1998.
- Patton 1990
M. Patton, Neolithic Stone Rings from the Channel Islands, *Société Jersiaise, Annuel Bulletin* 25, 347-352.
- Peltenburg 1985
E.J. Peltenburg, *Lemba Archaeological Project, 1. Excavations at Lemba Lakkous, 1976-1983*, Paul Astroms Forlag (*Studies in Mediterranean Archaeology* 70:1), Göteborg.
- Perlès 1988
Catherine Perlès, New Ways with an Old Problem, στο E.B. French - K.A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory, Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986*, Classical Press, Bristol, 477-488.
- Perlès 1989
Catherine Perlès, La Néolithisation de la Grèce, στο O. Aureuche - J. Cauvin (επιμ.), *Néolithisations, Proche et Moyen Orient, Méditerranée orientale, Nord de l'Afrique, Europe méridionale, Chine, Amérique du Sud*, Maison de l'Orient méditerranéen (CNRS-Université Lumière-Lyon 2), Λυών, *BAR* 516, 110-127.
- Perlès 1992
Catherine Perlès, Systems in Exchange and Organization of Production in Neolithic Greece, *JMedA* 5/2, 115-164.
- Petrie 1920
Flinders W.M. Petrie, *Prehistoric Egypt*, British School of Archaeology in Egypt, University College and Bernard Quaritch, Λονδίνο.
- Πέτσας 1964
Φ. Πέτσας, Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Μακεδονίας. Ροδοχώριον, *ΑΔ* 19, Χρονικά, 356-359.
- Poppe - Gotto 1993
Guido T. Poppe - Yoshihito Gotto, *European Sea Shells*, 2, Verlag Christa Hemmen, Wiesbaden.
- Πουλιανού 1994
Δάφνη Α. Πουλιανού, *Καναταισάραιοι. Ζωντανό παρελθόν στα ριζά της ανατολικής Πίνδου*, Βιβλιοθήκη Ανθρωπολογικής Εταιρείας Ελλάδος αρ. 7, Αθήνα 1994.
- Praistorija 1979
Jugoslavenskih Zemalja 2, Neolitsko Doba, Σαράγιεβο.
- Prendi 1976
F. Prendi, Le Néolithique et l'Énéolithique en Albanie, *Iliria* 6, 49-99.
- Raczky 1987
P. Raczky, *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Szolnoc Country Museums, Βουδαπέστη.
- Radmilli 1955
A.M. Radmilli (επιμ.), Steatopygia in the Prehistoric Female Figure, *Rassegna Medica* 3/32, Institute of Palaeo-ethnology, Πανεπιστήμιο Ρώμης.
- Randsborg 1986
Klaus Randsborg, Women in Prehistory: The Danish Example, *ActaArch* 55, Κοπεγχάγη, 143-154.
- Renfrew 1969
Colin Renfrew, *The Art of the First Farmers*, Sheffield City Museum, Sheffield.
- Renfrew 1972
Colin Renfrew, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium BC*, Methuen, Λονδίνο.
- Renfrew 1973
Colin Renfrew, Εμπόριο και τεχνική εξειδίκευση, στο Δ.Ρ. Θεοχάρη (επιμ.), *Νεολιθική Ελλάς*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 179-192.
- Renfrew κ.ά. 1986
C. Renfrew - M. Gimbutas - E. Elster, *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, 1, *Monumenta Archaeologica* 13, Institute of Archaeology, The University of California, Los Angeles.
- Renfrew 1966
J.M. Renfrew, A Report on Recent Finds of Carbonized Cereal Grains and Seeds from Prehistoric Thessaly, *Θεσσαλικά* 5, 21-36.

- Renfrew 1989 J.M. Renfrew, Carbonized Grains and Seeds, στο M. Gimbutas - S. Winn - D. Shimabuku (εμπ.), *Achilleion: A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece 6400-5600 B.C.*, *Monumenta Archaeologica* 14, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.
- Ridley - Wardle 1979 Cressida Ridley - K.A. Wardle, Rescue Excavations at Servia 1971-1973: A Preliminary Report, *BSA* 74, 185-230.
- Roberts 1989 Neil Roberts, *The Holocene, an Environmental History*, Blackwell, Οξφόρδη.
- Rodden 1962 R.J. Rodden, Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedia, Greek Macedonia (1961 Season), *PPS* 28, 267- 288.
- Rodden 1964 R.J. Rodden, Recent Discoveries from Prehistoric Macedonia, *BalkSt* 5 (1), Θεοσσαλονίκη.
- Rodden 1965 R.J. Rodden, An Early Neolithic Village in Greece, *Scientific American* 212/4, 83-92.
- Rowley-Conwy - Newton 2000 P. Rowley-Conwy - S. Newton, Late Palaeolithic and Mesolithic Animal Bones from Theopetra Cave. Preliminary Report, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά (εμπ.), «Σπήλαιο Θεόπετρας: Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*, Αθήνα, 129-134.
- Runnels 1988 Curtis Runnels, A Prehistoric Survey of Thessaly: New Light on the Greek Middle Palaeolithic, *JFieldA* 15, 277-290.
- Rutkowski 1991 Bogdan Rutkowski, *Petsofas. A Cretan Peak Sanctuary*, Art and Archaeology, Βαρσοβία.
- Sahlins 1974 M. Sahlins, *Stone Age Economics*, Tavistock, Λονδίνο.
- Σάμψων 1993 Αδ. Σάμψων, *Σκοτεινή Θαρρουνίων: το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα.
- Schiffer 1978 Michael B. Schiffer, Methodological Issues in Ethnoarchaeology, στο Richard Gould (εμπ.), *Explorations in Ethnoarchaeology* (Advanced Seminar Series), School of American Research, Albuquerque, 229-249.
- Seferiadès 1995 Michel Seferiadès, Le commerce des spondyles de la mer Égée à la Manche, *Archeologia* 309, 42-50.
- Semenov 1976 S.A. Semenov, *Prehistoric Technology*, Mooneaker Press Wiltshire.
- Shackleton - Elderfield 1990 Judith Shackleton - Henry Elderfield, Strontium Isotope Dating of the Source of Neolithic European Spondylus Shell Artefacts, *Antiquity* 64, 312-315.
- Shackleton - Renfrew 1970 N. Shackleton - C. Renfrew, Neolithic Trade Routes Re-aligned by Oxygen Isotope Analyses, *Nature* 228, 1062- 1065.
- Shanks - Tilley 1982 Michael Shanks - Christopher Tilley, Ideology, Symbolic Power and Ritual Communication: A Reinterpretation of Neolithic Mortuary Practices, στο Ian Hodder (εμπ.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge, 129-154.
- Sherratt 1981 Andrew Sherratt, Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution. στο Ian Hodder - G. Isaac - N. Hammond (εμπ.), *Pattern of the Past*, Cambridge University Press, Cambridge, 261-305.
- Σκαφιδά 1992 Ευαγγελία Σκαφιδά, Νεολιθικά ανθρώπινα είδωλα του Διμηνίου, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη Δημητρίου Ρ. Θεοχάρη*, Βόλος 29/10-1/11/1987, ΤΑΠ, Αθήνα, 166-179.
- Σκαφιδά 1994 Ευαγγελία Σκαφιδά, Κατασκευαστικά υλικά, τεχνική και τεχνολογία των πλίνθινων σπιτιών στη νεολιθική Θεσσαλία: μια εθνοαρχαιολογική προσέγγιση, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία, δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-1990», Ανών 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα, 177-188.
- Sprincz - Beck 1981 Emma Sprincz - Curt Beck, Classification of the Amber Beads of the Hungarian Bronze Age, *JFieldA* 8/4, 469-485.
- Stern 1970 Philip van Doren Stern, *Prehistoric Europe*, G. Allen and Unwin, Λονδίνο.
- Strathern 1971 Andrew και Marilyn Strathern, *Self Decoration in Mount Hagen*, Gerald Duckworth and Co., Λονδίνο.
- Stravopodi κ.ά. 1999 E. Stravopodi - S. Manolis - N. Kyparissi-Apostolika, Palaeoanthropological Findings from Theopetra Cave in Thessaly: A Preliminary Report, στο G. Bailey - E. Adam - E. Panagopoulou - C. Perlès - K. Zahos (εμπ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina 6-11 September 1994*, *BSA Studies* 3, Nottingham, 271-281.

- Στραβοπόδη - Μανώλης 2000 Ελένη Στραβοπόδη - Σωτήρης Μανώλης, Το βιοαρχαιολογικό προφίλ των ανθρωπολογικών ευρημάτων του σπηλαίου Θεόπετρας: ένα πιλοτικό πρόγραμμα στον ελλαδικό χώρο, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά (επιμ.), «Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998, Αθήνα, 81-93.
- Taborin 1974 Yvette Taborin, La parure en coquillage de l'épipaléolithique au Bronze ancien en France, *Gallia préhistoire* 17.1, 101-417.
- Tait 1986 Hugh Tait, *Seven Thousands Years of Jewellery*, British Museum, Λονδίνο.
- Ταμβάκη 1977 Αγγέλα Ταμβάκη, Καταγωγή, εξέλιξη και ερμηνεία των ανθρωπομόρφων ειδωλίων της προϊστορικής εποχής στο Αιγαίο, *Ανθρωπος* 4 (1-2), 264-337.
- Todorova 1978 H. Todorova, *The Eneolithic Period in Bulgaria in the Fifth Millenium BC*, BAR Suppl. 49.
- Todorova 1982 H. Todorova, *Keramik und Gold, Bulgarische Jungsteinzeit im 6. und 5. Jahrtausend*, Komitee für Kultur, Σόφια.
- Todorova 1993 H. Todorova, *Homo Kamehhata epocha B. BbAFAPUR (Η νεολιθική εποχή στη Βουλγαρία)*, Σόφια.
- Touchais 1981 G. Touchais, Le matériel Néolithique, *L'Antre Corycien* 1, *BCH Suppl.* 7, 159-160.
- Toufexis 1994 Giorgos Toufexis, Neolithic Animal Figurines from Thessaly, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990»*, Λυών 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα, 163-168.
- Toufexis - Skafida 1999 G. Toufexis - E. Skafida, Neolithic House-models from Thessaly, Greece, στο R.G. Cremonesi - C. Tozzi - A. Vigliardi - C. Peretto (επιμ.), *Proceedings of the XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forli-Italia 8-14 Sept. 1996*, A.B.A.C.O. Edizioni, Forli, 339-346.
- Treuil 1983 R. Treuil, *Le néolithique et le bronze ancien Egéens. Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, École française d'Athènes, Αθήνα.
- Tringham 1971 Ruth Tringham, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6.000-3.000 BC*, Hutchinson University Library, Λονδίνο.
- Tringham 1995 Ruth Tringham, Households with Faces: The Challenge of Gender in Prehistoric Architectural Remains, στο Joan M. Gero - Margaret Conkey (επιμ.), *Engendering Archaeology. Women in Prehistory*, Blackwell, Οξφόρδη, 93-131.
- Tringham κ.ά. 1985 R. Tringham - B. Bruckner - B. Voytek, The Opono Project: A Study of Socio-economic Change in the Balkan Neolithic, *JFieldA* 12, 425-444.
- Τσοποτός 1977 Δ.Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, 3η έκδ., Επικαιρότητα, Αθήνα.
- Τσουντίας 1908 Χ. Τσουντίας, *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Δημηγίου και Σέσκλου*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα.
- Tsuneki 1987 Akira Tsuneki, A Reconsideration of Spondylus Shell Rings from Agia Sofia-Magula, Greece, *BAncOrMus* 9, 1-15.
- Tsuneki 1989 Akira Tsuneki, The Manufacture of Spondylus Shell Objects at Neolithic Dimini, Greece, *BAncOrMus* 25, 1-21.
- Φακορέλλης κ.ά. 1996 Γ. Φακορέλλης - Γ. Μανιάτης - Ν. Κυπαρίσση, Χρονολόγηση με ραδιοάνθρακα δειγμάτων από το σπήλαιο Θεόπετρας Καλαμπάκας, *Πρακτικά Β' Συμποσίου Αρχαιομετρίας, Θεσσαλονίκη 26-28/3/1993*, Ελληνική Αρχαιομετρική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη, 99-116.
- Φίσερ 1966 Ερνστ Φίσερ, *Η αναγκαιότητα της τέχνης* (μτφρ. Φούλα Χατζηδάκη), Θεμέλιο, Αθήνα.
- Χατζηαγγελάκης 1984 Α. Χατζηαγγελάκης, Ο προϊστορικός οικισμός της Πετρομαγούλας, *Ανθρωπολογικά* 5, 75-85.
- Χουρμουζιάδης 1969 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Πήλινον ομοίωμα νεολιθικού οικίσκου, *ΑΔ* II.1, 36-39.
- Χουρμουζιάδης 1971α Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Η διακοσμημένη κεραμική της αρχαιότερας νεολιθικής περιόδου εις την Θεσσαλίαν, *ΑΕ*, 165-187.
- Χουρμουζιάδης 1971β Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Δύο νέα εγκαταστάσεις της αρχαιότερας Νεολιθικής εις την Δυτικήν Θεσσαλίαν, *ΑΔ* IV.2, 164-175.
- Χουρμουζιάδης 1972 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Ανασκαφαί Προδρόμου Καρδίτης, *ΑΔ* 27, Χρονικά, 394-396.

- Χουρμουζιάδης 1973 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Ένα ομοίωμα νεολιθικού σπιτιού, *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 2, Βόλος, 213-234.
- Χουρμουζιάδης 1974 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, *Τα νεολιθικά ειδώλια της Θεσσαλίας*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών Βόλου, Καραβία, Αθήνα.
- Χουρμουζιάδης 1978 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Εισαγωγή στις ιδεολογίες της ελληνικής προϊστορίας, *Πολίτης* 17, 30-51.
- Χουρμουζιάδης 1979 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, *Το νεολιθικό Δημήρι*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος.
- Χουρμουζιάδης 1980 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Εισαγωγή στον νεολιθικό τρόπο παραγωγής, *Ανθρωπολογικά* 1, 118-129.
- Χουρμουζιάδης 1981 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Εισαγωγή στον νεολιθικό τρόπο παραγωγής, *Ανθρωπολογικά* 2, 39-54.
- Χουρμουζιάδης 1994 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, *Ιδεολογία και τέχνη στην προϊστορία*. Παρουσίαση της έκθεσης φωτογραφίας του Τ. Τλούπα «Πρόσωπα της Προϊστορίας» στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 15-2-94.
- Χουρμουζιάδης 1996 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, *Το Διοσηγλιό της Καστοριάς*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη.
- Χουρμουζιάδης κ.ά. 1982 Γ.Χ. Χουρμουζιάδης - Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά - Κ.Α. Μακρής, *Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Αθήνα.
- Vialou 1974 Denis Vialou, La parure, στο *Grotte de Kitsos*, *BCH* 98, 743-748.
- Vialou 1981 Denis Vialou, La parure, στο N. Lambert (επιμ.), *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique)*, A.D.P.F., École française d'Athènes, Παρίσι, 391-419.
- Wace - Thompson 1912 A.J.B. Wace - M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Warren 1972 P. Warren, *Myrtos: An Early Bronze Age Settlement in Grete*, Thames and Hudson, Λονδίνο.
- Washburn - Lancaster 1968 S. Washburn - C.S. Lancaster, The Evolution of Hunting, στο R. Lcc - I. Devore (επιμ.), *Man the Hunter*, Aldine, Σικάγο.
- Weisshaar 1989 Hans-Joachim Weisshaar, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Peukakia Magula in Thessalien, I, Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Rudolf Habelt GMBH, BAM 28, Βόννη.
- Whittle 1985 Alasdair Whittle, *Neolithic Europe. A Survey*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Willms 1985 Christoph Willms, Neolithischer Spondylusschmuck, *Hundert Jahre Forschung, Germania* 63, 331-343.
- Wingert 1982 Paul S. Wingert, *Primitive Art. Its Traditions and Styles*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.
- Wislanski 1970 Tadeusz Wislanski, *The Neolithic in Poland*, Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (μτφρ. Krystyna Kozłowska Tadeusz Rybowski), Κρακοβία.
- Wright 1995 Rita P. Wright, Women's Labor and Pottery Production in Prehistory, στο Joan M. Gero - Margaret Conkey (επιμ.), *Engendering Archaeology. Women in Prehistory*, Blackwell, Οξφόρδη, 194-223.
- Zangger 1991 Erberhart Zangger, Prehistoric Coastal Environments in Greece: The Vanished Landscapes of Dimini Bay and Lake Lerna, *JFA* 18, 1-16.
- Zervos 1959 Christian Zervos, *L'art de l'époque du Renne en France, avec une étude sur la formation de la science préhistorique par Henri Breuil*, Cahiers d'art, Παρίσι.

Η μελέτη αυτή, που στοχεύει στην ερμηνευτική προσέγγιση των προϊστορικών κοσμημάτων της Θεσσαλίας, παρουσιάζει για πρώτη φορά στο σύνολό του αυτό το υλικό, για το οποίο συνήθως στο παρελθόν γινόταν μια απλή αναφορά στην τελική δημοσίευση της κάθε ανασκαφής με την ένδειξη «Μικρά ευρήματα» ή «Miscellaneous objects». Το κύριο ενδιαφέρον των ανασκαφών εστιαζόταν συνήθως στην κεραμική και τη λιθοτεχνία, ενώ τα μικρά αυτά αντικείμενα, καθώς αποτελούσαν ελάχιστο μέρος των ευρημάτων μιας ανασκαφής, δεν αντιμετωπιζόνταν ως σημαντική κατηγορία άξια ιδιαίτερης μελέτης. Ωστόσο, αυτά θα μπορούσαν από μόνα τους να συμβάλουν στην προσέγγιση του τρόπου ζωής των προϊστορικών ανθρώπων, πέρα από τις καθημερινές ανάγκες, οι οποίες εκφράζονταν κυρίως με τις άλλες, τις πολυπληθέστερες, κατηγορίες ευρημάτων.

Τα κοσμήματα που παρουσιάζονται σε αυτή τη μελέτη και προέρχονται κατά τα 2/3 περίπου (ή λίγο περισσότερο) από ανασκαφές και κατά το 1/3 από ιδιωτικές συλλογές μάς βεβαιώνουν κατ' αρχήν για την ύπαρξή τους ως δρώντων στοιχείων στους οικισμούς της προϊστορικής Θεσσαλίας. Εδώ θα πρέπει να πούμε ότι οι εντοπισμένοι προϊστορικοί (νεολιθικοί κυρίως) οικισμοί της Θεσσαλίας έχουν φθάσει πλέον τους 271¹ –ενώ είναι βέβαιο ότι και άλλοι θα αποκαλυφθούν στο μέλλον–, όταν το 1973² ήταν μόνον 171, από τους οποίους μόλις σε 33 είχαν πραγματοποιηθεί ανασκαφές, συστηματικές ή μικρές δοκιμαστικές³. Ο αριθμός των ανασκαμμένων προϊστορικών οικισμών στη Θεσσαλία δεν έχει μεταβληθεί δυστυχώς σημαντικά τα τελευταία είκοσι χρόνια, έχουμε όμως τουλάχιστον αρκετές πλέον πληροφορίες όσον αφορά στην περίοδο που κατοικήθηκαν (Αρχαιότερη, Μέση, Νεότερη, Τελική Νεολιθική, Εποχή Χαλκού)⁴.

Η σύγχρονη Αρχαιολογία, μέσω της ανθρωπολογικής προσέγγισης και ερμηνείας του αρχαιολογικού υλικού, οδήγησε στην αξιολόγηση και των «μικρότερων» ευρημάτων μιας ανασκαφής, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τα κοσμήματα. Με μια τέτοια αντίληψη θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε τα κοσμήματα σε αυτή τη μελέτη, γιατί πιστεύουμε ότι τα αντικείμενα αυτά δεν ήταν κενά περιεχομένου, απλά περίπαια με μονα-

¹ *Νεολιθικός πολιτισμός* 1996, 201-204, εικ. 60.

² Θεοχάρης 1973, χάρτης 4 και σ. 348-349.

³ Θεοχάρης 1973, χάρτης 5.

⁴ Γαλλής 1989-1990· *Νεολιθικός πολιτισμός* 1996, 201-204.

δικό σκοπό τον προσωπικό στολισμό, αλλά λειτουργούσαν μέσα στο πλέγμα ενός κοινωνικού συστήματος, που μπορούσε να ποικίλλει από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τις περιβαλλοντικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες του κάθε οικισμού. Ότι οι συνθήκες αυτές επηρέαζαν άμεσα την παραγωγή (και τη λειτουργία) αυτών των αντικειμένων γίνεται αμέσως φανερό όταν δει κανείς πόσο διαφοροποιούνται από περίοδο σε περίοδο της προϊστορίας και από περιοχή σε περιοχή μέσα στην ίδια περίοδο. Έτσι π.χ. τα λεγόμενα «ενώτια» (φαίνεται να) χαρακτηρίζουν μόνο την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο, ενώ αντίθετα τα «βραχιόλια» από *Spondylus g.* μόνο τη Νεότερη. Αλλά και πάλι τα τελευταία δεν τα βρίσκει κανείς εύκολα σε θέσεις του εσωτερικού της Θεσσαλίας, ενώ είναι πολύ συχνά στις παραθαλάσσιες. Για το πώς επιδρούσαν οι διαφορετικοί παράγοντες στην καθιέρωση ορισμένων τύπων κοσμημάτων και πώς αυτά «κυκλοφορούσαν» και «ταξίδευαν» μέσα στον προϊστορικό κόσμο θα αναφερθούμε εκτενώς στο κεφάλαιο «Τα κοσμήματα ως προϊόντα εξειδικευμένης ή μη εργασίας. Ανταλλαγές, εμπόριο», ενώ στην πορεία της παρουσίασης των διαφόρων κοσμημάτων επιχειρείται σύγκρισή τους με παρόμοια κοσμήματα άλλων οικισμών όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και της Ευρώπης και ιδιαίτερα των Βαλκανίων, με τους οποίους φαίνεται ότι υπήρχαν μεγάλες επαφές ιδιαίτερα κατά τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο. Τότε σχεδόν σε όλη την Ευρώπη βρίσκονται κοινοί τύποι κοσμημάτων, μερικοί από τους οποίους ίσως είχαν τη Θεσσαλία και άλλες θέσεις της Βόρειας Ελλάδας ως τόπο καταγωγής, ενώ αντίθετα άλλοι φαίνεται να κατέληγαν εκεί προερχόμενοι από την Ευρώπη. Θα αντιμετωπιστεί επίσης το θέμα της κατασκευής τους, όχι μόνο στη βάση των υλικών που χρησιμοποιούνταν και των διαφόρων τεχνικών που εφαρμόζονταν για να επιτευχθεί το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, αλλά και αν αυτά κατασκευάζονταν από τον καθένα για προσωπική του χρήση ή αν αποτελούσαν το αντικείμενο εργασίας ειδικών τεχνιτών. Η πιθανότητα αυτή θα πρέπει να αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο μιας γενικότερης κατανομής της εργασίας μέσα σε έναν προϊστορικό οικισμό, βασισμένης σε απαραβίαστες αρχές που καθορίζουν διαχρονικά τις σχέσεις των ανθρώπων.

Από παραστάσεις σε νεολιθικά ειδώλια βεβαιώνεται η παρουσία κοσμημάτων. Τα ειδώλια αυτά είναι στο σύνολό τους γυναικεία – όπως άλλωστε η πλειονότητα των νεολιθικών ειδωλίων. Φορούσαν επομένως τα κοσμήματα μόνο γυναίκες ή μήπως και άνδρες, παρόλο που κάτι τέτοιο δεν προκύπτει μέχρι στιγμής από τα ειδώλια; Γιατί αν βγάλουμε από το μυαλό μας τη λειτουργία του προσωπικού στολισμού ως μοναδικού λόγου ύπαρξης αυτών των αντικειμένων, καθώς και τη σημερινή αντίληψη, όπου τα κοσμήματα αποτελούν στολίδια σχεδόν αποκλειστικά των γυναικών, ίσως βρούμε λόγους για τους οποίους και οι προϊστορικοί άνδρες θα μπορούσαν να τα φορούν. Για να καταλήξουμε όμως σε κάποιες απόψεις ως προς το ποιοι τα φορούσαν, είναι χρήσιμο να δούμε ποιοι ήταν οι ρόλοι της γυναίκας και του άνδρα σε μια προϊστορική κοινωνία και πώς αυτοί πιθανόν μεταβάλλονταν παράλληλα με την εξέλιξη της κοινωνικής δομής ως προς τις εργασίες που αναλάμβαναν, την επιβίωση της ομάδας και την κοινωνική τους θέση μέσα στην ομάδα.

Πέρα από τις υποθέσεις για κοινωνικές δομές κατά την προϊστορική εποχή στη Θεσσαλία, στις οποίες βεβαίως οδηγούμαστε βασιζόμενοι στα ανασκαφικά δεδομένα, θα πρέπει να εξετάσουμε πώς οι κάτοικοι της ίδιας περιοχής ζούσαν έως πρόσφατα σε ένα φυσικό, οικιστικό και εν πολλοίς κοινωνικό περιβάλλον που έμοιαζε σε αρκετά σημεία με εκείνο της Νεολιθικής τουλάχιστον εποχής και να αναζητήσουμε αναλογίες και εκδηλώσεις με κοινό περιεχόμενο. Μια τέτοια σύγκριση, μέσα σε ένα περιβάλλον που διατηρεί πολλά στοιχεία της προϊστορίας του, είναι, κατά τη γνώμη μου, περισσότερο χρήσιμη πα-

ρά μια σύγκριση με τους σημερινούς πρωτόγονους λαούς της Αυστραλίας, της Αφρικής ή τους Ινδιάνους της Αμερικής, που έχουν αναπτυχθεί και ζουν σε ένα εντελώς διαφορετικό φυσικό περιβάλλον με εντελώς ίσως διαφορετική προϊστορία. Γιατί μπορεί οι εκδηλώσεις δύο μεμονωμένων πρωτόγονων ομάδων να ταιριάζουν εξωτερικά, οι ρίζες όμως αυτών των εκδηλώσεων και οι σχέσεις τους με τις γενικότερες ιδεολογικές δομές είναι αυτό που έχει τελικά ιδιαίτερη σημασία. Σε ένα πλέγμα ιδεολογιών που εκφράζονταν όχι μόνο μέσα από τα κοσμήματα, που έτοι ή αλλιώς αποτελούν προϊόντα εξωπαραγωγικών δραστηριοτήτων, αλλά ακόμη και μέσα από τα καθημερινά χρηστικά σκεύη (αγγεία, εργαλεία κ.λπ.), θα επιχειρήσουμε την ερμηνευτική προσέγγιση των προϊστορικών κοσμημάτων λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι, τουλάχιστον έως την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού που αποτελεί τα κατώτατα όρια αυτής της έρευνας, τα αντικείμενα αυτά στον ελλαδικό χώρο δεν συνόδευαν τους νεκρούς στους τάφους τους⁵, όπως συνέβαινε αργότερα, αν και η προσφορά άλλου είδους αντικειμένων, όπως σπασμένων πήλινων σκευών ή μικροσκοπικών αγγείων, δείχνει ότι υπήρχε μια ιδεολογία σχετικά με το θάνατο στους νεολιθικούς ανθρώπους⁶. Η απουσία κοσμημάτων από τις ταφές δείχνει ότι δεν είχαν χαρακτήρα προσωπικών αντικειμένων που θα μπορούσαν να ακολουθούν τον ιδιοκτήτη τους και μετά το θάνατό του, αλλά ήταν χρήσιμα μόνον όσο ζούσαν οι άνθρωποι. Ούτε θα έπρεπε αυτή η απουσία να ερμηνευτεί ως έλλειψη σεβασμού στο νεκρό ή πίστης σε μια μετά θάνατον συνέχεια, γιατί τότε ίσως δεν θα θάβονταν καν οι νεκροί. Είναι γνωστό άλλωστε από ταφές στην Ευρώπη και την Ανατολία ότι κάποια είδη κοσμημάτων (βραχιόλια, χάντρες) συνόδευαν τους νεκρούς στους τάφους τους. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η απουσία κοσμημάτων στις ελάχιστες γνωστές ως τώρα νεολιθικές ταφές του ελλαδικού χώρου να οφείλεται ακριβώς στο γεγονός ότι δεν έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής οργανωμένα νεκροταφεία αυτής της εποχής, τα οποία αν εντοπιστούν πιθανώς να αλλάξουν εντελώς την εικόνα.

Τα πρωιμότερα μέχρι τώρα κοσμήματα της Θεσσαλίας –διάτρητα δόντια ελαφιού– προέρχονται από στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής εποχής και βρέθηκαν στο σπήλαιο Θεόπετρας Καλαμπάκας. Από το στρώμα αυτό δεν έχουμε μέχρι στιγμής ραδιοχρονολογήσεις, όμως συγκρίνοντας τα διάτρητα δόντια με άλλα από την Καστρίτσα και το Ασπροχάλικο στην Ήπειρο⁷ μπορούμε να τα τοποθετήσουμε τουλάχιστον μετά την τελευταία παγετώδη περίοδο και πιο συγκεκριμένα γύρω στα 13.000 χρόνια από σήμερα σύμφωνα με τις χρονολογίες της Καστρίτσας, αν και εκτιμάμε ότι τα διάτρητα δόντια της Θεόπετρας είναι λίγο παλαιότερα⁸.

Τα διάτρητα δόντια ζώων, όπως και τα όστρεα, αποτέλεσαν πράγματι τα πρώτα κοσμήματα που χρησιμοποίησαν σε όλη την Ευρώπη οι προϊστορικοί κάτοικοί της. Σε δείγμα 300 δοντιών επεξεργασμένων για ανάρτηση, που προέρχονται από διάφορες θέσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής της Ισπανίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Μοραβίας και της Ρωσίας, βρέθηκε ότι οι κυνόδοντες αλεπούς κάλυπταν το 31% του συνόλου, ελα-

⁵ Γαλλής 1982· Coleman 1977.

⁶ Gallis 1983.

⁷ Bailey κ.ά. 1983· Kotjabopoulou κ.ά. 1997.

⁸ Kyprissi 1999α· Κυπαρίσση 2000.

φιού το 25%, οι κοπτήρες μηρυκαστικών το 16%, σαρκοβόρων το 14%, αλόγου το 6%, οι προγόνφοι σαρκοβόρων το 2%, οι κυνόδοντες αρκούδας και λύκου το 1,5%, ύαινας το 0,7% και οι κοπτήρες αρκτόμου (*Arctomys marmotta*) το 0,7%⁹. Τα πρωιμότερα από αυτά εμφανίζονται στην Ανατολική Ευρώπη ήδη από τη Μέση Παλαιολιθική εποχή. Στο σπήλαιο Bacho Kiro της Βουλγαρίας, σε στρώματα χρονολογημένα πριν από 42.000 χρόνια από σήμερα, βρέθηκαν δόντια αλεπούς και αρκούδας σκοπίμως τρυπημένα για να αναρτηθούν¹⁰, ενώ στο σπήλαιο Istallöskö στο όρος Bükki της Ουγγαρίας σε στρώματα ανάλογης ηλικίας βρέθηκε ένα περίαπτο που μιμείται δόντι ελαφιού και ένα πλακίδιο πενταγωνικό από τεμαχισμένο ελεφαντόδοντο. Και τα δύο ήταν επιμελώς τρυπημένα¹¹. Στη Δυτική Ευρώπη η χρήση τους αρχίζει στην αρχή της Ανώτερης Παλαιολιθικής εποχής (Σατελπερόνια, περίπου 35.000 χρόνια από σήμερα) και διατηρείται έως το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής (Μαγδαληνιαία, 10.000 χρόνια από σήμερα).

Η κατανομή των διάτρητων δοντιών κατά είδη ζώων που αναφέρει ο Leroi-Gourhan¹² ποικίλλει από τόπο σε τόπο και από περίοδο σε περίοδο σε όλη τη διάρκεια της Ανώτερης Παλαιολιθικής εποχής. Πάντα όμως προηγούνται σε ποσοστό τα δόντια της αλεπούς και του ελαφιού. Το ελάφι, αν και δεν αφθονεί σε καμιά στιγμή της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ευρώπη πλην της Ισπανίας και οι κυνόδοντές του δεν είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακοί αισθητικά, φαίνεται να προτιμάται σε όλη τη διάρκειά της για τα δόντια του ως περίαπτα. Το ίδιο το ελάφι ως παράσταση σε σπήλαια με διακόσμηση βρίσκεται μεταξύ των ζώων που ταυτίζονται με αρσενικά σύμβολα, ενώ ως σύμβολο ανδρισμού, σύμφωνα με εθνογραφικές συγκρίσεις, υπάρχει και στους Κινέζους αλλά και στην κουλτούρα των Ευρωπαίων¹³. Ότι στα διάτρητα αυτά δόντια ελαφιού πρέπει κανείς να δει και ένα συμβολισμό, φαίνεται από το γεγονός ότι εκτός της χρήσης φυσικών δοντιών ως περιάπτων κατασκευάζονται και ομοιώματά τους από άλλα υλικά.

Εκτός από τα δόντια ζώων, και τα όστρεα των μαλακίων ήταν επίσης περιζήτητα ήδη από την αρχή της Ανώτερης Παλαιολιθικής, είτε ως περίαπτα είτε ως στολίδια ρούχων, και οι άνθρωποι της Κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων φαίνεται ότι τα αναζητούσαν σε αποστάσεις που έφθαναν μέχρι και τα 450 χιλιόμετρα, δείχνοντας έτσι μια τάση χρήσης σπάνιων υλικών για την κατασκευή κοσμημάτων¹⁴.

Τα προσωπικά κοσμήματα, καθώς εξελίσσεται η τέχνη, αποκτούν σαφή σχήματα· συχνά είναι ανθρωπόμορφα ή ζωόμορφα ή παριστάνουν σεξουαλικά σύμβολα. Ο Leroi-Gourhan¹⁵ πιστεύει ότι υπήρχαν περίαπτα με αρσενικό και θηλυκό συμβολισμό, αλλά δεν μπορεί να πει κανείς τίποτα πιο συγκεκριμένο ως προς τη χρήση και τη λειτουργία τους, αφού δεν έχουν βρεθεί κοντά σε ανθρώπινους σκελετούς, γυναικείους ή ανδρικούς. Ο ίδιος μελετητής δέχεται αναμφισβήτητα το θρησκευτικό χαρακτήρα για τα αντικείμενα αυτά,

⁹ Leroi-Gourhan 1990, 68-69.

¹⁰ Kozłowski 1992, 36-37, εικ. 21-22.

¹¹ Kozłowski 1992.

¹² Leroi-Gourhan 1990.

¹³ Leroi-Gourhan 1990, 70.

¹⁴ Kozłowski 1992, 39.

¹⁵ Leroi-Gourhan 1990, 186.

ενώ ο Kozlowski¹⁶ ακριβώς το αντίθετο. Όπως κι αν έχει το πράγμα όσον αφορά στην ερμηνεία τους, τα αντικείμενα προσωπικού στολισμού είναι οι πρώτες μορφές τέχνης στην Παλαιολιθική εποχή, οι οποίες μάλιστα αποδίδονται στους κυνηγούς που μετακινούνταν ακολουθώντας την πορεία των ζώων που κυνηγούσαν, ενώ, όταν προς το τέλος της Παλαιολιθικής δημιουργήθηκαν μονιμότερες εγκαταστάσεις, αναπτύχθηκε η ζωγραφική και γλυπτική τέχνη σε μεγάλες σταθερές επιφάνειες σε σπήλαια¹⁷.

Στην Ελλάδα δεν έχουμε προς το παρόν αρκετές ταφές πρωιμότερες της Νεολιθικής εποχής, στις οποίες μάλιστα να υπάρχουν κοσμήματα που να συνοδεύουν το νεκρό, ώστε να μπορούμε να συμπεράνουμε πώς τα φορούσαν, ποιους διακοσμούσαν, αν υπήρχε διαφορά στα κοσμήματα ανάλογα με το φύλο κ.λπ. Οι ελάχιστες γνωστές παλαιολιθικές/μεσολιθικές ταφές του ελλαδικού χώρου στο σπήλαιο Φράγχθι της Ερμιονίδας και στο σπήλαιο Θεόπετρας στη Θεσσαλία δεν έχουν δώσει ευρήματα τέτοια που να επιτρέπουν συμπεράσματα σχετικά με το στολισμό των νεκρών με κοσμήματα. Η ύπαρξη όμως έστω και λίγων κοσμημάτων σε στρώματα μεσολιθικά στο Φράγχθι επιβεβαιώνει τουλάχιστον τη χρήση τους από τους ζωντανούς αυτής της εποχής¹⁸.

Από άλλες περιοχές όμως της Ευρώπης αλλά και της Ανατολίας έχουμε πληροφορίες από ταφές αυτής της εποχής για στολισμό των νεκρών με κοσμήματα (κυρίως όστρεα), που είτε τα φορούσαν και όσο ζούσαν είτε αποτελούσαν μέρος του τελετουργικού της ταφής. Πιθανότερη φαίνεται η πρώτη εκδοχή, καθώς σε αυτά υπάρχουν συνήθως σημάδια φθοράς και επισκευών, που δείχνουν ότι προορίζονταν για να στολίζουν τους ζωντανούς¹⁹. Από τις ταφές αυτές, π.χ. στο Τένιες της Γαλλίας όπου βρέθηκαν έξι σκελετοί ανδρών, έξι γυναικών και τριών παιδιών²⁰, προκύπτει μια διάκριση στα κοσμήματα που συνόδευαν ανάλογα τους άνδρες, τις γυναίκες και τα παιδιά: οι άνδρες π.χ. φορούσαν κυρίως βραχιόλια από όστρεα, καθώς και περιδέραια. Τα περιδέραια από μικρά όστρεα στο στήθος των γυναικών ήταν τα συχνότερα κοσμήματά τους, ενώ στα παιδιά υπήρχαν όστρεα, δόντια ζώων διάτρητα, αλλά και εγχειρίδια, σε περιορισμένο όμως αριθμό. Επίσης, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία σκελετοί γυναικών δεν είχαν καθόλου κοσμήματα ή είχαν ελάχιστα²¹. Τέτοιου είδους πληροφορίες για τη χρήση των κοσμημάτων στις ταφές παραπέμπουν ασφαλώς και στη χρήση και τη σημασία τους εν ζωή, αλλά και στην κοινωνική θέση που τα συγκεκριμένα άτομα κατείχαν στην ομάδα. Από τα ως τώρα ευρήματα στον ελλαδικό χώρο δεν μπορούμε, όπως φαίνεται, να έχουμε ανάλογες πληροφορίες για τα προϊστορικά κοσμήματα, γι' αυτό οφείλουμε να τις αντιλήσουμε με συνδυαστικούς τρόπους.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, το υλικό της έρευνας αυτής προέρχεται από ανασκαφές στη Θεσσαλία αλλά και από επιφανειακά ευρήματα των ιδιωτών συλλεκτών στον ίδιο χώρο, και αυτό ήταν εξ αρχής ένα σοβαρό πρόβλημα στη μελέτη, καθώς έπρεπε να «δεθούν» μεταξύ τους αντικείμενα που προέρχονται από ανασκαφές ενός περίπου αιώνα, αντικείμενα που δεν αναγνωρίζονται υπό συγκεκριμένες πάντα μορφές, ζητούν ωστόσο ταυτότητα,

¹⁶ Kozlowski 1992, 40.

¹⁷ Kozlowski 1992, 194.

¹⁸ Jacobsen 1976, 82-83.

¹⁹ Taborin 1974, 164.

²⁰ Taborin 1974.

²¹ Taborin 1974.

και αντικείμενα που μας διατέθηκαν από συλλέκτες, ευρήματα των επιφανειακών αναζητήσεών τους, χωρίς όμως να έχουν συχνά κρατηθεί από αυτούς τα απαραίτητα για την ταυτίότητά τους στοιχεία. Τα κοσμήματα των ανασκαφών είναι συνήθως (αλλά όχι πάντα) στρωματογραφημένα, έτσι ώστε να είναι δυνατόν να γνωρίζουμε αν ένας τύπος κοσμήματος εμφανίζεται σε μια περίοδο και χάνεται σε κάποια άλλη. Όσα όμως προέρχονται από επιφανειακή περισυλλογή ιδιωτών έχουν το πρόβλημα της συγκεκριμένης χρονικής ένταξης, ενώ ο τύπος προέλευσής τους δεν δηλώνεται πάντα. Έτσι, τα ευρήματα αυτά μπορούν να αποτελούν σημείο αναφοράς, μόνον εφόσον είναι δυνατόν να συγκριθούν με άλλα όμοιά τους από ανασκαφές. Γιατί υπάρχουν και περιπτώσεις που στις ιδιωτικές συλλογές παρατηρούνται μορφές που δεν είναι γνωστές από ανασκαφές, όπως π.χ. το ιπηνόμορφο κόσμημα της συλλογής Κ. Θεοδωρόπουλου (Πίν. 3:29). Για τέτοια αντικείμενα ανακύπτει πρόβλημα χρονολόγησης, δεδομένων των αναμοχλεύσεων που έχουν προξενήσει στα χωράφια οι γεωργικές καλλιέργειες. Γιατί, βέβαια, στους περισσότερους προϊστορικούς οικισμούς επιτρέπεται η ρηχή άροση, που φέρνει όμως πολλές φορές τα πάνω-κάτω.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οι ιδιωτικές συλλογές της Λάρισας έχουν παραχωρηθεί πλέον στην ΙΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, όπως επίσης του Α. Μπάστη στο Μουσείο Βόλου. Στην ΙΕ' Εφορεία όμως βρίσκονται ελάχιστα της συλλογής Στ. Παπανικολάου, τα οποία ο συλλέκτης φέρεται να έχει παραχωρήσει σε άλλους ιδιώτες, ενώ όταν έγινε από μένα η καταγραφή τους προ εικοσαετίας αυτά βρίσκονταν στην κατοχή του. Το ίδιο ισχύει σε κάποιο βαθμό και για τις υπόλοιπες συλλογές. Έτσι, δεν κατέστη δυνατόν να σημειώσω σε αυτά τους αριθμούς καταγραφής που δόθηκαν από την ΙΕ' Εφορεία σε όλα τα άλλα αντικείμενα που έχει στην κατοχή της. Από τα αντικείμενα της συλλογής Α. Μπάστη, η οποία επίσης έχει δωρηθεί στο Μουσείο Βόλου, δόθηκαν οι αριθμοί καταγραφής του μουσείου σε όσα βρέθηκαν καταγεγραμμένα πριν από την παρούσα έκδοση.

Ένας βασικός προβληματισμός μου ήταν αν θα έπρεπε να χωριστεί το υλικό των κοσμημάτων σε κατηγορίες και με ποια κριτήρια. Αν και υπάρχει μεγάλη ποικιλία μορφών, παρατηρήθηκε, ωστόσο, στην πορεία της μελέτης μια ομαδοποίηση των θεμάτων, που επιβαλλόταν, ενώ ήταν φανερό ότι κάποιοι τύποι κοσμημάτων κατασκευάζονταν αποκλειστικά από ενός είδους υλικό, π.χ. τα βραχιόλια από *Spondylus g.* –τουλάχιστον όπως έχουν φθάσει ως εμάς, γιατί μπορεί να υπήρχαν και όμοιά τους από υλικά φθαρτά, όπως π.χ. το ξύλο, που δεν έχουν διασωθεί–, ενώ κάποιοι άλλοι γίνονταν από ποικίλα υλικά. Έτσι, η ομαδοποίηση είχε νόημα μόνο με βάση τη μορφή, για να έχουμε τη δυνατότητα να δούμε την ποικιλία με την οποία η ίδια μορφή, π.χ. η ανθρώπινη, είναι δυνατόν να αποδίδεται από περιοχή σε περιοχή, από τεχνίτη σε τεχνίτη, αλλά και ανάλογα με τη χρονική περίοδο. Στη συνέχεια θα δούμε ποιοι τύποι έχουν πραγματικά τοπικό χαρακτήρα και δεν τους συναντάς εύκολα αλλού και ποιοι είναι περισσότερο «εμπορικοί» και υποδηλώνουν ευρύ δίκτυο ανταλλαγών, όχι μόνο –και αυτό είναι το εντυπωσιακό– από οικισμό σε οικισμό μέσα στα όρια της Θεσσαλίας, αλλά και σε πολύ πιο μακρινές περιοχές.

Τα κοσμήματα που εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη μπορούμε, επομένως, να τα χωρίσουμε σε δύο γενικές κατηγορίες: σε αυτά που έχουν από τη φύση τους δεδομένο σχήμα (π.χ. όστρεα, δόντια) και σε αυτά στα οποία δίνεται σκόπιμα κάποιο σχήμα.

Αυτά που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία διατηρούν αυτούσια τη φυσική τους μορφή, στην οποία η μόνη ανθρώπινη επέμβαση είναι συνήθως η διάνοιξη μιας διαμπερούς οπής

για ανάρτηση. Αυτά είναι πολύ λογικό να θεωρηθούν προωμότερα από τα άλλα –αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται και από τα παλαιολιθικά ευρήματα της Θεόπετρας (δόντια)–, τα όστρεα όμως εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται για στολισμό έως το τέλος της εποχής που εξετάζουμε.

Τα αντικείμενα της δεύτερης κατηγορίας είναι κατασκευασμένα από διάφορα υλικά, πολλές φορές τα συναντάμε να επαναλαμβάνονται από τόπο σε τόπο και είναι δυνατόν να ομαδοποιηθούν κατά θέματα.

Τα πρώτα μπορούν να θεωρηθούν μόνο διακοσμητικά ή να παραγάγουν πληροφορία, αν το φυσικό τους σχήμα παραπέμπει σε κάτι (π.χ. τα όστρεα *Cypraea* θεωρούνται ότι υποδηλώνουν το γυναικείο κόλπο), ενώ τα δεύτερα παράγουν πληροφορία μέσω της μορφής που σκοπίμως δόθηκε²².

Το σχήμα των δεύτερων δεν είναι πάντα σαφές τι δηλώνει, πολλές φορές δεν ξέρει κανείς από πού να τα πιάσει, η οπή ωστόσο –όταν υπάρχει– είναι ένα σημείο αναφοράς για το σωστό «στήσιμο» τους, όχι όμως πάντα, αφού το σημείο διάτρησης εξαρτάται από διάφορους παράγοντες και κυρίως από τις δυνατότητες που προσφέρει το ίδιο το υλικό κατασκευής τους. Μερικές φορές μάλιστα αποτυγχάνει η προσπάθεια διάνοιξης μιας οπής και γίνεται μια δεύτερη ή μια τρίτη. Και αν η διάνοιξη οπής προηγείται της σχηματικής διαμόρφωσης, είναι δυνατή η αλλαγή «προσανατολισμού» του σχήματος, αν όμως έπεται, αυτό δεν αλλάζει, με αποτέλεσμα η οπή και το «στήσιμο» να μην ταιριάζουν.

Από τα κοσμήματα της δεύτερης κατηγορίας είναι δυνατόν να εξαχθούν οι παρακάτω πληροφορίες:

- α) από τι υλικό είναι κατασκευασμένα,
- β) τι παριστάνουν (αν παριστάνουν κάτι),
- γ) πώς κατασκευάστηκαν (τις τεχνολογικές δυνατότητες των ανθρώπων οι οποίοι τα κατασκεύασαν),
- δ) πώς χρησιμοποιήθηκαν (κρεμασμένα ή με άλλο τρόπο),
- ε) αν υπάρχει δευτερογενής χρήση (οπότε τίθεται θέμα οικονομίας, π.χ. ύστερα από σπάσιμο),
- στ) ανάλογα με το υλικό κατασκευής, πιθανές επαφές και ανταλλαγές με άλλους κοντινούς οικισμούς ή και με πιο μακρινές περιοχές,
- ζ) ανάλογα με τη μορφή, ομοιότητες με αντικείμενα άλλων οικισμών που μπορούν να συνεπάγονται κοινές αντιλήψεις και ιδεολογίες. Από την πληροφορία αυτή μπορούμε να οδηγηθούμε στο λόγο κατασκευής τους και τη λειτουργία τους μέσα στο κοινωνικό σύνολο που εντάσσονται.

Είναι πολύ δύσκολο βέβαια να εξαχθεί τέτοιο συμπέρασμα, καθώς η έλλειψη παραπομπής σε σαφή χρήση δεν μας επιτρέπει την ένταξή τους στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κοινωνικής λειτουργίας. Μας λείπει κατά συνέπειαν και η προσδιοριστική ισοδύναμη αξία τους, αφού αγνοούμε τη χρήση τους²³.

Στηριζόμενοι, λοιπόν, στη μορφή τους (φυσική ή τεχνητή) μπορούμε να σχηματίσουμε τις εξής ομάδες κοσμημάτων:

²² Χουρμουζιάδης 1978.

²³ Χουρμουζιάδης 1981, 43.

- A. Ανθρωπόμορφα (συμπεριλαμβάνονται και εκείνα που παριστάνουν ανθρώπινα μέλη).
- B. Ζωόμορφα.
- Γ. «Προσωπεία» (που πιστεύω ότι απεικονίζουν το πρόσωπο ενός συγκεκριμένου ζώου).
- Δ. Ομοιώματα καρπών.
- Ε. Ομοιώματα επίπλων.
- ΣΤ. Βραχιόλια.
- Ζ. Δαχτυλίδια.
- Η. «Ενώτια» (χρησιμοποιώ τον καθιερωμένο όρο, παρά τις επιφυλάξεις μου για τη λειτουργία τους).
- Θ. «Κουμπιά» (ισχύουν οι ίδιες επιφυλάξεις).
- Ι. Χάντρες.
- ΙΑ. Διάφορα άλλα κοσμήματα (από ποικίλα υλικά, σε φυσικά ή μη σχήματα με μία ή περισσότερες οπές).
- ΙΒ. Πόρπες ζωνών.
- ΙΓ. Δισκάρια χωρίς οπή.
- ΙΔ. Κοσμήματα από όστρεα στη φυσική τους μορφή.

Τα κοσμήματα της Α' ομάδας τα χαρακτηρίζουμε ως ανθρωπόμορφα, γιατί σε αυτήν περιλαμβάνονται κοσμήματα που θυμίζουν ανθρωπόμορφα ειδώλια, αλλά και άλλα με λιγότερο σαφή ανθρώπινα χαρακτηριστικά, καθώς και διάφορα μέλη του ανθρώπινου σώματος.

Στη Β' ομάδα κατατάσσονται τα ζωόμορφα κοσμήματα, δηλαδή μικρά ζωόμορφα διάτρητα ειδώλια, που πιστεύω ότι έγιναν για να τα κρεμάσουν οι άνθρωποι στο λαιμό τους. Παριστάνονται ζώα διαφόρων ειδών, μεγαλύτερα και μικρότερα, όπως πτηνά, έντομα, ψάρια.

Στην Γ' ομάδα ανήκουν τα «προσωπεία». Παρ' ότι, όπως θα δούμε, πιστεύω ότι κι αυτά υποδηλώνουν χαρακτηριστικά κάποιου ζώου, έπρεπε, νομίζω, να διαχωριστούν από τα υπόλοιπα ζωόμορφα κοσμήματα λόγω της ιδιαιτερότητας της μορφής τους, που επαναλαμβάνεται σχεδόν πιστά κάθε φορά.

Η Δ' ομάδα είναι των καρπών. Οι τεχνίτες των κοσμημάτων αυτών απεικονίζουν διάφορους καρπούς που βλέπουν γύρω τους, η επιλογή των οποίων φαίνεται να μην είναι τυχαία, γιατί επαναλαμβάνονται μερικά μόνον είδη, που ίσως είχαν κάποια ιδιαίτερη σημασία για τους ανθρώπους εκείνους.

Στην Ε' ομάδα, αν και κατατάσσονται ελάχιστα κοσμήματα, που απεικονίζουν έπιπλα, είναι ενδεικτικά της χρήσης στοιχειωδών επιπλων κατά τη Νεολιθική εποχή. Τα κοσμήματα αυτά δεν θα μπορούσαν άλλωστε να ενταχθούν σε κάποια από τις άλλες κατηγορίες, θεωρώ δε βέβαιο ότι μελλοντικά θα συμπληρωθεί η ομάδα αυτή και με άλλα ευρήματα.

Στις δύο επόμενες ομάδες ΣΤ' και Ζ' κατατάσσονται αντίστοιχα τα βραχιόλια και τα δαχτυλίδια. Τα πρώτα είναι πολλά, κατασκευασμένα κατά κανόνα από το όστρεο *Spondylus g.*, δουλεμένα όλα με τον ίδιο τρόπο. Τα δαχτυλίδια είναι σαφώς λιγότερα, από ποικίλα υλικά και σε ποικιλία τύπων, αφού σχεδόν το καθένα από αυτά έχει τη δική του μορφή.

Ακολουθούν ως Η' ομάδα τα «ενώτια», αυτά τα ιδιόμορφα μικρά αντικείμενα, που από παλαιότερους ερευνητές ονομάστηκαν έτσι και που θα προσπαθίσω να υποστηρίξω ότι ήταν μεν κοσμήματα, όχι όμως ενώτια.

Στην Θ' ομάδα εντάσσονται τα «κουμπιά». Η ονομασία τους οφείλεται μόνο στη μορφή τους, που πραγματικά θυμίζει σημερινά κουμπιά με δύο συγκοινωνούσες οπές στη μία επιφάνειά τους. Θα υποστηρίξω όμως ότι δεν πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως κουμπιά.

Η Ι' ομάδα περιλαμβάνει τις χάντρες, μια ομάδα με μεγάλη ποικιλία όσον αφορά στη

μορφή, το μέγεθος και τα υλικά κατασκευής τους. Οι μικρότερες χάντρες έχουν διάμετρο μόλις 3 χιλ. και είναι εντυπωσιακό πώς οι προϊστορικοί τεχνίτες είχαν κατορθώσει να τις επεξεργάζονται ώστε να γίνουν τόσο μικρές, ενώ υπάρχει μια ποικιλία μεγαλύτερων, που ίσως έμπαιναν στο κέντρο ενός περιδεραίου ανάμεσα σε πολλές μικρές.

Η επόμενη ΙΑ' ομάδα περιλαμβάνει κοσμήματα σε απλά και συχνά φυσικά σχήματα, που δεν φαίνονται να απεικονίζουν κάποια πρότυπα, θα έλεγα μάλιστα ότι τα εκ φύσεως συμμετρικά σχήματά τους έδιναν την ιδέα να τα τρυπήσουν για να αναρτηθούν ως κοσμήματα. Είναι κυρίως λίθινα. Στην ίδια ομάδα υπάρχουν και πήλινα κοσμήματα, που είναι φανερό ότι μιμούνται τα ανάλογα λίθινα ή και το αντίστροφο. Στα κοσμήματα αυτά έχουν γίνει μία ή και περισσότερες οπές ανάρτησης. Αν μία οπή είναι αρκετή για το κρέμασμα, η δεύτερη θεωρείται πλεονασμός και οι περισσότερες σίγουρα προβληματίζουν για τη σκοπιμότητά τους.

Ακολουθεί η μικρή ομάδα ΙΒ' με τις πόρπες, που η ύπαρξή τους τεκμηριώνεται από παραστάσεις σε ειδώλια της εποχής.

Την ομάδα ΙΓ' αποτελούν κάποια μικρά δισκάρια, που κοινό τους γνώρισμα είναι ότι δεν έχουν οπή. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να μας αποτρέψει από την ένταξή τους στα κοσμήματα, έχουν όμως τόσο επιμελημένη κατασκευή και εμφάνιση, που νομίζω ότι μπορούμε να θεωρήσουμε ότι προορίζονταν για κοσμήματα.

Τέλος, υπάρχει η ΙΔ' ομάδα κοσμημάτων από όστρεα στη φυσική τους μορφή, στα οποία η μόνη ανθρώπινη επέμβαση είναι συνήθως η διάνοιξη μιας οπής για ανάρτηση. Αυτά αντιμετωπίζονται χωρισμένα στα φυσικά τους είδη.

Αυτά είναι τα κοσμήματα που, κατασκευασμένα από ανθεκτικά υλικά, επιβίωσαν μέχρι σήμερα και χρησιμεύουν για να προσεγγίσουμε τις κοινωνικές δομές της προϊστορικής εποχής. Θα πρέπει όμως να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο ότι θα υπήρχαν κοσμήματα και από φθαρτά οργανικά υλικά και κυρίως από αποξηραμένους καρπούς και φρούτα –όπως και σήμερα άλλωστε–, ενώ και φρέσκα λουλούδια θα χρησιμοποιούνταν για τη σύνθεση ενός εφήμερου περιδεραίου, μια συνήθεια κοινή και σήμερα ακόμη κυρίως ανάμεσα στα πολύ νέα κορίτσια – όσα ζουν κοντά στην εξοχή, αλλά και σε θερμά κλίματα π.χ. του Ειρηνικού ωκεανού όπου ευδοκούν εντυπωσιακά άνθη. Τέτοια κοσμήματα ίσως υπονοούνται με τη γραπτή διακόσμηση γύρω από το λαιμό ειδωλίων, όπως αυτό από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου²⁴ και από το Αχίλλειο²⁵. Από την Kodza Dermen της Βουλγαρίας άλλωστε, αναφέρεται περιδέραιο καμωμένο από 600 σπόρους του φυτού *Lithospermum*²⁶.

Τα κείμενα συνοδεύονται από πλήρη κατάλογο των αντικειμένων που μελετήθηκαν, από τυπολογικούς και στατιστικούς πίνακες, σχέδια των περισσότερων αντικειμένων με τους αντίστοιχους αριθμούς του καταλόγου και από έγχρωμες φωτογραφίες επιλεγμένων αντικειμένων.

²⁴ Demoule κ.ά. 1988, 22, εικ. 8-12 και 24.

²⁵ Gimbutas κ.ά. 1989, εικ. 7.51, 177.

²⁶ Gaul 1948, 95.

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗΣ

ΕΩΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η Θεσσαλία ως γεωγραφική ενότητα δεν μεταβλήθηκε σημαντικά σε όλη τη διάρκεια της γνωστής «ιστορίας» της με εξαίρεση τη διάνοιξη των Τερπών που υπολογίζεται ότι έγινε προς το τέλος του Πλειστοκαίνου. Τα όριά της είναι φυσικά, καθώς περιορίζεται γύρω-γύρω από ψηλά και δύσβατα βουνά, τον Όλυμπο, την Όσσα, το Πήλιο, την Όθρυ και την Πίνδο, ενώ διά του στενού των Τερπών, καθώς και διά του Παγασητικού κόλπου έχει πρόσβαση στις δυτικές ακτές του Αιγαίου. Οι δύο μεγάλες πεδιάδες της άλλωστε (Καρδίτσας και Τρικάλων-Λάρισας) χωρίζονται μόνον από χαμηλούς λόφους, ώστε στην πραγματικότητα η θεσσαλική πεδιάδα είναι ενιαία. Ο Πηνειός ποταμός, ένας από τους μεγαλύτερους της Ελλάδας, ξεκινώντας από τα βουνά της Πίνδου και διασχίζοντας το μεγαλύτερο μέρος αυτής της πεδιάδας καταλήγει διά των Τερπών στο Αιγαίο. Η λεκάνη της Λάρισας δημιουργήθηκε στο Μέσο Πλειστόκαινο και περίπου 45.000 χρόνια πριν έμοιαζε πολύ με τη σημερινή της εικόνα²⁷. Από το Ανώτερο Πλειστόκαινο είναι πλέον γνωστά και τα παλαιότερα κοσμήματα της Θεσσαλίας από το σπήλαιο Θεόπετρας Καλαμπάκας²⁸. Ο πολιτισμός της, λόγω της ομοιογένειας του φυσικού της περιβάλλοντος, παρουσιάζει επίσης ομοιογένεια από περιοχή σε περιοχή, με τις αναμενόμενες βέβαια διαφορές μεταξύ παραθαλάσσιων (νομού Μαγνησίας και όσων είναι κοντά στα Τέμπη) οικισμών και αυτών του εσωτερικού της.

Τα πρωιμότερα ως τώρα γνωστά κοσμήματα της Θεσσαλίας, όπως αναφέρθηκε ήδη, προέρχονται από στρώματα Ύστερης Παλαιολιθικής του σπηλαίου Θεόπετρας και αντιστοιχούν στη μετά την τελευταία παγετώδη περίοδο, που κορυφώθηκε μεταξύ 22.000 και 16.000 χρόνια πριν²⁹. Βεβαίως τα όρια αυτά δεν είναι τα ίδια παντού, καθώς το κλίμα στη Μεσόγειο, ακόμη και σε περιόδους παγετώνων, ήταν καλύτερο απ' ό,τι στην Κεντρική και τη Βόρεια Ευρώπη. Στο σπήλαιο Θεόπετρας, όπως και στην οροσειρά της Πίνδου γενικότερα, αναγνωρίστηκαν οι νοτιότεροι παγετώνες της Ευρώπης³⁰. Σύμφωνα με παλυνο-

²⁷ Demitrak 1994· Παπαγεωργίου κ.ά. 1994.

²⁸ Φακορέλλης κ.ά. 1996· Kyriarissi 1999α.

²⁹ Roberts 1989.

³⁰ Bailey - Gamble 1991, 150· Καρκάνας 2000· Karkanas 2001.

λογικές αναλύσεις³¹, η βόρεια ζώνη της Μεσογείου πριν από 12.000 χρόνια ήταν καλυμμένη με βλάστηση στέπας (*Artemisia* και *Chenopodiaceae*).

Κρίνοντας από την πυκνότητα των λίθινων εργαλείων που βρέθηκαν στο ίδιο στρώμα με τα διάτρητα δόντια-κοσμήματα του σπηλαιού Θεόπειτρας, αυτή είναι μια περίοδος με περισσότερο πληθυσμό στο σπήλαιο, και αυτό υποδηλώνει οπωσδήποτε βελτίωση του κλίματος σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο και αύξηση των κυνηγετικών δραστηριοτήτων. Πραγματικά, σύμφωνα με τις αναλύσεις του Bottema³² από την περιοχή της Θεσσαλίας, η τελευταία περίοδος του Πλειστοκαίνου είναι μεταβατική, από το τελευταίο ψυχρό κλίμα προς το θερμό του Ολοκαίνου που κρατάει μέχρι σήμερα. Αρχίζουν να ευδοκιμούν ψηλότερα δένδρα, όπως κωνοφόρα σε μεγαλύτερα υψόμετρα της Πίνδου, καθώς και θαμνώδη (*Chenopodiaceae*), ενώ υποχωρεί η *Artemisia*. Οι συνθήκες, ωστόσο, δεν ευνοούσαν ακόμη τη βαλανιδιά, που επικρατεί από τη Μεσολιθική εποχή. Η αύξηση της θερμοκρασίας προκάλεσε στην αρχή σκληρή ξηρασία στην πεδιάδα και δεν ευνοούσε την ανάπτυξη φυτών. Προς το τέλος αυτής της περιόδου όμως, η ανεύρεση στα παλυνολογικά δείγματα ειδών φυλλοβόλων δένδρων σημαίνει την ύπαρξη ενός νέου κλίματος. Η μετάβαση από την Παλαιολιθική στη Νεολιθική εποχή είναι γνωστή στη βιβλιογραφία ως «Μεσολιθική ή Επιπαλαιολιθική». «Αν κάποτε υπήρξε μια 'χρυσή εποχή', αυτή σίγουρα ήταν στην αρχή του Ολοκαίνου, όταν τα χώματα ήταν ακόμη αδιάβρωτα και οι μεσολιθικοί άνθρωποι ζούσαν από τους καρπούς της γης χωρίς το φυσικό μόχθο της εργασίας, και όχι στα κλασικά χρόνια»³³. Το κύριο γνώρισμα αυτής της εποχής είναι η γρήγορη αύξηση της θερμοκρασίας, που έβγαλε τους ανθρώπους σταδιακά από τα υγρά σπήλαια, άλλαξε την πανίδα και τη χλωρίδα και οδήγησε εν τέλει στην καλά οργανωμένη νεολιθική κοινωνία. Αυτή η μεταβατική περίοδος, που η ύπαρξή της αμφισβητούνταν μέχρι πρότινος για τη Θεσσαλία³⁴, εμφανίζεται στη Θεόπειτρα ως ξεχωριστό στρώμα³⁵, επιβεβαιώνοντας τη συνέχεια του παλαιολιθικού με το νεολιθικό «πολιτισμό» στη Θεσσαλία³⁶, την οποία με μεγάλη πίστη αναζητούσε και ο Θεοχάρης³⁷, στηρίζοντας την πίστη του αυτή στο παρόμοιο φυσικό περιβάλλον με εκείνο της Μέσης Ανατολής όπου ήταν ήδη γνωστή η παρουσία προνεολιθικών «πολιτισμών». Το στρώμα αυτό έδωσε χαρακτηριστική μικρολιθοτεχνία, αν και με σχετικά χαμηλή συχνότητα, η οποία είναι δυνατόν να ερμηνευτεί ως υιοθέτηση ενός νέου μοντέλου ζωής με πολλές δραστηριότητες εκτός των σπηλαίων³⁸, όπου πιθανόν πρέπει να αναζητηθούν τα κατάλοιπα που δεν είναι αρκετά πυκνά στο σπήλαιο. Στο ίδιο στρώμα ανήκει μια αδιατάρακτη ταφή νέας γυναίκας, περίπου 20 ετών³⁹, από την οποία πιστεύω ότι θα έχουμε στο μέλλον αρκετά στοιχεία που θα οδηγήσουν στον τρόπο διαβίωσης των ανθρώπων αυτής της μεταβατικής περιόδου στη Θεσσαλία. Διάφορα είδη ελαφιών, αγριοκάτσικων, αλλά και σαρκοβό-

³¹ Bottema 1978· 1979· 1982.

³² Bottema 1979.

³³ Sahlin 1974.

³⁴ Perlès 1988· 1989· Runnels 1988.

³⁵ Kyriarisi 1999α· 2000.

³⁶ Κωτσάκης 1992.

³⁷ Θεοχάρης 1967.

³⁸ Whittle 1985, 7-34.

³⁹ Κυριαρίση 1998β, 582-584· Stravopodi κ.ά. 1999· Στραβοπόδη - Μανώλης 2000.

ρων και πτηνών, τα οποία έχουν αναγνωριστεί ως τώρα από τα οστά τους⁴⁰, είναι μερικά από τα είδη της πανίδας που αποτελούσαν το αντικείμενο του κυνηγιού των μεσολιθικών Θεσσαλών, ενώ διάφορα χόρτα, φακή και είδη άγριων φρούτων⁴¹ αντιπροσωπεύουν το φυτικό διαιτολόγιό τους. Τα φυτικά είδη ήταν ασφαλώς περισσότερα, έφθασαν όμως ως εμάς μόνον εκείνα που έτυχε να έρθουν σε επαφή με τη φωτιά.

Με το τέλος του Πλειστοκαίνου και την έναρξη της Νεολιθικής εποχής, η Θεσσαλία ήταν πολύ περισσότερο δασώδης απ' ό,τι είναι σήμερα⁴² και οι πρώτοι οικισμοί της αναπτύχθηκαν κυρίως στη δυτικότερη από τις δύο μεγάλες πεδιάδες της (σημερινή Καρδίτσα), με εξαίρεση το μεγάλο οικισμό του Σέσκλου στην ανατολική Θεσσαλία, ενώ αργότερα κατά τη Μέση και κυρίως κατά τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο φαίνεται να εγκαταλείπονται σταδιακά οι οικισμοί της δυτικής Θεσσαλίας, ίσως ως αποτέλεσμα υιοθέτησης μιας πιο κινητικής οικονομίας μη ορατής αρχαιολογικά⁴³. Μεγάλη ανάπτυξη γνώρισαν τότε οι οικισμοί της ανατολικής Θεσσαλίας, που ήταν πλησιέστεροι στο Αιγαίο⁴⁴. Σε αυτή τη δασώδη περιοχή, λοιπόν, αναπτύχθηκαν πολλοί οικισμοί με καλύβες και πλινθόκτιστα σπιτάκια, όχι και τόσο διαφορετικά από τα έως πρόσφατα σε χρήση σπίτια των Καραγκούνηδων της Θεσσαλίας⁴⁵. Τα κατάλοιπα των οικισμών αυτών είναι σήμερα ευδιάκριτα στην πεδιάδα ως μικρές εξάρσεις του εδάφους, γνωστές με το όνομα «μαγούλες», ενώ ένα μεγάλο ποσοστό (περίπου 35%) τέτοιων οικισμών της Αρχαιότερης Νεολιθικής εντοπίζεται και σε λοφώδεις περιοχές της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας⁴⁶. Οι οικισμοί αυτοί, έκτασης 5-10 στρεμμάτων, υπολογίζεται να κατοικούνταν από 50 έως 300 άτομα περίπου και μερικοί κατοικήθηκαν χωρίς διακοπή για πολλούς αιώνες ή και χιλιετίες⁴⁷. Σε αυτό το δασώδες περιβάλλον ζούσαν βοοειδή (*Bos primigenius*), διάφορα είδη ελαφιών (*Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Dama dama*), αγριογούρουνα (*Sus scrofa*) και αγριοκάτσικα (*Capra ibex*), ενώ αρκούδες (*Ursus arctos*), λύκους (*Canis lupus*), αγριόγατες (*Felis sylvestris*), σκαντζόχοιρους (*Meles meles*), αλεπούδες (*Vulpes vulpes*), κάστορες (*Castor fiber*) και άλλα τέτοια μικρά ζώα είναι πιθανό ότι τα κυνηγούσαν περισσότερο για τη γούνα τους παρά για το κρέας τους. Ο λαγός (*Lepus europaeus*), ο σκαντζόχοιρος, η χελώνα (*Testudo* sp.) και τα διάφορα ψάρια και πτηνά, όπως πέρδικες (cf. *Alectoris* sp.) και αγριόπαπιες (*Anas platyrhynchos*), οπωσδήποτε τρώγονταν⁴⁸. Πρόβατα (*Ovis aries*), κατσίκια (*Capra hircus*), χοίροι (*Sus domesticus*), βοοειδή (*Bos taurus*) και σκύλοι (*Canis familiaris*) αποτελούσαν τα εξημερωμένα είδη των ζώων που ζούσαν κοντά στους ανθρώπους και, σύμφωνα με το αρχαιολογικό υλικό από όλες τις νεολιθικές θέσεις, αυτά υπερτερούν συντριπτικά έναντι των άγριων.

Κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική επικρατούν τα αιγοπρόβατα, ενώ βαθμιαία άρχισαν να υπερτερούν τα βοοειδή και ο χοίρος⁴⁹. Ωστόσο, από το υλικό του Διμηνίου προκύπτει ότι το

⁴⁰ Rowley-Conwy - Newton 2000.

⁴¹ Kyparissi 1999α.

⁴² Bottema 1979.

⁴³ Halstead - Jones 1980, 93.

⁴⁴ Halstead - Jones 1980.

⁴⁵ Χουρμουζιάδης 1973· Σκαφιδά 1994.

⁴⁶ Γαλλής 1996, 62.

⁴⁷ Halstead - O'Shea 1989, 70.

⁴⁸ Halstead 1984, 300-301· 1992.

⁴⁹ Halstead 1984, 292-293.

πρόβατο ήταν το κοινότερο οικόσιτο ζώο, αφού βρέθηκε σε υπερδιπλάσιο αριθμό απ' ό,τι η κατοίκα, η αγελάδα, ο χοίρος και ο σκύλος μαζί⁵⁰. Σταδιακά αναπτύχθηκαν οργανωμένα κοπάδια που έβοσκαν στις γύρω περιοχές και παρείχαν προς εκμετάλλευση κρέας, γάλα, μαλλί, λίπος⁵¹. Αν και υπάρχει η άποψη⁵² ότι τα ζώα εξημερώθηκαν κυρίως για τα υπόλοιπα πλην του κρέατος προϊόντα τους, αφού αυτό μπορούσαν να το εξασφαλίσουν και με το κυνήγι, από το αρχαιοζωολογικό υλικό του οικισμού του Προδρόμου⁵³ αλλά και από τις υπόλοιπες νεολιθικές θέσεις της Θεσσαλίας⁵⁴ προκύπτει ότι το κρέας από τα ζώα αυτά (πρόβατα, βοοειδή, χοίροι) αποτελούσε βασικό στοιχείο στη διατροφή των ανθρώπων της Νεολιθικής εποχής στη Θεσσαλία. Γινόταν όμως επιλογή στα ζώα που θανατώνονταν για βρώση και προτιμώνταν τα αρσενικά πρόβατα που σφάζονταν κυρίως μέσα στα πρώτα δύο χρόνια της ζωής τους⁵⁵, ενώ επιβίωναν δύομιση φορές περισσότερο τα θηλυκά⁵⁶, τα οποία ήταν χρησιμότερα για την αναπαραγωγή αλλά και για το γάλα, που πολύ σύντομα θα χρησιμοποιήθηκε ως συμπλήρωμα του μητρικού, συμβάλλοντας στην καλύτερη υγεία και ανάπτυξη των παιδιών, στη μικρότερη θνησιμότητα και άρα στην αύξηση του πληθυσμού και στο δυνάμωμα της ομάδας. Οι χοίροι επίσης, αν και δεν προσφέρουν άλλα προϊόντα πλην του κρέατος και του λίπους τους, ήταν από τα πρώτα και κύρια είδη της εξημέρωσης⁵⁷ και είναι βέβαιο ότι θανατώνονταν κυρίως το χειμώνα –όπως έως πρόσφατα στην ίδια περιοχή–, αφού ήταν ήδη καλοθρεμμένα από το φθινοπωρινό τσίχλα με βαλανίδια, ώστε να αποδώσουν όσο το δυνατόν περισσότερο κρέας και λίπος, και συνήθως σε ηλικία μεταξύ ενός και δύο ετών και πάντως όχι πάνω από τριών. Καθώς δε τα ζώα αυτά έχουν μεγάλη αναπαραγωγική ικανότητα, πολύ λίγα μεγάλα ήταν αρκετά για την αναπαραγωγή⁵⁸. Ζώα εξημερωμένα για να χρησιμεύουν σε αγροτικές εργασίες και μεταφορές (βοοειδή και διάφορα ιππάρια) δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν πριν από τη Μέση Εποχή του Χαλκού⁵⁹, καθώς οι ίδιοι οι άνθρωποι έσερναν το άροτρο, εικόνα που δεν ήταν σπάνια στην πεδιάδα της Θεσσαλίας –αλλά και αλλού– έως περίπου τα μέσα του 20ού αιώνα. Παρά ταύτα, κάποια ζωόμορφα θεσσαλικά ειδώλια φαίνεται να κουβαλούν κάποιο φορτίο⁶⁰, και από τα ζωολογικά κατάλοιπα οικισμών της Νεότερης Νεολιθικής (Αγία Σοφία, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου) και της Τελικής Νεολιθικής (Πευκάκια) προκύπτει η παρουσία βοοειδών μεγάλης ηλικίας, που οδηγεί στην υπόθεση ότι χρησιμοποιούνταν πέρα από το κρέας και το γάλα τους και για έλκυση⁶¹.

Η φυτική τροφή, άγρια και ' αρχάς κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής εποχής και καλλιεργημένη κατά τη Νεολιθική, αλλά όχι μόνον, αφού δεν καλλιεργούνταν όλα τα είδη αλλά συλλέγονταν και άγρια, αποτέλεσε βασικό διατροφικό παράγοντα για τους κα-

⁵⁰ Halstead 1992, 46-47.

⁵¹ Halstead - Jones 1980· Halstead - O'Shea 1989.

⁵² Sherratt 1981.

⁵³ Χουρμουζιάδης 1971β· Halstead 1984.

⁵⁴ Halstead - Jones 1980· Halstead - O'Shea 1989· Halstead 1992.

⁵⁵ Halstead 1984, 296.

⁵⁶ Halstead 1984.

⁵⁷ Halstead - Jones 1980· Halstead 1984.

⁵⁸ Halstead 1984, 298-299.

⁵⁹ Halstead 1984, 297-298.

⁶⁰ Toufexis 1994, 164.

⁶¹ Halstead 1992, 45.

τοίκους της προϊστορικής Θεσσαλίας, αν και λόγω του φθαρτού τους τα φυτικά κατάλοιπα δεν σώζονται συχνά και κυρίως αναγνωρίζονται με τη μορφή καμένων καρπών σε μια ανασκαφή, υποβιβάζοντας έτσι το ρόλο που οι φυτικές τροφές έπαιζαν σε μια προϊστορική κοινωνία. Σήμερα το 60-80% της διατροφής των σύγχρονων τροφουσλλεκτών Kung του Kalahari βασίζεται σε φυτά, καθώς με μιας ώρας δουλειά έχει υπολογιστεί ότι μπορούν να μαζευτούν 240 θερμίδες φυτικών τροφών, ενώ μιας ώρας κυνήγι αποδίδει τροφή 100 θερμίδων μόνον⁶².

Από διάφορες νεολιθικές θέσεις της Θεσσαλίας είναι πια βέβαιο ότι τα καλλιεργημένα δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι, βρόμη) και τα όσπρια (φακή, βίκος, φασόλι, μπιζέλι) αποτελούσαν τις κύριες πηγές θερμίδων⁶³, ενώ και άλλα άγρια είδη συλλέγονταν, όπως φρούτα (σούκο, μήλο, αχλάδι, κρίνο, σταφύλι) και ξηροί καρποί (αμύγδαλο, βελανίδι κ.ά.), που συμπλήρωναν τις βιταμίνες που ήταν απαραίτητες⁶⁴. Η εποχιακή συγκομιδή των δημητριακών και των οσπρίων πρέπει να αποθηκευόταν στην Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική, όχι τόσο οργανωμένα και συστηματικά, σε αγγεία και καλάθια (Σέσκλο), ενώ κατά τη Νεότερη Νεολιθική (Σέσκλο, Τσαγγλί, Διμήνη κ.α.) είναι βέβαιο ότι υπήρχαν ειδικοί αποθηκευτικοί χώροι όπου συγκεντρώναν τις «καλές» χρονιές περίσσευμα για τις «κακές», που δεν θα ήταν τόσο σπάνιες⁶⁵. Η οργάνωση της καλλιέργειας, έτσι που να αποδίδει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη παραγωγή, συνεπάγεται σκληρή εργασία σε ορισμένη περίοδο του έτους, που θα πρέπει να τη δούμε σε επίπεδο οικογενειακής μονάδας⁶⁶, ενώ τα παιδιά και οι γεροντότεροι που δεν ήταν ικανοί για βαριές εργασίες μπορεί να αναλάμβαναν την αφαίρεση των ζιζανίων ή τη βοσκή των κοπαδιών⁶⁷. Άγρια είδη φυτών είναι επίσης πλέον γνωστά και από την Παλαιολιθική εποχή της Θεσσαλίας, όπως αυτά ταυτίστηκαν από ευρήματα μέσα στο σπήλαιο Θεόπετρας του νομού Τρικάλων (βατόμουρο, ρόβι, άγριο αμύγδαλο, αγριομιζέλο, φακή, βελανίδι, σμέουρο και κουφοξυλιά, παπαρούνα, λαθούρι, λιθόσπερμο, ξιφάρα, αγριοτρίφυλλο κ.ά.)⁶⁸, πολλά από τα οποία συλλέγονταν και στη Νεολιθική εποχή.

Η συστηματική καλλιέργεια κάποιων προϊόντων, που σταδιακά βελτιωνόταν αυξάνοντας την παραγωγή τους, οδήγησε, όπως ήταν επόμενο, στις πρώτες ανταλλαγές τροφής, σε επίπεδο γειτόνων ή συγγενών μέσα στον ίδιο τον οικισμό στην αρχή και σε γειτονικούς αργότερα. Στοιχεία εξειδίκευσης σε επίπεδο οικισμού ή γειτονικών αναφέρονται και από πρώιμους οικισμούς, όπως η Άργισσα της Αρχαιότερης Νεολιθικής με ειδίκευση στη λιθοτεχνία⁶⁹ και το Σέσκλο της Μέσης Νεολιθικής με τη θαυμάσια γραπτή κεραμική⁷⁰. Κατά τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο όμως, οι ανταλλαγές ήταν ευρείας κλίμακας και γίνονταν όχι μόνο με είδη τροφής, αλλά ανταλλάσσοντας τροφή με άλλα πολύτιμα υλικά, δυσεύρετα⁷¹. Τέτοιες ανταλλαγές ήταν ακόμη σε λειτουργία έως τον περασμένο αιώνα στην πεδιά-

⁶² Ehrenberg 1989, 52.

⁶³ Kroll 1979· 1981· Hopf 1962· Renfrew 1966· 1989· Halstead 1992· Halstead - Jones 1980.

⁶⁴ Halstead - O'Shea 1989, 70.

⁶⁵ Halstead - O'Shea 1989, 71-73.

⁶⁶ Halstead 1984· Halstead - O'Shea 1989.

⁶⁷ Halstead - O'Shea 1989.

⁶⁸ Kyparissi 1999α.

⁶⁹ Perlès 1992.

⁷⁰ Κωτσάκης 1983· Andreou κ.ά. 1996, 540-542.

⁷¹ Halstead - O'Shea 1989.

δα της Θεσσαλίας, ελλείπει οργανωμένου εμπορίου⁷². Είναι πολύ πιθανό επίσης σε χρονιές μικρής σοδειάς, η εξασφάλιση της απαραίτητης τροφής να γινόταν ακόμη και με προσωπική εργασία σε ξένα χωράφια⁷³. Οι ανταλλαγές αυτές, που ξεκίνησαν με το σχετικό «περίσσειμα» της παραγωγής, εξελίχθηκαν σε παραγωγή με προγραμματισμένο περίσσειμα, που με τη σειρά του έφερε την οικονομική διαφοροποίηση των παραγωγών σε περισσότερο και λιγότερο πετυχημένους και την ανάδειξη μιας εξουσίας που φαίνεται πως έλεγχε στο τέλος της 5ης χιλιετίας την παραγωγή⁷⁴. Αυτό είχε ως συνέπεια τη συρρίκνωση των μικρότερων και φτωχότερων οικισμών και τη δημιουργία μεγάλων κέντρων⁷⁵, όπως το Διμήνι⁷⁶, οργανωμένων σε οικονομικό και εμπορικό επίπεδο, καθώς ήδη είχε αρχίσει ως αποτέλεσμα των εμπορικών ανταλλαγών η εξειδίκευση της εργασίας και η συστηματική και προγραμματισμένη παραγωγή διαφόρων προϊόντων (κοσμήματα από όστρεα θαλασσινά, επεξεργασμένα νήματα και ίσως υφάσματα)⁷⁷. Σε όλη τη διάρκεια της 3ης και 2ης χιλιετίας οι οικισμοί με κεντρικό πυρήνα πλήθαιναν και μεγάλωναν στην ανατολική Θεσσαλία, ώστε στο τέλος της 2ης χιλιετίας –που δεν εμπίπτει στα χρονικά όρια αυτής της μελέτης– φαίνεται πως υπήρχε πια μια ιεραρχημένη εξουσία⁷⁸ με εξειδικευμένη επαγγελματική παραγωγή, την οποία ρύθμιζε το παραθαλάσσιο κέντρο της μυκηναϊκής Ιωλκού⁷⁹, αλλά και άλλα μικρότερα ίσως μυκηναϊκά κέντρα στη Θεσσαλία⁸⁰.

Σε αυτό το περιβάλλον ζώντας δημιούργησαν οι κάτοικοι της προϊστορικής Θεσσαλίας μεταξύ άλλων και τα κοσμήματα που εξετάζουμε σε αυτή τη μελέτη, για λόγους που θα αναζητήσουμε στο κεφάλαιο «Προσπάθεια ερμηνείας. Ιδεολογική προσέγγιση». Στο τέλος της Νεολιθικής και τις αρχές της Εποχής του Χαλκού η παραγωγή και η διάθεσή τους γίνονταν σε οργανωμένο επίπεδο.

⁷² Τσοποτός 1977, 139.

⁷³ Halstead - O'Shea 1989, 74.

⁷⁴ Halstead - O'Shea 1982.

⁷⁵ Halstead - O'Shea 1989· Halstead 1992.

⁷⁶ Χουρμουζιάδης 1979.

⁷⁷ Wace - Thompson 1912· Tsuneki 1989· Halstead - O'Shea 1989, 72· Halstead 1992· 1993.

⁷⁸ Halstead 1981· Halstead - O'Shea 1989, 77.

⁷⁹ Θεοχάρης 1961· Αδρύμη 1994α, β.

⁸⁰ Feuer 1994.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ ΣΕ ΜΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Παίρνοντας αφορμή από το γεγονός ότι μόνο σε γυναικεία θεσσαλικά ειδώλια διακρίνονται παραστάσεις κοσμημάτων, πιστεύω ότι είναι σκόπιμο να εξετάσουμε αφ' ενός το λόγο αυτής της ιδιαιτερότητας και αφ' ετέρου να συζητήσουμε τους κοινούς ή διαφορετικούς ρόλους που τα δύο φύλα μπορούσαν να έχουν σε μια προϊστορική κοινωνία.

Το ότι υπάρχουν παραστάσεις κοσμημάτων μόνο σε γυναικεία ειδώλια οφείλεται πιστεύω σε δύο λόγους: ο ένας είναι ότι τα γυναικεία ειδώλια αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα της ειδωλοπλαστικής της Νεολιθικής εποχής. Ο άλλος σχετίζεται με το τι ήθελαν να δηλώσουν φτιάχνοντας κυρίως γυναικεία ειδώλια και ποιοι τα έφτιαχναν. Γυναίκες ή άνδρες; Από το γεγονός ότι συνήθως υπάρχει μεγάλη ποικιλία στις μορφές και σπανιότερα τυποποιούνται προκύπτει ότι μάλλον αυτά κατασκευάζονταν από διάφορα άτομα και όχι από «εργαστήρια», τουλάχιστον σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής (αυτό δεν μπορεί ίσως να το ισχυριστεί κανείς για τα κυκλαδικά ειδώλια στο τέλος της 4ης-αρχές 3ης χιλιετίας). Τα κατασκεύαζε επομένως το κάθε άτομο για τον εαυτό του, προβάλλοντας έτσι τα χαρακτηριστικά που ήθελε να τονίσει ιδιαίτερα (π.χ. φύλο, μυϊκή δύναμη, διακόσμηση), ή τα κατασκεύαζε το αντίθετο φύλο, πάλι τονίζοντας τα στοιχεία που για τους δικούς του λόγους ήθελε να προβάλλει; Ή μήπως κατασκευάζοντας κάποιος ένα ειδώλιο παρίστανε σε αυτό τη μορφή που θα ήθελε ο ίδιος να έχει και όχι αυτή που πραγματικά είχε; Όλα αυτά είναι πιθανότητες που μόνο με τα ανασκαφικά δεδομένα δεν μπορούν ούτε να επαληθευτούν ούτε να αποκλειστούν. Οπωσδήποτε το θέμα αυτό συνδέεται και με τη λειτουργία των ειδωλίων στην προϊστορική κοινωνία, που δεν φαίνεται να ήταν η ίδια παντού⁸¹, ενώ οι διάφοροι ερευνητές δεν έχουν καταλήξει σε μία, αλλά σε διάφορες ερμηνείες ως προς το χαρακτήρα και τη λειτουργία των ειδωλίων⁸².

Όσον αφορά στο ρόλο που τα δύο φύλα μπορεί να είχαν σε μια προϊστορική κοινωνία, θα πρέπει, πιστεύω, να δεχθούμε από την αρχή ότι αυτόν δεν έχει νόημα να τον δούμε στη βάση των βιολογικών διαφορών/ανισοτήτων μεταξύ των δύο φύλων, αλλά των κοινωνικών και πολιτισμικών δομών μιας κοινότητας, που ασφαλώς θα διέφερε από τόπο σε τόπο και

⁸¹ Χουρμουζιάδης 1974.

⁸² Χουρμουζιάδης 1974· Ταμβάκη 1977· Gamble 1982· 1986· Hodder 1990· Marangou 1992.

από εποχή σε εποχή⁸³. Τα πρότυπα του παραδοσιακού «άνδρα κυνηγού»⁸⁴ και της γυναίκας να προσδιορίζεται μόνον από την αναπαραγωγική της ικανότητα⁸⁵ δεν αντικατοπτρίζουν παρά μια ανδροκεντρική θεώρηση της Αρχαιολογίας, ενώ είναι βέβαιο ότι μέσα από τα αρχαιολογικά αντικείμενα μπορούμε να αναζητήσουμε την ποικιλία ρόλων που και οι άνδρες και οι γυναίκες θα μπορούσαν να έχουν σε μια προϊστορική κοινωνία⁸⁶. Κατά τη γνώμη μου, ένας απόλυτος διαχωρισμός θα αποτελούσε μάλλον πολυτέλεια, αν λάβει κανείς υπόψη του τις απαιτήσεις μιας τόσο πρώιμης από κάθε άποψη κοινωνικής ζωής, όπου το πιθανότερο είναι οι πάντες να έκαναν τα πάντα ανάλογα με τις ανάγκες. Τους ρόλους αυτούς καλούμαστε να αναγνωρίσουμε μέσα από τα υλικά κατάλοιπα των ανασκαφών, που ασφαλώς δεν αντιπροσωπεύουν το σύνολο των χώρων δραστηριότητας εκείνων των ανθρώπων, οι οποίοι θα πρέπει να υποθέσουμε ότι αναπτύσσονταν και πέρα από την κυρίως οικιστική επιφάνεια που εμείς συνήθως ερευνάμε, σε γειτονικά πεδία, τα οποία πιθανόν παρείχαν καταλληλότερες συνθήκες ομαδικής εργασίας και επεξεργασίας προϊόντων. Μέσα δε σε μια περιορισμένη έκταση που συνήθως εμείς μελετάμε –συνχνά μάλιστα όχι ολόκληρη, αλλά μόνο μικρό μέρος της οδηγούμενοι σε αναλογικά συμπεράσματα ως προς τη χρήση του χώρου και την ποσότητα των ευρημάτων– ίσως δεν έχουν μείνει παρά ελάχιστα από τα αντικείμενα χρήσης και από τα προϊόντα που ανιά παρήγαν, οδηγώντας μας σε αν όχι λανθασμένη, οπωσδήποτε όμως ελλιπή εικόνα για τις δραστηριότητες των προϊστορικών ανθρώπων, τις οποίες προσπαθούμε κατόπιν να συμπληρώσουμε με εθνογραφικές αναλογίες, όχι πάντα επιτυχείς. Η παραπάνω ελλιπής εικόνα περιορίζεται ακόμη περισσότερο, αν σκεφθεί κανείς ότι από την αλυσίδα της διαδικασίας κατασκευής/παραγωγής ενός αντικείμενου που βρίσκουμε μας λείπουν καμιά φορά εξ ολοκλήρου τα εργαλεία με τα οποία κατασκευάστηκε, αν αυτά ήταν φτιαγμένα με υλικά φθαρτά στο χρόνο (π.χ. ξύλο), ή τα υλικά που συνέδεαν αυτό το προϊόν με τον ίδιο τον άνθρωπο (δέρμα, σχοινί – π.χ. πώς συνδεόταν ένα διάτρητο αντικείμενο με τον κάτοχό του; Εμείς τα ερμηνεύουμε σύμφωνα με τις δικές μας συνήθειες). Λείπει επίσης και η άμεση σύνδεση αυτών των αντικειμένων με τους κατόχους τους λόγω έλλειψης ικανού αριθμού σκελετικών καταλοίπων⁸⁷.

Ο διαχωρισμός των κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων θα πρέπει να υποθέσουμε ότι πραγματοποιήθηκε σταδιακά και πολύ αργά, όταν είχαν λυθεί τα βασικά προβλήματα επιβίωσης, ότι προέκυψε από την ανάγκη μεγαλύτερης και συστηματικότερης παραγωγής σε συνδυασμό με τη σωστότερη αξιοποίηση του χρόνου και ότι δεν θα είχε μεγάλη σχέση με βιολογικές διαφορές/ανισότητες.

Θα πρέπει, ωστόσο, να δεχθούμε εξ αρχής ότι για τη γυναίκα ο μητρικός της ρόλος θα ήταν ασφαλώς καθοριστικό κριτήριο για τις υπόλοιπες υποχρεώσεις/δραστηριότητές της, τις οποίες θα πρέπει να συνδύαζε παράλληλα με εκείνον της μητέρας. Παίρνοντας ως δεδομένο αυτό τον περιορισμό, που θα εμποδίζει μια μητέρα να συμμετέχει σε δραστηριότητες που θα την κρατούσαν για πολύ χρόνο μακριά από τα μικρά παιδιά της, μπορούμε

⁸³ Gibbs 1987.

⁸⁴ Washburn - Lancaster 1968.

⁸⁵ Faris 1983.

⁸⁶ Gibbs 1987.

⁸⁷ Conkey 1995.

να σχηματίζουμε την εξής εικόνα αρχίζοντας από την Παλαιολιθική εποχή: οι νεότεροι και δυνατότεροι από τους άνδρες συμμετέχουν ως κύρια μέλη ομάδων που οργανώνουν κυρίως και λιγότερο εκτελούν κυνήγι μεγάλων θηλαστικών⁸⁸, ενώ κυνήγι μικρότερων ζώων της κατηγορίας των ελαφιών είναι πολύ πιθανό να γινόταν από μικτές ομάδες ανδρών και γυναικών οι οποίες δεν είχαν υποχρεώσεις παιδιών, καθώς και προεφήβων, αγοριών και κοριτσιών, που όλοι τους θα μπορούσαν να απουσιάζουν επί μέρες από τον κύριο καταυλισμό τους⁸⁹. Παράλληλα, οι γυναίκες/μητέρες θα μπορούσαν να επιδίδονται σε δραστηριότητες που δεν τις απομάκρυναν πολύ από τη βάση τους και τις μητρικές τους υποχρεώσεις, χωρίς όμως να είναι λιγότερο σημαντικές για την επιβίωση της ομάδας: η αναζήτηση και η συλλογή φυτικών τροφών και αυγών, το ψάρεμα σε κοντινά ποτάμια ή τη θάλασσα (αν πρόκειται για παραθαλάσσιες εγκαταστάσεις), η συλλογή οστρέων, καθώς και το κυνήγι μικρών ζώων και πτηνών είναι μερικές από τις δραστηριότητες που θα μπορούσαν να πραγματοποιούνται σε καθημερινή βάση από τις γυναίκες/μητέρες⁹⁰. Εδώ θα πρέπει να θυμίσουμε τη γνωστή βραχογραφία από τη μεσολιθική θέση Guevas de la Araña, Biscay της Ισπανίας, που παριστάνει γυναίκα σκαρφαλωμένη σε δένδρο να συλλέγει μέλι.

Κατ' επέκτασιν θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα άτομα της κάθε ομάδας που αναλάμβανε μια δραστηριότητα ήταν αυτά που έβρισκαν την πρώτη ύλη και κατασκεύαζαν τα εργαλεία και τα όργανα/μέσα που τους ήταν απαραίτητα για την κάθε εργασία, γιατί αυτά ήξεραν πώς ακριβώς έπρεπε να λειτουργούν για να είναι πιο αποτελεσματικά⁹¹. Έτσι, τα λίθινα όπλα του μεγάλου κυνηγιού θα πρέπει να κατασκευάζονταν από τους νέους και γερούς άνδρες –καθώς και από όσους είχαν τέτοιες εμπειρίες από τη νεανική τους ζωή–, κοντά στους οποίους θα μαθήτευαν και οι νεότεροι, ενώ τα λίθινα όπλα για μικρότερο κυνήγι θα πρέπει να αποδοθούν κυρίως στις γυναίκες, οι οποίες στην καθιερωμένη ανδροκεντρική αντίληψη έχουν αποκλειστεί από μια τέτοια δραστηριότητα⁹². Επίσης, δίχτυα για το ψάρεμα, υφαντικά βαρίδια και σφονδύλια καθώς και βελόνες για το ράψιμο θα πρέπει να παράγονταν από γυναίκες, νέα παιδιά (αγόρια, κορίτσια) ή και από πιο ηλικιωμένους άνδρες που δεν συμμετείχαν πια σε μεγάλο κυνήγι. Οι ίδιες κατηγορίες ανθρώπων θα πρέπει στη συνέχεια να ασχολούνταν με την επεξεργασία όσων προϊόντων ήταν περισσότερο εκμεταλλεύσιμα, όπως τα όστρεα ή τα δόντια των ελαφιών και άλλων ζώων αυτού του μεγέθους, που τα τρυπούσαν για να τα φορέσουν ή για να τα ανταλλάξουν.

Μόνο σε μια τέτοια βάση μπορούμε να μιλάμε για κατανόμη εργασίας και κοινωνικές κατηγορίες παραγωγών και χρηστών⁹³. Με αυτή την κατανομή εργασίας είναι λογικό να θεωρήσουμε τη γυναίκα ως την πιθανότερη υπεύθυνη για την έναρξη της καλλιέργειας των φυτών κατά την 7η περίπου χιλιετία και επομένως για την απαρχή της γεωργικής μορφής της κοινωνίας, αφού ως τροφосуλλέκτρια θα είχε την ευκαιρία να παρακολουθεί τον τρόπο ανάπτυξης των φυτών. Με την ίδια συλλογιστική μπορούμε να υποθέσουμε πως

⁸⁸ Faris 1983, 106.

⁸⁹ Conkey 1995.

⁹⁰ Ehrenberg 1989· Conkey 1995.

⁹¹ Conkey 1995.

⁹² Gero 1995.

⁹³ Conkey 1995.

από κάποιους κατά τύχην πεσμένους κατά τη μεταφορά τους σπόρους, από τον τόπο συλλογής στις εγκαταστάσεις των συλλεκτριών, ξεφύτρωναν την επόμενη χρονιά τα ίδια φυτά κι έτσι αυτές θα οδηγήθηκαν στον τρόπο αναπαραγωγής τους⁹⁴.

Παράλληλα, η συμβολή των ανδρών στην εξημέρωση κάποιων ζώων θα πρέπει να θεωρηθεί αναμφισβήτητη, καθώς κυνηγώντας θα είχαν την ευκαιρία να παρακολουθούν τον κύκλο της ζωής τους και τα προϊόντα που παρήγαν, είναι δε πιθανό να έφερναν μαζί τους από το κυνήγι κάποια μικρά ζώα, ορφανά των σκοτωμένων μητέρων τους, και αυτά ίσως αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα εξημερωμένων ζώων. Η φροντίδα των οικοσπιτών ζώων θα πρέπει επίσης να ανατέθηκε εκ των πραγμάτων στις γυναίκες και τους γεροντότερους των ανδρών, όσο τουλάχιστον ήταν λίγα στην αρχή, γιατί αυτές, απασχολημένες και με τη φροντίδα των παιδιών τώρα που με την καθιέρωση της καλλιέργειας η αναζήτηση φυτικής τροφής σε μεγάλες αποστάσεις δεν ήταν πια τόσο απαραίτητη, αφιέρωναν πολύ περισσότερο χρόνο στις μόνιμες εγκαταστάσεις τους περιποιούμενες τα ζώα και επεξεργαζόμενες τα παράγωγα των ζώων αλλά και τους καρπούς, για τους οποίους είχαν ήδη τις γνώσεις από την εποχή της συλλογής τους σε άγρια μορφή. Σε αυτές τις πρώιμες φάσεις της Νεολιθικής εποχής οι γυναίκες φαίνεται να είχαν υψηλή κοινωνική θέση, που απέρρεε από το γεγονός ότι είχαν τον έλεγχο στην αποθήκευση των αγροτικών προϊόντων και την πρόσβαση σε αυτά, καθώς μένοντας περισσότερο στο σπίτι έγιναν υπεύθυνες της οικιακής οικονομίας⁹⁵. Ότι επεξεργάζονταν τους καρπούς αποδεικνύεται και από την πληθώρα των μυλόλιθων που βρίσκονται στις ανασκαφές, ενώ μερικές φορές μυλόλιθοι και βελόνες εντοπίστηκαν σε τάφους γυναικών στην Ευρώπη (Πολιτισμός Linear Pottery) αλλά ποτέ σε τάφους ανδρών⁹⁶. Σε ανδρικούς τάφους του ίδιου πολιτισμού υπήρχαν βέλη αλλά και κοσμήματα από όστρεα. Τα τελευταία όμως συνοδεύαν και γυναικείες ταφές, ενώ χάντρες και άλλα κοσμήματα βρέθηκαν σε γυναικείες ταφές της Ευρώπης⁹⁷. Από το χώρο της Θεσσαλίας όμως, καθώς και τον ελλαδικό γενικότερα, δεν είναι γνωστές ταφές αυτής της εποχής που οι νεκροί τους να συνοδεύονται από κτερίσματα, και δεν είναι δυνατόν επομένως να αναζητήσουμε την κοινωνική θέση των νεκρών με βάση αυτό το κριτήριο. Γιατί αυτή κρίνεται στην Ευρώπη από τα αξιακά κυρίως αντικείμενα που βρίσκονται στους τάφους και λιγότερο από τα εργαλεία που έχουν άμεση σχέση με την παραγωγή⁹⁸.

Όταν τα κατοικίδια ζώα έγιναν μεγάλα κοπάδια, οι άνδρες υποθέτουμε ότι πρέπει να ανέλαβαν τη βοσκή τους, ενώ οι γυναίκες θα ασχολούνταν πλέον με την επεξεργασία των δευτερογενών προϊόντων, του γάλακτος και του μαλλιού (γνέσιμο-ύφανση) και με άλλες εργασίες στο χώρο του σπιτιού (κεραμική, καλαθοπλεκτική κ.λπ.), γιατί τώρα πια απαιτούνταν περισσότερος χρόνος γι' αυτά, παράλληλα με τη φροντίδα των παιδιών⁹⁹. Τότε ίσως είναι και το απόγειο της δύναμης της γυναίκας λόγω της ικανότητάς της να μεγαλώνει και να δυναμώνει την ομάδα, να προσφέρει νέες μάνες για αναπαραγωγή με τη γέν-

⁹⁴ Ehrenberg 1989, 77-90.

⁹⁵ Κοκκινίδου - Νικολαΐδου 1993, 53.

⁹⁶ Ehrenberg 1989, 97.

⁹⁷ Randsborg 1986, 149· Hodder 1990, 75.

⁹⁸ Randsborg 1986, 148.

⁹⁹ Ehrenberg 1989.

νηση κοριτσιών και νέους άνδρες για την καλλιέργεια των αγρών και τη φροντίδα των ζώων και άρα τη βελτίωση της οικονομίας και της ζωής γενικότερα. Ο μητρικός της όμως ρόλος να κυριαρχεί στη ζωή της, το απαραίτητο κλείσιμό της για μεγάλο χρόνο στο σπίτι για τις εγκυμοσύνες και το μέγALLOWMA των νεογέννητων συνέβαλαν στην όλο και λιγότερη ενασχόλησή της με την ενεργό παραγωγή, που της είχε εξασφαλίσει υψηλή κοινωνική αναγνώριση, και στη σταδιακή αποδυνάμωση της κοινωνικής της θέσης. Έγιναν τότε οι γυναίκες οι κυρίαρχες του σπιτιού, αλλά μόνο του σπιτιού, απομακρυσμένες από την κοινωνική ζωή έξω από το σπίτι. Η διαδικασία παραγωγής εξημερωμένων καρπών και καλλιέργειας της γης από τις γυναίκες στην αρχή της Νεολιθικής εποχής είχε στο τέλος της ίδιας εποχής απρόβλεπτες και δυσάρεστες συνέπειες, καθώς αυτή βγήκε από την κύρια παραγωγή και περιορίστηκε σε δευτερεύοντα καθήκοντα¹⁰⁰. Διότι η θέση της γυναίκας είναι υψηλότερη σε κοινωνίες όπου αυτή συμμετέχει ενεργά στη βασική οικονομία¹⁰¹.

Οι άνδρες θα ανέλαβαν σταδιακά εξ ολοκλήρου την αγροκαλλιέργεια, και οι γεννήσεις αγοριών έγιναν τότε πιο επιθυμητές για να αυξάνονται οι εργάτες που δούλευαν τη γη¹⁰². Είναι γνωστό ότι σε υποβιβασμένη κοινωνική θέση και για τους ίδιους ακριβώς λόγους βρισκόταν η γυναίκα και στις πρόσφατες γεωργοκτηνοτροφικές οικονομίες και μόνο με τη βιομηχανική επανάσταση και τη βιομηχανοποίηση των αγροτικών προϊόντων ξαναβγήκε στην παραγωγή, παραμερίζοντας το ρόλο της μητέρας και αποκτώντας ξανά δύναμη και ξεχωριστή κοινωνική θέση.

Με βάση τα παραπάνω, οι γυναίκες θα πρέπει να θεωρηθούν υπεύθυνες και για την παραγωγή της κεραμικής στη Νεολιθική εποχή. Έχοντας αναλάβει, όπως υποθέτουμε, την επεξεργασία, την αποθήκευση και τη διαχείριση της τροφής και των δευτερογενών προϊόντων, είναι αυτές που πρέπει να ενδιαφέρθηκαν πρώτες για την κατασκευή των κατάλληλων κεραμικών σκευών που θα εξασφάλιζαν την καλύτερη ποιότητα και τη μεγαλύτερη διάρκεια χρήσης¹⁰³. Η πιθανότητα οι γυναίκες να είναι οι κεραμείς ενός προϊστορικού οικισμού συνδυάζεται και με το μητρικό τους ρόλο, που δεν τους επιτρέπει να απουσιάζουν επί μακρόν από τη βάση τους¹⁰⁴. Γιατί η φροντίδα των παιδιών και η κεραμική παραγωγή συμβιβάζονται με τις δραστηριότητες του νοικοκυριού¹⁰⁵. Η Amiran¹⁰⁶ συνδυάζει τις διαδικασίες της κεραμικής παραγωγής (πλάσιμο πηλού-ψήσιμο) με εκείνες της παρασκευής ψωμιού (ζύμωμα-ψήσιμο) αποδίδοντας τις δύο αυτές δραστηριότητες πάλι στις γυναίκες. Επίσης υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη και η εμπειρία πάνω σε αυτές συντελέστηκαν παράλληλα. Η ανάμιξη των ανδρών στην κεραμική ίσως θα πρέπει να τοποθετηθεί αργότερα, όταν η παραγωγή αυτή πήρε πιο εξειδικευμένο χαρακτήρα και δεν προοριζόταν μόνο για εσωτερική χρήση μέσα στα όρια του οικισμού, αλλά και για εμπορευματοποίηση. Τέτοια αναφορά υπάρχει και από εθνογραφικά ανάλογα¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Ehrenberg 1989, 99-107.

¹⁰¹ Randsborg 1986, 144.

¹⁰² Ehrenberg 1989.

¹⁰³ Arnold 1985· Wright 1995.

¹⁰⁴ Burton κ.ά. 1977, 250.

¹⁰⁵ Arnold 1985.

¹⁰⁶ Amiran 1965.

¹⁰⁷ Murdock - Provost 1973· Wright 1995.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του νοικοκυριού, με το οποίο φαίνεται να ήταν επιφορτισμένες κυρίως οι γυναίκες λόγω της δέσμευσης των μικρών παιδιών, αναπτύχθηκε η συστηματική παρασκευή της τροφής, η οποία πέρα από την αξία της για την επιβίωση των ατόμων και της ομάδας απέκτησε (και ίσως διατηρεί μέχρι σήμερα) χαρακτηριστικά κοινωνικά, αφού συμβάλλει στη συνοχή της οικογένειας και της ομάδας. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα η εξουσία της γυναίκας βρίσκεται ακριβώς στην ικανότητά της να παράγει, να αποθηκεύει και να κατανέμει την τροφή¹⁰⁸, η οποία ακόμη και σήμερα, ανάλογα με την αξία της, προσφέρεται για να εκφράσει κοινωνικές διαφοροποιήσεις¹⁰⁹. Μέσω της τροφής η γυναίκα συνδέθηκε άμεσα με την εστία ως τροφοπαρασκευαστική εγκατάσταση, αλλά και ως κέντρο συνοχής της οικογένειας.

Μια άλλη δραστηριότητα που φαίνεται να είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις γυναίκες στην προϊστορική εποχή είναι η υφαντική, πάλι γιατί, όπως και η τροφοπαρασκευή, μπορεί να συμβιβαστεί με το αναγκαστικό λόγω των παιδιών κλείσιμό τους στο σπίτι. Όταν η ύφανση και η παραγωγή ρούχων ξεπέρασαν το ρόλο τους για το ζέσταμα του σώματος, απέκτησαν επίσης κοινωνικό χαρακτήρα. Όσο πιο περίτεχνο ήταν το ρούχο (όσο πιο ακριβό στην αγορά του σήμερα), τόσο υψηλότερη ήταν η κοινωνική θέση της γυναίκας που το κατασκεύαζε και της οικογένειάς της κατ' επέκτασιν. Κοινωνικές διακρίσεις μέσω των ρούχων ίσχυαν έως πρόσφατα και μεταξύ των Αζτέκων¹¹⁰.

Το παραπάνω υπόδειγμα για το ρόλο των δύο φύλων στη διάρκεια εξέλιξης της προϊστορικής εποχής φαίνεται να επιβεβαιώνεται και με τη θεσσαλική ειδωλοπλαστική. Κρίνοντας από την εντυπωσιακή ηλειονότητα των γυναικείων ειδωλίων έναντι των ανδρικών, που δεν ξεπερνούν το 4-5% του συνόλου, στα οποία θα πρέπει ίσως να προσθέσουμε και τα φαλλικά σύμβολα¹¹¹, μπορούμε να οδηγηθούμε στην άποψη ότι η θέση της γυναίκας κατά τη Νεολιθική εποχή ήταν ιδιαίτερα σημαντική, κυρίως λόγω της φυσικής της ικανότητας να αναπαράγει νέες ζωές. Γιατί ακριβώς εξαιτίας αυτής της φυσικής της ικανότητας η γυναίκα διατήρησε εξέχουσα θέση ακόμη και στις πιο ανδροκρατούμενες κοινωνίες. Η στεατοπυγία, ως κύριο χαρακτηριστικό των περισσότερων γυναικείων νεολιθικών ειδωλίων της Θεσσαλίας –και όχι μόνο–, που την καταγωγή της αναγνωρίζουμε στις αντίστοιχες γυναικείες απεικονίσεις της Παλαιολιθικής εποχής, δίνει ασφαλώς στην εικονιζόμενη μορφή τα χαρακτηριστικά μιας γερής και δυνατής γυναίκας¹¹², ικανής να γεννήσει πολλές φορές και να φροντίζει για την επιβίωση των παιδιών της αλλά και όλης της ομάδας, αναλαμβάνοντας κάθε είδους εργασίες για το σκοπό αυτό. Είναι το ίδιο μοντέλο γυναίκας που έως πρόσφατα κυριαρχούσε στις προτιμήσεις των αγροτών στη Θεσσαλία, λόγω της ικανότητάς της όχι μόνο να γεννά αλλά και παράλληλα να αναλαμβάνει βαριές αγροτικές εργασίες. Είναι γνωστό επίσης ότι ανάμεσα σε πρωτόγονους λαούς το ιδανικό μοντέλο της γυναίκας είναι πάντα αυτό της ευτραφούς και σε μερικές περιοχές, όπου η παχυσαρκία εκτιμάται ιδιαίτερα (π.χ. Μαυριτανία), οι γυναίκες ακολουθούσαν ειδική κούρα πάχυνσης με ελάχιστη κίνηση και

¹⁰⁸ Hastorf 1995.

¹⁰⁹ Kahn 1986.

¹¹⁰ Anawalt 1981, 27-30.

¹¹¹ Χουρμουζιάδης 1974, 61.

¹¹² Χουρμουζιάδης 1974, 176.

κατανάλωση μέχρι 25 λίτρα γάλακτος την ημέρα¹¹³. Δεν αποκλείεται όμως η έμφαση στη στεατοπυγία να συμβόλιζε την επιθυμία για καλή διατροφή και για δυνατή σωματική διάπλαση σε μια εποχή που η εξασφάλιση της τροφής δεν ήταν εύκολη, ενώ η γονιμότητα ήταν ιδιαίτερα σημαντική, γιατί σε αυτή βασιζόταν η επιβίωση¹¹⁴. (Αντίθετα, το σημερινό μοντέλο της αποσχναμένης γυναίκας δεν έχει να κάνει καθόλου με τις συνθήκες επιβίωσης και διαβίωσης της προϊστορικής γυναίκας. Γιατί απλώς σε εκείνο τον τρόπο ζωής οι περισσότερες από τις σημερινές γυναίκες δεν θα επιβίωναν).

Παρατηρώντας τα θεσσαλικά ειδώλια μπορούμε ακόμη να δούμε ότι ο τύπος αυτής της δυνατής στεατοπυγικής γυναίκας επικρατεί κυρίως σε πρωιμότερους πεδινούς οικισμούς, όπου πραγματικά η συμβολή της γυναίκας ήταν καθοριστική για την επιβίωση/παραγωγή. Αντίθετα, στη Νεότερη Νεολιθική εποχή –όπως φαίνεται συντελείται μετακίνηση των πληθυσμών προς τη θάλασσα (ανατολική Θεσσαλία)– όπου οι δραστηριότητες των ανθρώπων είναι διαφορετικές και οι ρόλοι των δύο φύλων ίσως αλλιώς καταμερισμένοι, τα ειδώλια του Διμηνίου π.χ. παύουν να έχουν τα στεατοπυγικά χαρακτηριστικά που παρέπεμπαν σε συγκεκριμένες συνθήκες ζωής· γίνονται περισσότερο «ουδέτερα» και αντανakλούν πράγματι έναν άλλο τρόπο διαβίωσης, όπου τα άμεσα βιοτικά προβλήματα μοιάζουν να είναι λιγότερο πιεστικά και η γυναίκα δεν χρειάζεται πια να έχει υπερτροφική ανάπτυξη.

Τα ανδρικά νεολιθικά ειδώλια, αν και πολύ λίγα σε σχέση με τα γυναικεία, προβάλλοντας είτε το φαλλοκρατικό είτε τον κυριαρχικό τους χαρακτήρα (οι καθιστές σε ψηλό κάθισμα ανδρικές μορφές, που κατά κανόνα είναι και αρκετά ευμεγέθεις)¹¹⁵ επίσης αντιπροσωπεύουν την πρωιμότερη νεολιθική κοινωνία¹¹⁶, όπου οι ρόλοι των δύο φύλων άρχισαν να διαχωρίζονται παίρνοντας το καθένα το δικό του μερίδιο «εξουσίας». Τώρα αν παριστάνουν κάποιους «αρχηγούς» ή κάποιους συνηθισμένους άνδρες σε στάση ξεκούρασης μετά τη δουλειά, ίσως δεν θα το μάθουμε ποτέ. Τα γυναικεία νεολιθικά ειδώλια πολύ σπάνια είναι καθιστά¹¹⁷. Κι αν κάποτε είναι, κάθονται χάρω, όπως έως πρόσφατα οι Καραγκούνες της θεσσαλικής πεδιάδας, δουλεύοντας συγχρόνως (πλέκοντας, κεντώντας κ.λπ.). Προς το τέλος όμως της Νεολιθικής εποχής αυτού του τύπου τα ανδρικά ειδώλια χάνονται. Στο Διμήνι¹¹⁸ τα ανδρικά ειδώλια ξεχωρίζουν από τα γυναικεία με τα μoustάκια και τις γενειάδες τους και όχι πια με την προβολή των γενετικών γνωρισμάτων τους. Ακόμη αργότερα, στα Πευκάκια της Χαλκολιθικής εποχής¹¹⁹, δεν μπορείς να ξεχωρίσεις τα γυναικεία από τα ανδρικά ειδώλια· γίνονται απλώς ανθρωπόμορφα ειδώλια, όπου σιγά-σιγά εξαφανίζονται. Ο τρόπος ζωής έχει τότε οριστικά αλλάξει, νέες μορφές εκμετάλλευσης αναζητήθηκαν και η σπουδαιότητα της γυναίκας ως αναπαραγωγού του γένους αποδυναμώθηκε σταδιακά¹²⁰.

Βέβαια ότι ο ρόλος των γυναικών περιορίστηκε εκ των πραγμάτων μέσα στο σπίτι σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να σημαίνει ότι η γυναίκα μέσα από το ρόλο της νοικοκυράς

¹¹³ Radmilli 1955.

¹¹⁴ Ehrenberg 1989· Hodder 1990· Κοκκινίδου - Νικολαΐδου 1993.

¹¹⁵ Θεοχάρης 1973, εικ. 55· Χουρμουζιάδης 1974, πίν. 7-9.

¹¹⁶ Χουρμουζιάδης 1974, 66.

¹¹⁷ Θεοχάρης 1973, εικ. 38· Χουρμουζιάδης 1974, πίν. 57.

¹¹⁸ Σκαφιδά 1992.

¹¹⁹ Weisshaar 1989.

¹²⁰ Hodder 1984.

που οργανώνει και διοικεί το σπίτι δεν αποτελούσε δυναμική μονάδα, στο πλαίσιο της οποίας εκδηλώνονταν σημαντικές ατομικές διαφοροποιήσεις και πραγματοποιούνταν παραγωγικές δραστηριότητες συλλογικής σπουδαιότητας. Γιατί η μετατροπή του φυσικού προϊόντος σε πολιτισμικό αγαθό που ανέλαβαν οι γυναίκες μπορεί να ήταν εξίσου ή και περισσότερο σημαντική για τη συνοχή της κοινότητας¹²¹. Το «σπίτι» έγινε εννοιολογικά και πρακτικά ο τόπος της μετατροπής του άγριου σε ήμερο¹²². Τα άγρια ζώα μεταφέρθηκαν στο χώρο του σπιτιού και ελέγχονταν και τα άγρια φυτά για να καλλιεργηθούν, να αποθηκευτούν και να γίνουν τροφή στη συνέχεια. Το σπίτι ήταν αυτό που διαχώριζε το καλλιεργημένο από το άγριο, το κοινωνικό από το μη κοινωνικό. Το σπίτι εξασφάλιζε με την αποθήκευση την τροφή, συντελώντας έτσι στην επιβίωση των ανθρώπων του, προστατεύε από κάθε τι το άγριο έξω από αυτό, ακόμη κι από τον ίδιο το θάνατο. Και η ταφή των νεκρών μέσα στα όρια του σπιτιού τους παρείχε ασφάλεια και μετά θάνατον¹²³.

Η μεγάλη σπουδαιότητα που είχε το σπίτι στην 5η χιλιετία για την κοινωνική ζωή φαίνεται και από το γεγονός ότι αποκτά πλέον μεγάλες διαστάσεις ή και δεύτερο όροφο, διακοσμείται με διάφορα χρώματα ακριβώς λόγω της σημασίας που αποδίδουν σε αυτό οι γυναίκες που το κυβερνούν και το ελέγχουν, αποκτά επίπλωση (κρεβάτια, τραπέζια, καθίσματα), οι χώροι του έχουν καθορισμένη χρήση (χώρος εστίας, χώροι αποθήκευσης, εργασίας κ.λπ.)¹²⁴. Ειδώλια τέτοιων σπιτιών έχουμε και από τη Θεσσαλία¹²⁵. Από τέτοιες παραστάσεις, αλλά και από ευρήματα μέσα στο χώρο των σπιτιών, φαίνεται ότι όλες οι δραστηριότητες που είχαν σχέση με τη δευτερογενή επεξεργασία των αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, την τροφοπαρασκευή, την υφαντική, την καλαθοπλεκτική, την αγγειοπλαστική κ.λπ. γίνονταν στο πλαίσιο του σπιτιού¹²⁶. Έχουμε άλλωστε σε πηλίνο ομοίωμα εσωτερικού σπιτιού από τον πολιτισμό *Tringolye* (*Porudnia* της Ουκρανίας) ανθρώπομορφο ειδώλιο, χωρίς χαρακτηριστικά φύλου, που τρίβει δημητριακά ή ζυμώνει μέσα στο χώρο του σπιτιού¹²⁷. Και βέβαια το ειδώλιο αυτό με βάση τα σημερινά κοινωνικά κριτήρια ερμηνεύτηκε ως γυναικείο στο ρόλο της τροφοπαρασκευάστριας, όμως τίποτα δεν μας βεβαιώνει ότι και οι άνδρες δεν συμμετείχαν σε τέτοιες διαδικασίες, ιδιαίτερα σε εποχές που δεν θα ασχολούνταν με αγροτικές εργασίες. Ακόμη και αν το ομοίωμα της *Porudnia* δείχνει μια γυναίκα σε ώρα εργασίας, παραμένει μόνον ένα ομοίωμα, όπως λέει ο Hodder¹²⁸. Το πιθανότερο άλλωστε είναι ότι σε μια τόσο πρώιμη κοινωνία όλοι θα δούλευαν σε όλα και ο διαχωρισμός των ρόλων των δύο φύλων έγινε πραγματικά σαφής μόνον όταν λυθήκαν τα βασικά προβλήματα επιβίωσης του ανθρώπου και τέθηκαν άλλα κοινωνικά κριτήρια που επέβαλαν έναν τέτοιο διαχωρισμό.

¹²¹ Κοκκινίδου - Νικολαΐδου 1993, 74.

¹²² Hodder 1990, 39.

¹²³ Hodder 1990.

¹²⁴ Tringham 1971· Hodder 1990.

¹²⁵ Χουρμουζιάδης 1969· 1973· Γαλλής 1983, 201· 1985· Σκαφιδά 1994· Toufexis - Skafida 1999.

¹²⁶ Χουρμουζιάδης 1979· Hodder 1990.

¹²⁷ Tringham 1971, εικ. 27g.

¹²⁸ Hodder 1990, 65.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Α. Ανθρωπόμορφα

Το ανθρώπινο σχήμα στα κοσμήματα αποδίδεται άλλοτε φυσιοκρατικά και άλλοτε σχηματικά. Κάτι ανάλογο δηλαδή με τα ανθρωπόμορφα ειδώλια. Η σχηματοποίηση όμως στα κοσμήματα φθάνει πολλές φορές σε τέτοιο βαθμό αφαίρεσης, ώστε μάλλον υποθέτει παρά αναγνωρίζει κανείς σε αυτά την ανθρώπινη μορφή. Ο Χουρμουζιάδης¹²⁹ στη μελέτη του για τα νεολιθικά ειδώλια της Θεσσαλίας παρατηρεί: «σχηματοποίηση είναι η μετατροπή του φυσικού πρότυπου από σύνθετο σε απλό».

Τα περισσότερα ειδώλια είναι κατασκευασμένα από πηλό, ενώ σχεδόν κανένα ανθρωπόμορφο κόσμημα δεν είναι πήλινο, πλην μιας ειδικής ομάδας από το Διμήνι, τα οποία αναφέρονται στο τέλος αυτής της κατηγορίας (Πίν. 2:18, 19). Αυτό σημαίνει ότι για την κατασκευή των κοσμημάτων επέλεξαν κατά κανόνα πολύ ανθεκτικά αλλά και «πολύτιμα» υλικά και έτσι η σχηματοποίηση των μορφών έχει οπωσδήποτε να κάνει και με τη σκληρότητα του υλικού και δεν είναι πάντα θέμα προτίμησης του τεχνίτη. Με τη σχηματοποίηση αποφεύγεται σε μεγάλο βαθμό ο κίνδυνος να σπάσει το κόσμημα και να αλλοιωθεί η μορφή του. Επιπλέον, αφού, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο «Προσπάθεια ερμηνείας. Ιδεολογική προσέγγιση», τα αντικείμενα αυτά πιστεύουμε ότι λειτουργούσαν κυρίως ως σύμβολα, οι λεπτομέρειες της μορφής δεν ήταν πραγματικά απαραίτητες για την κατανόησή της· η ιδέα που έκλεινε μέσα της ήταν αυτό που κυρίως ενδιέφερε.

Μέχρι τώρα στη Θεσσαλία έχουν βρεθεί μόνο τέσσερα ανθρωπόμορφα κοσμήματα που αποδίδονται φυσιοκρατικά. Και είναι όλα λίθινα. Το ένα βρέθηκε από τον Χ. Τσουντα στις πρώτες ανασκαφές του Σέσκλου στις αρχές του αιώνα και δημοσιεύτηκε από τον ίδιο¹³⁰. Άλλα δύο βλέπουμε στους Πίνακες 1:1, 2 και 32:1, 2: στο ένα λείπει το κεφάλι, ενώ από το άλλο, που παριστάνει ανθρώπινο κορμό από τη μέση και πάνω, είναι σπασμένο το ένα χέρι. Προέρχονται από τη συλλογή Στ. Παιανικολάου και από το Καραμουρλάρ αντίστοιχα. Το ένα είναι κατασκευασμένο από σκούρο στεατίτη, το άλλο από λευκό μάρμαρο. Και τα δύο είναι θαυμάσια δουλεμένα: οι επιφάνειές τους λειάνθηκαν με πολλή υπομονή, έτσι που απέκτησαν μεγάλη στιλπνότητα. Το ένα είναι τρυπημένο περίπου στο κέντρο, στη θέση του αφα-

¹²⁹ Χουρμουζιάδης 1974, 164.

¹³⁰ Τσουντας 1908, πίν. 37, 1.

λού, ενώ το άλλο στην κορυφή της κεφαλής. Ιδιαίτερα εκείνο που είναι και πιο ολοκληρωμένο ως σχήμα δείχνει όχι μόνο χέρι έμπειρο, αλλά και σωστή γνώση των ανατομικών λεπτομερειών του ανθρώπινου σώματος. Κάτι ανάλογο έχει βρεθεί σε μέσο νεολιθικό στρώμα (5η χιλιετία) του σπηλαιού Φράγγχι¹³¹. Ανθρωπόμορφο λίθινο κόσμημα-ειδώλιο –παρόμοιο με εκείνο του Σέσκλου– βρέθηκε επίσης στην Κύπρο, στη θέση Λέμπα Λάκκοι, του τέλους της 3ης χιλιετίας όμως¹³². Ένα πραγματικά μοναδικό αυτής της ομάδας κόσμημα από στεατίτη βρέθηκε στο Αχίλλειο Φαρσάλων και παριστάνει μια γυναίκα που ανοίγει τα πόδια της στην προσπάθειά της να γεννήσει¹³³. Η Gimbutas το ονομάζει «βάτραχο-θεά της αναγέννησης» (frog-goddess of regeneration), αλλά πιστεύω ότι είναι η παράσταση μιας γυναίκας την ώρα του τοκετού.

Αν και τα κοσμήματα που περιλαμβάνονται σε αυτή την εργασία δεν έχουν πάντα καλές στρώματογραφικές ενδείξεις προέλευσης ώστε να μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν υπάρχει μια στυλιστική εξέλιξη τουλάχιστον όσον αφορά στο φυσιοκρατικό ή σχηματοποιημένο τύπο των ανθρωπόμορφων κοσμημάτων, αυτό που ίσως μπορούμε να υποστηρίξουμε είναι ότι τα σχηματοποιημένα φαίνεται να προέρχονται κυρίως από θέσεις της Νεότερης Νεολιθικής, κατά την οποία, όπως και στα ειδώλια, εξαφανίζονται τα φυσιοκρατικά¹³⁴. Ότι όμως και από την Αρχαιότερη Νεολιθική προέρχονται κάποια σχηματοποιημένα, όπως αυτό του Πίνακα 1:3 από το Αχίλλειο –αν βεβαίως μπορεί να θεωρηθεί ανθρωπόμορφο όπως εγώ υποστηρίζω–, δεν είναι πάντως ο κανόνας.

Από μαύρη πέτρα είναι κατασκευασμένα τα δύο κοσμήματα των Πινάκων 1:3, 4 και 32:3, 4 το βασικό σχήμα των κοσμημάτων και στις δύο περιπτώσεις είναι το φυσικό του βότσαλου. Από κει και πέρα με τις εύστοχες κινήσεις του τεχνίτη τα βότσαλα πήραν χαρακτηριστικά ανθρώπινα. Στο κόσμημα του Πίνακα 1:4 που βρέθηκε στο Καραμουρλάρ¹³⁵ ή το Σέσκλο (πληροφορία από το Μουσείο Βόλου), η μορφή παριστάνεται σε κατατομή. Μια βαθιά αυλάκωση στη θέση του λαιμού χωρίζει την κεφαλή από τον κορμό και ταυτόχρονα χρησιμεύει για το δέσιμο και την ανάρτηση του κοσμήματος. Στη θέση του ματιού υπάρχει αβαθής οπή. Για το άνοιγμά της έγιναν περιστροφές με τρυπάνι.

Το άλλο (Πίν. 1:3), προερχόμενο από στρώμα Αρχαιότερης Νεολιθικής στο Αχίλλειο Φαρσάλων¹³⁶, είναι ακόμη πιο λιτό, σε σχήμα ελλειψοειδές, με επίπεδες επιφάνειες, ελαφρώς κυρτές σε ορισμένα σημεία και στρογγυλεμένες τις ακμές. Τη φυσική συνέχεια του σχήματος διακόπτει μια βαθιά αυλάκωση στη θέση του λαιμού. Ο ρόλος της –όπως και στο προηγούμενο– είναι διπλός: χωρίζει σχηματικά το κεφάλι από τον κορμό, αλλά χρησιμεύει και για να δένεται από κει το κόσμημα για να αναρτηθεί. Ο Θεοχάρης¹³⁷ το ονομάζει «ιδιόρρυθμο ενώτιο, που άλλη μία φορά δείχνει κάποια συνέχεια πολιτιστική ανάμεσα στην προκεραμική και την αρχή της κεραμικής νεολιθικής».

¹³¹ Jacobsen 1976, 82r.

¹³² Peltenburg 1985, 280, εικ. 80.3, πίν. 44.2.

¹³³ Gimbutas κ.ά. 1989, πίν. 7.11.

¹³⁴ Χουρμουζιάδης 1974, 140.

¹³⁵ Θεοχάρης 1973, εικ. 228ε.

¹³⁶ Θεοχάρης 1962, 72, πίν. V.

¹³⁷ Θεοχάρης 1962.

Παρόμοιο αντικείμενο απόσχημο από κρύσταλλο (προφανώς χαλαζία) βρέθηκε στο Ραχμάνι¹³⁸. Κοντά στο λεπτό άκρο του υπάρχει βαθιά εγκοπή για το δέσιμο σχοινιού. Θα έλεγα ότι, και λόγω σχήματος και λόγω της επιλογής του κρυσταλλικού υλικού, αυτό το τελευταίο είχε προορισμό μάλλον να εντυπωσιάσει ως κόσμημα παρά να υποδηλώσει σχηματοποιημένη ανθρώπινη μορφή. Το αναφέρω όμως για να φανεί με τη σύγκριση πώς δύο παρόμοια αντικείμενα/κοσμήματα μπορούσαν να έχουν όμοια ή και διαφορετική λειτουργία από εποχή σε εποχή μέσα στην προϊστορία. Από τα Σέρβια της Νεότερης Νεολιθικής αναφέρεται επίσης¹³⁹ λίθινο αντικείμενο που χαρακτηρίζεται ως ειδώλιο, εντελώς σχηματοποιημένο, όπου το κεφάλι χωρίζει από τον κατά τα άλλα μονοκόμματο κορμό με στένωση στο ύψος του λαιμού. Δύο οπές στο ύψος των ματιών και άλλες δύο στο ύψος του στήθους, καθώς και δύο εγκοπές στο ύψος των βουβώνων είναι τα «σαφή» ανθρώπινα χαρακτηριστικά του. Το αντικείμενο αυτό μπορεί να συγκριθεί μορφολογικά με τα δικά μας θεσσαλικά. Θα μπορούσαν επίσης να συγκριθούν με ένα οστείο με μεγάλες ομοιότητες από την Ύστερη Νεολιθική της Βουλγαρίας (Kodshadermen - Gumelnitza - Karanovo VI), το οποίο επίσης θεωρείται (;) ότι παριστάνει ανθρωπόμορφο ειδώλιο¹⁴⁰ και βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο της Russe (αριθ. 2948). Στον ίδιο τύπο ανήκουν επίσης τα χαλίκια από πυριτόλιθο που προέρχονται από νατούφιες θέσεις της Μέσης Ανατολής και φέρουν εγχάρκτη εγκοπή περιμετρικά κοντά στο ένα άκρο τους και χαρακτηρίζονται από τον Marshack¹⁴¹ ως ανθρωπόμορφα.

Ανθρωπόμορφο και πολύ πιο λεπτοδουλεμένο από τα δύο άλλα είναι το κόσμημα του Πίνακα 1:10 και 32:10 από τη συλλογή Στ. Παπανικολάου. Κατασκευασμένο από όστρεο θαλασσινό στο φυσικό του υπόλευκο χρώμα, θυμίζει τα μικροτεχνήματα από ελεφαντοστούν των σημερινών πρωτόγονων λαών. Η κεφαλή χωρίζεται από τον υπόλοιπο κορμό με βαθιά αυλάκωση στο λαιμό, απ' όπου πρέπει και να δενόταν για να αναρτηθεί, ακριβώς όπως και στα δύο προηγούμενα. Εδώ όμως έχουμε και άλλες εγκοπές στον κορμό, δύο αριστερά και τρεις δεξιά, με τις οποίες πιθανότατα δηλώνονται τα χέρια, η μέση και οι γλουτοί. Θα αναρωτηθεί όμως κανείς γιατί άραγε δεν είναι ακριβώς αντίστοιχες οι εγκοπές. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι ίσως πρόκειται για λάθος. Δεν θα ήταν πρωτοφανές. Δεν αποκλείεται πάλι η απόδοση να είναι σωστή και να πρόκειται για κάποια σωματική ανωμαλία της παριστανόμενης μορφής. Ίσως μάλιστα γι' αυτή ακριβώς την ιδιομορφία της και να έγινε κόσμημα. Ασυμμετρίες αυτού του τύπου παρατηρούνται και στα θεσσαλικά ειδώλια, όπου η απόδοση των ανατομικών λεπτομερειών δεν ταιριάζει πάντα με τη φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος. Αυτό εξαρτάται και από τη διάθεση του ειδωλοπλάστη, αλλά και από το φυσικό πρότυπο με το οποίο το τελικό σχήμα της μορφής σχετίζεται ως ιδέα πια, όχι ως μορφή. Η πιο συνηθισμένη ανατομική αλλοίωση παρατηρείται στην απόδοση των όγκων (γλουτοί, μηροί, κοιλιά) ή στην απόδοση μέλους του σώματος (χέρι, πόδι, λαιμός)¹⁴². Και σε αυτό το κόσμημα είναι φανερά τα σημάδια της λεί-

¹³⁸ Wace - Thompson 1912, 43, εικ. 27a.

¹³⁹ Heurtley 1939, εικ. 34f, πίν. IX 34f.

¹⁴⁰ Todorova 1982, εικ. 196C.

¹⁴¹ Marshack 1997, 334, εικ. 11a-b.

¹⁴² Χουρμουζιάδης 1974, 96-97.

ανσης, ενώ σε ένα σημείο σώζονται και οι φυσικές κοιλότητες του οστρέου. Το πόσο έμπειρο πρέπει να ήταν το μάτι του τεχνίτη αυτού του κοσμήματος το αντιλαμβάνεται κανείς αν κοιτάξει τα «νερά» του οστρέου. Είναι «στημένα» έτσι που να ακολουθούν την κίνηση της μορφής. Παρόμοιο είναι και το κόσμημα του Πίνακα 1:11 από το ίδιο επίσης υλικό. Προέρχεται από τη συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου. Ανθρωπόμορφα σχηματισμένα περίαπτα από οστό είναι επίσης γνωστά και από τα Βαλκάνια¹⁴³.

Τα αντικείμενα αυτά παραπέμπουν επίσης σε δύο κοσμήματα από τις ανασκαφές του Σαλιάγκου¹⁴⁴, όπου το ένα είναι λίθινο και το άλλο οστέινο, αλλά, παρά τη σχηματοποίησή τους, είναι αδιαμφισβήτητος πιστεύω ο ανθρωπομορφισμός τους, καθώς και σε παρόμοιο εύρημα από το σπήλαιο του Κίτσου, οστέινο επίσης¹⁴⁵.

Στα σχηματοποιημένα ανθρωπόμορφα κοσμήματα πρέπει να ενταχθεί και το εικονιζόμενο στους Πίνακες 2:21 και 34:21 που είναι κατασκευασμένο από σχιστόλιθο και προέρχεται από το Διμήνι. Είναι σχήματος κυκλικού με διαμπερή οπή στο κέντρο. Έχει σχεδόν τραπεζοειδή κορμό με ένα ζευγάρι μικρότερες οπές στην κορυφή, απ' όπου και πρέπει να κρεμόταν. Αν το κοιτάξει κανείς στημένο με το κυκλικό μέρος προς τα πάνω και το τραπεζοειδές προς τα κάτω, θυμίζει σημερινή κλειδαρότρυπα. Αν όμως το γυρίσουμε αλλιώς, τότε μετασχηματίζεται σε ανθρώπινη μορφή, όπου συμβατικά το τραπεζοειδές τμήμα παίρνει τη θέση του άνω κορμού με δύο οπές στη θέση των ματιών, ενώ το κυκλικό με την οπή στο κέντρο γίνεται μια κυκλικού σχήματος κοιλιά. Ένα ακόμη λίθινο αντικείμενο, επίσης από το Διμήνι (Πίν. 2:20), μπορεί να ενταχθεί στην ίδια κατηγορία: το κάτω μέρος είναι κυκλικού σχήματος με οπή στο κέντρο, ενώ προς τα πάνω ο κορμός είναι στενός με οπή ανάρτησης, μισοσπασμένη τώρα. Είναι κατασκευασμένο από γκρίζα πέτρα καλής ποιότητας με καλογουαλισμένες επιφάνειες. Παρόμοιο περίαπτο από σχιστόλιθο, επίσης από το Διμήνι, δημοσιεύει και ο Τσουντας¹⁴⁶, το συσχετίζει μάλιστα ήδη από τότε μορφολογικά με το χρυσό εξάρτημα που βρέθηκε στο Σέσκλο¹⁴⁷ και που αργότερα απασχόλησε ξανά τη βιβλιογραφία¹⁴⁸ και ανήκει στην κατηγορία των χρυσών δακτυλίσχημων κοσμημάτων, για τα οποία γίνεται εκτενέστερα λόγος στη συνέχεια. Η μορφή αυτών των κοσμημάτων, ό,τι κι αν συμβολίζουν, συγκαταλέγεται επίσης ανάμεσα στα διακοσμητικά θέματα που απαντούν στην κεραμική του Διμηνίου¹⁴⁹ και αυτό σημαίνει ότι ήταν αναγνωρίσιμο αντικείμενο ανάμεσα στους κατοίκους του οικισμού.

Ο τύπος αυτού του λίθινου κοσμήματος είναι σπάνιος για τη Θεσσαλία, αφού ένα ακόμη πηλίνο έχει βρεθεί στον οικισμό Πευκάκια της Μαγνησίας¹⁵⁰. Σπάνιος είναι επίσης και για την Ελλάδα γενικότερα αυτός ο τύπος, αφού ένα λίθινο είναι γνωστό από το σπήλαιο του Κίτσου¹⁵¹ και άλλο ένα λίθινο βρέθηκε πρόσφατα στο Δισπηλιό της Καστο-

¹⁴³ Gimbutas 1982, εικ. 103· Todorova 1982, εικ. 196a-b.

¹⁴⁴ Evans - Renfrew 1968, 64, πίν. XLIV 1, 3.

¹⁴⁵ Vialou 1981, 411, εικ. 238.

¹⁴⁶ Τσουντας 1908, 337, πίν. 43.8.

¹⁴⁷ Τσουντας 1908, 350, εικ. 291.

¹⁴⁸ Makkay 1985· 1989· Weisshaar 1989, 52.

¹⁴⁹ Χουρμουζιάδης κ.ά. 1982, εικ. 50.

¹⁵⁰ Weisshaar 1989, πίν. XVII, 1.

¹⁵¹ Vialou 1981, πίν. L-1.

ριάς¹⁵², ενώ και από τα Βασιλικά της Μακεδονίας προέρχεται οσπείνο αντικείμενο ελλίπες κατά το τμήμα του δακτυλίου του, που, κατά τη γνώμη μου, ανήκει σε αυτή την κατηγορία (εκτίθεται στη μόνιμη προϊστορική έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, αριθ. 2.2). Τα αντικείμενα αυτά παραιέμιουν σε ανάλογα χρυσά από την περιοχή των Βαλκανίων¹⁵³, ενώ και από τη Μακεδονία αναφέρονται δύο χρυσά¹⁵⁴, από την περιοχή Αραβησσού Γιαννιτσών. Ένα εντελώς όμοιο χρυσό περίαπτο βρέθηκε επίσης από το συλλέκτη Άγγ. Μπάστη στη Θεσσαλία (αριθ. 221 συλλογής Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου)¹⁵⁵, ενώ πρόσφατα (καλοκαίρι 1995) ένα ακόμη ακέραιο χρυσό κόσμημα αυτού του τύπου βρέθηκε σε επιχώσεις της Τελικής Νεολιθικής του σπηλαίου Θεόπετρας Καλαμπάκας¹⁵⁶. Ο δακτύλιος του κατώτερου τμήματός του είναι συμπαγής, ενώ η τραπεζιοειδής απόφυση είναι σαφώς λεπτότερη και φέρει οπή ανάρτησης. Έχει βάρος 6,9 γρ. (Πίν. 2:23 και 34:23). Μικροσκοπική εξέταση έδειξε την ύπαρξη αύλακας και στην εξωτερική και στην εσωτερική περιφέρεια του δακτυλίου και αυτό εκτιμάται κατ' αρχάς ως ένδειξη χρήσης μήτρας για την κατασκευή του, ενώ είναι γνωστά χρυσά αντικείμενα του ίδιου τύπου που είναι απλώς κομμένα πάνω σε φύλλο χρυσού. Του ίδιου τύπου αργυρό περίαπτο προέρχεται από το σπήλαιο Αλεπότρυπα Διρού (Τελική Νεολιθική)¹⁵⁷, ενώ ένα αργυρό αναφέρεται και από την Πολιόχνη της Λήμνου¹⁵⁸. Ένα ακόμη αργυρό αυτού του τύπου βρέθηκε πρόσφατα σε σπήλαιο της Σαλαμίνας¹⁵⁹, ενώ δυο-τρία χάλκινα του ίδιου τύπου βρέθηκαν στις ανασκαφές του Μακρύγιαλου Πιερίας της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου¹⁶⁰. Στην ίδια κατηγορία πρέπει επίσης να ενταχθεί αργυρό κόσμημα από το σπήλαιο της Ειλειθυίας στην Κρήτη από στρώμα Πρωτομινωικής Ι-ΙΙ εποχής¹⁶¹. Εντελώς πρόσφατα κατασχέθηκε στην Αθήνα θησαυρός δεκάδων τέτοιων χρυσών κοσμημάτων¹⁶² και ο μεγάλος αριθμός τους θέτει εκ νέου το πρόβλημα της καταγωγής τους, αν δηλαδή κατασκευάστηκαν εδώ και χρησιμοποιήθηκαν σε ταφές όπως και στα Βαλκάνια, δεδομένου ότι τα γνωστά ως τώρα από τον ελλαδικό χώρο χρυσά περίαπτα αυτού του τύπου ήταν πάντα σποραδικά και μεμονωμένα ευρήματα. Ότι αυτά τα κοσμήματα αποδίδουν ανθρώπινο σώμα ενισχύεται από το γεγονός ότι σε κάποια χρυσά βαλκανικά, και κυρίως στα μεγάλα, πάνω από την κεντρική οπή ή και εκατέρωθεν αυτής δηλώνεται σαφώς με ηλαστικότητα ζεύγος μαστών¹⁶³, ενώ από τη Βουλγαρία είναι γνωστά αγγεία με αυτό το σχήμα, στα οποία δηλώνονται με σαφήνεια ανθρώπινα χαρακτηριστικά¹⁶⁴.

¹⁵² Χουρμουζιάδης 1996, εικ. 14β.

¹⁵³ Makkay 1985· 1989.

¹⁵⁴ Γραμμένος 1991, 109, πίν. 30.3, 4.

¹⁵⁵ *Νεολιθικός πολιτισμός* 1996, εικ. 299.

¹⁵⁶ Κουπαρίση 1998, 63 αρ. 57· Κυπαρίσι 1999β, 142-152, εικ. 12.4.

¹⁵⁷ *Νεολιθικός πολιτισμός* 1996, 227, εικ. 43.

¹⁵⁸ Bernabò-Brea 1964, 359, 376, πίν. CLXX, 3 και CLXXVII, 25· Makkay 1985, 6, 11 υποο. 17, 4b, εικ. 2:5.

¹⁵⁹ Λώλος 1998, 64 αρ. 62.

¹⁶⁰ Παπιά - Καρολίδης 1998, αδημοσίευτο – το ένα παρουσιάζεται σε πόστερ, φωτογραφία αριθ. 2 της μόνιμης προϊστορικής έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

¹⁶¹ Makkay 1976, 257-258, εικ. 21· Μαρινάτος 1932, 98, εικ. 9 άνω.

¹⁶² Δημακοπούλου 1998.

¹⁶³ Makkay 1989, πίν. 8.1 και πίν. 9.

¹⁶⁴ Todorova 1993, εικ. 73.

Η ομοιότητα του σχήματος των κοσμημάτων του Διμηνίου και των Πευκακίων (καθώς και του Κίτσου, του Δισπηλιού και των Βασιλικών) με τα χρυσά (ring-idols) τα οποία κυκλοφορούν σε όλα τα Βαλκάνια, από τα Καρπάθια μέχρι τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, την Ανατολία και το Ανατολικό Αιγαίο¹⁶⁵, βεβαιώνουν για εκτεταμένο δίκτυο ανταλλαγών και «κυκλοφορίας» αυτού του κοσμήματος κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τα παλαιότερα είναι γνωστά από το νεκροταφείο της Βάρνας στη Βουλγαρία, όπου τοποθετούνται μεταξύ των ετών 4600 και 3800 π.Χ., ενώ χρονολογήσεις γύρω στα 5000 έως 4000 π.Χ. έχουν επίσης προταθεί. Από τη λεκάνη των Καρπαθίων και τον Κάτω Δούναβη καθώς και από την Ανατολία και το Ανατολικό Αιγαίο οι χρονολογήσεις κυμαίνονται μεταξύ 3000 και 2000 π.Χ. Το πρόβλημα της τόσο μεγάλης χρονικής διαφοράς του ίδιου τύπου κοσμήματος από τόπο σε τόπο έχει συζητηθεί εκτενώς από τον Makkay¹⁶⁶. Ο ίδιος μάλιστα υποστηρίζει την άποψη¹⁶⁷ ότι η καταγωγή τους πρέπει να αναζητηθεί στην Ελλάδα, λαμβάνοντας υπόψη το λίθινο κόσμημα του Διμηνίου και το πήλινο των Πευκακίων, τα οποία θεωρεί προαιμότερα υλικά από το χρυσό. Είναι πολύ πιθανό όμως τα θεσσαλικά κοσμήματα να είναι απομιμήσεις σε πέτρα και πηλό των χρυσών προτύπων των Βαλκανίων, δεδομένου ότι και στο Διμήνι και στα Πευκάκια αυτά βρέθηκαν σε στρώματα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Όπως είναι επίσης πιθανό και στα Βαλκάνια να κυκλοφορούσαν απομιμήσεις των χρυσών σε φθηνότερα υλικά, αφού ένα οστέινο τέτοιο αντικείμενο δημοσιεύει ο Gaul¹⁶⁸ από τον πολιτισμό Mound της Βουλγαρίας. Ένα οστέινο, όπως είπαμε παραπάνω, έχει βρεθεί και στην Ελλάδα, στα Βασιλικά της Μακεδονίας, ενώ και πήλινες απομιμήσεις αναφέρονται από τον πολιτισμό Bodrogkeresztúr και από το Cucuteni¹⁶⁹. Η παρουσία άλλωστε στην Ελλάδα αργυρών και χάλκινων κοσμημάτων αυτού του τύπου ενισχύει την άποψη ότι τέτοια αντικείμενα κατασκευάζονταν και από υλικά φθηνότερα του χρυσού. Αν ο τύπος αυτός ήταν τόσο ισχυρός στην προϊστορική Ελλάδα ώστε να διαδοθεί ευρέως και στα Βαλκάνια, θα είχαμε, πιστεύω, περισσότερα δείγματα λίθινα και πήλινα. Και το χρυσό «εσφυρηλατημένο έλασμα» που βρήκε ο Τσούντας στο Σέσκλο, επίσης σε νεότερα στρώματα¹⁷⁰, μοιάζει με τα χρυσά κοσμήματα αυτού του τύπου από τα Βαλκάνια, αν και τα στενά του άκρα είναι δύο που συμπίπτουν το ένα επί του άλλου και όχι ένα, υπάρχουν δε και σε εκείνο δύο οπές που επίσης συμπίπτουν. Κυρίως όμως μοιάζει με αυτά που προέρχονται από την ανασκαφή στο Ikiztepe της Τουρκίας¹⁷¹, όπου η κεντρική οπή είναι επίσης πολύ μεγάλη, όπως και στο εύρημα του Τσούντα. Η διαφορά παραμένει στη στενή απόληξη. (Και τα δύο αυτά χρυσά κοσμήματα, της συλλογής Άγγ. Μπάστη και του Τσούντα, θα προσμετρώνται για τα συμπεράσματά μας, αν και δεν συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο των κοσμημάτων).

Στην ομάδα των σχηματοποιημένων ανθρωπόμορφων κοσμημάτων πιστεύω ότι πρέπει να εντάξουμε επίσης και ένα πρόσφατο εύρημα (1995) από τις νεολιθικές επιχώσεις

¹⁶⁵ Makkay 1985· 1989.

¹⁶⁶ Makkay 1985.

¹⁶⁷ Makkay 1989, 39.

¹⁶⁸ Gaul 1948, 95, πίν. XXXV.7.

¹⁶⁹ Makkay 1989, 39.

¹⁷⁰ Τσούντας 1908, 350, εικ. 291.

¹⁷¹ Makkay 1989, 42, εικ. 2, 11-13.

του σπηλαίου Θεόπειρας Καλαμπάκας. Πρόκειται για λίθινο περίαπτο (Πίν. 2:22 και 34:22) με αμφικωνικό σώμα, με ψηλό, σχεδόν κυλινδρικό λαιμό, επίπεδο στο τελείωμά του και διαμπερή οπή για ανάρτηση. Ο μισός λαιμός και όλο το σώμα του αντικειμένου είναι διακοσμημένα με ζιγκ-ζαγκωτές εγχαράξεις. Στο ύψος της κοιλιάς, στη μία όψη, αβαθής κυκλική οπή πιθανότατα δηλώνει αφαλό¹⁷². Αν δεν το χαρακτηρίζαμε ανθρωπόμορφο, θα μπορούσαμε επίσης να το θεωρήσουμε ως ομοίωμα αγγείου. Όμως τέτοιο σχήμα αγγείου με τόσο μακρύ λαιμό δεν απαντά όχι μόνο στη Θεσσαλική αγγειοπλαστική, αλλά ούτε σε ολόκληρο τον ελλαδικό και βαλκανικό χώρο και μόνο με μια υδρία από την Παραδημή της Θράκης¹⁷³ είναι δυνατόν να πει κανείς ότι μοιάζει, χωρίς όμως εκείνη να έχει τόσο ψηλό λαιμό, ενώ έχει λαβή που στερείται το κόσμημά μας. Μεγαλύτερη ομοιότητα έχει με άωτο αγγείο από την Τουρκία¹⁷⁴. Δεν είμαστε πάντως συνηθισμένοι σε ομοιώματα αγγείων. Ωστόσο, δύο παρόμοια αντικείμενα με οπή ανάρτησης δημοσιεύτηκαν πρόσφατα από τη χαλκολιθική Αλβανία¹⁷⁵, όπου χαρακτηρίζονται ως ομοιώματα αγγείων.

Η άποψή μου είναι ότι το αντικείμενο αυτό έχει ανθρωπόμορφο σχήμα και παραπέμπει στα προαναφερθέντα χρυσά βαλκανικά ανθρωπόμορφα περίαπτα, αφού κι εκείνα, όπως και τούτο, αποτελούνται από κυκλικού σχήματος κοιλιά και στενό λαιμό, στον οποίο υποδηλώνεται και το κεφάλι, με μία ή δύο οπές για ανάρτηση στη θέση των ματιών. Ως τύπος ανθρωπόμορφου ειδωλίου δεν είναι γνωστός ούτε από τη Θεσσαλία ούτε από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Αυτού του σχήματος όμως πήλινα αγγεία είναι γνωστά από τη Βουλγαρία¹⁷⁶, όπου μάλιστα δηλώνονται σαφώς και ανθρώπινα χαρακτηριστικά προσώπου ή χέρια. Ο τύπος άλλωστε αυτών των ζιγκ-ζαγκωτών εγχαράξεων ως διακοσμητικών θεμάτων είναι επίσης συχνός στα Βαλκάνια και την Ανατολία και όχι στον ελλαδικό χώρο, με εξαίρεση τους Σιταγρούς στη βορειοανατολική Ελλάδα¹⁷⁷, οι οποίοι όμως βρίσκονται πιο κοντά στα Βαλκάνια παρά στη Θεσσαλία. Από τα μέχρι τώρα γνωστά ευρήματα στην Ελλάδα το συγκεκριμένο της Θεόπειρας φαίνεται να είναι μοναδικό.

Ανθρώπινο κεφάλι αποδίδεται με το κόσμημα των Πινάκων 1:5 και 33:5 από τη συλλογή Άγγ. Μπάστι. Είναι κατασκευασμένο από πλάκα καστανόχρωμου σχιστόλιθου, που είναι η ντόπια πέτρα της Μαγνησίας. Η μορφή είναι λιτή, μα πολύ εκφραστική. Παριστάνεται σε καιομή και είναι διπλής όψης. Με δύο μικρές εγκοπές αποδίδεται το κόψιμο της μύτης και του στόματος, ενώ με δύο ακόμη μικρότερες στην απέναντι πλευρά δηλώνεται ο αυχένas. Στη θέση του ματιού υπάρχει διαμπερής οπή, απ' όπου θα κρεμόταν. Η παρειά δηλώνεται θαυμάσια με αβαθή αυλάκωση, που πιθανόν να έγινε από τον τεχνίτη, ίσως όμως και να είναι φυσική της πέτρας. Κι αν ακόμη συμβαίνει το δεύτερο, αυτός ο τέλειος συνδυασμός των φυσικών με τις τεχνητές γραμμές δείχνει ότι ο τεχνίτης είχε σπουδαία παρατηρητικότητα και ήξερε να αξιοποιεί αισθητικά τα φυσικά χαρακτηριστικά του υλικού που δούλευε.

¹⁷² Kyparissi 1999β, 133, εικ. 3· Κεπαρίωση 1998, 69 αρ. 81· Kyparissi υπό έκδοση.

¹⁷³ Θεοχάρης 1973, εικ. 65· Ασλάνης 1992, πίν. 53, 5.

¹⁷⁴ Özdoğan 1987, εικ. 9a.

¹⁷⁵ Korkut 1995, 219-220, πίν. 94.19-20.

¹⁷⁶ Todorova 1993, 214-215, εικ. 203, 204 και φωτ. 29 και 72.

¹⁷⁷ Renfrew κ.ά. 1986, πίν. Α (4) κ.α.

Χαρακτηριστικά ανθρώπινου προσώπου πιστεύω ότι αποδίδει και το κόσμημα του Πίνακα 1:13 από τον Πλατύκαμπο. Είναι κατασκευασμένο από λευκή πέτρα, περίπου τριγωνικού σχήματος, και έχει κυρτές πλευρές. Δύο διαμπερείς οπές στην κορυφή πρέπει να δήλωναν τα μάτια και να χρησίμευαν συγχρόνως για την ανάρτηση του κοσμήματος. Με εγχαράξεις, που είναι βαμμένες κόκκινες, αποδίδονται το στόμα και οι παρειές.

Στα ανθρωπόμορφα κοσμήματα κατατάσσουμε επίσης και εκείνα που παριστάνουν μέλη ή άλλα στοιχεία του ανθρώπινου σώματος.

Στους Πίνακες 2:14-17, 24 και 33:14, 15, 24 βλέπουμε κοσμήματα σε μορφή φαλλού. Αυτό του Πίνακα 2:14 (συλλογή Στ. Παπανικολάου), περισσότερο φυσιοκρατικό, είναι από πηλό και έχει επιφάνειες κυρτές. Το πάνω άκρο του έχει σπάσει, υπάρχει όμως το υπόλοιπο μιας διαμπερούς οπής για ανάρτηση.

Φαλλός παριστάνεται και με το κόσμημα του Πίνακα 2:15. Προέρχεται από το Μουσείο Αλμυρού. Είναι κατασκευασμένο από πράσινη σχιστολιθική πέτρα με επίπεδες επιφάνειες. Στην κορυφή υπήρχαν δύο διαμπερείς οπές –σπασμένες τώρα– απ' όπου και κρεμόταν.

Ένα ακόμη φαλλόσχημο κόσμημα από το Διμήνι (Πίν. 2:17) είναι πήλινο. Κρεμόταν από διαμπερή οπή που υπάρχει κοντά στην κορυφή του. Όμοιο φαλλόσχημο λίθινο κόσμημα βρέθηκε και στο σπήλαιο του Κίτσου¹⁷⁸. Φαλλός παριστάνεται και στο κόσμημα του Πίνακα 2:16 (συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου). Είναι κατασκευασμένο από πέτρα σε χρώμα κεραμιδί, με λείες επιφάνειες. Αποδίδεται φυσιοκρατικά, με ανατομικές λεπτομέρειες. Το πιο πρόσφατο (1995) θεσσαλικό φαλλόσχημο περίαπτο (Πίν. 2:24 και 33:24) προέρχεται από τις νεολιθικές επιχώσεις του σπηλαίου Θεόπετρας Καλαμπάκας. Είναι από στεατίτη μπλε-μαύρου χρώματος και έχει επίπεδη βάση· το πρότυπο αποδίδεται φυσιοκρατικά. Στην κορυφή του υπάρχει το υπόλοιπο διαμπερούς οπής για ανάρτηση, σπασμένης από παλιά, ενώ έγινε δεύτερη προσπάθεια διάνοιξης νέας οπής σε χαμηλότερο σημείο και από τις δύο πλευρές, που έμεινε όμως ημιτελής. Όλη η επιφάνειά του είναι καλά λειασμένη. Ένα φαλλόσχημο κόσμημα έχει βρεθεί επίσης στο σπήλαιο Θαρρουνίων Εύβοιας¹⁷⁹ της Νεότερης Νεολιθικής Ιβ φάσης και άλλο ένα στη θέση Λέμπα Λάκκοι στην Κύπρο της 3ης χιλιετίας¹⁸⁰. Και ο Χουρμουζιάδης¹⁸¹ και ο Θεοχάρης¹⁸² δημοσιεύουν επίσης ομοιώματα πήλινων φαλλών από τη Θεσσαλία, όχι όμως σε μορφή κοσμημάτων.

Οι παραστάσεις φαλλών δεν έπαψαν σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της ανθρωπότητας μέχρι σήμερα. Η παλαιότερη παράσταση φαλλού σκαλισμένη σε κέρατο βίσωνα ανάγεται στις αρχές της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου (Ωρινιάκεια, 33.000-26.000 χρόνια από σήμερα) και βρέθηκε στη Γαλλία στη βραχοσκεπή Blanchard des Roches, στο Sergeac της Dordogne¹⁸³. Προς το τέλος της Παλαιολιθικής εποχής (Μαγδαλήνια, 15.000-11.000 χρόνια από σήμερα), κατά την οποία είχαμε άνθηση της τέχνης γενικότερα, οι παραστάσεις φαλλών είναι πολλές¹⁸⁴. Οπωσδήποτε το θέμα είναι τεράστιο για να

¹⁷⁸ Vialou 1981, εικ. 284.

¹⁷⁹ Σάμψων 1993, 202, εικ. 199.

¹⁸⁰ Peltenburg 1985, 284, εικ. 83.15, πίν. 46.8.

¹⁸¹ Χουρμουζιάδης 1974, πίν. 2.

¹⁸² Θεοχάρης 1973, εικ. 211.

¹⁸³ *Art et civilisations*, εικ. 23.

¹⁸⁴ Zervos 1959, εικ. 211, 212· Leroi-Gourhan 1990, εικ. 16A, B.

εξαντληθεί με τα ελάχιστα επιλεκτικά παραδείγματα που αναφέρθηκαν εδώ. Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε τη γιορτιή των φαλλών που γίνεται και σήμερα ακόμη στο καρναβάλι του Τυρνάβου στη Θεσσαλία, ενώ και παγκοσμίως γίνονται ανάλογες εκδηλώσεις με εντυπωσιακές παραστάσεις φαλλών.

Το κόσμημα των Πινάκων 2:9 και 33:9, κατασκευασμένο από όμορφο λευκό μάρμαρο, αποδίδει πλαστικότητα κνήμη και άκρο πόδα ανθρώπου. Με ωραίες καμπύλες δηλώνονται η γάμπα, η καμάρα του πέλματος, τα δάχτυλα. Μόνο που αυτά είναι τρία και όχι πέντε. Πρόκειται για τεχνική «οικονομία» που δηλώνει ότι ο τεχνίτης δεν ενδιαφέρεται για τη ρεαλιστική απόδοση ή η ιδιομορφία αυτή του προτύπου ήταν ο λόγος της παράστασης αυτού του ποδιού; Προέρχεται από τη συλλογή Στ. Παπανικολάου.

Πόδι που πάσχει προφανώς από ελεφαντίαση δημοσιεύει ο Θεοχάρης¹⁸⁵. Βρίσκεται στο Μουσείο Βόλου και προέρχεται από τις Φθιώτιδες Θήβες. Δεν έχει οπή για ανάρτηση και ίσως κρεμόταν δεμένο με κάποιο τρόπο. Στον Πίνακα 2:7 έχουμε ένα μαρμάρινο πόδι (ή χέρι;) από το Μουσείο Βόλου, άγνωστης προέλευσης.

Οι παλαιότερες γνωστές παραστάσεις χεριών προέρχονται από το σπήλαιο Pech-Merle κοντά στην Cahors της Γαλλίας, ένα από τα ωραιότερα διακοσμημένα σπήλαια της Παλαιολιθικής εποχής, όπου γύρω από δύο διάστικτες μορφές αλόγων υπάρχουν οι απεικονίσεις ανθρώπινων χεριών, των χεριών ίσως που ζωγράφισαν τα άλογα¹⁸⁶. Παραστάσεις ανθρώπινων χεριών είναι γνωστές επίσης από τη νεολιθική πόλη του Catal Hüyük στην Ανατολία¹⁸⁷, όπου μάλιστα άλλα χέρια έχουν πέντε δάχτυλα, άλλα όμως τέσσερα. Ο Mellaart¹⁸⁸ προσπαθώντας να εξηγήσει την παρουσία τόσων ανθρώπινων χεριών στο Catal Hüyük (βρέθηκαν και στο Hacilar) κάνει αναφορές σε σύγχρονες παραστάσεις χεριών στο χωριό Küçükköy όπου γινόταν η ανασκαφή, καθώς και σε άλλα μέρη της Εγγύς Ανατολής και της Ελλάδας, όπου η παρουσία αποτυπωμάτων χεριών, συνήθως μάλιστα κόκκινων (συμβολίζουν το αίμα), ερμηνεύεται ως αποτροπαϊκή για την προστασία των ζώντων ή των νεκρών, αναλόγως, από το κακό και για τη σύνδεσή τους με τα προστατευτικά πνεύματα.

Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό του δικού μας μαρμάρινου ποδιού/χεριού είναι ότι έχει τέσσερα δάχτυλα. Πιστεύω ότι δεν πρόκειται για λάθος. Ίσως αποδίδεται κάποιο συγκεκριμένο χέρι που είχε αυτή την ιδιομορφία. Είναι φανερό, εξάλλου, ότι παρουσιάζει και οιδήματα, αποτέλεσμα κάποιας πάθησης (καρδιακής, ηπατικής ή νεφρικής), που φυσικά δεν μπορούσε να διαγνωστεί τότε, προκαλούσαν όμως εντύπωση τα συμπτώματά της. Το ίδιο «λάθος» επαναλαμβάνεται στο πόδι του Πίνακα 2:8 από τη συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου. Και εδώ έχουμε τέσσερα δάχτυλα. Φυσιολογικά αποδίδεται η φτέρνα, η καμάρα του πέλματος και τα δάχτυλα. Φθάνει μέχρι πάνω από τον αστράγαλο, όπου υπάρχει και διαμπερής οπή για ανάρτηση.

Παραστάσεις ανθρώπινων μελών σε πηλό αφιερώνονταν σε ιερά της μινωικής Κρήτης¹⁸⁹, αλλά και κατά τα κλασικά ή ρωμαϊκά χρόνια είναι γνωστά τα αφιερώματα ανθρώπινων μελών

¹⁸⁵ Θεοχάρης 1973, εικ. 228ζ.

¹⁸⁶ Leroi-Gourhan 1965.

¹⁸⁷ Mellaart 1963, 69, πίν. XI, XII· 1967, 83, εικ. 41-44.

¹⁸⁸ Mellaart 1963, 81.

¹⁸⁹ Rutkowski 1991.

σια Ασκληπιεία (π.χ. μαρμάρينو αναθηματικό ανάγλυφο του Λυσιμαχίδου από την Ακρόπολη Αθηνών, τέλος 4ου π.Χ. αι., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 3526). Αδιαμφισβήτητα κατάλοιπα αυτών είναι τα σημερινά ασημένια αφιερώματα μελών στις εικόνες της Παναγίας και αγίων. Περίαπτα που παριστάνουν ανθρώπινα μέλη κατασκευασμένα από ημιπολυτίμους λίθους είναι επίσης γνωστά από ταφές της αρχαίας Αιγύπτου (3η χιλιετία π.Χ.)¹⁹⁰.

Μια ιδιαίτερη υποομάδα αποτελούν τα κοσμήματα του Πίνκα 2:18, 19. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ανθρωπόμορφα ιηλίνα ειδώλια από το Διμήνι¹⁹¹, που έχουν οπές για ανάρτηση, γι' αυτό και κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν στην κατηγορία των κοσμημάτων. Γιατί είναι πιθανό να φοριόνταν κρεμασμένα στο λαιμό από κάποια ειδική κατηγορία ανθρώπων, όπως θα αναπτυχθεί στο κεφάλαιο «Προσπάθεια ερμηνείας. Ιδεολογική προσέγγιση». Όπως τα περισσότερα ειδώλια, ούτε και αυτά σώζονται ακέραια. Έχουν τριγωνικό κεφάλι, επίπεδο μπροστά με κλίση προς τα πάνω, που είναι πολύ συνηθισμένος τύπος στο Διμήνι και παραπέμπει ίσως στα μαρμάρινα κυκλαδικά. Στην κορυφή της κεφαλής υπάρχουν δύο οπές στο ένα και τέσσερις στο άλλο, από τις οποίες ίσως δένονταν για να αναρτηθούν. Στο ένα υπάρχει και γραπτή διακόσμηση, με την οποία αποδίδονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου και περιδέραιο στο λαιμό.

Στην ίδια κατηγορία μπορεί επίσης να ενταχθεί άλλο ένα ανθρωπόμορφο φανοκρατικό κεφάλι ειδωλίου από τη συλλογή Άγγ. Μπάστη (Πίν. 2:12) με οπή στην κορυφή του για ανάρτηση. Ανήκε πιθανότατα σε ολόκληρο ειδώλιο που έσπασε. Η τελειότητά του ως προς την απόδοση της μορφής θα μπορούσε να οδηγήσει σε αμφισβητήσεις ως προς την προέλευση και τη χρονολόγησή του. Είναι ένα κεφάλι με δηλωμένα πλαστικά τα αυτιά, πράγμα σπανιότατο για τα θεσσαλικά ειδώλια. Και το πιο ενδιαφέρον: φοράει κωνικό καπέλο με γραπτή διακόσμηση, η οποία το τοιοθετεί με μεγάλη πιθανότητα στη Μέση Νεολιθική εποχή. Ένα ειδώλιο με μεγάλες ομοιότητες (χωρίς οπή) προέρχεται από τη Μαγούλα Γελάνθη του νομού Καρδίτσας¹⁹² και με αυτό επιβεβαιώνεται η ύπαρξη τόσο ρεαλιστικών μορφών, που είναι πιθανό να παριστάνουν πορτρέτα συγκεκριμένων ατόμων¹⁹³. Ίδιο κωνικό καπέλο δηλώνεται επίσης σε ειδώλιο από τη Vinca¹⁹⁴, ενώ και στον Άγιο Πέτρο Σποράδων έχουν βρεθεί ειδώλια όπου είναι σαφής η χρήση σκουφου¹⁹⁵.

B. Ζωόμορφα

Στην ομάδα των κοσμημάτων αυτών βρίσκουμε μορφές ζώων όλων των ειδών: τετράποδα, πτηνά, έντομα, ψάρια.

Στην πραγματικότητα τα κοσμήματα αυτής της ομάδας θα μπορούσαν να είναι απλώς ειδώλια ζώων, αν δεν ήταν τόσο μικρά και αν δεν είχαν οπή. Επειδή όμως έχουν οπές για ανάρτηση, τα εντάσσουμε στην κατηγορία των κοσμημάτων και θα προσπαθήσω στο κε-

¹⁹⁰ Tait 1986, 198.

¹⁹¹ Σκαφιδά 1992.

¹⁹² Gallis - Orfanidis 1994, 157, εικ. 10.

¹⁹³ Χουρμουζιάδης 1974, 186· Gallis - Orfanidis 1994, 159.

¹⁹⁴ Gimbutas 1991, εικ. 7-80 (2).

¹⁹⁵ Efstratiou 1985, εικ. 75b.

φάλαιο «Προσπάθεια ερμηνείας. Ιδεολογική προσέγγιση» να εξηγήσω γιατί τρυπήθηκαν για να αναριηθούν.

Από το αρχαιολογικό υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας, τα πήλινα και τα λίθινα ζωόμορφα κοσμήματα είναι εξίσου κατανεμημένα (ποσοστό περίπου 44% το κάθε υλικό), ενώ πολύ λιγότερα (περίπου 11%) είναι τα κατασκευασμένα από όστρεα θαλασσινά. Αυτό δεν συμφωνεί απόλυτα με την παρατήρηση του Τουφεξή¹⁹⁶ ότι τα ζωόμορφα ειδώλια της Θεσσαλίας είναι κατά κανόνα πήλινα και τα λίθινα είναι πολύ σπάνια. Η διαφορά δεν πρέπει όμως να μας εκπλήσσει, δεδομένου ότι για κοσμήματα επιλέγονταν «πολύτιμα» υλικά, τα οποία συχνά έφθαναν από πολύ μακρινές περιοχές. Μια επιπλέον διαφορά από τα ειδώλια αυτής της κατηγορίας (σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Τουφεξή πάντα) είναι ότι εκείνα προέρχονται κυρίως από στρώματα Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής εποχής και κατά κανόνα παριστάνουν εξημερωμένα ζώα οικισμών με γεωργικό χαρακτήρα, ενώ τα κοσμήματα προέρχονται από όλες τις βαθμίδες της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και παρατηρείται μεγάλη ποικιλία στα παριστανόμενα ζώα. Όσα δε προέρχονται από το Διμήνι και τα Πευκάκια, που βρίσκονται κοντά σε θάλασσα, παριστάνουν, όπως είναι φυσικό, θαλάσσια όντα (ψάρια, όστρεα).

Μεγαλύτερη ποικιλία ως προς τα είδη των ζώων εμφανίζεται σε κοσμήματα προερχόμενα από ιδιωτικές συλλογές (πηινό, ιππάριο;), που μέχρι στιγμής δεν έχουν τα ανάλογά τους στις ως τώρα γνωστές ανασκαφές (συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου).

Στους Πίνακες 3:25, 26, 31, 32 και 35:25, 26, 31, 32 βλέπουμε τέσσερα πήλινα ζωόμορφα κοσμήματα που παριστάνουν εξημερωμένα ζώα. Το ένα (26) από τη Σουφλί Μαγούλα (συλλογή Τ. Τλούπα) πιθανόν παριστάνει πρόβατο. Η μορφή είναι σχηματισμένη, αλλά στην ταύτιση αυτού του ζώου οδηγεί η οριζόντια διαχωριστική γραμμή πάνω από το ύψος των ποδιών, που θα μπορούσε να υποδηλώνει τα κάτω όρια της προβιάς του. Στηρίζεται σε τέσσερα χοντρά πόδια, που έχουν πλαστεί ως προέκταση του κορμού. Τα μάτια δηλώνονται με αβαθείς οπές, ενώ το στόμα και η ουρά αποδίδονται πλαστικά. Το άλλο από το Σέσκλο (Πίν. 3:32) πρέπει να είναι χοίρος. Το χαμηλό ύψος του και η όλη κίνηση του θυμίζουν το νωχελικό αυτό σύντροφο των αγροτών της Θεσσαλίας, από τα πρώτα εξημερωμένα κατοικίδια¹⁹⁷, που και σήμερα ακόμη ζει στις αυλές μαζί τους. Φέρει κατακόρυφη διαμπερή οπή για ανάρτηση περίπου στο μέσον της ράχης του. Το κεφάλι και τα πόδια του εμφανίζονται ως προεξοχές του κορμού. Σώζεται ακέραιο πλην της ουράς.

Τα δύο άλλα είναι κεφάλια βοοειδών (Πίν. 3:25, 31). Το μεγαλύτερο βρέθηκε στο Διμήνι, το μικρότερο στο Σέσκλο. Η απόδοσή τους είναι πολύ πιστή. Στο μικρότερο από τα δύο, ανάμεσα στα κέρατα, υπάρχει πλαστικό μαστίδιο, με το οποίο προφανώς δηλώνεται κάποιο κόσμημα που κρεμούσαν στα ζώα, κάτι αντίστοιχο ίσως με τα φυλαχτά, που και σήμερα ακόμη κρεμούν στα καλοθρεμμένα ζώα «για να μην τα πιάνει το μάτι». Τα δύο αυτά κοσμήματα φέρουν διαμπερείς οπές για το δέσιμο και την ανάρτηση. Ένα ακόμη ζωόμορφο κόσμημα (Πίν. 3:33), επίσης πήλινο, με οριζόντια διαμπερή οπή περίπου στο κέντρο του, θα μπορούσε να ταυτιστεί ίσως με χοίρο ή βοοειδές.

¹⁹⁶ Toufexis 1994, 163.

¹⁹⁷ Halstead 1992.

Κεφάλι ζώου (σκύλος ή ιππάριο) σε κατατομή παριστάνεται στο κόσμημα του Πίνακα 3:30 (συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου). Είναι κατασκευασμένο από λευκό μάρμαρο, αποδίδεται φυσιοκρατικά και στη θέση των ματιών υπάρχει μία διαμπερής οπή για ανάρτηση. Τα ρουθούνια αποδίδονται πλαστικά. Περίαπτα με παράσταση κεφαλιών ζώων είναι γνωστά ήδη από την Παλαιολιθική εποχή στην Ευρώπη¹⁹⁸.

Τα ψάρια (Πίν. 3:36-38 και 35:36, 38) είναι ένα θέμα που το βρίσκει κανείς σε κοσμήματα οικισμών που βρίσκονται κοντά σε θάλασσα ή σε ποτάμια. Και τα δύο κοσμήματα του Πίνακα 35:36, 38 προέρχονται από την περιοχή της Μαγνησίας (Σέσκλο, Πευκάκια). Τα ψάρια έδιναν ασφαλώς στους κατοίκους των περιοχών αυτών μια εύκολη λύση στο πρόβλημα εξεύρεσης της καθημερινής τροφής, που για τους κατοίκους της δυτικής Θεσσαλίας θα ήταν δυσκολότερο, γιατί έπρεπε να προγραμματίσουν πότε θα έσφαζαν ζώα οικόσιτα, που τους ήταν χρήσιμα και ζωντανά για τα προϊόντα τους (γάλα, αυγά). Το κυνήγι πάλι δεν θα ήταν πάντα εύκολο ούτε οι καλλιέργειες πάντα αποδοτικές με τις δύσκολες καιρικές συνθήκες της θεσσαλικής πεδιάδας. Στο πιο μεγάλο από τα δύο κοσμήματα –που δεν σώζεται ολόκληρο– δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες. Είναι κατασκευασμένο από πράσινο σχιστόλιθο και έχει δύο επίπεδες επιφάνειες. Με εγκοπές δηλώνεται η αγκαθωτή απόληξη της ράχης, ενώ με δύο διαμπερείς οπές –η μία μισοσπασμένη τώρα– τα μάτια και το στόμα. Το πιο μικρό αποδίδει περισσότερο σχηματικά και χωρίς πολλές λεπτομέρειες ένα ψάρι. Είναι κατασκευασμένο από ντόπια γκριζοπράσινη πέτρα, το σχήμα της οποίας είναι μάλλον φυσικό: ένα βότσαλο διαμορφωμένο σε ψάρι.

Από την ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου προέρχεται το τρίτο λίθινο ψαράκι του Πίνακα 3:37, το οποίο αποδίδεται φυσιοκρατικά και έχει διαμπερή οπή για ανάρτηση στη θέση του ματιού. Φυλαχτό με τη μορφή ψαριού βρέθηκε επίσης στη Χοιροκοιτία της Κύπρου¹⁹⁹.

Τα ψάρια αποτέλεσαν πολύ νωρίς αντικείμενο τέχνης κινητής μορφής. Ήδη από την Ωρινιάκεια περίοδο της Ανώτερης Παλαιολιθικής (περίπου 30.000 χρόνια πριν από σήμερα) έχουμε από την Ευρώπη (Matsoulas και Isturitz) δύο περίαπτα σε μορφή ψαριών (γλώσσας κατά τον Gourhan²⁰⁰).

Μια άλλη ομάδα ζωόμορφων κοσμημάτων είναι εκείνα που παριστάνουν ζώφια. Στον Πίνακα 3:40, 41 βλέπουμε δύο σκαθάρια (και τα δύο από τη συλλογή Στ. Παπανικολάου). Το ένα, το μικρότερο, είναι κατασκευασμένο από μαύρη καλογυαλισμένη πέτρα. Η κάτω επιφάνειά του είναι επίπεδη, η πάνω κυρτή. Στο στενότερο τμήμα του, με το οποίο δηλώνεται το κεφάλι, υπάρχει οριζόντια διαμπερής οπή –μισοσπασμένη τώρα– φτιαγμένη έτσι που να δηλώνει ταυτόχρονα και τα μάτια και το στόμα. Είναι έργο εξαιρετικής τέχνης και τεχνικής. Το όλο σχήμα τονίζεται με αβαθή αυλάκωση γύρω από τη βάση του.

Το ίδιο σχήμα αλλά πολύ μεγαλύτερο έχει και το άλλο σκαθάρι, κατασκευασμένο όμως από όστρεο *Spondylus g.* Ο τεχνίτης του φαίνεται ότι είχε πολύ εξασκημένο μάτι: φρόντισε τα «νερά» του οστρέου να εξυπηρετούν το σχήμα του. Έτσι, εκεί που η σύνθεση του οστρέου είναι πολύ πυκνή δηλώθηκε το κεφάλι, το οποίο ξεχωρίζει από τον κορμό με

¹⁹⁸ Leroi-Gourhan 1990, 184, εικ. 15.

¹⁹⁹ Dikaios 1953, εικ. 107, όπου αναφέρονται και άλλα παράλληλα από το Tell Brak στο Ιράκ.

²⁰⁰ Leroi-Gourhan 1965, 57, εικ. 233, 234.

αυτή ακριβώς τη διαφορά πυκνότητας της ύλης, που δημιουργεί και μια χρωματική διαφορά, και έτσι δεν υπάρχει ανάγκη δήλωσης των χαρακτηριστικών με άλλο τρόπο. Αρχικά φαίνεται ότι έγινε προσπάθεια να τρυπηθεί διαμπερώς για ανάρτηση στο στενότερο τμήμα του, στο κεφάλι. Έπειτα όμως, ίσως γιατί βρήκε πιο σκληρή αυτή την επιφάνεια, το τρύπησε στο πίσω μέρος κάνοντας ένα ζευγάρι όμοιων διαμπερών οπών. Το κόσμημα αυτό δεν έχει τα αδιαμφισβήτητα χαρακτηριστικά που το ταυτίζουν με σκαθάρι όπως το προηγούμενο. Δεν δηλώνονται μάτια ή στόμα. Επίσης, οι δύο οπές είναι κοντά στην περιφέρεια και όχι σε σημεία που να υπαινίσσονται κάποια χαρακτηριστικά της μορφής. Η αρχική πάλι προσπάθεια για μία οπή έγινε σε κεντρικό σημείο του συμπαγούς πυκνού τμήματος που έχει σχεδόν τριγωνικό σχήμα (θέση κεφαλιού). Η όλη μορφή όμως δεν αφήνει νομίζω περιθώρια για ταύτιση με κάποιο άλλο είδος.

Το σκαθάρι εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να βρίσκεται στη θεματογραφία της σύγχρονης κοσμηματοτεχνίας, με καταγωγή την Αίγυπτο, όπου θεωρούνταν σύμβολο αναγέννησης και συνόδευε τους νεκρούς στους τάφους τους, φοριόταν όμως και «δεμένο» σε δαχτυλίδι από τους ζώντες, όπως και σήμερα²⁰¹. Είναι γνωστό επίσης ότι παραστάσεις σκαραβαίων έχουμε και από την Υστεροελλαδική ΙΙΙ περίοδο²⁰². Οποσδήποτε διαφορετικά θα ήταν τα κίνητρα των νεολιθικών τεχνιτών της Θεσσαλίας από εκείνα των Αιγυπτίων, είναι εντυπωσιακό πάντως ότι τα επέλεξαν για κοσμήματα.

Στην ίδια ομάδα των εντόμων εντάσσουμε κι ένα άλλο κόσμημα που βρέθηκε στο Αχίλλειο Φαρσάλων²⁰³ (Πίν. 3:39). Κατασκευασμένο από όστρεο θαλασσινό (*Spondylus g.*), έχει σχήμα κυλινδρικό, που διακόπτεται από τρεις βαθιές αυλακώσεις που το περιζώνουν χωρίζοντάς το σε τέσσερα μέρη. Οι επιφάνειές του είναι κυρτές καθώς και το κάτω άκρο του. Στο πάνω άκρο υπάρχει διαμπερής οπή, απ' όπου δενόταν για να αναρτηθεί. Το σχήμα του αποδίδει πιθανότατα χρυσαλλίδα, όπως πιστεύει η ανασκαφείας του Αχιλλείου²⁰⁴. Ο ιδιόρρυθμος βιολογικός κύκλος της χρυσαλλίδας, που από σκουλήκι γίνεται πεταλούδα και φεύγει ελεύθερη, φαίνεται να μη διέφυγε της προσοχής των νεολιθικών ανθρώπων, που εντυπωσιάστηκαν και την απαθανάτισαν. Με το κόσμημα αυτό θα μπορούσε να συγκριθεί άλλο λίθινο από τη Νέα Νικομήδεια της Μακεδονίας²⁰⁵.

Στην ίδια κατηγορία των σπονδυλωτών ζωυφίων θα πρέπει ίσως να εντάξουμε ένα εντελώς ασυνήθιστο εύρημα από το σπηλαιο Θεόπετρας (Πίν. 3:43), κατασκευασμένο από μαύρη πέτρα. Είναι επίμηκες, λεπτό, τετράπλευρης τομής, χωρισμένο με τρεις κάθετες εγκοπές σε τέσσερα ίσα μέρη κατά τις δύο μακρές πλευρές του, ενώ στις δύο άλλες μακρές πλευρές υπάρχουν τέσσερις διαμπερείς οπές (που αντιστοιχούν στα τέσσερα μέρη), από τις οποίες πιθανόν κρεμόταν. Το εύρημα αυτό δεν έχει το ανάλογο του από όσο γνωρίζω, είναι αποτέλεσμα ατομικής φαντασίας του τεχνίτη του και σίγουρα το πρότυπό του δεν είναι σαφές. Στην πραγματικότητα δεν ξέρεις καν πώς να το κρατήσεις, οριζόντια ή κατακόρυφα, και η ένταξή του σε αυτή την ομάδα δεν είναι καθόλου ασφαλής.

²⁰¹ Tait 1986, 198.

²⁰² Ιακωβίδης 1970: Περαιτή, θαλαμωτός τάφος 75.

²⁰³ Gimbutas κ.ά. 1989, 202, εικ. 7.56 (2).

²⁰⁴ Gimbutas κ.ά. 1989.

²⁰⁵ Rodden 1964, πίν. 4b.

Ένα μοναδικό κόσμημα πιηνού (ιάπιας;) υπάρχει στην ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου (Πίν. 3:29). Είναι κατασκευασμένο από λευκό μάρμαρο. Έχει σιγμοειδές σχήμα, όπου με το ένα άκρο δηλώνεται το ράμφος και με το άλλο η ουρά. Στη θέση των ματιών υπάρχει μία διαμπερής οπή για ανάρτηση. Ακόμη ένα της ίδιας συλλογής (Πίν. 3:42), κατασκευασμένο από μαύρη πέτρα και ελλειπές κατά ένα μικρό μάλλον τμήμα του, έχει σχήμα περίπου ελλειψοειδές. Η περιφέρειά του διακόπτεται από δύο εγκοπές, ενώ τέσσερις εγχαράξεις παρατηρούνται και στο απέναντι από αυτές τμήμα της περιφέρειας (το σπασμένο). Κονιά στην περιφέρεια υπάρχει μία οπή απ' όπου προφανώς δενόταν και ακόμη έξι στο υπόλοιπο σώμα κοντά-κοντά. Η ταύτιση του αντικειμένου αυτού με συγκεκριμένο ζώο δεν είναι τόσο απλή και νομίζω ότι το σωστότερο «στήσιμό» του δεν είναι κατά τον τρόπο ανάρτησής του, αλλά στο πλάι, όπως έχει τοποθετηθεί στον Πίνακα 3:42. Η μορφή πιστεύω ότι παριστάνεται σε κατατομή: με την οπή ανάρτησης δηλώνονται τα μάτια, ενώ με τις εγκοπές υποδηλώνονται φτερά ή αγκάθια. Θα μπορούσε ειομένως να παριστάνει ψάρι ή πιηνό. Στα δύο αυτά είδη με οδηγούν ύστερα από πολύ προβληματισμό οι έξι οπές, που δεν εξυπηρετούν τίποτα λειτουργικό και με τις οποίες πιστεύω ότι υποδηλώνονται αυγά στο σώμα του ζώου.

Υπάρχουν μερικά ακόμη κοσμήματα που είτε είναι σπασμένα είτε τόσο σχηματοποιημένα που δεν είναι δυνατόν να αποδοθούν σε συγκεκριμένα είδη ζώων (Πίν. 3:27, 28, 34). Σε αυτή την κατηγορία εμπίπτει και το πήλινο ζωόμορφο κόσμημα από το Αχίλλειο που δημοσιεύει η Gimbutas²⁰⁶.

Γ. «Προσωπεία»

Με τον όρο «προσωπεία» χαρακτηρίζονται τα κοσμήματα εκείνα που κατά την εκτίμησή μου παριστάνουν το πρόσωπο ενός ζώου, με τρόπο όμως που πραγματικά θυμίζει προσωπείο. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα από πέτρα, αλλά μερικές φορές και από πηλό. Το σχήμα τους είναι κυκλικό ή τουλάχιστον τείνει να είναι τέτοιο. Έχουν πάντα τη μία επιφάνεια επίπεδη (την πίσω) και την άλλη ελαφρώς κυρτή (μπροστινή), στο κέντρο της οποίας υπάρχει πλαστική απόφυση, «οιονεί λαβή» όπως σημειώνει ο Τσούντας²⁰⁷, ενώ κοντά στην περιφέρεια ή εκαιέρωθεν της κεντρικής απόφυσης υπάρχει πάντα ένα ζευγάρι διαμπερών οπών, απ' όπου και δενόταν το κόσμημα για να αναρτηθεί. Σε μερικά από αυτά αβαθής αυλάκωση στην περιφέρεια ορίζει αποφασιστικά το σχήμα τους. Όλα είναι φροντισμένης κατασκευής και με καλογουαλισμένες επιφάνειες τα λίθινα. Ο συγκεκριμένος τρόπος που αποδίδεται αυτή η μορφή δείχνει την πρόθεση των κατασκευαστών να δηλώσουν μόνο το μπροστινό μέρος του κεφαλιού αυτού του ζώου, γιατί αλλιώς δεν υπήρχε λόγος η μίσω επιφάνεια να είναι εντελώς επίπεδη. Τα κοσμήματα αυτά (Πίν. 4:44, 48-59 και 35:50, 59), αν και πιστεύω ότι υποδηλώνουν χαρακτηριστικά ζώου και θα μπορούσαν ίσως να ενιαχθούν στην προηγούμενη ομάδα, τα διαχωρίζουμε από τα υπόλοιπα ζωόμορφα, για να μπορέσουμε να εξηγήσουμε καλύτερα τη χαρακτηριστική μορφή τους. Είναι άλλω-

²⁰⁶ Gimbutas κ.ά. 1989, εικ. 6.56 (1).

²⁰⁷ Τσούντας 1908, 336.

στε από τα κοσμήματα που ο τύπος τους επαναλαμβάνεται σχεδόν πιστά κάθε φορά και αυτό με οδήγησε στη σκέψη ότι πρόκειται για μίμηση συγκεκριμένου προτύπου.

Από αυτή την ομάδα στο Μουσείο Βόλου υπάρχουν πέντε κοσμήματα, τέσσερα λίθινα και ένα πήλινο, τα περισσότερα από την Πύρρασο αλλά και από το Τσαγγλί και το Καραμουρλάρ (Πίν. 4:44, 52, 54-57), ενώ τρία ακόμη είχε βρει ο Τσουντας σε στρώμα Αρχαιότερης Νεολιθικής όπως αναφέρει²⁰⁸.

Δεκαεννέα ακόμη τέτοια κοσμήματα προέρχονται από ιδιωτικές συλλογές (Πίν. 4:48-53, 58, 59). Τα δεκάξι είναι λίθινα και τα τρία πήλινα. Γι' αυτά δεν είναι δυνατόν να ξέρουμε από τι στρώματα προέρχονται, δεδομένου ότι είναι προϊόντα επιφανειακής περισυλλογής ιδιωτών και δεν γνωρίζουμε αν οι καλλιεργητικές δραστηριότητες στον τόπο εύρεσης έχουν διαταράξει τα αρχαιολογικά στρώματα (οφείλουμε πάντως να επισημάνουμε τον εντυπωσιακό αριθμό των προερχόμενων από ιδιωτικές συλλογές έναντι εκείνων από ανασκαφές). Οι διάμετροι των κοσμημάτων αυτού του τύπου ποικίλλουν από 1,2 έως 5 εκ., ενώ των περισσότερων κυμαίνονται γύρω στα 2,5 εκ. Τα μεγάλα είναι μόνο τρία, διαμέτρου μεταξύ 4 και 5 εκ.

Ένα τέτοιο κόσμημα αναφέρεται και από τη μέση νεολιθική θέση του Αγίου Πέτρου στις Σποράδες²⁰⁹, καθώς και από το Φράγχθι, επίσης σε στρώματα Μέσης Νεολιθικής²¹⁰, ενώ δεν φαίνεται να είναι γνωστά από τη Μακεδονία²¹¹, αν και το δημοσιεύμενο από τον Ασλάνη²¹² αντικείμενο από τα Σέρβια και χαρακτηριζόμενο από τον ίδιο ως «κάλυμμα αγγείου» πιστεύω ότι ανήκει σε αυτή την κατηγορία, αφού οι διαστάσεις του ταιριάζουν με των υπόλοιπων (διάμ. 2,3 εκ., πάχ. 0,3-1,10 εκ.). Ο Heurtley που το πρωτοδημοσίευσε²¹³ το τοποθετεί στα ευρήματα της Νεότερης Νεολιθικής, ενώ στις περισσότερες γνωστές από ανασκαφές περιπτώσεις προέρχεται από στρώματα Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής. Είναι επομένως πιθανό, αν δεχθούμε ότι η στρωματογραφική τοποθέτησή του είναι σωστή, να ήταν σε δεύτερη χρήση και να είχε εισαχθεί εκεί από τη Θεσσαλία, με την οποία συνορεύει η περιοχή των Σερβίων. Επίσης, σε στρώματα Νεότερης Νεολιθικής βρέθηκε πρόσφατα άλλο ένα τέτοιο κόσμημα στο σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων Εύβοιας²¹⁴.

Ως προς τη μορφή του παριστανόμενου ζώου, η εκτίμησή μου είναι ότι η απόφυση δηλώνει το ρύγχος χοίρου και οι δύο οπές τα μάτια του. Το ρύγχος του χοίρου είναι τόσο χαρακτηριστικό ώστε αποτελεί την αδιαμφισβήτητη ταυτότητα αυτού του ζώου²¹⁵. Η ομοιότητα της μορφής άλλωστε με τα ζωόμορφα ειδώλια που παριστάνουν χοίρους είναι εμφανής²¹⁶. Η Gimbutas διατυπώνει διαφορετική άποψη: πιστεύει ότι τέτοιου είδους αποφύσεις παριστάνουν μαστούς²¹⁷.

²⁰⁸ Τσουντας 1908, πίν. 43.5.

²⁰⁹ Efstratiou 1985, 46, πίν. 46b.

²¹⁰ Jacobsen 1976, 83t-u.

²¹¹ Γραμμένος 1991.

²¹² Ασλάνης 1992, 214, πίν. 67, 7.

²¹³ Heurtley 1939, εικ. 34k, πίν. X 34k.

²¹⁴ Σάμψων 1993, εικ. 216.

²¹⁵ Toufexis 1994.

²¹⁶ Gimbutas 1982, εικ. 214, ειδώλιο από τη θέση Lescavica του πολιτισμού Vinca· Toufexis 1994, εικ. 7 και 12.

²¹⁷ Gimbutas 1989, 41, εικ. 71.

Τα κοσμήματα αυτά αποτελούν κατά τη γνώμη μου ανάμνηση μακρινότερων εποχών, όταν οι πρώτοι κυνηγοί μιμούνταν ένα ζώο μεταμορφωνόμενοι σε αυτό με μάσκες και δέρματα, για να το προσελκύσουν και να το σκοτώσουν έτσι ευκολότερα. Αν στο μεταξύ με τη νέα οργάνωση της ζωής και του κυνηγιού δεν χρειαζόταν πια μάσκα για να ξεγελιέται το ζώο, η δύναμη της «ομοιοποίησης»²¹⁸, ωστόσο, και της μαγείας δεν μπορεί παρά να ήταν ακόμη πολύ έντονη στις συνειδήσεις των ανθρώπων εκείνων που μόλις είχαν αρχίσει να ελέγχουν τη δύναμη της φύσης. Έτσι, φορώντας στο λαιμό τους ένα κόσμημα-απομίμηση της παλαιότερης μάσκας, οι κυνηγοί ξεκινούσαν για το δύσκολο κυνήγι του αγριόχοιρου πιστεύοντας στην επιτυχία της αποστολής τους. Το κυνήγι του αγριόχοιρου ακόμη και σήμερα θεωρείται πολύ επικίνδυνο, σε βαθμό που μια παροιμία θέλει και παπά (όχι γιατρό) να συνοδεύει τους κυνηγούς.

Ως παρουσία μάσκας άλλωστε ερμηνεύεται ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο αποδίδεται η επιφάνεια του προσώπου σε ορισμένα ειδώλια²¹⁹, όπου ένα ξεχωριστό επίπεδο κομμάτι πηλού, το οποίο έχει σχήμα τριγωνικό, ωσειδές ή ρομβοειδές, επικολλάται στο κυλινδρικό κεφάλι και πάνω σε αυτό σχηματίζονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Ο Χουρμουζιάδης²²⁰ δεν δέχεται ότι το ξεχωριστό αυτό τμήμα αποδίδει μάσκα, γιατί δεν βρίσκει ότι στη νεολιθική κοινωνία υπήρχαν λόγοι για μεταμφίεση σαν αυτούς που οδηγούσαν στο παρελθόν τους παλαιολιθικούς ανθρώπους σε αντίστοιχες διαδικασίες για να εξαπατήσουν το θήραμά τους.

Κατά την άποψή μου, αν χρησιμοποιούνταν κάποιες μάσκες, αυτές θα ήταν κατασκευασμένες από δέρματα ζώων και σε καμία περίπτωση δεν πιστεύω ότι θα είχαν την τελειότητα του σχήματος του «προσωπείου» αυτών των ειδωλίων, που μάλλον σε μάσκες των κλασικών χρόνων παραιέμουν, από τις οποίες μοιραία επηρεαζόμαστε στις ερμηνείες και τις συγκρίσεις μας σήμερα. Ένα κόσμημα-φυλαχτό όμως, κατάλοιπο της εποχής των μεταμφιέσεων, είναι σίγουρα ανάμεσα στα αντικείμενα που μπορούσαν να χρησιμοποιούν οι νεολιθικοί για μια πετυχημένη προσπάθεια στο κυνήγι του αγριόχοιρου. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να αποκλείσουμε την πιθανότητα τα περίαπτα με τα χαρακτηριστικά χοίρου να υποδήλωναν τα εξημερωμένα και όχι τα άγρια ζώα, από τα πρώτα εξημερωμένα οικόσιτα²²¹ και ιδιαίτερα χρήσιμα για το νεολιθικό άνθρωπο, στον οποίο πρόσφεραν το κρέας, το λίπος, το δέρμα τους, ζώντας ήσυχα κοντά του χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις και πολλαπλασιαζόμενα τουλάχιστον δύο φορές το χρόνο με 8-12 μικρά κάθε φορά. Είναι επίσης βέβαιο ότι οι νεολιθικοί άνθρωποι γνωρίζοντας σιγά-σιγά τον εξημερωμένο πλέον χοίρο ήταν σε θέση να ελέγχουν περισσότερο και τις συνήθειες του άγριου και άρα να τον κυνηγούν με μεγαλύτερη επιτυχία και λιγότερες απώλειες. Φέρνοντας το άγριο μέσα στο σιτάι τους και εξημερώνοντάς το εξασφάλιζαν μεγαλύτερο έλεγχο στην άγρια φύση, με την οποία η σχέση συνεχώς μεταβαλλόταν²²². Μπορεί, λοιπόν, τα περίαπτα με τα χαρακτηριστικά του χοίρου να δήλωναν ακριβώς αυτό τον έλεγχο πάνω στον αγριόχοιρο μέσω της γνώσης του εξημερωμένου.

²¹⁸ Φίσερ 1966.

²¹⁹ Gimbutas κ.ά. 1989, εικ. 7.52, πίν. 7.6 κ.α.

²²⁰ Χουρμουζιάδης 1974, 178-181.

²²¹ Halstead 1992.

²²² Hodder 1990, 83-87.

Δ. Ομοιώματα καρπών

Για όλους εμάς, που ζούμε σε μια βιομηχανική κοινωνία όπου η τροφή μπορεί να αγοραστεί έτοιμη και συσκευασμένη από τα καταστήματα και τα ψυγεία μας μπορούν να τη διατηρούν αναλλοίωτη για μεγάλο διάστημα, είναι δύσκολο να συλλάβουμε το μέγεθος της σημασίας και της αξίας της τροφής για εκείνους που για να καταναλώσουν τροφή πρέπει να συλλέξουν τους καρπούς ή να τους καλλιεργήσουν, να τους παρασκευάσουν κ.λπ. Ο Firth²²³ αναφέρει χαρακτηριστικά: «το να γευματίζεις σε μια βιομηχανική κοινωνία είναι ένα διάλειμμα ή η κατάληξη μιας μέρας δουλειάς· σε μια κοινωνία όμως σαν την Tikoria (πρωτόγονη) το να γευματίζεις είναι η δουλειά της ημέρας».

Οι καρποί έπαιξαν πάντα σπουδαίο ρόλο στη διατροφή των ανθρώπων από τα πρώτα στάδια της ζωής τους, πολύ μεγαλύτερο από το κρέας, όπως εκτιμάται πλέον, αφού ήταν ευκολότερο να συλλέξεις καρπούς παρά να σκοτώσεις άγρια ζώα. Αλλά και σήμερα ακόμη που δεν υπάρχει ανάγκη να κυνηγάει ο άνθρωπος μόνος του για να φάει κρέας, πάλι η σημασία των καρπών είναι αζεπέραστη, για τις θρεπτικές ουσίες και τις βιταμίνες που περιέχουν.

Τα τελευταία χρόνια έχει γίνει δυνατόν να ταυτιστούν αρκετά είδη καρπών που συλλέγονταν ή καλλιεργούνταν και τρώγονταν στην προϊστορική Θεσσαλία: σύκο (*Ficus carica*), άγριο αμύγδαλο (*Amygdalus* sp.), άγρια ελιά (*Olea europaea*), μήλο (*Malus* sp.), άγριο αχλάδι (*Pyrus amygdaliformis*), βατόμουρο (*Rubus fruticosus*), κρίνο (*Cornus mas*), σταφύλι (*Vitis vinifera* και *Vitis* sp.), βάλανιδο (*Quercus* sp.), σαμμιούκο ή κουφοξυλιά (*Sambucus ebulus*), σχίνος ή τσικουδιά (*Pistacia atlantica* και *P. vera*)²²⁴.

Κοιτάζοντας το υλικό αυτής της ομάδας διαπιστώνουμε ότι γίνεται μια επιλογή στα είδη των καρπών που παριστάνονται στα κοσμήματα, αφού δεν αναγνωρίζονται κάποιοι κοινοί καρποί, όπως π.χ. τα σύκα, που είναι γνωστό ότι έχουν βρεθεί σε μεγάλες ποσότητες σχεδόν σε όλες τις νεολιθικές θέσεις της Θεσσαλίας²²⁵. Γι' αυτό θα πρέπει να υποθέσουμε ότι απεικονίζονται καρποί με κάποια ξεχωριστή ιδιότητα (όπως το νεροκολόκυθο) ή με κάποια συμβολική σημασία ίσως (όπως το ρόδι). Το θέμα του ροδιού (καρπός του φυτού *Punica granatum*) φαίνεται να είναι ιδιαίτερα προσφιλές: τα δύο κοσμήματα των Πινάκων 4:69, 70 και 36:69, 70 από το Μουσείο Βόλου, κατασκευασμένα το ένα από λευκό μάρμαρο, το άλλο από γαλάζια πέτρα, είναι θαυμάσια δουλεμένα. Και τα δύο είναι τρυπημένα διαμπερώς στα σέπαλα, απ' όπου δένονταν για να κρεμαστούν. Οι επιφάνειές τους είναι καλοδουλεμένες και γυαλισμένες. Σε αυτό εξάλλου βοήθησαν πολύ και τα υλικά της κατασκευής τους, που φαίνεται να έχουν επιλεγεί με ιδιαίτερη φροντίδα. Είναι γνωστό ότι το ρόδι ως σύμβολο ζωής και θανάτου χρησιμοποιήθηκε και κατά την κλασική αρχαιότητα στις επιτύμβιες στήλες²²⁶.

Ένα άλλο προσφιλές θέμα είναι τα νεροκολόκυθα (*Lagenaria siceraria*) (Πίν. 4:71, 72 και 36:71)²²⁷. Τα κοσμήματα που βρέθηκαν με το θέμα αυτό προέρχονται από περιοχές

²²³ Firth 1975, 244.

²²⁴ Hopf 1962· Renfrew 1966· 1989· Kroll 1979· 1981· Halstead - Jones 1980· Kyparissi 1999a.

²²⁵ Kroll 1981· Renfrew 1989.

²²⁶ Muthmann 1982, 39-52.

²²⁷ Θεοχάρης 1973, εικ. 228α.

που κοντά τους υπάρχει θάλασσα: το ένα (Πίν. 4:72) από τη Μαγνησία (Μουσείο Βόλου), το άλλο από τη Λάρισα (συλλογή Τ. Τλούπα, Πίν. 4:71). Οι θαλασσινοί πρόσεξαν σφαλώς ότι τα νεροκολόκυθα δεν μαραίνονται μετά το κόψιμο από τη ρίζα τους και κυρίως ότι επιπλέουν στο νερό. Και θα πρέπει τις ιδιότητές τους αυτές να τις εκμεταλλεύτηκαν οι νεολιθικοί κάτοικοι των περιοχών αυτών, αφού σήμερα ακόμη οι καρποί αυτοί θεωρούνται ιδιαίτερα χρήσιμοι. Τα κοσμήματα με το θέμα αυτό, δουλεμένα το ένα σε λευκό μάρμαρο και το άλλο σε μαύρη πέτρα, αποτελούν ωραιότατα δείγματα τέχνης. Ιδιαίτερα εκείνο του Πίν. κ α 36:71 έχει απολύτως φυσιοκρατική απόδοση. Οι καμπύλες του είναι φυσικότητες. Και τα δύο έχουν σφαιρική κοιλιά και στενό, σχεδόν κυλινδρικό, λαιμό. Είναι τρυπημένα διαμπερώς στην κορυφή για να κρεμαστούν και έχουν καλά λειασμένες επιφάνειες.

Ένα όμορφο κόσμημα κατασκευασμένο από μεγάλο θαλασσινό όστρεο φαίνεται να παριστάνει αυγό (Πίν. 4:78 και 36:78, συλλογή Κ. Χουλιάρα) και μάλιστα σε φυσικό μέγεθος. Είναι τρυπημένο διαμπερώς στον κατά μήκος άξονά του και έχει κομμένες κάθετα τις δύο κορυφές του. Θα αναρωτηθεί ίσως κανείς τι νόημα έχει αυτό το κόψιμο. Πιστεύω ότι με αυτό τον τρόπο ο τεχνίτης θέλησε να δώσει λύση σε δικές του, τεχνικής φύσης, δυσκολίες. Μπορεί π.χ. το τρυπάνι του να μην είχε το απαιτούμενο μήκος, αναγκάζοντάς τον να μειώσει τις διαστάσεις του άξονα που επρόκειτο να τρυπήσει.

Άλλος ένας τύπος καρπών είναι αυτός των Πινάκων 4:73-76 και 36:73, 74. Είναι από τα είδη κοσμημάτων που επαναλαμβάνονται με πιστότητα και είναι πάντα λίθινα. Πέντε τέτοια κοσμήματα μας είναι γνωστά από τη Θεσσαλία (το ένα από το Μουσείο Βόλου, το δεύτερο από τη συλλογή Τ. Τλούπα και τρία από τη συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου). Το σχήμα τους είναι αμφικωνικό με ήπιες κυρτές επιφάνειες. Είναι διαμπερώς ανοιγμένα στον κατά μήκος άξονα, απ' όπου θα περνούσε σχοινί για ανάρτηση. Στην περιφέρεια των δύο οπών υπάρχει σχεδόν πάντα περιχέλωμα, ενώ στις μεγάλες επιφάνειες χαρακτηριστικά είναι κάποια πλαστικά μαστίδια. Ιδιαίτερα αυτά τα τελευταία, αλλά και το περιχέλωμα, με έκαναν να πιστεύω ότι αντιπροσωπεύουν πραγματικά στοιχεία του προτύπου που μιμούνται και δεν είναι μόνο διακοσμητικά. Στη φύση βρίσκει κανείς αρκετούς καρπούς με αυτό περίπου το σχήμα, όχι όμως και με κάποια εξογκώματα που να μπορούν να εξηγήσουν τη συγκεκριμένη παράσταση. Χωρίς αυτά θα μπορούσαν να είναι κοινές αμφικωνικές χάντρες. Ο μοναδικός καρπός που θα μπορούσε να αποδίδεται έτσι είναι, κατά τη γνώμη μου, το φραγκόσυκο ή φαραώσυκο (*Opundia ficus indica*). Το σχήμα είναι εντελώς ίδιο, το περιχέλωμα στα άκρα επίσης, ενώ με τα πλαστικά μαστίδια πιθανόν να αποδίδονται τα αγκάθια, η φυσική προστασία του γλυκού αυτού καρπού που φυτρώνει και σήμερα ως ημιαυτοφυής και στη Θεσσαλία, και η σπουδαιότητά του ίσως βρίσκεται λιγότερο στη γεύση του και στις ιδιότητές του και περισσότερο στη δυσκολία απόκτησής του λόγω των αγκαθιών. Από τις ως τώρα ταυτίσεις απανθρακωμένων καρπών αυτής της περιόδου δεν πιστοποιείται η παρουσία της φραγκοσυκιάς στον ελλαδικό χώρο κατά τη Νεολιθική εποχή, ενώ στη βιβλιογραφία (προσωπική επικοινωνία με τον καθηγητή Ε. Βελιτζέλο) θεωρείται ότι έχει εισαχθεί στην Ευρώπη από την Αμερική. Ωστόσο, η μη ανεύρεση τέτοιων καρπών είναι εν μέρει αναμενόμενη, αφού μόνο τυχαία θα μπορούσε να απανθρακωθεί, καθώς δεν είναι είδος που μαγειρευόταν ώστε να βρίσκεται συχνά κοντά σε φωτιά. Εξάλλου, ως άγριος και δύσκολος να περισυλλεγεί λόγω των αγκαθιών του καρπός, δεν θα συλλεγόταν ποτέ σε μεγάλες ποσότητες, όπως και σήμερα άλλωστε. Είναι βέβαιο ότι οι πληροφορίες μας ως προς τα φυτά εκείνης της εποχής είναι ακόμη ελλιπείς. Η ίδια περίπου άποψη ως προς την καταγωγή επικρατεί και για την οικογένεια

των κολοκυνθιδών –αν και οι αρχαίοι Έλληνες αναφέρουν την «ινδική κολοκύνθη»–, τα δύο όμως λίθινα κοσμήματα που κατά τη γνώμη μου απεικονίζουν νεροκολόκυθα (Πίν. 36:71) δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για την ύπαρξή τους και κατά τη Νεολιθική εποχή στον ελλαδικό χώρο.

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, οι παριστανόμενοι καρποί φαίνεται να επιλέγονταν είτε λόγω του εντυπωσιακού τους σχήματος, στο οποίο μπορούσαν να αποδίδονται κάποιοι συμβολισμοί, είτε λόγω των ιδιαίτερων ιδιοτήτων τους. Παρ' ότι δεν έχουμε πολύ μεγάλη ποικιλία ειδών, ο αριθμός των υπαρχόντων είναι ασφαλώς ενδεικτικός της σημασίας που είχαν οι καρποί για τη ζωή εκείνων των ανθρώπων, έτσι ώστε να διαθέτουν πολύτιμο χρόνο για την κατασκευή λίθινων κοσμημάτων που μιμούνται καρπούς. Οι λόγοι για τους οποίους αυτά κατασκευάζονταν θα μας απασχολήσουν στο κεφάλαιο «Προσπάθεια ερμηνείας. Ιδεολογική προσέγγιση».

Ε. Ομοιώματα επίπλων

Από ανασκαφές σε διάφορες νεολιθικές θέσεις της Θεσσαλίας προέρχονται αρκετά πήλινα τραπεζάκια ή μικρά καθίσματα, συνήθως κακοφτιαγμένα (μια ενδιαφέρουσα συλλογή εκτίθεται στη μόνιμη νεολιθική έκθεση του Μουσείου Βόλου), που γι' αυτό το λόγο η κατασκευή τους αποδίδεται μάλλον σε παιδιά, που θα τα είχαν για παιχνίδια, μιμούμενα τα ανάλογα των σπιτιών τους. Έστω και κακοφτιαγμένα όμως, επιβεβαιώνουν την ύπαρξή τους στον εξοπλισμό του νεολιθικού σπιτιού.

Τα σπίτια στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο ήταν μονόχωρα με μια εστία απέναντι από την είσοδο, αλλά δεν υπάρχουν ακόμη ενδείξεις για επίπλωση²²⁸. Ο εσωτερικός τους χώρος χρησιμοποιούνταν κυρίως για την αποθήκευση δημητριακών. Οι τοίχοι ήταν σοβατισμένοι και βαμμένοι με κόκκινο χρώμα²²⁹. Τέτοια σπίτια από την Αρχαιότερη Νεολιθική μάς είναι γνωστά και από τη Νέα Νικομήδεια²³⁰. Έχουν τετράγωνη κάτοψη και είναι πολύ ευρύχωρα. Λίγο αργότερα, μπροστά από το βασικό χώρο προστίθεται ένα μικρότερο δωμάτιο, που δίνει στο σχήμα πιο δρομικό χαρακτήρα, πρόδρομο ίσως του μεταγενέστερου μεγάρου. Από τη Θεσσαλία αυτής της εποχής έχουμε σπίτια πασσαλόπηκτα και πλινθόκτιστα, ιδιαίτερα σε οικισμούς της πεδιάδας όπου σπάνιζαν οι πέτρες (Πρόδρομος, Αργίτσα, Οτζάκι), ή με λίθινα θεμέλια και συνδυασμό πηλού-ξύλου στην ανωδομή (Αχίλλειο)²³¹. Κατάλοιπα πασσαλόπηκτης οικίας στον Πρόδρομο με ξύλινη οροφή δείχνουν ότι κάλυπτε έκταση περίπου 100 τ.μ., χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν ένα σύνθετος μέγεθος σπιτιού αυτής της εποχής²³². Εστίες υπήρχαν πάντα στο εσωτερικό του σπιτιού καθώς και φούρνοι.

Στη Μέση Νεολιθική, που ο πληθυσμός αυξάνεται σημαντικά, τα σπίτια, όπως και μερικοί οικισμοί, μεγαλώνουν ενώ παράλληλα αυξάνεται ο αριθμός τους. Ωστόσο, δεν φαί-

²²⁸ Tringham 1971, 847.

²²⁹ Tringham 1971· Hodder 1990.

²³⁰ Rodden 1962· 1965.

²³¹ Χουρμουζιάδης 1969· 1971β· Milošević κ.ά. 1962· Milošević - Milošević 1971· Gimbutas κ.ά. 1989· Γαλλής 1996.

²³² Χουρμουζιάδης 1971β.

νεται να έφθασαν ποτέ σε μέγεθος «πόλης», όπως είχε αρχικά εκτιμηθεί²³³, και ο πληθυσμός τους δεν πρέπει να ξεπερνούσε τις λίγες εκατοντάδες ατόμων²³⁴. Τα οικήματα δεν είναι πολύ μεγαλύτερα από της προηγούμενης περιόδου, αναπτύσσονται όμως σε προμελετημένη διάταξη, είναι περισσότερα, με πιο οργανωμένους χώρους και συχνά με ένα «ιαράσπιτο» που λειτουργούσε, όπως φαίνεται, ως βοηθητικός χώρος. Τα τετράγωνης κάτοψης σπίτια συνυπάρχουν με τα δρομικά, με στοά μπροστά ή όχι («μέγαρο»)²³⁵. Από τις πρωιμότερες φάσεις αυτής της εποχής στη Θεσσαλία έχουμε πλέον αρκετά ομοιώματα σπιτιών²³⁶ που επιβεβαιώνουν τα ανασκαφικά δεδομένα, αφού πράγματι είναι τετράγωνης κάτοψης και μονόχωρα με βαμμένους κόκκινους και λευκούς τοίχους με σχέδια που μιμούνται την κεραμική διακόσμηση, στην οποία επίσης επικρατούν αυτά τα δύο χρώματα την ίδια περίοδο στη Θεσσαλία. Αναλογίες μεταξύ κεραμικής και διακόσμησης σπιτιών έχουν παρατηρηθεί και στην Κεντρική Ευρώπη, στο Karanovo κατά την 4η χιλιετία²³⁷. Από το Τσαγγλί, την Οτζάκι Μαγούλα και το Αχίλλειο έχουμε στοιχεία που δείχνουν ότι τα σπίτια αποκτούν τότε περισσότερους του ενός χώρους, οι κατόψεις τους είναι είτε δρομικές είτε τετράγωνες, ενώ παράλληλα φαίνεται να αναπτύσσεται υπερώο ή δεύτερος όροφος, όπως στο «σπίτι του Κεραμέα» στο Σέσκλο²³⁸, και προστώο, σύμφωνα με ομοίωμα σπιτιού που βρέθηκε στη Νίκαια της Λάρισας²³⁹, που θα προφύλασσε τους ενοίκους του από τις έντονες καιρικές συνθήκες.

Στα Βαλκάνια την ίδια εποχή τα σπίτια είναι ακόμη μεγαλύτερα με δρομικό σύστημα και μήκος που φθάνει μέχρι και τα 45 μ. (με μέσο όρο τα 20 μ.) και πλάτος συνήθως γύρω στα 6 μ., και οι εστίες ανάλογα με το μέγεθος του σπιτιού γίνονται δύο ή τρεις. Υπάρχουν μάλιστα ενδείξεις ότι πολλά σπίτια αυτής της εποχής ήταν χωρισμένα σε περισσότερα του ενός δωμάτια και είχαν δεύτερο όροφο²⁴⁰.

Από πολυάριθμα ομοιώματα εσωτερικού σπιτιών της Νεότερης Νεολιθικής στα Βαλκάνια προκύπτει ότι αυτά ήταν συγυρισμένα και επιπλωμένα, είχαν σοβατισμένους τοίχους και συχνά διακοσμούνταν με ζωγραφιστά ή εγχάρακτα σχέδια²⁴¹. Εκτός από τις εστίες, είχαν φούρνους ανοιχτούς ή θολωτούς, σοβατισμένες περιοχές τετράγωνου ή ωοειδούς σχήματος για το άλεσμα των καρπών, επίπεδα τραπέζια, κοντά στα οποία υπήρχαν μυλόλιθοι και άλλα εργαλεία, λίθινα ή οστρίνα²⁴².

Στο θεσσαλικό χώρο τα σπίτια της Νεότερης Νεολιθικής, σύμφωνα με το παράδειγμα του Διμηνίου²⁴³ και του Τσαγγλίου²⁴⁴, ήταν συνήθως τετράπλευρα μονόχωρα, το μέγεθος

²³³ Θεοχάρης 1973· Milojević - Milojević 1971.

²³⁴ Κωτσάκης 1996· Andreou κ.ά. 1996, 541-542.

²³⁵ Θεοχάρης 1973· Andreou κ.ά. 1996, 540-542.

²³⁶ Χουρμουζιάδης 1969· 1973· Σκαφιδά 1994· Toufexis - Skafida 1999.

²³⁷ Hodder 1984, 58.

²³⁸ Θεοχάρης 1973, 66, σχ. 16· Κωτσάκης υπό έκδοση.

²³⁹ Γαλής 1996, εικ. 17.

²⁴⁰ Tringham 1971, 19· Markotic 1984· Hodder 1990, 54-57· Ellis 1984· Raczky 1987.

²⁴¹ Georgiev 1965· Tringham 1971, 161· Benac 1973· Todorova 1978· Marinescu 1981· Raczky 1987· Hodder 1990.

²⁴² Tringham κ.ά. 1985· Raczky 1987, 19· Hodder 1990, 56-57.

²⁴³ Χουρμουζιάδης 1979.

²⁴⁴ Wace - Thompson 1912.

τους εξαρτιόταν από το διαθέσιμο στη συγκεκριμένη θέση χώρο και δεν ακολουθούσαν κάποιο αρχιτεκτονικό σχέδιο. Καθώς όμως ο διαθέσιμος για κατοικίες χώρος ανάμεσα στους περιβόλους του Διμηνίου ήταν προκαθορισμένος, τα οικήματα εντάσσονταν σχεδιαστικά σε αυτόν. Επικοινωνούσαν μεταξύ τους με στενούς διαδρόμους που θα χρησίμευαν και ως κοινόχρηστοι χώροι περιορισμένων οικοτεχνικών δραστηριοτήτων, ενώ στο εσωτερικό τους υπήρχε σαφής διαχωρισμός των χρήσεων (τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές, χώροι αποθήκευσης κ.λπ.). Από την ίδια εποχή έχουμε ένα μοναδικό μέχρι στιγμής ομοίωμα εσωτερικού χώρου σπιτιού από τον οικισμό της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου στη Θεσσαλία²⁴⁵, που επιβεβαιώνει τα ανασκαφικά δεδομένα: είναι πράγματι μονόχωρο και τετράγωνης κάτοψης. Στο ομοίωμα διακρίνεται φούρνος, χώρος ύπνου υπερυψωμένος και πιθανότατα κάποια καρβέλια ψωμιών, κατά την εκτίμηση του ανασκαφέα²⁴⁶, ως αποτέλεσμα τροφοπαρασκευαστικών δραστηριοτήτων. Τα άτομα που φαίνονται, σύμφωνα με το ομοίωμα, να ζούσαν σε ένα τέτοιο σπίτι ήταν οκτώ, δύο ζευγάρια (ένα πιο ηλικιωμένο και ένα νεότερο) και τέσσερα παιδιά, όπως εκτιμάται επίσης από τον ανασκαφέα, μια οικογενειακή σύνθεση δηλαδή που συναντούσε κανείς συχνά έως πρόσφατα σε αγροτικά σπίτια της θεσσαλικής πεδιάδας.

Τα κατάλοιπα σπιτιών, που είχαμε επίσης στη Θεσσαλία από τα Πευκάκια²⁴⁷ και την Πετρομαγούλα²⁴⁸ στον Παγασητικό κόλπο, εξακολουθούν να έχουν τετράπλευρη κάτοψη, άλλοτε είναι μεγαλύτερα και άλλοτε μικρότερα, ανάλογα με τη χρήση και τις ανάγκες του οικισμού. Κατά τη Νεότερη Νεολιθική αναπτύσσεται σαφώς ο τύπος του «μεγάλου». Δείγματα του έχουμε από τη Μαγούλα Βισβίκη στο Βελεστίνο²⁴⁹ το Διμήνι²⁵⁰, το Σέσκλο²⁵¹, ενώ πλινθόκτιστο σπίτι τύπου μεγάρου βρέθηκε και στην Αγία Σοφία της Λάρισας²⁵².

Ωστόσο, θα ήταν πραγματικά λάθος να αντιμετωπίζουμε τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σπιτιών της Νεολιθικής εποχής με μοναδικό κριτήριο το σχήμα τους και το μέγεθός τους και πολύ μεγαλύτερο λάθος να αναζητούμε μεταξύ των διαφόρων οικισμών –μακρινών ή κοντινών– ομοιότητες ως προς αυτά τα στοιχεία, χωρίς να «βλέπουμε» πίσω από τις κατασκευές αυτές την κοινωνική διάσταση²⁵³: ποιες ανάγκες π.χ. επέβαλλαν αυτό και όχι κάποιο άλλο μέγεθος και σχήμα σπιτιού· είχε δεύτερο όροφο ή πατάρι και σε τι χρησίμευε· κι αν είχε, κατασκευασμένο συνήθως από ξύλα που κάηκαν ή κατέρρευσαν, τι είναι αυτό που θα μας «μιλήσει» για τη χρήση αυτού του δεύτερου ορόφου, αφού μετά την κατέρρευσή του τα κατάλοιπά του συμπίπτουν ανασκαφικά με τα ευρήματα του ισόγειου. Όταν ακόμη και σε οικισμούς όπως το Ορονο²⁵⁴ του πολιτισμού της Vinca²⁵⁵ στη βορειοανατολική πρώην Γιουγκοσλαβία στις όχθες του Δούναβη παρατηρούνται διαφορές που δεν θα

²⁴⁵ Γαλλής 1983, 201· Gallis 1985.

²⁴⁶ Gallis 1985.

²⁴⁷ Weisshaar 1989.

²⁴⁸ Χατζηαγγελάκης 1984· Κυπαρίσση 1984.

²⁴⁹ Benecke 1942.

²⁵⁰ Τσούντας 1908· Χουρμουζιάδης 1979.

²⁵¹ Τσούντας 1908· Θεοχάρης 1973· Κωτσάκης υπό έκδοση.

²⁵² Milošević κ.ά. 1976.

²⁵³ Tringham 1995.

²⁵⁴ Tringham κ.ά. 1985.

²⁵⁵ Chapman 1981.

ανέμενε κανείς, αν θεωρούσε δεδομένη την αλληλεπίδραση και στην αρχιτεκτονική μεταξὺ τόσο κοντινῶν οικισμῶν, εἶναι φανερό ὅτι το κοινωνικό στοιχείο εἶναι ἐκεῖνο που πᾶν ἀπὸ ὅλα δημιουργοῦσε αὐτό ἢ το ἄλλο σχῆμα «νοικοκυρίου» του κάθε σπιτιοῦ στο σύνολο ἐνός οικισμού και τις συνθήκες που ἐπέβαλαν τη δημιουργία του.

ΠΑίρνοντας, με βάση τα παραπάνω, ὡς δεδομένη τὴν ὑπαρξὴ στοιχειώδους ἐπίπλωσης μέσα στα σπήτια τουλάχιστον τῆς Νεότερης Νεολιθικῆς²⁵⁶, θα εἴπαμε νὰ ἐντάξουμε τα ομοιώματα τραπεζιῶν ἢ καθισμάτων τῆς Θεσσαλίας σὲ αὐτό το χρονικό πλαίσιο. Ὡστόσο, και τα ομοιώματα τραπεζιῶν ἀπὸ το Αχιλλεῖο πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν σὴν Ἀρχαιότερη Νεολιθικῇ²⁵⁷ ἀλλὰ και το μαρμαρίνο κόσμημα, ομοίωμα τραπεζιοῦ ἢ σκαμνιοῦ, προϊόν ἐπιφανειακῆς ἐρευνας του συλλέκτη Τ. Τλούπα ἀπὸ τὴ Λάρισα (Πίν. 4:79), βρέθηκε σὴν Μαγούλα Νεσσωνίδας²⁵⁸ και εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ σὴν Ἀρχαιότερη ἢ Μέση Νεολιθικὴ ἐποχὴ –ἐξίσου ὅμως και σὴν Νεότερη–, ἀφοῦ δὲν πρόκειται γιὰ μία ἀλλὰ γιὰ περισσότερες μαγούλες/οικισμούς, πιθανόν με διαδοχὴ χρονικὴ, που φαίνεται νὰ καλύπτουν ὅλη τὴν ἀκολουθία τῆς Νεολιθικῆς. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό και το υλικό (μάρμαρο) ἀπὸ το οποίο εἶναι κατασκευασμένο το «κόσμημα», ἀφοῦ το μάρμαρο βρέθηκε ἐδῶ περισσότερο ἀπὸ οἰκουδῆμοις ἀλλοῦ σὴν νεολιθικὴ Θεσσαλία με τὴ μορφή κυρίως ἀγγείων²⁵⁹. Ἐπομένως, με κριτήριο τα εὐρήματα αὐτά (και του Αχιλλεῖου και τῆς Νεσσωνίδας) μπορούμε νὰ υποστηρίξουμε ὅτι ἐπίπλωση ὑπῆρχε ἀπὸ τις πρώιμες φάσεις τῆς Νεολιθικῆς και ἓνα τέτοιο ἐπίπλο (τραπέζι ἢ σκαμνί) πρέπει νὰ μιμεῖται το εἰδῶλιο-κόσμημα ἀπὸ τὴ Νεσσωνίδα, με τέσσερα πόδια και οἰή γιὰ ἀνάρτηση (μισοσπασμένη τώρα).

Ἐπτά ἀκόμη τμήματα πήλινων μικρῶν ομοιωμάτων τέτοιων ἐπίπλων, με ἢ χωρὶς οἰή, ἔχουν βρεθεῖ σὸν οικισμό του Αχιλλεῖου²⁶⁰, τα οποία μάλιστα ἡ ἀνασκαφὴς τα χαρακτηρίζει ὡς «θυσιαστικά» (sacrificial) και θεωρεῖ ὅτι οἱ οἰκῆς τους εἶναι ἀπομίμηση πραγματικῶν που θα ὑπῆρχαν στα τραπέζια, ἀλλὰ δὲν βλέπω πραγματικά σὲ τι θα ἐξυπηρέτουσαν οἱ οἰκῆς σὲ ἓνα τραπέζι. Ἀντίθετα, τις συναντάμε καμιά φορά στα σημερινὰ ξύλινα σκαμνιά, γιὰτὶ διευκολύνουν τὴ μεταφορά τους με το ἓνα χέρι ἢ και με το ἓνα δάχτυλο του χεριοῦ. Ομοιώματα τραπεζιῶν/καθισμάτων βρέθηκαν ἐπίσης πρόσφατα σὸν οικισμό Μακρὺγιαλου Πιερίας²⁶¹ και μικρῶν τραπεζιῶν, στα οποία ἀποδίδεται θρησκευτικός χαρακτήρας, ἔχουν βρεθεῖ σὴν θέση Maliq II τῆς Χαλκολιθικῆς ἐποχῆς σὴν Ἀλβανία²⁶². Τμήματα πήλινων καθισμάτων (σκαμνιῶν) μᾶλλον παρά τραπεζιῶν (λόγω των μικρῶν τους διαστάσεων) βρέθηκαν τελευταία σὸ σπήλαιο Θεόπετρας Καλαμπάκας, ἴσως γιὰ πρώτη φορά ἀναγνωρισμένα ὡς τέτοια σὴν Θεσσαλία. Το καθίσμα προφύλασσε τὸν κατήμενο ἀπὸ τὴν υγρασία του στρωμένου με πηλὸ δαπέδου ἢ το κρῦο τῆς πέτρας και τέτοια ξύλινα σκαμνάκια εἶναι σὲ χρῆση και σήμερα σὲ ὅλους τους ἀγροτικούς οικισμούς. Ἡ ὑπαρξὴ καθισμάτων εἶναι βεβαιωμένη ἀπὸ ομοιώματα σπιτιῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώ-

²⁵⁶ Tringham 1971· Todorova 1978· 1993· Hodder 1990.

²⁵⁷ Gimbutas κ.ά. 1989.

²⁵⁸ Θεοχάρης 1962.

²⁵⁹ Θεοχάρης 1962.

²⁶⁰ Gimbutas κ.ά. 1989, εἰκ. 7.63.

²⁶¹ Μπέσιος - Παπιά 1995, 30, εἰκ. Γ.

²⁶² Korkuti 1995, 219-220, πίν. 94.17-18.

της²⁶³. Από τη Sabatinivka της Μολδαβίας υπάρχει πήλινο ομοίωμα εσωτερικού χώρου «ναού» ή σπιτιού, όπου αναγνωρίζεται μεταξύ άλλων και κάθισμα με πλάτη²⁶⁴. Παρόμοια παράσταση αναφέρεται και από τη Ruse της Βουλγαρίας²⁶⁵.

Το γεγονός ότι δεν έχουν βρεθεί σε ανασκαφές πραγματικά τέτοια έπιπλα θα πρέπει να εκτιμηθεί ως πληροφορία ότι αυτά ήταν ξύλινα και όχι πήλινα, γιατί πράγματι το ξύλο είναι αποτελεσματικότερο για τέτοιες κατασκευές λόγω των μεγάλων επιφανειών που απαιτούνται. Από τον πρώιμο νεολιθικό οικισμό του Προδρόμου²⁶⁶ είναι γνωστά τα ξύλινα καρφιά για τη σύνδεση των διαφόρων μερών μιας κατασκευής, ενώ λίθινα καρφιά αναφέρονται από τον οικισμό της Νέας Νικομήδειας²⁶⁷, αν και μερικά από αυτά θα μπορούσαν να ταξινομηθούν μάλλον ως «ενώτια».

Το μαρμάρινο κόσμημα της συλλογής Τ. Τλούπα σίγουρα δουλεύτηκε από έμπειρο τεχνίτη, γιατί το μάρμαρο, όπως θα δούμε στο παρακάτω κεφάλαιο «Υλικά και τεχνικές κατασκευής των κοσμημάτων», έχει μεγάλη σκληρότητα και η επεξεργασία του απαιτούσε εξειδικευμένες γνώσεις. Η κατασκευή του έγινε για κάποιο συγκεκριμένο λόγο. Αν υποθέσουμε ότι γίνονταν πολλά τέτοια έπιπλα, ίσως το μαρμάρινο κόσμημα ή και τα πήλινα του Αχιλλείου με την οπή θα μπορούσαν να τα φορούν οι τεχνίτες που τα κατασκεύαζαν, όχι μόνον ως μια κατοχύρωση της ασχολίας τους, αλλά και από αγάπη και μεράκι γι' αυτό που δημιουργούσαν.

Τα ελάχιστα κοσμήματα αυτής της ομάδας σίγουρα δεν είναι από αυτά που θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν σε ιδεολογικές αναφορές, δίνουν όμως πραγματικά πολύτιμες πληροφορίες για στοιχεία του οικιακού εξοπλισμού, που δυστυχώς δεν φαίνεται να έχουμε πολλές ελπίδες να τα δούμε ως αρχαιολογικά ευρήματα, λόγω του φθαρτού των υλικών κατασκευής τους.

ΣΤ. Βραχιόλια

Τα βραχιόλια που έχουν βρεθεί στη νεολιθική Θεσσαλία είναι σχεδόν αποκλειστικά κατασκευασμένα από το δίθυρο όστρεο *Spondylus g.* και κατά κανόνα από την αριστερή θύρα του, που είναι λεπτότερη και πιο επίπεδη και ήταν ευκολότερη στην κατεργασία για βραχιόλια, ενώ η δεξιά, που είναι παχύτερη, προσφερόταν ιδιαίτερα για μικρότερα αντικείμενα, όπως χάντρες, «κουμπιά» κ.λπ.²⁶⁸. Το κυκλικό σχήμα αυτού του οστρέου, που η διάμετρός του ανταποκρίνεται περίπου στο πλάτος της ανθρώπινης παλάμης, σε συνδυασμό με την εντυπωσιακή από άποψη υλικού εμφάνισή του θα ήταν κίνητρα για τους νεολιθικούς ανθρώπους να προσπαθήσουν την κατασκευή των πρώτων βραχιολιών από αυτό το όστρεο. Γιατί, όπως θα δούμε παρακάτω, σε άλλα μέρη του κόσμου όπου δεν βρίσκονται εύκολα όστρεα τα βραχιόλια κατασκευάζονταν από διάφορα είδη πέτρας, αλλά και

²⁶³ Tringham 1971· Todorova 1978· 1993· Hodder 1990.

²⁶⁴ Gimbutas 1991, εικ. 7-59 (a) αρ. 4.

²⁶⁵ Gimbutas 1982, 80, εικ. 33.

²⁶⁶ Χουρμουζιάδης 1971· 1972.

²⁶⁷ Rodden 1962· 1964· 1965.

²⁶⁸ Tsuneki 1987· 1989.

από πηλό. Η κατανομή των δύο θυρών για διαφορετικές κατασκευές –κρίνοντας από το Διμήνι όπου έχουν βρεθεί τα περισσότερα βραχιόλια από αυτό το όστρεο από όλη τη Θεσσαλία και τα περισσότερα ως τώρα από όλη την Ελλάδα– υποδηλώνει ότι οι τεχνίτες της Νεότερης Νεολιθικής γνώριζαν τη διαφορά των δύο θυρών και τις χρησιμοποιούσαν ανάλογα για καλύτερα αποτελέσματα. Το όστρεο αυτό βρίσκεται εύκολα στις ελληνικές θάλασσες, μεταξύ των οποίων και στις ακτές της Θεσσαλίας κοντά στο Διμήνι. Ο Tsuneki²⁶⁹ αναφέρει ότι βρήκε όστρεα *Spondylus g.* στις βραχώδεις ακτές των Παγασών, στη δυτική ακτή του Παγασητικού κόλπου, όχι πολύ μακριά από το Διμήνι. Εκτιμάται άλλωστε²⁷⁰ ότι η θάλασσα έφθανε πολύ πιο κοντά στο Διμήνι κατά τη Νεολιθική εποχή.

Στις ανασκαφές του Χουρμουζιάδη στο Διμήνι (1974-1976) μετρήθηκαν 87 τεμάχια (Πίν. 5 και 6) προερχόμενα από βραχιόλια και ίσως μερικά δαχτυλίδια, ενώ ο Τσοούντας αναφέρει ακόμη τρία²⁷¹, για τη στρωματογραφική ένταξη των οποίων αμφιβάλλει. Υπέθετε δε ότι είναι κατασκευασμένα από το όστρεο *Edulis*. Μερικά ακόμη βραχιόλια από *Spondylus g.* βρέθηκαν στο Διμήνι μετά το πέρας των ανασκαφών, κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης, που ανεβάζουν το συνολικό αριθμό τους περίπου στα εκατό και αποτελούν το μεγαλύτερο ως τώρα γνωστό δείγμα από τον ελλαδικό χώρο. Από όλα αυτά μόνον ένα βρέθηκε ακέραιο (Πίν. 5:83 και 37α). Έχει εξωτερική διάμετρο 5,5-5,9 εκ. και εσωτερική 3,9-4,6 εκ., ταιριάζει δηλαδή σε μικρό χέρι. Το πλάτος του είναι περίπου 0,8 εκ.

Όσα από τα βραχιόλια του Διμηνίου σώζονται σε αρκετό μήκος της περιφέρειας ώστε να μπορούμε να συμπεράνουμε τη διάμετρό τους δίνουν εσωτερικό άνοιγμα από 5 μέχρι 8 εκ., χωρούν δηλαδή σε μικρά ή κανονικά χέρια. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,8 έως 2,7 εκ., ενώ στα περισσότερα είναι γύρω στο 1 εκ. (0,9-1,3 εκ.). Υπάρχουν ελάχιστα με πλάτος 0,6-0,7 εκ., αλλά είναι τα μικρά με εσωτερικό άνοιγμα περίπου 2,6 εκ. που δεν μπορεί κανείς εύκολα να τα κατατάξει στα βραχιόλια ή στα δαχτυλίδια. Για βραχιόλια είναι μικρά και για δαχτυλίδια μεγάλα. Ίσως απλώς δένονταν από το άνοιγμά τους για να αναρτηθούν. Άλλωστε, ούτε για τα βραχιόλια είναι βεβαιωμένη η χρήση τους ως τέτοιων, αφού σε κανένα ειδώλιο δεν έχουμε ανάλογη παράσταση. Αντίθετα, είναι γνωστό ότι στους πρωτόγονους λαούς της Αυστραλίας αυτά που εμείς ονομάζουμε βραχιόλια φοριούνται συχνά αναρτημένα στο λαιμό αλλά και στο βραχίονα²⁷² (Πίν. 37β, γ), ώστε ο όρος «βραχιόλια» είναι πολύ συμβατικός εδώ.

Φαίνεται πάντως ότι τηρούνταν κάποια αναλογία ανάμεσα στη διάμετρο και το πλάτος του βραχιολιού. Όσα δηλαδή έχουν πλάτος γύρω στο 1 εκ. έχουν και εσωτερική διάμετρο μεταξύ 4-5 εκ. Ενώ όσο πλατύτερο γίνεται, τόσο μεγαλώνει και η διάμετρος. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι χοντρικά χωρίζονται σε μικρά και μεγάλα. Όσο πιο μεγάλο ήταν το όστρεο, τόσο μεγαλύτερη γινόταν η διάμετρος του βραχιολιού και τόσο μεγαλύτερο περιθώριο υπήρχε για να γίνει και το πλάτος του μεγαλύτερο. Φαίνεται όμως ότι το μέσο μέγεθος των οστρέων αυτών ανταποκρίνεται στο μέγεθος των περισσότερων βραχιολιών. Άλλωστε, η μεγαλύτερη λεπτότητα των τοιχωμάτων θα ήταν οπωσδήποτε κριτήριο καλύτερης τεχνικής

²⁶⁹ Tsuneki 1989.

²⁷⁰ Zangger 1991.

²⁷¹ Τσοούντας 1908, 356, πίν. 46, 5-7.

²⁷² Muller 1970, εικ. 803, 811.

επεξεργασίας, αν και αυτό σημαίνει μείωση της αντοχής του υλικού. Σε ελάχιστα από αυτά (Πίν. 5:96 και 6:102) υπάρχουν και διακοσμητικές εγκοπές στην περιφέρεια.

Υπάρχουν επίσης κάποια βραχιόλια που το πλάτος τους είναι μεγάλο· κυμαίνεται από 2,3 έως 3,6 εκ. Πέντε τουλάχιστον τμήματα βραχιολιών τέτοιου πλάτους προέρχονται από το Διμήνι (αριθ. καταλ. 89, 92, 99, 106, 108), ενώ τρία ακόμη στο Μουσείο Βόλου προέρχονται από τις Φθιώτιδες Θήβες (αριθ. καταλ. 115, 116, 117) και ένα εντοπίστηκε στο Μουσείο Αλμυρού (αριθ. καταλ. 114). Και στα τέσσερα τελευταία από μια σύμπτωση(;) υπάρχουν διαμπερείς οπές (Πίν. 8). Ήταν ένας τρόπος σύνδεσης με δέσιμο ανάμεσα σε σπασμένα τμήματα για να ξαναχρησιμοποιηθούν ή τρυπήθηκαν για να αναρτηθούν ως περίαπτα μετά το σπάσιμο;

Οπές που εξυπηρετούσαν τους παραπάνω σκοπούς παρατηρούμε και σε κάπως λεπτότερα βραχιόλια (Πίν. 8:112, Μουσείο Βόλου), μια πλατιά όμως επιφάνεια οπωσδήποτε προσφερόταν περισσότερο για τη διάνοιξη οπής χωρίς κίνδυνο να σπάσουν τα τοιχώματα. Το μήκος του σωζόμενου τμήματος όλων αυτών των βραχιολιών με μεγάλο πλάτος και διαμπερείς οπές δεν είναι σχεδόν ποτέ τόσο μεγάλο που να μπορεί να εικάσει κανείς τη συνολική τους διάμετρο. Όμως, όσο μπορέσαμε να την εκτιμήσουμε, φαίνεται να κυμαίνεται στο ίδιο μέγεθος με τα λεπτά βραχιόλια. Οπωσδήποτε αυτά είναι κατασκευασμένα από πολύ μεγάλα όστρεα *Spondylus* g., όπως έχει εκτιμήσει και ο Tsuneki²⁷³ για τα πλατιά από την Αγία Σοφία. Τα βραχιόλια αυτά πρέπει να είναι διαμορφωμένα από δεξιά θύρα του οστρέου *Spondylus* g., αφού αυτή έχει πιο παχιά τοιχώματα και μεγαλύτερο βάρος, σχεδόν διπλάσιο, σύμφωνα με τον Tsuneki²⁷⁴.

Τρία ακόμη βραχιόλια από *Spondylus* g. υπάρχουν στο Μουσείο Βόλου: προέρχονται από τη Μαγούλα Καραμουρλάρ (αριθ. καταλ. 121), τη Μαγούλα Βισβίκη (αριθ. καταλ. 119, 120), ενώ ο Weisshaar²⁷⁵ αναφέρει ότι τμήματα βραχιολιών από *Spondylus* g. βρέθηκαν στα Πευκάκια σε όλα τα στρώματα²⁷⁶. Από τον ίδιο οικισμό προέρχεται τμήμα χάλκινου βραχιολιού²⁷⁷. Όλα ανήκουν στην κατηγορία των μικρών με εσωτερικό άνοιγμα 5-7 εκ. και πλάτος από 0,6 έως 1,2 εκ. Δύο τμήματα βραχιολιών από όστρεο αναφέρονται και από το Σέσκλο²⁷⁸ και βρέθηκαν κατά τις νεότερες ανασκαφές από τον Κωτσάκη²⁷⁹.

Μετά το Διμήνι τα περισσότερα βραχιόλια από *Spondylus* g. στη Θεσσαλία προέρχονται από τη Μαγούλα Αγίας Σοφίας Λάρισας²⁸⁰, αν και δεν μπορεί να πει ακόμη κανείς με βεβαιότητα αν κατασκευάζονταν στον οικισμό αυτό ή εισάγονταν έτοιμα, επειδή το δείγμα είναι σχετικά μικρό (δεκατέσσερα τεμάχια). Η παρουσία όμως ενός τεμαχίου σε μέσο στάδιο επεξεργασίας ίσως είναι ένδειξη επιτόπιας παραγωγής²⁸¹. Άλλωστε, η ανασκαφή στην Αγία Σοφία ήταν πολύ περιορισμένης έκτασης, ώστε μια εκτενέστερη μελλο-

²⁷³ Tsuneki 1987.

²⁷⁴ Tsuneki 1987, 3.

²⁷⁵ Weisshaar 1989, 49.

²⁷⁶ Weisshaar 1989, πίν. 12, 38, 63, 70, 82.

²⁷⁷ Weisshaar 1989, πίν. 63.24.

²⁷⁸ Karali 1991-1992, 53.

²⁷⁹ Tsuneki 1989, υποσ. 30.

²⁸⁰ Milojević κ.ά. 1976, 12-13, πίν. 21, 7-19.

²⁸¹ Tsuneki 1987, 11, εικ. 6:3.

ντική έρευνα ίσως αποδώσει περισσότερα βραχιόλια. Η εξωτερική διάμερός τους κυμαίνεται από 4,5 έως 9 εκ. και η εσωτερική από 4,3 έως 7,1 εκ. περίπου²⁸², ενώ τα περισσότερα έχουν 5-6 εκ. άνοιγμα, ανήκουν δηλαδή στους ίδιους τύπους με τα προερχόμενα από το Διμήνι. Από την Αγία Σοφία προέρχονται επίσης τέσσερα τμήματα βραχιολιών με μεγάλο πλάτος, τα οποία ο ανασκαφέας²⁸³ θεωρεί παλαιότερα από τα λεπτά (φάση Αράπη). Σε ένα από αυτά διατηρείται επίσης μέρος διαμπερούς οπής.

Κατά τον Tsuneki²⁸⁴, το μεγαλύτερο πάχος/πλάτος αυτών των βραχιολιών από Spondylus g. της Αγίας Σοφίας οφείλεται στο ότι είναι κατασκευασμένα από δεξιά θύρα. Και αν πράγματι είναι σωστή η παρατήρηση του Miložić ότι αυτά είναι παλαιότερα των λεπτών, αυτό δείχνει μάλλον ότι έγινε αλλαγή στην επιλογή των θυρών που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή βραχιολιών παρά μια μορφολογική αλλαγή. Αυτή η αλλαγή στην επιλογή της θύρας είναι ίσως κριτήριο για την ανάπτυξη της εξειδίκευσης στη νεολιθική κοινωνία, αφού δείχνει εσκεμμένη επιλογή με κριτήριο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε θύρας του οστρέου, που εξυπηρετούσαν καλύτερα την επιδιωκόμενη κατασκευή, ώστε το αποτέλεσμα να είναι αισθητικά καλύτερο και άρα το προϊόν «εμπορικότερο».

Τέσσερα τμήματα βραχιολιών από όστρεο αναφέρονται από το Τσαγγλί²⁸⁵. Το ένα είναι λεπτό, τα δύο μεσαίου πλάτους και το άλλο πλατύ. Στο τελευταίο υπάρχει επίσης διανοιγμένη οπή –που δεν πρόλαβε ίσως να γίνει διαμπερής για να δεθεί από κει– όπως και στα προαναφερθέντα πλατιά του Μουσείου Βόλου, ώστε να αναρωτιέται κανείς αν όλα τα πλατιά έσπαζαν με τέτοια συχνότητα ή αν με τη δημιουργία οπής χρησιμοποιούσαν στη συνέχεια τα σπασμένα τμήματα ως περίαιτια.

Από τον ίδιο οικισμό αναφέρονται επίσης²⁸⁶ τρία τμήματα λίθινων βραχιολιών, σε ένα από τα οποία έχει ανοιχτεί οπή, καθώς και ένα από το Ραχμάνι²⁸⁷.

Τα λίθινα βραχιόλια είναι πολύ σπάνια στο θεσσαλικό αλλά και στον ελλαδικό χώρο γενικότερα, ενώ πρόσφατα βρέθηκαν πέντε (και ίσως δύο ακόμη αμφίβολα) στα Βασιλικά της Χαλκιδικής²⁸⁸. Σε άλλες περιοχές της Ευρώπης καθώς και της Ανατολίας είναι συχνά (βλ. παρακάτω).

Ωστόσο, ένα τμήμα λίθινου βραχιολιού πιστεύουμε ότι έχουμε από το Μουσείο Βόλου (αριθ. καταλ. 118) κατασκευασμένο από πράσινη πέτρα (Πίν. 7:118). Έχει τοξωτό σχήμα, τριγωνική τομή και επιφάνειες καλά λειασμένες. Το μήκος του είναι 4,2 εκ. και το πάχος του 1,1 εκ. Το ένα άκρο του είναι καλά τελειωμένο, ενώ σε απόσταση 0,8 εκ. από αυτό έχει λαξευτεί αβαθής αυλάκωση που περιτρέχει όλο το πάχος του βραχιολιού, απ' όπου ίσως δενόταν για να αναρτηθεί. Το άλλο άκρο του είναι επιπίεδο, σαν κομμένο. Το αντικείμενο αυτό πιθανόν να είναι τμήμα σπασμένου λίθινου βραχιολιού, ντόπιου ή εισηγμένου, στο οποίο ύστερα από σπάσιμο έγινε ειδική επεξεργασία ώστε να μπορεί να αναρτηθεί. Αντί της οπής προτιμήθηκε η λαξευμένη αυλάκωση για δέσιμο. Μπορεί όμως να είναι

²⁸² Tsuneki 1987, πίν. I.

²⁸³ Miložić κ.ά. 1976, 12-13.

²⁸⁴ Tsuneki 1987, 13-14.

²⁸⁵ Wace - Thompson 1912, 125, εικ. 78a, c-g.

²⁸⁶ Wace - Thompson 1912, εικ. 78c, d.

²⁸⁷ Wace - Thompson 1912, 43.

²⁸⁸ Γραμμένος 1991, 110-114.

ένα εξαρχής κατασκευασμένο για δέσιμο λίθινο αντικείμενο το οποίο μρεύεται τα σπασμένα βραχιόλια από όστρεο, που τα κρεμούσαν κατόπιν ως περιάρτια στο λαιμό.

Από το εσωτερικό της υπόλοιπης Θεσσαλίας δεν αναφέρονται βραχιόλια από όστρεο *Spondylus g.* ούτε βέβαια λίθινα (πλην των ήδη αναφερθέντων από το Τσαγγλί). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί τμήμα βραχιολιού από *Spondylus g.* από το σπήλαιο Θεόπετρας του νομού Τρικάλων στη βορειοδυτική άκρη της Θεσσαλίας, αποτέλεσμα ίσως ανταλλαγών που θα λάμβαναν χώρα με παραθαλάσσιους οικισμούς. Σώζεται περίπου το μισό και έχει εσωτερική διάμετρο 4,3 εκ. και πλάτος γύρω στα 0,8 εκ. Στην επιφάνειά του διακρίνονται κυματοειδείς γραμώσεις που οφείλονται στη φυσική δομή του οστρέου, αναδεικνύονται όμως ταυτόχρονα σε διακοσμητικό στοιχείο (Πίν. 7:127). Κρίνοντας από το χρώμα του (ένα μεγάλο τμήμα είναι φαιό) και από το λεπτό πάχος του υπολογίζουμε ότι πρέπει να έγινε από την αριστερή θύρα του οστρέου η οποία έχει τέτοια γνωρίσματα (δύο ακόμη τμήματα τέτοιων βραχιολιών βρέθηκαν τα επόμενα χρόνια στο ίδιο σπήλαιο με παρόμοια χαρακτηριστικά).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στη Θεσσαλία έχει βρεθεί μέχρι στιγμής ο μεγαλύτερος αριθμός βραχιολιών από *Spondylus g.* από όλο τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

Η περιοχή της Μακεδονίας ακολουθεί αριθμητικά: από το Ντικιλί Τας²⁸⁹ προέρχονται τα περισσότερα βραχιόλια: τέσσερα ακέραια και 85 σπασμένα, στα ίδια περίπου μεγέθη με τα θεσσαλικά (μικρά, μεσαία, μεγάλα, λεπτά, χονδρά). Το σχήμα τους είναι περισσότερο ελλειψοειδές παρά κυκλικό. Αναφέρεται²⁹⁰ ότι προέρχονται από στρώματα Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής, καθώς και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, αν και η πλειονότητα προέρχεται από τη Νεότερη Νεολιθική (αλλά η Μέση Νεολιθική της Μακεδονίας ισοδυναμεί περίπου με την αρχή της Νεότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία)²⁹¹. Από τη Θεσσαλία τα μόνα βραχιόλια που θα μπορούσαν να ανήκουν στη Μέση Νεολιθική είναι αυτά που βρέθηκαν σχετικά πρόσφατα στο Σέσκλο, ενώ αναφέρονται της ίδιας εποχής από τα Σέρβια²⁹².

Από τη Δήμητρα (ανατολική Μακεδονία) προέρχονται δεκάξι τμήματα σπασμένων βραχιολιών σε ελλειψοειδή σχήματα²⁹³, ενώ από τον ανασκαφέα²⁹⁴ αναφέρεται επιπλέον ένα βραχιόλι από οστό και δύο από το όστρεο *Glycimeris*. Τα περισσότερα φαίνεται να προέρχονται από νεότερα νεολιθικά στρώματα, ενώ λίγα και από μέσα νεολιθικά ΙΙΙ.

Ακόμη περισσότερα φαίνεται να είναι τα βραχιόλια που βρέθηκαν στην ανασκαφή των Βασιλικών Χαλκιδικής²⁹⁵: δύο βραχιόλια από *Spondylus g.* αναφέρονται από στρώματα Μέσης Νεολιθικής ΙΙΙ, καθώς και δύο οστρίνα και ένα λίθινο, ενώ πέντε επιπλέον βραχιόλια από *Spondylus g.*, οκτώ από το όστρεο *Glycimeris*, έξι λίθινα και ένα οστέινο αναφέρονται από στρώματα των αρχών της Νεότερης Νεολιθικής.

Στους Σιταγρούς στη βορειοανατολική Μακεδονία²⁹⁶ βρέθηκαν δεκαπέντε τμήματα

²⁸⁹ Karali 1992.

²⁹⁰ Karali 1992.

²⁹¹ Γραμμένος 1991, 85-98.

²⁹² Ridley - Wardle 1979, 212, πίν. 26c.

²⁹³ Karali 1991.

²⁹⁴ Γραμμένος 1991, 110.

²⁹⁵ Γραμμένος 1991, 111-114.

²⁹⁶ Renfrew 1972, 444· Karali 1991-1992, 54.

σπασμένων βραχιολιών διαφόρων μεγεθών. Προέρχονται από τις φάσεις II-V, τα περισσότερα από τη φάση III (τέλος Νεότερης Νεολιθικής).

Από την Όλυνθο στην κεντρική Μακεδονία²⁹⁷ προέρχεται ένα τμήμα βραχιολιού από *Spondylus g.*, του τύπου με το μεγάλο πλάτος, στο οποίο υπάρχουν οπές, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει και σε πολλά από τα πλατιά βραχιόλια και της Θεσσαλίας.

Από τα Σέρβια στη δυτική Μακεδονία αναφέρονται βραχιόλια από *Spondylus g.* αλλά και μάρμαρο²⁹⁸, χωρίς να διευκρινίζεται ο αριθμός, ενώ ο Tsuneki²⁹⁹ υποστηρίζει ότι είδε πολλά βραχιόλια στο υλικό των Σερβίων. Προέρχονται από στρώματα της Μέσης Νεολιθικής, ενώ στη Νεότερη Νεολιθική είναι λιγότερα. Από τη Νεότερη Νεολιθική μνημονεύονται και πήλινα βραχιόλια³⁰⁰.

Από τον οικισμό της Κίτρινης Λίμνης Κοζάνης³⁰¹ έχουμε επίσης αναφορά για βραχιόλια από *Spondylus g.*, καθώς και δύο τμήματα από το σπήλαιο Γιούρα των Βόρειων Σποράδων σε στρώματα Νεότερης Νεολιθικής (προφορική πληροφορία από τον ανασκαφέα Α. Σάμψων, αδημοσίευτο).

Στη Νότια Ελλάδα τα βραχιόλια φαίνεται πως γίνονταν σε πολύ μικρή κλίμακα ή έφθαναν εκεί από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία μέσω ανταλλαγών, αφού ένα τμήμα βραχιολιού αναφέρεται από το νεολιθικό υλικό του Κωρύκιου Άντρου στη Φωκίδα³⁰², δύο τμήματα βραχιολιών από όστρεο (χωρίς να προσδιορίζεται το είδος) βρέθηκαν στο σπήλαιο του Κίτσου στην Αττική³⁰³, λίγα επίσης τμήματα από το σπήλαιο Φράγχθι της Ερμιονίδας στην ανατολική Πελοπόννησο³⁰⁴, από το Λεωνίδιο³⁰⁵, ενώ και από το σπήλαιο Αλεπότρυπα στον Διρό της Νότιας Πελοποννήσου³⁰⁶ προέρχονται δύο ακέραια βραχιόλια και τμήματα τριών άλλων. Στο ίδιο σπήλαιο βρέθηκαν δύο ζεύγη ασημένιων ενωτίων-κρίκων³⁰⁷. Κατά τη γνώμη μου το ζεύγος των μεγαλύτερων, διαμέτρου 5,6 και 5,4 εκ., είναι πιθανό να αντιπροσωπεύει βραχιόλια και όχι ενώτια, αφού σε αυτό το μέγεθος έχουμε βραχιόλια και από *Spondylus g.* Ανήκουν στην Τελική Νεολιθική φάση. Εντελώς όμοια ασημένια βραχιόλια έχουν βρεθεί επίσης στον Κορινό Πιερίας, σε στρώματα όμως Ύστερης Εποχής του Χαλκού³⁰⁸. Ένα μόνο βραχιόλι από *Spondylus g.* αναφέρεται επίσης από τον Σάλιαγκο³⁰⁹ καθώς και από την Κρήτη, από τον οικισμό Μύρτος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού³¹⁰.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι τα βραχιόλια –και κυρίως από *Spondylus g.*, που ήταν το κυρίαρχο υλικό κατασκευής τους– αφθονούσαν στη Βόρεια Ελλάδα και τη

²⁹⁷ Mylonas 1929, 81, εικ. 93.

²⁹⁸ Ridley - Wardle 1979, 212, πίν. 26c.

²⁹⁹ Tsuneki 1987, 14, υποσ. 10.

³⁰⁰ Ridley - Wardle 1979, 217.

³⁰¹ Ζιώτα κ.ά. 1990, 97.

³⁰² Touchais 1981, 159, πίν. XV-434.

³⁰³ Vialou 1981, 406, εικ. 279, 280.

³⁰⁴ Jacobsen 1973, 258, πίν. 48d.

³⁰⁵ Karali 1991.

³⁰⁶ Karali 1991· *Νεολιθικός πολιτισμός* 1996, 229, εικ. 46α, β.

³⁰⁷ *Νεολιθικός πολιτισμός* 1996, 227, εικ. 42α, β.

³⁰⁸ Μπέσιος - Παππά 1995, 36, εικ. Α.

³⁰⁹ Evans - Renfrew 1968, 65, εικ. 78.6.

³¹⁰ Warren 1972, 325.

Θεσσαλία, απ' όπου φαίνεται να τα προμηθεύονταν και στα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη, ενώ στη Νότια Ελλάδα έφθαναν μόνο περιστασιακά.

Αναλύσεις με ισότοπα οξυγόνου³¹¹ που έγιναν σε όστρεα *Spondylus g.* που προέρχονται από διάφορες νεολιθικές θέσεις των Βαλκανίων, καθώς και από τους Σιταγρούς έδειξαν ότι η προέλευσή τους ήταν από τις θάλασσες του Αιγαίου και όχι από τη Μαύρη Θάλασσα στη Βουλγαρία, που βρισκόταν πολύ πιο κοντά σε μερικές από αυτές τις θέσεις. Η επιβεβαίωση με τις παραπάνω αναλύσεις της προέλευσης της πρώτης ύλης των βραχιολιών αυτών από το Αιγαίο συνηγορεί υπέρ ενός εκτεινμένου δικτύου ανταλλαγών μεταξύ της Βόρειας Ελλάδας (Μακεδονία/Θεσσαλία) και των Βαλκανίων. Ο Tsuneki³¹² μάλιστα υποστηρίζει, λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης βραχιολιών, ότι το Διμήνι ήταν ένα από τα κέντρα συστηματικής παραγωγής βραχιολιών από *Spondylus g.* με προορισμό κυρίως μακρινότερες περιοχές και όχι μόνο για εσωτερική κατανάλωση.

Περισσότερα από τα μισά βραχιόλια στο Διμήνι βρέθηκαν στην οικία Ν του οικισμού³¹³, γι' αυτό ο Tsuneki υποστηρίζει ότι εκεί ήταν πιθανόν ο χώρος όπου κατασκευάζονταν (αντίστοιχα υπάρχει η θέση οικοτεχνικής δραστηριότητας Γ του ίδιου οικισμού όπου βρέθηκαν τα περισσότερα «κουμπιά» και χάντρες, την οποία επίσης ο Tsuneki θεωρεί ως εργαστήριο κατασκευής τους). Την άποψή του όμως αυτή δεν συμμερίζεται ο Halstead³¹⁴, αφού κατάλοιπα της κατεργασίας αντικειμένων από *Spondylus g.* έχουν βρεθεί διάσπαρτα σε όλο το Διμήνι, άρα δουλεύονταν παντού κι όχι μόνο στην οικία Ν και τη θέση οικοτεχνικής δραστηριότητας Γ, ενώ η σχετική συγκέντρωση αφ' ενός των βραχιολιών στην οικία Ν και των «κουμπιών»/χαντρών στη ΘοΔ Γ οφείλεται, κατά τη γνώμη του, στην κατανομή τους μετά την κατασκευή τους. Πιθανόν δε υποδηλώνεται έτσι ανισότητα μέσα στην ίδια την κοινότητα για τη διαχείριση της ανταλλαγής τους. Τα «πολύτιμα» αυτά αντικείμενα μπορούσαν να χρησιμεύουν ως βάση ανταλλαγής ακόμη και μέσα στον ίδιο τον οικισμό, όπου λειτουργούσαν χωριστές οικιστικές περιοχές³¹⁵.

Οι κάτοικοι του Διμηνίου μπορούσαν να προμηθεύονται τέτοια όστρεα στις κοντινές ακτές του δυτικού Παγασητικού κόλπου, ενώ, αν η συγκεντρωνόμενη ποσότητα δεν επαρκούσε, μπορούσαν να τη συμπληρώνουν από τα κοντινότερα νησιά των Σποράδων και την Εύβοια. Το εργαστήριο αυτό, κατά τον Tsuneki³¹⁶, ήταν η αιτία της ίδρυσης και της ανάπτυξης του Διμηνίου, αφού λόγω της θέσης του ήταν σχεδόν ο μόνος δρόμος για τη διοχέτευση της πρώτης ύλης αυτού του οστρέου ή και έτοιμων κοσμημάτων στο εσωτερικό της Θεσσαλίας. Όπως έχουμε αναφέρει όμως ήδη, τα αντικείμενα από όστρεο που προέρχονται από το εσωτερικό της Θεσσαλίας είναι πολύ περιορισμένα σε αριθμό, ενώ τα βραχιόλια από τον οικισμό της Αγίας Σοφίας που είναι περισσότερα ίσως έφθαναν εκεί κατεργασμένα ή όχι από τις αιγαιακές ακτές της Πιερίας μέσω Τεμπών. Στον οικισμό του Μακρύγιαλου άλλωστε στις πιερικές ακτές που ανασκάφηκε πρόσφατα βρέ-

³¹¹ Shackleton - Renfrew 1970.

³¹² Tsuneki 1989.

³¹³ Χουρμουζιάδης 1979.

³¹⁴ Halstead 1993, 606.

³¹⁵ Halstead 1993.

³¹⁶ Tsuneki 1989.

θηκε επίσης πλήθος βραχιολιών από *Spondylus g.* (προσωπική επικοινωνία με την ανασκαφέα Μ. Παππά).

Η απουσία τέτοιων ευρημάτων από νεολιθικές ταφές στην Ελλάδα –όσο κι αν δεν είναι πολλά τα γνωστά ως τώρα νεολιθικά νεκροταφεία– ίσως υποδηλώνει διαφορετική χρήση στα Βαλκάνια και την Ευρώπη απ' ό,τι στον τόπο κατασκευής τους. Γιατί σίγουρα όσο μεγαλύτερη ήταν η απόσταση από τον τόπο που τα όστρεα αυτά ζούσαν τόσο πιο «πολύτιμα» γίνονταν, ώστε είναι πιθανό αυτά να αντιπροσώπευαν στοιχεία γοήτρου και κοινωνικής θέσης για τους κατόχους τους στην Ευρώπη. Είναι επίσης πιθανό να ανταλλάσσονταν με τη μορφή εξαιρετικά πολύτιμων δώρων, που η αξία τους ήταν περισσότερο κοινωνική παρά οικονομική, και όχι στο πλαίσιο συνηθισμένου εμπορίου και ανταλλαγών. Τέτοιου είδους ανταλλαγές «πολύτιμων και εξωτικών δώρων» γίνονται και σήμερα ακόμη στα νησιά του Ειρηνικού με αντικείμενα όμορφα, αν και στην πραγματικότητα μάλλον άχρηστα³¹⁷. Τα βραχιόλια από *Spondylus g.* ως προϊόντα συστηματικής παραγωγής είναι ασφαλώς δηλωτικά εξειδικευμένης εργασίας, που αποτέλεσε και έναν από τους κύριους παράγοντες κοινωνικής διαβάθμισης στο τέλος της Νεολιθικής εποχής.

Κοσμήματα από *Spondylus g.* έχουν βρεθεί στην Ευρώπη από τη Γαλλία μέχρι την Πολωνία και από τη Γερμανία μέχρι τις ακτές του Αιγαίου και της Αδριατικής³¹⁸. Στη Βουλγαρία αναφέρονται 22 θέσεις, στη Γιουγκοσλαβία 24, στη Ρουμανία 21, στην Ουγγαρία 6, στην Πολωνία 6, στην Τσεχοσλοβακία 26, στην Αυστρία 16, στην πρώην Ανατολική Γερμανία 21 και 12 στην πρώην Δυτική, 11 στη Γαλλία, μία στην Ιταλία και μία στην Κορσική, καθώς και 12 στην Ελλάδα. Οι τελευταίες έχουν αυξηθεί με νεότερα ευρήματα, όπως αναφέραμε ήδη (το ίδιο ασφαλώς ισχύει λίγο-πολύ για όλα τα παραπάνω κράτη μετά το 1985 που δημοσιεύτηκε το άρθρο του Willms). Από τον παραπάνω καταμερισμό των θέσεων γίνεται φανερό ότι ο Δούναβης αποτέλεσε το δρόμο μέσω του οποίου διοχετεύονταν αυτά τα προϊόντα σε όλη την Ευρώπη. Ο Willms³¹⁹ προτείνει ως πιθανότερες διαδρομές προς τον Δούναβη μέσω Αξιού/Βαρδάρη και νότιου Μοράβα καθώς και μέσω Δαρδανελίων-Μαρμαρά-Βοσπόρου προς τη βουλγαρική και ρουμανική παραλία της Μαύρης Θάλασσας, απ' όπου έφθαναν στον Δούναβη. Την ίδια περίπου διαδρομή προτείνει και ο Seferiadès³²⁰, ο οποίος σημειώνει ότι λόγω της μεγάλης αξίας που τα αντικείμενα από *Spondylus g.* φαίνεται να είχαν ανάμεσα στους λαούς του Κάτω Δούναβη βρέθηκαν στους πλούσιους σε χρυσά κτερίσματα τάφους των νεκροπόλεων της Βάρνας και της Duran-Kulak του πολιτισμού Gumelnitsa (4000 π.Χ.) μαζί με χρυσά αντικείμενα³²¹.

Στη Βουλγαρία³²² και τη Ρουμανία³²³ τα κοσμήματα από *Spondylus g.* είναι κοινά από την εποχή του πολιτισμού Hamangia της Μέσης Νεολιθικής (γύρω στα 4000 π.Χ.) έως το τέλος του πολιτισμού Gumelnitsa (γύρω στα 2800 π.Χ.).

³¹⁷ Renfrew 1973, 187-189.

³¹⁸ Willms 1985, 341-343, Παράρτημα 4, χάρτης διασποράς· Seferiadès 1995, 42-50.

³¹⁹ Willms 1985, 335.

³²⁰ Seferiadès 1995, 46.

³²¹ Nikolov 1988, 221, εικ. 153 και 22, εικ. 163.

³²² Gaul 1948, 95· Todorova 1993, εικ. 222-223.

³²³ Comsa 1973.

Στη Ρουμανία κοσμήματα από *Spondylus g.* –μεταξύ των οποίων ένα μεγάλο μέρος είναι βραχιόλια– έχουν βρεθεί σε 25 τουλάχιστον θέσεις³²⁴, στις περισσότερες περιπτώσεις σε ταφές. Άλλοτε ήταν ολόκληρα και άλλοτε σπασμένα, ενώ σε μία περίπτωση (*Hirsova*) βρέθηκαν μόνο τμήματα βραχιολιών, χωρίς κανένα να συνανήκει με άλλο, φυλαγμένα μέσα σε αγγείο μαζί με μερικά χάλκινα αντικείμενα. Το γεγονός αυτό ερμηνεύτηκε³²⁵ ότι αυτά τα ίδια τα σπασμένα τμήματα αποτελούσαν το αρχικό πολύτιμο υλικό που είχε χρησιμοποιηθεί για το νεκρό (πιθανόν κρεμασμένα από οπή ή δεμένα μεταξύ τους με σχοινί ή δέρμα). Ο λόγος της χρησιμοποίησης τμημάτων βραχιολιών και όχι ολόκληρων αιτιολογείται αναμφίβολα από τον ανεπαρκή αριθμό τους σε συνδυασμό με το πολύτιμο και από μακριά φερμένο υλικό τους. Τα τμήματα αυτά των βραχιολιών θα μπορούσαν ίσως να αποτελέσουν και μια προσέγγιση για τα δικά μας σπασμένα τμήματα των χοντρών βραχιολιών με το μεγάλο πλάτος, που πολύ συχνά τα βρίσκουμε τρυπημένα (και πάντα σπασμένα). Ίσως ως σπασμένα τμήματα βραχιολιών εξακολουθούσαν να είναι πολύτιμα κοσμήματα αναρτημένα από μια οπή στο λαιμό ή προσαρτημένα στα ενδύματα. Από τη θέση που βρέθηκαν τα βραχιόλια στους παραπάνω τάφους της Ρουμανίας προκύπτει ότι στους πολιτισμούς *Hamangia* και *Boian* φοριόνταν και από ενήλικες και από παιδιά στα χέρια πάνω από το ύψος του αγκώνα (αυτό βεβαίως προϋποθέτει ανάλογο μέγεθος χεριού-βραχιολιού). Ακόμη και στις περιπτώσεις των τμημάτων βραχιολιών (συνήθως με οπή για ανάρτηση), αυτά βρέθηκαν στους σκελετούς πάνω από τον αγκώνα, ώστε συμπεραίνεται ότι ράβονταν στο μανίκι σε αυτό το ύψος. Σε ταφές της Γαλλίας όμως (*Vert-la-Gravelle*, *Poinpoint* και *Rixheim*) τα βραχιόλια έχουν βρεθεί στο ύψος του καρπού των νεκρών³²⁶. Είναι ασφαλώς ζήτημα αναλογίας μεγέθους χεριού-βραχιολιού. Αυτό αποτελεί μια σοβαρή ένδειξη για τη χρήση αυτών των αντικειμένων ως βραχιολιών με τη σημερινή έννοια, την οποία προς το παρόν δεν έχουμε από τα ελληνικά δεδομένα. Είναι πιθανό και τα ολόκληρα βραχιόλια να ράβονταν στο μανίκι, γιατί η διάμετρός τους, που είναι ανάλογη με των ελληνικών, δεν νομίζω ότι μπορεί να καλύψει το πάχος ενός βραχίονα. Εκτός αν θεωρήσουμε ότι φοριόνταν κυρίως από παιδιά και λεπτές γυναίκες και μόνο τα λίγα μεγαλύτερα από άνδρες. Στη Ρουμανία³²⁷ παράλληλα με τον *Spondylus g.* χρησιμοποιούνταν και άλλα όστρεα, συνήθως *Pectunculus*, από πιο κοντινές θάλασσες, για την κατασκευή βραχιολιών και άλλων κοσμημάτων.

Βραχιόλια και χάντρες από *Spondylus g.* αναφέρονται επίσης από το *Kadan* της Τσεχοσλοβακίας του πολιτισμού *Linear Bandkeramik*³²⁸.

Στις παραπάνω χώρες, όπου τα βραχιόλια από *Spondylus g.* εισάγονταν είτε ως πρώτη ύλη είτε ως έτοιμα κοσμήματα ή και τα δύο, φαίνεται πως δεν επαρκούσαν για μια όλο και αυξανόμενη, όπως πιστεύουμε, ζήτηση. Η έλλειψη ικανού αριθμού, που όπως είδαμε σε κάποιο βαθμό καλυπτόταν με αναρτημένα τμήματα από βραχιόλια, φαίνεται πως οδήγη-

³²⁴ Comsa 1973.

³²⁵ Comsa 1973.

³²⁶ Taborin 1974, 322.

³²⁷ Comsa 1973.

³²⁸ Neustupny 1961, 49, πίν. 19.

σε στην κατασκευή τους και από άλλα υλικά, όπως π.χ. διάφορα είδη πέτρας, άλλα είδη οστρέων, αλλά και από πηλό: από τον οικισμό της Anza στη νότια Γιουγκοσλαβία³²⁹ έχουμε βραχιόλια από *Spondylus g.* αλλά και από πηλό. Τα βραχιόλια από *Spondylus g.* προέρχονται αποκλειστικά από τη φάση II, ενώ τα πήλινα από τις φάσεις II και III (χάντρες κατασκευασμένες από *Spondylus g.* ήταν ήδη γνωστές και στη φάση Iβ, 6000 π.Χ.). Από αυτό μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο *Spondylus g.* ως πρώτη ύλη ή και με τη μορφή έτοιμων βραχιολιών έφθασε για ένα χρονικό διάστημα στην Anza II, αλλά για οικονομικούς πιθανότατα λόγους πολύ γρήγορα δημιουργήθηκαν φθηνές απομιμήσεις από πηλό, που καθιερώθηκαν αποκλειστικά στη φάση III. Τα βραχιόλια από *Spondylus g.* επανεμφανίζονται στη φάση IV, για την οποία δεν αναφέρονται πήλινα.

Στη Γαλλία έχουν βρεθεί πολύ λίγα βραχιόλια από *Spondylus g.*, ενώ περισσότερα είναι κατασκευασμένα από το όστρεο *Pectunculus* και σπανιότερα από *Triton nodifer*. Ο *Spondylus g.* αν και είναι συχνός στις μεσογειακές ακτές της Γαλλίας, δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ κατά τη Νεολιθική εποχή στον Νότο, ενώ βραχιόλια από *Pectunculus* αφθονούσαν κατά την 4η χιλιετία³³⁰. Τα βραχιόλια από *Spondylus g.* βρέθηκαν πάντα σε ταφές της Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής εποχής³³¹, ενώ ο σχετικά μικρός αριθμός ανακαμμένων νεολιθικών ταφών ίσως κρατάει σε χαμηλό επίπεδο το ποσοστό των βραχιολιών από όστρεο, έναντι εκείνων από άλλα υλικά, κυρίως διάφορα είδη πέτρας (σχιστόλιθο, ασβεστόλιθο), αλλά και από οστά βοοειδών (στο τέλος της Νεολιθικής) και από πηλό, που έχουν βρεθεί σε οικισμούς κυρίως της Νεότερης Νεολιθικής (τέλος 5ης-αρχές 4ης χιλιετίας). Μερικές φορές έχουν βρεθεί βραχιόλια από *Spondylus g.* μαζί με λίθινα, κυρίως σε γυναικείες ταφές της παρισινής λεκάνης³³². Η Taborin³³³ πιστεύει ότι τα ασβεστολιθικά βραχιόλια μιμούνται σαφώς τα κατασκευασμένα από *Spondylus g.* ή *Pectunculus*. Τα λίγα πήλινα, που έχουν βρεθεί επίσης στη λεκάνη του Παρισιού κυρίως, θεωρούνται απομιμήσεις των λίθινων και βρέθηκαν μόνο σε οικισμούς, όχι σε ταφές.

Στην κεντρική και νότια Γαλλία (περιοχές Languedoc και Provence) τα βραχιόλια είναι επίσης κατασκευασμένα από διάφορες πέτρες και κυρίως ασβεστολιθικές –ενώ σπασμένα τμήματά τους χρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια ως περιάπτα, αφού τους έγινε οπή ανάρτησης– καθώς και από οστά και πολύ λίγα από όστρεα *Pectunculus* και πηλό³³⁴. Βρίσκονται επίσης σε επιχώσεις Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής, ενώ σπανίζουν στο τέλος της Νεολιθικής. Στη Χαλκολιθική παύει να χρησιμοποιείται ο σχιστόλιθος και τα όστρεα και επικρατούν τα οστέινα, τα κεραμικά και κυρίως από ασβεστόλιθο, που χρησιμοποιήθηκε χωρίς διακοπή από την αρχαιότερη Νεολιθική έως τη Χαλκολιθική³³⁵. Στη βόρεια Γαλλία, καθώς και στο Βέλγιο και στη Γερμανία, στην περιοχή του Ρήνου, τα βραχιόλια εξαφανίζονται στη Χαλκολιθική εποχή³³⁶, αλλά και σε όλη τη διάρκεια της Επο-

³²⁹ Gimbutas 1976, 242-256, ειδικά 215, 216.

³³⁰ Courtin - Gutherz 1976, 364.

³³¹ Auxiette 1989.

³³² Courtin - Gutherz 1976.

³³³ Taborin 1974, 321.

³³⁴ Courtin - Gutherz 1976, 353, 364· Barge 1982, 176-179.

³³⁵ Barge 1982.

³³⁶ Auxiette 1989.

χής του Χαλκού στη Γαλλία και μόνο στην τελική φάση αυτής της εποχής και στην αρχή της Εποχής του Σιδήρου βρίσκει κανείς ξανά βραχιόλια από σχιστόλιθο αλλά και από λιγνίτη³³⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι όσα βραχιόλια της Χαλκολιθικής εποχής βρέθηκαν στη Γαλλία προέρχονται μόνον από ταφές, κανένα από οικισμό.

Από την περιοχή της Βρετάνης αναφέρονται 33 βραχιόλια λίθινα³³⁸. Στα νησιά της Μάγχης βρέθηκαν επίσης μερικά λίθινα βραχιόλια³³⁹. Άλλα είναι κατασκευασμένα από ντόπιο σχιστόλιθο του νησιού Guernsey, ενώ υπάρχουν και μερικά από πράσινο νεφρίτη λίθο, που η προέλευσή του εντοπίζεται μάλλον στις Άλπεις, και έτσι επιβεβαιώνεται και εδώ ευρύ δίκτυο ανταλλαγών. Αυτά τα τελευταία χρονολογούνται στη Μέση Νεολιθική περίοδο και συνήθως βρίσκονται μαζί με αξίνες. Τα λίθινα βραχιόλια από τα νησιά της Μάγχης μοιάζουν με άλλα που βρέθηκαν στην κοιλάδα του Παρισιού και τη Βρετάνη. Τρεις χρονολογήσεις έδωσαν ηλικίες όλης της 5ης χιλιετίας και του τέλους της 4ης.

Στη Γερμανία τα βραχιόλια χαρακτηρίζουν κυρίως τον Bandkeramik πολιτισμό, βρέθηκαν πάντα σε τάφους, αλλά όχι σε όλους τους τάφους αυτής της εποχής. Φαίνεται να αποτελούσαν προνόμιο κάποιων οικογενειών/ομάδων³⁴⁰. Για μεγάλο χρονικό διάστημα θεωρούνταν ότι συνόδευαν ως κτερίσματα μόνο γυναικείες ταφές, έφθασαν μάλιστα να αποτελούν κριτήριο για το φύλο του νεκρού, χωρίς να γίνεται πάντα ανθρωπολογικός έλεγχος. Αυτό δεν ισχύει πια, αφού η παρουσία τους έχει βεβαιωθεί σε ταφές και των δύο φύλων και όλων των ηλικιών.

Στην Ιταλία τα βραχιόλια εμφανίζονται σε συγκεκριμένους πολιτισμούς («των αγγείων με τετράγωνο στόμιο», του Sasso-Fiorano, του Vho di Piadena και του Ripoli). Είναι φτιαγμένα από μάρμαρο ή πράσινη πέτρα, ενώ από το Ripoli υπάρχουν και μερικά πήλινα, μερικές φορές ζωγραφισμένα³⁴¹.

Από την Ισπανία (περιοχή Valencia και Malaga) αναφέρεται ένα βραχιόλι από μάρμαρο και περισσότερα από ασβεστόλιθο, ενώ στη νότια Ισπανία τα μαρμάρινα βραχιόλια είναι πολυάριθμα, καθώς και από διάφορες πέτρες και από το όστρεο Pectunculus³⁴².

Από την Κορσική αναφέρονται μόνο δύο ιμήματα βραχιολιών από σκληρή πέτρα προερχόμενα από ταφή της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου (Curacchiaghju à Levie)³⁴³.

Στη νεολιθική Αίγυπτο τα βραχιόλια ήταν κατασκευασμένα από ελεφαντοστόν, οστό, όστρεο, αλάβαστρο, καύκαλο χελώνας, καθώς και από πυριτόλιθο³⁴⁴, ενώ από τη Γερτζιανή περίοδο (Νακάδα Η, 3500-3200 π.Χ.) φαίνεται να αρχίζουν τα βραχιόλια από σχιστόλιθο. Αντίθετα, από τις πρώτες δυναστείες ήταν σε χρήση βραχιόλια από διάφορες σκληρές πέτρες³⁴⁵.

³³⁷ Courtin - Gutherz 1976, 354.

³³⁸ Le Roux - Lecerf 1971.

³³⁹ Patton 1990.

³⁴⁰ Willms 1985, 339-340.

³⁴¹ Courtin - Gutherz 1976.

³⁴² Courtin - Gutherz 1976.

³⁴³ Courtin - Gutherz 1976.

³⁴⁴ Petrie 1920, 31, πίν. XXXI· Courtin - Gutherz 1976.

³⁴⁵ Courtin - Gutherz 1976.

Από τη Βόρεια Αφρική προέρχονται μόνο λίγα βραχιόλια από ελεφαντοστούν³⁴⁶, ενώ οι λίθινοι δακτύλιοι (anneaux) αφθονούσαν σε όλη τη Νεολιθική της Σαχάρας.

Από την Ανατολία βραχιόλια είναι γνωστά ήδη από τους προκεραμικούς νεολιθικούς οικισμούς (Karim Shahir στο βόρειο Ιράκ, Alikosh, Jarimo στο Κουρδιστάν) αλλά και τους μεταγενέστερους νεολιθικούς (Siyalk στο βόρειο Ιράν, Hacilar και Catal Hüyük στην Ανατολία)³⁴⁷. Στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν λίθινα, κατασκευασμένα από μάρμαρο, αλάβαστρο ή σκληρά ηφαιστειακά πετρώματα. Στο Hacilar βρέθηκε μισό λίθινο, ενώ τα βραχιόλια του Catal Hüyük ήταν περισσότερα. Ο αριθμός τους σχεδόν ποτέ δεν είναι μεγάλος και δεν μπορούν να συγκριθούν σε ποσότητα με τα κατασκευασμένα αργότερα από *Spondylus g.* στην Ευρώπη, που κυκλοφόρησαν με ρυθμούς εμπορικών προϊόντων. Βραχιόλια από οψιανό αναφέρθηκαν επίσης πρόσφατα³⁴⁸ από τη νεολιθική θέση Hagoshgrim του βόρειου Ισραήλ. Από τη Χοιροκοιτία της Κύπρου δεν αναφέρονται βραχιόλια, αν και υπάρχουν δαχτυλίδια³⁴⁹.

Τέλος, θα ήταν ίσως παράλειψη να μην αναφέρουμε ότι τα παλαιότερα γνωστά βραχιόλια ανάγονται στην Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή στην Ευρώπη (Επιγκραβέτια 18.000-14.000 χρόνια πριν από σήμερα): σε ένα μικρό σπήλαιο (Csakvar) της περιοχής του Δούναβη στην Ουγγαρία βρέθηκαν τέσσερα τμήματα βραχιολιών από ελεφαντοστούν, που φυλάσσονται στο Εθνικό Μουσείο Βουδαπέστης³⁵⁰.

Η ανασκόπηση που έγινε ως προς τον τύπο αυτού του κοσμήματος δείχνει ότι ως φόρμα καθιερώθηκε πολύ νωρίς ανάμεσα στους προϊστορικούς οικισμούς κυρίως της Ανατολίας, αν και κατασκευαζόταν από σκληρές πέτρες που δεν προσφέρονταν ειδικά γι' αυτό το σχήμα. Αντίθετα, όταν καθιερώθηκαν πρώτα στην Ελλάδα και στη συνέχεια σε όλη την Ευρώπη τα βραχιόλια από *Spondylus g.*, το ίδιο το φυσικό σχήμα του οστρέου οδηγούσε στην κυκλική φόρμα του κοσμήματος. Θα πρέπει επομένως να αναζητήσουμε ίσως στο ίδιο το σχήμα του αντικειμένου την αιτία της κατασκευής των πρώτων βραχιολιών, που ίσως εμπεριέχει μέσα στην αδιάκοπα κυκλούμενη φόρμα του μια έννοια που πιθανόν δεν έχει πολλή σχέση με το διακοσμητικό χαρακτήρα που έχουν σήμερα τα βραχιόλια που στολίζουν τα χέρια, αλλά με βαθύτερες αντιλήψεις για την ίδια τη ζωή. Έχουμε άλλωστε μια αναφορά για κρίκο από *Spondylus g.* που βρέθηκε ως προσφορά θεμελίωσης σε σπίτι του Branc στην Τσεχοσλοβακία³⁵¹, που δείχνει, έστω και μεμονωμένα, τη συμβολική δύναμη τέτοιων αντικειμένων. Άλλωστε, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε και για όσα βρέθηκαν σε οικισμούς και όχι σε τάφους τι μπορεί να συμβόλιζαν στην κάθε περίπτωση. Γιατί είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν πολλοί και διαφορετικοί συμβολισμοί για το ίδιο «κόσμημα» ανάλογα με τον τόπο και το χρόνο που χρησιμοποιήθηκε. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι δεν έχουμε καθόλου παραστάσεις ειδωλίων με τέτοια κοσμήματα, ενώ η χρήση τους άλλοτε σε ταφές και άλλοτε σε οικισμούς δείχνει ήδη μια διαφοροποίηση ως προς τη λειτουργία τους.

³⁴⁶ Camps Fabrer 1966, 160.

³⁴⁷ Mellaart 1970· 1974· 1975.

³⁴⁸ Gopher κ.ά. 1998.

³⁴⁹ Dikaïos 1953· Le Brun 1984, εικ. 72· 1994, εικ. 101.

³⁵⁰ Kozłowski 1992, 72, εικ. 77.

³⁵¹ Willms 1985, 337.

Ζ. Δαχτυλίδια

Αντικείμενα επεξεργασμένα που μπορεί να περιγραφούν ως δαχτυλίδια φαίνεται πως κατασκευάζονταν ήδη από τις αρχές της Ανώτερης Παλαιολιθικής εποχής³⁵², κατά την Ωρινιάκεια περίοδο στην Ευρώπη (30.000-25.000 χρόνια πριν από σήμερα). Συχνά μάλιστα διαθέτουν και επιπλέον διακόσμηση με εγχαράξεις και εγχοπές. Ότι όμως προορίζονταν για δαχτυλίδια, δεν μπορούμε καθόλου να το βεβαιώσουμε, αλλά ούτε και να το αποκλείσουμε. Πιο πιθανό φαίνεται να ήταν στρογγυλά κοσμήματα για απλή ανάρτηση. Σε όλη δε τη διάρκεια της Ανώτερης Παλαιολιθικής βρίσκει κανείς λίθινα κυκλικού σχήματος περιάπτα (*anneaux*), κάτι μεταξύ βραχιολιού και δαχτυλιδιού στο μέγεθος, με άνοιγμα που μάλλον δεν χωράει να περάσει δάχτυλο ανάμεσα και πλάτος αρκετά μεγάλο ώστε να εμποδίζει τις κινήσεις των δακτύλων³⁵³. Αυτά θα πρέπει να θεωρήσουμε μάλλον βέβαιο ότι φοριόνταν κρεμασμένα. Αυτού του τύπου τα αντικείμενα, που συχνά προέρχονται από ταφές, είναι κοινά στην Ευρώπη και κατά τη Νεολιθική εποχή³⁵⁴. Το κοινό τους γνώρισμα με τα δαχτυλίδια είναι μόνο το κυκλικό τους σχήμα και συχνά το μέγεθός τους. Πιθανόν όσο εξελισσόταν και γινόταν πιο λεπτός ο δακτύλιος κατέληξε στη σημερινή μορφή και χρήση του δαχτυλιδιού.

Από κάποιες ανασκαφές αναφέρονται αντικείμενα που χαρακτηρίζονται ως δαχτυλίδια, ποτέ όμως δεν είναι πολλά: στο Hacilar βρέθηκαν τρία από καλογουαλισμένο οστό (δύο λεπτά και ένα πλατύ)³⁵⁵, από τη Χοιροκοιτία αναφέρονται επίσης λίθινα δαχτυλίδια (ενώ δεν υπάρχουν βραχιόλια)³⁵⁶. Από τον οικισμό της Anza στη Γιουγκοσλαβία αναφέρονται δύο οστέινα δαχτυλίδια και ένα από όστρεο *Spondylus g.*³⁵⁷ καθώς και από τον οικισμό Divostin I της Γιουγκοσλαβίας επίσης, της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου, αναφέρονται δαχτυλίδια οστέινα και από όστρεο³⁵⁸, αν και οι συγγραφείς αμφιβάλλουν αν φοριόνταν πράγματι ως δαχτυλίδια. Από τη νεκρόπολη Limanu του πολιτισμού Hamangia στη Ρουμανία αναφέρεται ένα δαχτυλίδι από *Spondylus g.* διακοσμημένο με πλάγιες εγχαράξεις³⁵⁹, καθώς και από το νεκροταφείο της Βάρνας³⁶⁰. Στη νότια Γαλλία (περιοχή Languedoc), όπου υπάρχει πραγματική πληθώρα κοσμημάτων κατά τη Νεολιθική εποχή, τα δαχτυλίδια (*anneaux*) κρατούν ένα πολύ μικρό μέρος και δεν θεωρείται βέβαιο ότι φοριόνταν στο δάχτυλο, αλλά μάλλον αναρτημένα. Μερικά ήταν διακοσμημένα³⁶¹.

Από τον Σάλιαγκο αναφέρεται μισό λίθινο δαχτυλίδι από πράσινο σχιστόλιθο³⁶², ενώ από το σπήλαιο του Κίτσου στην Αττική ένα δαχτυλίδι-περιάπτο (*anneaux-pendeloque*)

³⁵² Hahn 1972, εικ. 7:6.

³⁵³ Kozłowski 1992, εικ. 51, 53, 91a.

³⁵⁴ Courtin - Gutherz 1976.

³⁵⁵ Mellaart 1970, εικ. 176:18-20.

³⁵⁶ Le Brun 1984, 119-120, εικ. 72:8-11· 1994, εικ. 101:4-5.

³⁵⁷ Gimbutas 1976, 244, 247, εικ. 211:2, 3 και 213:15.

³⁵⁸ McPherron - Srejovic 1988, 326, πίν. 11.11, εικ. 11.5m-u.

³⁵⁹ Comsa 1973, 4.

³⁶⁰ Nikolov 1988, 219.

³⁶¹ Barge 1982, 54, εικ. 18.

³⁶² Evans - Renfrew 1968, 65, εικ. 78:7.

από σχιστόλιθο³⁶³. Οστέινο δαχτυλίδι αναφέρεται επίσης από τα Βασιλικά της Χαλκιδικής³⁶⁴. Ένα εξαιρετικής ποιότητας οστέινο δαχτυλίδι, με πολύ πλατύ δακτύλιο που καλύπτει το μισό περίπου μήκος του δαχτύλου, βρέθηκε στο λιμναίο οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς (προσωπική επικοινωνία με Γ. Χουρμουζιάδη, αδημοσίευτο). Είναι από τα ελάχιστα δαχτυλίδια που θα μπορούσε κανείς να βεβαιώσει το χαρακτήρα τους.

Τα δαχτυλίδια –αν τελικά ήταν δαχτυλίδια– πουθενά δεν έχουν βρεθεί σε ικανή ποσότητα ώστε να μπορεί κανείς να προχωρήσει και σε στατιστικές παρατηρήσεις ως προς τα υλικά από τα οποία κατασκευάζονταν ή τους τύπους που προτιμώνταν. Όπως είναι αναμενόμενο, και στη Θεσσαλία ο αριθμός τους είναι πολύ περιορισμένος: δέκα συνολικά. Καθένα μάλιστα έχει το δικό του τύπο. Από αυτά πέντε είναι οστέινα, τέσσερα από όστρεο και ένα λίθινο. Με βάση ένα τόσο μικρό δείγμα όμως, το να υποστηρίξουμε ότι το 50% είναι κατασκευασμένα από οστά, δεν θα ήταν ασφαλές. Αν όμως σε αυτή τη διαπίστωση προσθέσουμε ότι από τα ελάχιστα που έχουν αναφερθεί ως τώρα σε άλλες θέσεις ένα σημαντικό ποσοστό είναι οστέινα, τότε πράγματι τα οστά μάλλον προσφέρονταν για τέτοιου τύπου κοσμήματα. Είναι πιθανό δε ότι το υλικό αυτό προτιμώνταν όχι μόνο λόγω της αρκετά μαλακής σύστασής του που δουλεύεται εύκολα, αλλά κυρίως λόγω του κυκλικού σχήματος που επιδιώκεται και το οποίο αποτελεί τη φυσική τομή των μακρών οστών. Επιλέγοντας ο τεχνίτης ένα μακρύ οστό στο επιθυμητό πάχος και δίνοντάς του το πλάτος που ήθελε, το έκοβε, του αφαιρούσε το εσωτερικό περιεχόμενο, το γυάλιζε καλά μέσα-έξω και το δαχτυλίδι ήταν έτοιμο να αγκαλιάσει το δάχτυλο. Η βασική αυτή τεχνική μπορούσε να συμπληρώνεται με απλές αισθητικές επεμβάσεις: π.χ. να δίνεται ως περίγραμμα του δακτυλίου αντί για τον κύκλο το τετράγωνο ή να δημιουργούνται διακοσμητικές εγχαράξεις κ.λπ. Τέσσερα από τα δαχτυλίδια που έχουμε δουλεύτηκαν με αυτή την τεχνική (Πίν. 9:128, 129, 131, 132), ενώ για το πέμπτο (Πίν. 9:130) επιλέχθηκε πλατύ οστό, στο οποίο ανοίχτηκε μεγάλη οπή στο κέντρο για το πέρασμα του δαχτύλου. Η εξωτερική περίμετρος εδώ είναι τετραγωνισμένη.

Από αυτά τα δαχτυλίδια τα δύο (Πίν. 9:129, 130) προέρχονται από τον οικισμό του Αχιλλείου (Μουσείο Λάρισας), αν και η Gimbutas³⁶⁵ σημειώνει ότι δεν βρέθηκαν δαχτυλίδια. Πιθανόν δεν τα εκτίμησε ως τέτοια. Το ένα σώζεται περίπου κατά το 1/3 και το άλλο περίπου το μισό. Ένα ακόμη (Πίν. 9:132), που σώζεται περίπου κατά τα 3/4, έχει τριγωνική τομή, καλά λειασμένες επιφάνειες και προέρχεται από την ανασκαφή των Πευκακίων³⁶⁶. Τα δύο άλλα προέρχονται από τις ιδιωτικές συλλογές Κ. Χουλιάρα (Πίν. 9:128) και Μ. Καραμανώλη (Πίν. 9:131) της Λάρισας. Το πρώτο σώζεται ακέραιο, ενώ το άλλο περίπου το μισό. Όλα είναι καλά επεξεργασμένα και με λειασμένες επιφάνειες. Οι εσωτερικές διάμετροι των δαχτυλιδιών κυμαίνονται από 1,4 έως 1,9 εκ.: πιθανόν αρκετά μεγαλύτερο να ήταν αυτό του Πίν. 9:129, από το οποίο σώζεται μικρό τμήμα της περιφέρειας ώστε δύσκολα μπορεί να συμπεράνει κανείς με ασφάλεια τη διάμετρό του. Από το γεγονός όμως ότι έχει αρκετό πλάτος (2 εκ.) δείχνει να ήταν δαχτυλίδι για μεγάλο δάχτυλο.

³⁶³ Vialou 1981, πίν. L-1.

³⁶⁴ Γραμμένος 1991, 112, πίν. 33:45.

³⁶⁵ Gimbutas κ.ά. 1989, 251.

³⁶⁶ Weisshaar 1989, πίν. 38.16.

Από τα οστρέινα δαχτυλίδια, τα δύο (Πίν. 9:134, 135) είναι κατασκευασμένα από *Spondylus g.* με την ίδια τεχνική που κατασκευάζονταν και τα βραχιόλια. Προέρχονται και τα δύο από την ανασκαφή του Διμηγίου, σώζονται περίπου κατά το ήμισυ, ενώ ανάμεσα στα θραυσμένα τμήματα βραχιολιών-δαχτυλιδιών αυτού του τύπου από το Διμήνι ίσως υπήρχαν μερικά ακόμη που προέρχονται από δαχτυλίδια, αλλά το πολύ μικρό σωζόμενο τμήμα τους δεν επιτρέπει να τα εντάξουμε στη μία ή την άλλη ομάδα. Και στα δύο η εσωτερική διάμετρος φαίνεται να ήταν γύρω στα 2,6 εκ., άνοιγμα πολύ μεγάλο ακόμη και για παχιά δάχτυλα. Ίσως, λοιπόν, τα κρεμούσαν δεμένα ή ραμμένα στα ρούχα, κάτι που έχει προταθεί και για τα βραχιόλια από *Spondylus g.*³⁶⁷. Το πλάτος του δακτυλίου τους είναι 0,7 και 0,8 εκ. όσο δηλαδή και των λεπτών βραχιολιών.

Δύο ακόμη κοσμήματα που τα χαρακτηρίζουμε ως δαχτυλίδια είναι κατασκευασμένα από θαλασσινά όστρεα αλλά σε διαφορετικούς τύπους το καθένα: το ένα (Πίν. 9:136) είναι από όστρεο του είδους *Monodonta turbinata* με κοκκιωτή φυσική διακόσμηση, απ' όπου αποσπάστηκε με τομή ένας δακτύλιος και λειάνθηκαν λίγο τα κορμένα άκρα του. Κατά τα άλλα αξιοποιήθηκε απλώς η φυσική επιφάνεια του οστρέου και η σχεδόν κυκλικού σχήματος τομή του. Το εσωτερικό του άνοιγμα, που δεν είναι ομοιόμορφο, είναι 1,1-1,4 εκ. Προέρχεται από τον Πλατύκαμπο Λάρισας.

Για το άλλο στο Μουσείο Βόλου (από το Τσαγγλί, Πίν. 9:133 και 38:133) χρησιμοποιήθηκε το στόμιο θαλασσινού καμένου οστρέου (πιθανόν του είδους *Murex trunculus*) που κόπηκε και αποσπάστηκε από το υπόλοιπο σώμα, ενώ και τα εξωτερικά άκρα του ακολούθησαν με τη λείανση το σχήμα του στομίου. Σε όλες τις επιφάνειες υπάρχουν έντονα σημάδια επεξεργασίας με τριβή. Το εσωτερικό του άνοιγμα είναι 1,5-2 εκ. Ανάλογο κόσμημα κατασκευασμένο επίσης από στόμιο όμοιου οστρέου βρέθηκε στον Μακρύγιαλο Περίας³⁶⁸. Εκεί μάλιστα έχει ανοιχτεί στην κορυφή οπή ανάρτησης και αυτό είναι ένα στοιχείο που βάζει ερωτηματικά και για το δικό μας, αν δηλαδή φοριόταν ως δαχτυλίδι ή κρεμασμένο στο λαιμό από το μεγάλο του άνοιγμα.

Τέλος, το μοναδικό λίθινο εύρημα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως δαχτυλίδι (Πίν. 9:137) προέρχεται από την ανασκαφή των Wace και Thompson³⁶⁹ στο Τσαγγλί. Είναι κατασκευασμένο από ερυθρόφαιο πυριτόλιθο και αποτελείται από δακτύλιο, ελλειπή κατά το 1/3 περίπου, που απολήγει σε πλατύ τμήμα σχεδόν επίπεδο με στρογγυλεμένες γωνίες. Έχει διαστάσεις 2,6×4,2 εκ. και εσωτερική διάμετρο 1,8-2 εκ. Ως σχήμα ο τύπος αυτός δεν είναι άγνωστος μεταξύ των κοσμημάτων: τέτοιου τύπου αντικείμενα όμως είναι συνήθως οστέινα (π.χ. από το Αχίλλειο³⁷⁰). Η Gimbutas τα δύο αυτά οστέινα οπασμένα αντικείμενα τα συμπληρώνει στο σχέδιο με οπή ανάρτησης και τα ονομάζει pendants, ενώ λόγω της μεγάλης οπής τους θα μπορούσαν να είναι δαχτυλίδια.

Όπως είπαμε ήδη, το μικρό δείγμα δαχτυλιδιών δεν επιτρέπει σημαντικές στατιστικές παρατηρήσεις, μπορούμε όμως να επισημάνουμε γενικά την ύπαρξη δαχτυλιδιών από όστρεα σε παραθαλάσσιους οικισμούς της Θεσσαλίας, ενώ τα οστέινα προέρχονται και από

³⁶⁷ Comsa 1973.

³⁶⁸ Μπέσιος - Παππά 1995, εικ. 33.

³⁶⁹ Wace - Thompson 1912, 125, εικ. 78h.

³⁷⁰ Gimbutas κ.ά. 1989, εικ. 8-5:1, 2.

το εσωτερικό της. Επίσης, από τις διαμέτρους μπορούμε να συμπεράνουμε ότι χωρούσαν σε δάχτυλα ενηλίκων και όχι παιδιών – εφόσον βέβαια φοριόνταν πράγματι με το σημερινό τρόπο. Ο δε μικρός αριθμός τους υπαινίσσεται περιορισμένη χρήση, χωρίς να δίνεται απαραίτητα ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτό, π.χ. να φοριόνταν από διακεκριμένα πρόσωπα.

Η. «Ενώτια»

Τα «ενώτια», συνήθως λίθινα, αποτελούνται πάντα από έναν κορμό κυλινδρικό ή ελαφρώς κωνικό και μια κεφαλή κυρτή ή επίπεδη (Πίν. 10 και 38). Ανάμεσα στην κεφαλή και τον κορμό υπάρχει σχεδόν πάντα αβαθής αυλάκωση, ενώ σε δύο περιπτώσεις (Πίν. 10:145,146) υπάρχουν τα κατάλοιπα ημιτελούς προσπάθειας για διάτρηση. Δεν έχει βρεθεί όμως κανένα με ανοιγμένη οπή.

Τα μικροσκοπικά αυτά αντικείμενα, που παραπέμπουν σε παρόμοια συνήθως οστέινα της πρώιμης Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ευρώπη (Ωρινιάκεια 33.000-26.000 χρόνια πριν από σήμερα), βρέθηκαν σε προκεραμικά (;) και σε πρώιμα στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής στο Σέσκλο, τη Σουφλί Μαγούλα και το Αχίλλειο στη Θεσσαλία³⁷¹ και απασχόλησαν με την ερμηνεία τους επανειλημμένα την έρευνα: χαρακτηρίστηκαν ως πώματα σε δερμάτινους ασκούς³⁷², ως κουμπιά, ως ενώτια³⁷³. Η τόσο λεπτή κατασκευή τους όμως μάλλον αποκλείει πρακτική χρήση³⁷⁴, και εξάλλου τα περισσότερα είναι πολύ μικρά για πώματα ασκών. Αυτά μπορούσαν άλλωστε να γίνονταν από ξύλο, πράγμα που γίνεται ακόμη και σήμερα στα αγροτικά σπίτια.

Ο Rodden³⁷⁵ θεωρεί ως μόνη πιθανή εξήγηση αυτή των κοσμημάτων κεφαλής ή ρούχων, βασιζόμενος σε ειδώλιο της Αρχαιότερης Νεολιθικής από την Πύρασο, στα μαλλιά του οποίου διακρίνονται κάποια πλαστικά εξογκώματα σαν κουμπιά³⁷⁶. Την άποψη του Rodden δεν συμφωνεί όμως ο Θεοχάρης³⁷⁷, που ερμηνεύει τα ίδια εξογκώματα ως βοστρύχους και όχι ως κοσμήματα.

Επειδή το ειδώλιο αυτό δεν είναι το μοναδικό στη Θεσσαλία στο οποίο παρατηρούνται τέτοια εξογκώματα –ήδη και από την Πύρασο μνημονεύεται άλλο ένα με «στρογγυλά ογκώματα» στον αριστερό ώμο³⁷⁸– τις περισσότερες δε φορές είτε ως εξογκώματα είτε ως εμπέστες στιγμές κοσμοῦν κυρίως την περιοχή των ώμων, πιστεύω ότι πράγματι αποδίδουν κάποια κοσμήματα, όχι όμως του τύπου των «ενωτίων», που άλλωστε είναι ελάχιστα στο σύνολό τους για να ανταποκρίνονται στο στολισμό ενός τέτοιου ειδωλίου, αλλά του τύπου των «κουμπιών» (βλ. σχετικά ομάδα Θ, «Κουμπιά»).

Ο Θεοχάρης τα χαρακτήρισε ως «έσχατες σχηματοποιήσεις της ανθρώπινης μορ-

³⁷¹ Θεοχάρης 1958· 1962· Τσούντας 1908, 337, πίν. 43.11-21· Gimbutas κ.ά. 1989, 251-252.

³⁷² Τσούντας 1908· Petrie 1920.

³⁷³ Θεοχάρης 1967.

³⁷⁴ Θεοχάρης 1967.

³⁷⁵ Rodden 1962, 285.

³⁷⁶ Θεοχάρης 1959, 65, πίν. IIβ.

³⁷⁷ Θεοχάρης 1967, 84.

³⁷⁸ Θεοχάρης 1967.

φής»³⁷⁹, με καταγωγή στην Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή στη Γαλλία³⁸⁰ και την Ουκρανία³⁸¹, αν και είναι φανερή, κατά τη γνώμη του, η στυλιστική τους εξέλιξη³⁸². Πραγματικά, τα παλαιολιθικά τουλάχιστον αντικείμενα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ανθρωπόμορφα, αν τα συγκρίνουμε με παρεμφερή αγαλματίδια από ελεφαντοστόν που βρέθηκαν στην Alexandonskaya στην κοιλάδα του Don στη Ρωσία³⁸³ και έχουν την ίδια περιόδου μορφή, μόνο που η εγκοπή της στένωσης βρίσκεται λίγο ψηλότερα και όχι στη μέση του ύψους όπως σε μερικά «ενώτια». Εκείνα χαρακτηρίζονται ως ανθρωπόμορφα, αν και δεν έχουν κανένα άλλο στοιχείο δηλωτικό αυτής της ταύτισης. Τα θεσσαλικά «ενώτια»³⁸⁴ έχουν κοινό χαρακτηριστικό ότι στο κάτω μέρος δεν έχουν οξεία απόληξη, όπως εκείνα που βρέθηκαν στη Νέα Νικομήδεια³⁸⁵ και θεωρούνται μάλλον καρφιά. Λίθινα «ενώτια» βρέθηκαν επίσης σε στρώματα Αρχαιότερης Νεολιθικής στο σπήλαιο Φράγχθι³⁸⁶. Στο Hacilar VI όμως βρέθηκε ένα ακριβώς ίδιου τύπου με τα θεσσαλικά, που ο Mellaart³⁸⁷ παραβάλλει με αντίστοιχα από τη Σουφλί Μαγούλα της Θεσσαλίας. Το συγκεκριμένο στο Hacilar βρέθηκε μαζί με μικρογραφία γουδιού και γι' αυτό προτείνεται από τον Mellaart³⁸⁸ ότι το «ενώτιο» θα μπορούσε να χρησιμοποιείται σαν μικρό γουδοχέρι για το τρίψιμο υλικών καλλωπισμού. Δύο ακόμη παρόμοιου σχήματος λίθινα αντικείμενα με αυλάκωση για δέσιμο βρέθηκαν στο Hacilar στην κουζίνα της οικίας QVI.4 και είναι πιθανό η χρήση τους να σχετίζεται με αυτό το χώρο³⁸⁹. Παρόμοια αντικείμενα από πηλό ή πέτρα είναι γνωστά επίσης από το Divostin της Κεντρικής Σερβίας³⁹⁰, όπου αναφέρεται η παρουσία 35 τέτοιων, όλα από το αρχαιότερο στρώμα (Divostin I). Η χρήση τους παραμένει κατά τους συγγραφείς άγνωστη, ονομάζονται όμως συμβατικά «eared lobates». Στο νεκροταφείο Cernica (κοντά στο Βουκουρέστι) της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου βρέθηκαν αντικείμενα από όστρεο που θα μπορούσε να πει κανείς ότι θυμίζουν τα «ενώτια». Μερικά έχουν οπές ανάρτησης, ενώ άλλα όχι³⁹¹. Λόγω της χρονικής απόστασης όμως που χωρίζει τα τελευταία από τα πρώτα, ίσως δεν θα ήταν σκόπιμος ο συσχετισμός παρά μόνον ως προς το ότι θα μπορούσε να υπάρχει κοινό πρότυπο. Δεν φαίνεται πάντως να είχαν ευρύτερη διάδοση στα Βαλκάνια και την Ευρώπη ούτε και στην Κύπρο.

Στον Πίνακα 10 εικονίζονται «ενώτια» που προέρχονται από τις διάφορες θεσσαλικές ανασκαφές –βρίσκονται στα μουσεία Βόλου, Αλμυρού και Λάρισας–, καθώς και από ιδιωτικές συλλογές της Θεσσαλίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν παρατηρούνται διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες, ενώ υπερέχουν αριθμητικά αυτά των ιδιωτών. Το αριθ. καταλ.

³⁷⁹ Θεοχάρης 1973, 35.

³⁸⁰ *Art et civilisations*, εικ. 35.1, 11, 15, 24, 34.

³⁸¹ Θεοχάρης 1967, εικ. 43.

³⁸² Θεοχάρης 1973, πίν. XXII, 3.

³⁸³ Kozłowski 1992, εικ. 89.

³⁸⁴ Θεοχάρης 1958· 1967.

³⁸⁵ Rodden 1962.

³⁸⁶ Jacobsen 1976, 83.

³⁸⁷ Mellaart 1974, 115.

³⁸⁸ Mellaart 1970, 160.

³⁸⁹ Mellaart 1970, εικ. 175:30, 31.

³⁹⁰ McPherron - Srejovic 1988, 325, εικ. 11.1.

³⁹¹ Cantacuzino 1963, εικ. 28· 1969, εικ. 5.1-12.

151 όμως (Πίν. 10:151, συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου), που διαφέρει από τα υπόλοιπα, όχι μόνον ως προς το σχήμα, αλλά και ως προς το υλικό (όστρεο), είναι σχεδόν όμοιο με το λίθινο το προερχόμενο από το Αχίλλειο και δημοσιευμένο από την Gimbutas³⁹², που το χαρακτηρίζει ημιτελές, ενώ και τα δύο παραπέμπουν στυλιστικά περισσότερο στα παλαιολιθικά³⁹³ παρά στα σύγχρονά τους νεολιθικά. Στον ίδιο τύπο και από το ίδιο υλικό είναι ακόμη δύο πιο πρόσφατα «ενώτια» της ίδιας συλλογής Κ. Θεοδωρόπουλου (αριθ. καταλ. 154 και 162), τα οποία μάλιστα έχουν και μεγάλες συγκριτικά με τα άλλα διαστάσεις (ύψος 3,6 και 4 εκ. αντίστοιχα). Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα μοναδικά τρία οστρέινα «ενώτια» προέρχονται από μία μόνον ιδιωτική συλλογή, ότι ο τύπος αυτού του κοσμήματος έχει πάντα βρεθεί στις ανασκαφές σε πολύ πρώιμα στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής και είναι κατά κανόνα λίθινα, ενώ το όστρεο άρχισε να χρησιμοποιείται για την κατασκευή κοσμημάτων όχι πριν από τη Μέση Νεολιθική και κυρίως κατά τη Νεότερη.

Τα αντικείμενα αυτά, που μόνο συμβατικά εξακολουθούμε να αποκαλούμε «ενώτια» σε αυτή τη μελέτη, θα μπορούσαμε με μεγάλη επιφύλαξη να τα συγκρίνουμε με μια κατηγορία ανάλογων ευρημάτων από τη Γαλλία της Χαλκολιθικής περιόδου (2500-1500 π.Χ.)³⁹⁴: πρόκειται για κωνικά αντικείμενα με οπή ανάρτησης στην κορυφή (Πίν. 29), και με στένωση μεταξύ του κώνου και της οπής. Ως συνολικό σχήμα θα έλεγε κανείς ότι θυμίζουν τα «ενώτια», αν και στα τελευταία η όπια ανάρτηση φαίνεται να γινόταν στο ύψος της στένωσης με δέσιμο, αφού δεν υπάρχει οπή (με δύο εξαιρέσεις, όπου έχουμε μη ολοκληρωμένη προσπάθεια διάτρησης) – αντίθετα συχνά σώζεται αυλάκωση για δέσιμο. Τα αντικείμενα αυτά στη Γαλλία βρέθηκαν πάντα σε ταφές και κανένα σε στρωματογραφημένη επίχωση και μόνο σε μια συγκεκριμένη περιοχή, στην κοιλάδα του ποταμού Vidourle (νότια Γαλλία), έτσι ώστε να μπορεί να μιλάει κανείς για μια τοπική παραγωγή, που μπορεί να προέκυψε ως απομίμηση ενός άλλου τύπου «κουμπιών σε σχήμα V» της περιοχής των Πυρηναιών³⁹⁵. Κατά τον Jean³⁹⁶ που βρήκε τέτοια στο σπήλαιο Labry της ίδιας περιοχής, αυτά ήταν πραγματικά κοσμήματα και όχι λειτουργικά αντικείμενα, αφού βρέθηκαν μόνο σε ταφές, πολύ πιθανόν δε ταφικά κοσμήματα. Τα παραπάνω αντικείμενα, αν και ανήκουν σε μια μεταγενέστερη εποχή από αυτή των θεσσαλικών «ενωτίων», θεωρησα χρήσιμο να αναφερθούν εδώ και λόγω της σχετικής ομοιότητάς τους αλλά και λόγω της ιδιαίτερης μορφής και των δύο, που δεν μπορεί κανείς με βεβαιότητα να αποδώσει σε κάποιο φυσικό πρότυπο. Ούτε πάλι μπορεί να υποστηριχθεί ότι πρόκειται για τυχαίο σχήμα, αφού σταθερά επαναλαμβάνεται και στις δύο περιπτώσεις με κάποιες παραλλαγές, που δίνουν ασφαλώς το προσωπικό στίγμα του κάθε κατασκευαστή.

Τα «ενώτια» της Θεσσαλίας δεν έχουν βρεθεί σε ταφές³⁹⁷ για να μπορούμε να υποστηρίξουμε κάτι ανάλογο με τον Jean. Δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε την πιθανότητα πίσω και από τις δύο αυτές διαφορετικές και με μεγάλη χρονική και γεωγραφική από-

³⁹² Gimbutas κ.ά. 1989, εικ. 8.1 (4).

³⁹³ Θεοχάρης 1973, πίν. XXII (3) πρώτη σειρά· Kozlowski 1992, εικ. 89.

³⁹⁴ Lorblanchet 1968· Barge 1982, 40-43, εικ. 13.

³⁹⁵ Arnal 1954.

³⁹⁶ Jean 1871.

³⁹⁷ Χουρμουζιάδης 1971β· Γαλλής 1982.

σταση ομάδες αντικειμένων να υπάρχει κοινό πρότυπο για το σχήμα τους ή κοινό κίνητρο για την κατασκευή τους. Και πραγματικά δεν βλέπω προς το παρόν οποιαδήποτε άλλη νέα ερμηνεία για τη λειτουργία τους και μόνον αν στο μέλλον βρεθούν κι άλλα «ενώτια», που ο ανασκαφέας τους μπορέσει να τα εντάξει σε ένα υλικό και κοινωνικό πλαίσιο πέρα από το χρονολογικό που μας είναι ήδη γνωστό, ίσως μπορέσουμε να πλησιάσουμε κάπως στους λόγους που οδήγησαν τους προϊστορικούς ανθρώπους στην περίτεχνη κατασκευή τους, και που, όπως πιστεύω, αναγόταν σε λειτουργίες και συμβολισμούς πέρα από την καθημερινότητα.

Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε μια πρόσφατη μελέτη³⁹⁸ που εντάσσει τα «ενώτια» καθώς και άλλα μικροαντικείμενα από πέτρα ή πηλό, σε σχήματα συνήθως κωνικά, σφαιρικά και ορθογώνια, σε μια κατηγορία που την ονομάζει «tokens», δηλαδή ανταλλακτικά κουπόνια. Όλα προέρχονται από πρώιμα νεολιθικά στρώματα από διάφορες θέσεις των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής και συσχετίζονται με την έναρξη της καλλιέργειας σε αυτές τις περιοχές, όπου χρησιμοποιούνταν ως μονάδες μέτρησης, ανταλλαγής και υπολογισμού ποσοτήτων αλλά και ειδών. Γι' αυτό και θεωρεί ότι μερικά έχουν ως πρότυπο σχήματος τα πιθάρια³⁹⁹, ενώ στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και μικρά πήλινα ελλειψοειδείς ή ορθογώνιου σχήματος αντικείμενα με επαναλαμβανόμενες εγχαράξεις, που πράγματι θυμίζουν πρόχειρη αρίθμηση ακόμη και σήμερα⁴⁰⁰ και όμοιά τους έχουν βρεθεί και στη Θεσσαλία.

Η άποψη αυτή ακούγεται πολύ ενδιαφέρουσα και οπωσδήποτε θέτει σε νέα βάση τις ως τώρα διατυπωθείσες σχετικά με αυτά τα αντικείμενα. Αξίζει να διερευνηθεί περισσότερο υπό την προϋπόθεση ότι θα υπάρχουν ακριβή ανασκαφικά δεδομένα.

Θ. «Κουμπιά»

Είναι πραγματικά εντυπωσιακό πόσο αυτά τα αντικείμενα μοιάζουν με τα σημερινά κουμπιά – αυτά που είναι τρυπημένα μόνον από τη μία επιφάνειά τους σε σχήμα V, από την οποία και ράβονται, ενώ δεν φαίνονται οι οπές και το ράψιμο στην επάνω, «καλή», επιφάνεια. Έτσι είναι αυτονόητο γιατί όλοι οι αρχαιολόγοι τα αποκαλούν με τη σύγχρονη ονομασία. Για την πιθανή χρήση τους θα μιλήσουμε παρακάτω, όμως ότι ράβονταν μέσα από τις δύο οπές πρέπει να θεωρηθεί πολύ πιθανό, λόγω του χαρακτηριστικού τρόπου που είναι τρυπημένα, που τα κάνει να εφάπτονται στην επιφάνεια του ρούχου, ενώ αν δοκιμάσει κανείς να τα περάσει στη σειρά σε περιδέραιο οι επιφάνειές τους κρύβονται η μία πίσω από την άλλη και το αποτέλεσμα δεν έχει καμία αισθητική.

Συνήθως έχουν σχήμα κυκλικό ή ελλειψοειδές, είναι αμφίκυρτης τομής και στη μία (πίσω) επιφάνεια έχουν ανοιχτεί δύο οπές, που επικοινωνούν μεταξύ τους σε σχήμα V. Η άλλη επιφάνεια είναι καθαρή και συνήθως λειασμένη (Πίν. 11 και 39). Είναι κατασκευασμένα από το όστρεο *Spondylus g.*, από πέτρα και σπάνια από οστό. Οι διάμετροι των

³⁹⁸ Budja 1998.

³⁹⁹ Budja 1998, 223, εικ. 2.

⁴⁰⁰ Budja 1998, 229, εικ. 7.

θεσσαλικών «κουμπιών» κυμαίνονται από 1 έως 1,7 εκ., ενώ υπάρχουν και ελάχιστα, πάντα λίθινα, που φθάνουν τα 3 έως 4 εκ. (Πίν. 11:325, 326, 329 και Πίν. 39). Το πάχος τους συνήθως δεν ξεπερνάει τα 8 χιλ. Σπανιότερα συναντάμε και μερικούς ακόμη τύπους, κάποιους μάλιστα εντελώς μεμονωμένα (βλ. πίν. I): οι α, β και ε τύποι του πίνακα έχουν το ίδιο τρύπημα σε σχήμα V, αλλά τα σχήματά τους είναι διαφορετικά: του α είναι ελλειψοειδές, του β πολυγωνικό, του ε τετράπλευρο. Και τα τρία έχουν αμφίκυρτη τομή. Ο τύπος γ έχει σχήμα πυραμιδοειδές και τριγωνική τομή, η οπή είναι ανοιγμένη και από τα δύο άκρα του αντικειμένου, το αποτέλεσμα όμως δεν έχει βγει σε σχήμα V αλλά σε ευθεία γραμμή. Ο τύπος δ, που αντιπροσωπεύεται μόνο με ένα «κουμπί», έχει σχήμα ελλειψοειδές, αλλά η τομή του είναι σχεδόν τριγωνική και η οπή του διαμπερής σε ευθεία γραμμή. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις, της διαμπερούς σε ευθεία γραμμή οπής, το «κουμπί» είναι αρκετά παχύ, έτσι ώστε εύκολα μπορούσε να ανοιχτεί τέτοιου τύπου οπή. Από την ιδιωτική συλλογή Αγγ. Μπάστη έχουμε μικρή μαύρη πέτρα, διαστάσεων 1,9×2,4 εκ. (Πίν. 11:337), στο φυσικό της ακανόνιστο τριγωνικό σχήμα με κυρτές επιφάνειες, στην οποία έγινε προσπάθεια να ανοιχτεί οπή ανάρτησης με το χαρακτηριστικό τρόπο σε σχήμα V που είναι τρυπημένα τα «κουμπιά». Έσπασε όμως ακριβώς στο λεπτό σημείο όπου επικοινωνούσαν οι δύο οπές και αυτό καταδεικνύει τον αριστοτεχνικό τρόπο με τον οποίο ανοίγονταν αυτού του τύπου οι οπές και πόσο δύσκολο ήταν να μη σπάσει σε αυτό ακριβώς το σημείο. Αυτός πιθανότατα είναι και ο λόγος που επιλεγόταν κυρίως το όστρεο για την κατασκευή τους, ως πιο μαλακό υλικό από την πέτρα και άρα με περισσότερες πιθανότητες να ανοιχτούν οι οπές και να συνδεθούν μεταξύ τους με επιτυχία.

Τα παλαιότερα «κουμπιά» από τη Θεσσαλία είναι τα τρία που αναφέρει ο Τσούντας⁴⁰¹, όλα προερχόμενα από το Διμήνι, δηλαδή της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου. Μια πραγματική πληθώρα όμως τέτοιων αντικειμένων βρέθηκε στις ανασκαφές του Χουρμουζιάδη στο Διμήνι (Πίν. 39): τουλάχιστον 130 ακέραια, από τα οποία τα 119 βρέθηκαν συγκεντρωμένα στην ίδια θέση (1/X 7.10 - Ψ 5.00 κανάβου 1976), ενώ τα υπόλοι-

Πίνακας I				
ΤΥΠΟΙ - ΤΟΜΕΣ ΚΟΥΜΠΙΩΝ				
A	B	Γ	Δ	E

⁴⁰¹ Τσούντας 1908, 336, πίν. 43, 1-2, 6.

πα ήταν σκορπισμένα σε διάφορα σημεία. Κι από αυτά όμως τα έξι βρέθηκαν μαζί (εσωτερικό οικίας Μ/1975). Σχεδόν όλα ήταν κατασκευασμένα από όστρεο με εξαίρεση ένα μεγάλο (διαμ. 3,2 εκ.) λίθινο (οικία Ιϛ/1976). Ένα «κουμπί» επίσης από όστρεο στο Μουσείο Βόλου προέρχεται από την ανασκαφή στα Πευκάκια⁴⁰², ενώ άλλο ένα από το Μουσείο Αλμυρού (Πίν. 11:311) είναι κατασκευασμένο από κόκκινη πέτρα και ακόμη ένα, επίσης λίθινο, προέρχεται από την ανασκαφή στην Αγία Σοφία⁴⁰³. Τριάντα δύο επιπλέον «κουμπιά» από όστρεο και πέτρα μάς είναι γνωστά από ιδιωτικές συλλογές της Θεσσαλίας (βλ. παρακάτω κατάλογο).

Σε άλλες νεολιθικές θέσεις στον ελλαδικό χώρο ο τύπος αυτός δεν είναι άγνωστος, ούτε όμως και τόσο συχνός όσο στη Θεσσαλία: στον Σάλιαγκο έχει βρεθεί ένα⁴⁰⁴, στο σπήλαιο του Κίτσου δύο⁴⁰⁵ και πρόσφατα στο σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων της Εύβοιας ένα⁴⁰⁶. Η μεγάλη ποσότητα των «κουμπιών» (141) που βρέθηκε στο Διμήνι, περισσότερα από οποιοδήποτε άλλο γνωστό νεολιθικό οικισμό στον ελλαδικό χώρο, στοιχειοθετεί την άποψη ότι το Διμήνι ήταν κέντρο παραγωγής «κουμπιών» (όπως και βραχιολιών και χαυνιών)⁴⁰⁷, που όλα γίνονταν από το όστρεο *Spondylus g.* (βλ. παρακάτω το κεφάλαιο «Υλικά και τεχνικές κατασκευής των κοσμημάτων»). Αριθμητικά είναι περισσότερα από τα βραχιόλια, αλλά η οικονομική τους αξία δεν ήταν ανάλογη, αφού δεν υπάρχει μεγάλη διασπορά σε άλλους οικισμούς⁴⁰⁸. Πρόσφατα στις ανασκαφές του Μακρύγιαλου Πιερίας, ο οποίος ανήκει στην ίδια εποχή με το Διμήνι, βρέθηκαν επίσης αρκετά «κουμπιά» (πληροφορία από την ανασκαφέα Μαρία Παππά).

Στην Ευρώπη είναι επίσης πολύ διαδεδομένα, κυρίως όμως έχουν βρεθεί στη νοτιο-ανατολική Γαλλία και στα Πυρηναία, όπως επίσης στην Ιβηρική χερσόνησο, την Ελβετία, την Αγγλία και τις Σκανδιναβικές χώρες⁴⁰⁹. Προέρχονται πάντα από στρώματα Τελικής Νεολιθικής έως Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και είναι κατασκευασμένα από διάφορα υλικά, κυρίως όμως από πέτρα και οστά. Στη Γαλλία και την Ισπανία είναι πάντα οστείνα. Κοντά στις λίμνες της Ελβετίας είναι συνήθως κατασκευασμένα από οστό ή σκληρή πέτρα, αλλά γύρω στη Βαλτική και στην Αγγλία κυρίως από κεχριμπάρι και γαγάτη λίθο⁴¹⁰. Έχουν βρεθεί σε διάφορα μέρη (σπήλαια, τύμβους, κοντά σε μεγαλιθικά μνημεία κ.λπ.), ώστε δεν μπορεί να πει κανείς ότι είναι χαρακτηριστικά ενός μόνο τύπου αρχαιολογικών θέσεων. Πάντα όμως στη Γαλλία συνοδεύουν ένα χαρακτηριστικό τύπο αγγείων (*califormes*) της Χαλκολιθικής περιόδου. Ανάλογα με το σχήμα τους έχουν χωριστεί σε διάφορες κατηγορίες⁴¹¹ (ημισφαιρικά, ωοειδή, χελωνοειδή, πρισματικά, κωνικά και του *Durfort*)⁴¹² και έτσι συνεχίζουν να αναφέρονται στη γαλλική βιβλιογραφία. Παρουσιάζουν

⁴⁰² Weisshaar 1989, πίν. 63.32.

⁴⁰³ Milojević κ.ά. 1976, 12, πίν. 25:18.

⁴⁰⁴ Evans - Renfrew 1968, 65, εικ. 78.10, πίν. XLVI.

⁴⁰⁵ Vialou 1981, 404, εικ. 275, 276.

⁴⁰⁶ Σάμψων 1993, 220, ΛΔ αρ. 19.

⁴⁰⁷ Tsuneki 1989· Halstead 1993.

⁴⁰⁸ Tsuneki 1989, 15.

⁴⁰⁹ Arnal 1954· Guilaine 1963· Barge 1982.

⁴¹⁰ Arnal 1954.

⁴¹¹ Arnal 1954· Barge 1982.

⁴¹² Balsan 1961.

μεγαλύτερη ποικιλία στα σχήματα απ' ό,τι τα δικά μας και υπάγονται αναμφισβήτητα στην ίδια κατηγορία αντικειμένων. Ίδιου τύπου πάντως «κουμπιά» βρέθηκαν στον τάφο αριθ. 3 της Βάρνας Π⁴¹³, δεν είχαν όμως, όπως φαίνεται μέχρι στιγμής, τη διάδοση των βραχυολιών από το ίδιο όστρεο που βρέθηκαν σε όλα τα Βαλκάνια. Ωστόσο, δεν λείπουν μερικές αναφορές για «κουμπιά» από κεχριμπάρι στην Πολωνία⁴¹⁴ από τον πολιτισμό Globular Amphora της Νεότερης Νεολιθικής, στη Λιθουανία από τις θέσεις Juodkrante και Palanga⁴¹⁵, στη Γιουγκοσλαβία από τον πολιτισμό Hvarska Skupina⁴¹⁶. Στην Αλβανία όμως φαίνεται να ήταν άγνωστα⁴¹⁷.

Τα «κουμπιά» είναι επίσης γνωστά από το Hacilar VII⁴¹⁸ σε περιορισμένο αριθμό. Εκεί είναι κατασκευασμένα από λευκό μάρμαρο, «τέλεια σφαιρικά», όπως περιγράφονται από τον ανασκαφέα, τρυπημένα με το χαρακτηριστικό τρόπο σε σχήμα V. Βρέθηκαν σε χώρους κατοικίας.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο χαρακτηριστικός τρόπος με τον οποίο είναι τρυπημένα τα «κουμπιά» πιστεύω ότι οδηγεί στο ράψιμο ως μέσον προσάρτησης στο ρούχο, ενώ ο Arnal⁴¹⁹ προτείνει ότι αυτά μπορούσαν να αποτελούν μέρος ενός περιδεραίου με χάντρες και με αυτά ράβονταν στο ρούχο για να συγκρατούν/ασφαλίζουν το περιδέριο.

Η άποψή μου είναι ότι ράβονταν στα ρούχα για στολισμό, ίσως με κάποια συμβολική σημασία, οπότε τα πλαστικά μαστίδια ή οι εμπιέστες στιγμές που βλέπουμε σε πολλά νεολιθικά ειδώλια (Πίν. 40) ίσως δείχνουν ακριβώς τέτοια κοσμήματα. Επειδή μάλιστα κάποια τέτοια ειδώλια είναι της Αρχαιότερης Νεολιθικής, ενώ τα καθιερωμένα «κουμπιά» ανήκουν στη Νεότερη Νεολιθική, ίσως θα πρέπει να υποθέσουμε ότι αρχικά για τέτοιους στολισμούς χρησιμοποιήθηκαν φυσικά στολίδια, π.χ. καρποί ραμμένοι στο ύφασμα (καρποί σιταριού αναγνωρίζονται άλλωστε στους ώμους ενός τέτοιου ειδωλίου), και αργότερα, όταν συστηματοποιήθηκε η παραγωγή κοσμημάτων, τα «κουμπιά» υποκατέστησαν τους φυσικούς καρπούς. Σε έκθεση τέχνης των ιθαγενών της Αυστραλίας το 1976 στο Ethnological Museum of Mankind στο Λονδίνο («Aborigines of Australia - Yomba Religions Cult») όμοια κοσμήματα ήταν ραμμένα στην περιοχή των μανικιών τελετουργικών ρούχων.

Κρίνοντας από τα ειδώλια του Πίν. 40, τα κοσμήματα αυτά φαίνεται να ήταν στολίδια των γυναικών μόνον. Τα μεγάλα όμως κουμπιά, που είναι ελάχιστα, θα μπορούσε να τα φοράει ο κατασκευαστής των μικρών ή αυτός που θα έλεγχε το εμπόριό τους. Γιατί στη Νεότερη Νεολιθική φαίνεται ότι το εμπόριο ήταν αρκετά οργανωμένο, ο δε δύσκολος τρόπος του τρυπήματός τους και της τελικής επεξεργασίας τους σίγουρα υποδηλώνει εξειδικευμένη εργασία με ό,τι η λέξη «εξειδίκευση» θα μπορούσε να σημαίνει εκείνη την εποχή (βλ. παρακάτω το κεφάλαιο «Τα κοσμήματα ως προϊόντα εξειδικευμένης ή μη εργασίας. Ανταλλαγές, εμπόριο»).

⁴¹³ Tsuneki 1989, 15.

⁴¹⁴ Wislanski 1970, 200, εικ. 67.

⁴¹⁵ Gimbutas 1956, πίν. 30, 39.

⁴¹⁶ *Praistorija* 1979, 574-579, πίν. xc.7.

⁴¹⁷ Prendi 1976· Korkuti 1995.

⁴¹⁸ Mellaart 1970, 159, εικ. 175:28-29.

⁴¹⁹ Arnal 1954.

I. Χάντρες

Όταν λέμε χάντρες εννοούμε κυκλικού ή κυλινδρικού σχήματος μικρά κοσμήματα με μία διαμπερή οπή στο κέντρο ή διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα αντίστοιχα. Δεν συμπεριλαμβάνουμε άλλα φυσικά ή τεχνητά σχήματα με οπή για ανάρτηση ούτε όστρεα στη φυσική τους μορφή διάτρητα. Όλα αυτά εξετάζονται χωριστά στις επόμενες ομάδες κοσμημάτων.

Οι χάντρες είναι γνωστές ήδη από την Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή στην Ευρώπη, από σπήλαια ή ταφές, κατασκευασμένες από διάφορα υλικά (ελεφαντοστούν, οστό, πέτρα, όστρεα)⁴²⁰, αλλά και από την Ελλάδα, από το σπήλαιο Φράγχθι. Είναι δε ίσως το κοινότερο κόσμημα της Νεολιθικής εποχής και τις βρίσκει κανείς παντού στον κόσμο όπου υπάρχουν νεολιθικοί οικισμοί, ενώ εξακολουθούν και σήμερα να είναι πολύ προσφιλείς, καθώς είναι το πιο προσίτο οικονομικά κόσμημα, αφού μπορούν να γίνουν ακόμη κι από κοινές πέτρες, ενώ οι ακριβότερες χάντρες σήμερα είναι τα μαργαριτάρια, προσιτά μόνο σε λίγους και δηλωτικά της οικονομικής τους ευμάρειας.

Οι νεολιθικές χάντρες είναι κατασκευασμένες από όλα τα γνωστά υλικά της εποχής εκείνης: πέτρα, όστρεο, οστό, πηλό, με κυρίαρχο αναμφισβήτητα την πέτρα και έπειτα το όστρεο (Π ίν. 41). Τα ίδια υλικά χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή χαντρών σε όλον τον κόσμο κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού, σε διάφορες τοπικές ποικιλίες της πέτρας, όπως είναι φυσικό⁴²¹, ενώ από τη Βόρεια Ευρώπη αναφέρονται χάντρες από κεχριμπάρι της Βαλτικής⁴²².

Οι περισσότερες χάντρες είναι κυκλικού σχήματος, αλλά υπάρχουν και άλλοι τύποι: κυλινδρικές, κωνικές και αμφικωνικές, σφαιρικές, ημισφαιρικές, δισκοειδείς, μικρότερες και μεγαλύτερες. Τους κυριότερους τύπους τους βλέπουμε σε τομή στον πίνακα II, αν και στην πραγματικότητα η ποικιλία τους είναι τεράστια και η καθεμιά είναι ανεπανάληπτη. (Η ιδέα αυτής της τυπολογίας βασίζεται στον Vialou⁴²³). Οι μικρές κυκλικού σχήματος χάντρες –και οι κυλινδρικές ίσως– πρέπει να περνιόνταν πολλές μαζί σε ένα περιδέραιο ή και σε συνδυασμό μικρές στρογγυλές με μια-δυο μεγαλύτερες κυλινδρικές στο κέντρο. Ένα τέτοιο δείγμα έχουμε άλλωστε από τον οικισμό του Διμηνίου, όπου 46 μικρές χάντρες και δύο κυλινδρικές (Π ίν. 42:421-466) βρέθηκαν όλες σε ένα σύνολο (οικία N, 264 ΔΜΝ/75). Θα μπορούσαν επίσης να υπάρχουν περιδέραια με περισσότερα του ενός υλικά, π.χ. λίθινες χάντρες σε συνδυασμό με όστρεα στη φυσική τους μορφή και ίσως κάποια πήλινα και οστέινα στοιχεία επίσης. Τέτοια περιδέραια είναι γνωστά από την Aqrachiya του Ιράκ (5000 π.Χ.), την Ur⁴²⁴ και το Catal Hüyük⁴²⁵. Η χρήση των χαντρών ως κοσμημάτων, και ιδιαίτερα των μεγάλων ως αυτοτελών κοσμημάτων, τεκμηριώνεται και από παραστάσεις ειδωλίων, στα οποία αναγνωρίζονται κοσμήματα που μοιάζουν με χάντρες στο ύψος του λαιμού (Π ίν. 42).

⁴²⁰ Kozłowski 1992, εικ. 48· Jacobsen 1976, 82-83.

⁴²¹ Chantret κ.ά. 1970.

⁴²² Gimbutas 1956, πίν. 25, 30· Spincz - Beck 1981.

⁴²³ Vialou 1974, πίν. I.

⁴²⁴ Tait 1986, εικ. 18, 19.

⁴²⁵ Mellaart 1967.

Πίνακας II ΤΥΠΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΧΑΝΤΡΩΝ (ΣΕ ΤΟΜΗ)		
I		Ανά δύο όψεις επίπεδες και παράλληλες με διαμπερή οπή κατά το μικρό άξονα.
II		Δύο όψεις κοίλες και δύο κυρτές με διαμπερή οπή κατά το μικρό άξονα.
III		Μία όψη ελαφρά κυρτή, μία ελαφρώς κοίλη. Διαμπερής οπή κατά το μικρό άξονα.
IV		Δύο όψεις ελαφρώς κυρτές με διαμπερή οπή κατά το μικρό άξονα.
V		Ανά δύο όψεις παράλληλες, οι δύο λοξά κομμένες. Διαμπερής οπή κατά το μικρό άξονα.
VI		Δύο όψεις κυρτές με διαμπερή οπή κατά το μικρό άξονα.
VII		Δύο όψεις επιμήκεις και ελαφρώς κυρτές. Διαμπερής οπή κατά το μεγάλο άξονα.
VIII		Οι δύο μακρές πλευρές επίπεδες, οι δύο στενές κυρτές. Διαμπερής οπή κατά το μικρό άξονα.
IX		Αμφικωνική με διαμπερή οπή κατά το μικρό άξονα.
X		Κυλινδρική με διαμπερή οπή κατά το μεγάλο άξονα.
XI		Ημισφαιρική με διαμπερή οπή κατά το μικρό άξονα.
XII		Κωνική με διαμπερή οπή κατά το μεγάλο άξονα.

Από ένα σύνολο 237 χαντρών που συγκεντρώσαμε από όλη τη Θεσσαλία οι 98 προέρχονται από ιδιωτικές συλλογές (βλ. κατάλογο). Δεν θα ήταν δε υπερβολή να πούμε ότι στις ιδιωτικές συλλογές ανήκουν οι πιο περίτεχνες και σπάνιες, ενδεικτικό ίσως της νοοτροπίας των ιδιωτών συλλεκτών να επιλέγουν τα πιο εντυπωσιακά ευρήματα, παραβλέποντας ίσως καμιά φορά τα απλούστερα αλλά όχι λιγότερο σημαντικά.

Θα δούμε τώρα αναλυτικότερα τους διάφορους τύπους χαντρών χωρισμένους άλλοτε με βάση το σχήμα τους και άλλοτε με βάση το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένες, ανάλογα ποια από τις δύο παραμέτρους βαρύνει στο τελικό αποτέλεσμα:

1) Η μεγαλύτερη αριθμητικά (92) κατηγορία χανιρών στη Θεσσαλία είναι αυτή των μικρών κυκλικών με κυκλικό διαμπερές άνοιγμα στο κέντρο και με επίπεδες επιφάνειες (τύπος I του πίνακα II). Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 0,3 έως 1 εκ., ενώ στην πλειονότητά τους είναι 0,6-0,8 εκ. Η κατηγορία αυτή δεν παρουσιάζει ποικιλία σχημάτων – πάρα πολύ σπάνια αντί για κυκλικό έχουμε τετράγωνο σχήμα (Πίν. 12:390), πολλές φορές εντυπωσιάζει όμως το πολύ μικρό μέγεθός τους (Πίν. 12:348 – δώδεκα μικρές από το Διμήνι με μέγιστη διάμετρο 3 χιλ.). Άλλοτε είναι κατασκευασμένες από πέτρες και άλλοτε από όστρεα του είδους *Cardium*⁴²⁶ ή *Spondylus* g. οι μεγαλύτερες. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι περνιόνταν πολλές μαζί σε σχοινί για να φορεθούν στο λαιμό ή στο χέρι – όπως και σήμερα.

2) Μια δεύτερη κατηγορία επίσης κυκλικού σχήματος χαντρών, λίθινων κατά κανόνα, αλλά και από όστρεο, έχουν λίγο μεγαλύτερο μέγεθος (διάμετρος 0,7-1,6 εκ. και πάχος γύρω στο 1 εκ. κατά μέσο όρο). Οι επιφάνειές τους είναι συνήθως κυρτές, καλά δουλεμένες, που γίνονται καμιά φορά αμφικωνικές και έχουν επίσης διαμπερές άνοιγμα στο κέντρο (τύποι IV, VI, VIII, IX και XI του πίνακα II). Γι' αυτές έχουν επιλεγεί συχνά πέτρες με εντυπωσιακά χρώματα (κόκκινο, πράσινο, γαλάζιο). Από το Διμήνι προέρχονται επτά χάντρες τέτοιου τύπου (αριθ. καταλ. 367-370, 371, 394, 411) με διαμέτρους 0,7-1,2 εκ., άλλη μία από το Μουσείο Αλμυρού (αριθ. καταλ. 374, διάμετρος 1 εκ.), ενώ μία αμφικωνική από μαύρη πέτρα, διαστάσεων 1,6×1,4 εκ., προέρχεται από το Σέσκλο (αριθ. καταλ. 549). Έξι ακόμη σε διάφορα χρώματα και διαστάσεις από 0,8-1,6 εκ. βρέθηκαν στο σπήλαιο Θεόπετρας (Πίν. 14:558, 561-563, 565, 567, 568). Μία μάλιστα από αυτές (Πίν. 14:567) έχει ένα πολύ εντυπωσιακό οινοπνευματί χρώμα, που προέκυψε από την επίδραση ένυδρων οξειδίων του χαλκού (μαλαχίτης – πληροφορία από το συνεργάτη γεωλόγο Δρα Π. Καρκάνα).

Της ίδιας κατηγορίας χάντρες προέρχονται επίσης από τον οικισμό του Αχιλλείου⁴²⁷, ενώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι βρίσκονται σε κάθε νεολιθικό οικισμό. Πέντε λίθινες χάντρες αυτού του μεγέθους περίπου δημοσιεύει και ο Τσούντας⁴²⁸ ως προερχόμενες από στρώματα της Νεότερης Νεολιθικής εποχής. Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 1 ως 2,5 εκ.

Μια μεγάλη ποικιλία από λίθινες χάντρες αυτής της κατηγορίας προέρχεται επίσης από τις ιδιωτικές συλλογές (βλ. παρακάτω κατάλογο). Σε πέντε από αυτές μάλιστα παρατηρείται και διακόσμηση κυρίως με εγχαράξεις. Στον Πίνακα 13:515, σε χάντρα από τη συλλογή Μ. Καραμανώλη, σώζονται δύο διακοσμητικά θέματα γεωμετρικά, το ένα με γραμμές διασταυρωνόμενες που σχηματίζουν Χ, το άλλο με γωνίες τη μία μέσα στην άλλη. Αν η χάντρα σωζόταν ολόκληρη θα είχαμε ίσως άλλο ένα ή δύο διακοσμητικά μοτίβα, για τα οποία δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν έχουν απλώς διακοσμητικό χαρακτήρα ή αν με αυτά αποδίδονται κάποιοι συμβολισμοί⁴²⁹.

Δύο ακόμη χάντρες από τις συλλογές Στ. Παπανικολάου η μία και Άγγ. Μπάστη η άλλη (Πίν. 13:514, 554) θυμίζουν αγριολούλουδα στην πιο απλή τους μορφή. Η πρώτη, κατασκευασμένη από γκρίζα πέτρα, έχει σχήμα αμφικωνικό και πυκνές εγκοπές που πλη-

⁴²⁶ Karali 1991-1992, 50.

⁴²⁷ Gimbutas κ.ά. 1989, 251-252, εικ. 8.2, 3, 5.

⁴²⁸ Τσούντας 1908, 338, πίν. 43, 26-30.

⁴²⁹ Stern 1970, 231-246, 275.

σιάζουν κοντά στο τρυπημένο κέντρο της. Η δεύτερη έχει σχήμα επίσης αμφικωνικό, είναι από υπόλευκη πορώδη πέτρα και φέρει ακτινωτά εγκοπές από την περιφέρεια προς το κέντρο, χωρίς να φθάνουν όμως σε αυτό. Ασυνήθιστος είναι ο τύπος της χάντρας στον Πίνακα 12:519, που έχει μια αυλάκωση η οποία διατρέχει όλη την περιφέρειά της, στο μέσον του πάχους της. Τον ασυνήθιστο τύπο της συμπληρώνει μια εγκάρσια εγκοπή σε ένα σημείο της περιφέρειας. Όλα αυτά τα στοιχεία πιθανότατα οδηγούν και σε συγκεκριμένη χρήση: στο δέσιμο σχοινιού ίσως γύρω από τη χάντρα. Θα μπορούσαν βέβαια να ήταν απλώς διακοσμητικά. Ανήκει στη συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου. Ο τύπος αυτός δεν φαίνεται να είναι γνωστός από άλλες νεολιθικές θέσεις του ελλαδικού χώρου, παρόμοιο όμως αντικείμενο, που χαρακτηρίζεται ως σφονδύλι, δημοσιεύεται από το Dînostin I της Γιουγκοσλαβίας⁴³⁰. Είναι επίσης γνωστός από τη Γαλλία⁴³¹. Οι χάντρες εκείνες είναι από οστό, οι δε αυλακώσεις της περιφέρειας άλλοτε είναι μία, άλλοτε δύο και άλλοτε τρεις. Παρόμοιο λίθινο κόσμημα «εκ μελανοτέφρου σχιστολίθου» δημοσιεύει ο Τσουντας, με δύο αντί μιας αυλακώσεις⁴³², ενώ από το Μουσείο Βόλου (πιθανότατα από την Άργισσα, αριθ. καταλ. 490) έχουμε παρόμοιο οστέινο αντικείμενο (Πίν. 13:490)⁴³³. Από το Μουσείο Βόλου επίσης έχουμε λίθινο αντικείμενο που δίνει την ίδια εντύπωση (Πίν. 27:736), χωρίς όμως οπή στο κέντρο. Ασφαλώς δενόταν από την αυλάκωση. Αν και ο τύπος αυτός αντιπροσωπεύεται μόνο με ένα δείγμα, και μάλιστα προερχόμενο από ιδιωτική συλλογή και όχι από ανασκαφή, είναι όμως ιδιαίτερα χαρακτηριστικός ώστε να περάσει απαρατήρητος.

Τέλος, η χάντρα του Πίνακα 13:498 από τη συλλογή Άγγ. Μπάστη του Βόλου είναι ιδιαίτερα όμορφη, κατασκευασμένη από θαλασσιά πέτρα και κοσμημένη με αυλακώσεις σε όλη την περιφέρειά της.

Εκτός όμως από τις διάφορες πέτρες –οι οποίες συχνά έχουν σπάνια χρώματα και καλή ποιότητα όπως είπαμε–, υπάρχουν χάντρες στους τύπους που προαναφέραμε από μάρμαρο. Το μάρμαρο, όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο «Υλικά και τεχνικές κατασκευής των κοσμημάτων», έχει μεγάλη σκληρότητα και δύσκολα θα κατεργαζόταν με τα εργαλεία της εποχής εκείνης. Γι' αυτό δεν χρησιμοποιείται πολύ συχνά. Τα λίγα όμως κοσμήματα που είναι κατασκευασμένα από μάρμαρο είναι θαυμάσια δουλεμένα. Στην περίπτωση των χαντρών –και ιδιαίτερα των πολύ μικρών– στη δυσκολία της σκληρότητας του υλικού προστίθετο σίγουρα και το μικρό μέγεθος του αντικειμένου. Μια τέτοια μαρμάρινη χάντρα υπάρχει στο Μουσείο Αλμυρού (αριθ. καταλ. 393, διαστ. 1,4×1,5 εκ.).

Από τις ιδιωτικές συλλογές προστίθενται μερικές ακόμη μαρμάρινες χάντρες αυτής της κατηγορίας. Όλες είναι κυκλικού σχήματος, με επιφάνειες περισσότερο ή λιγότερο κυρτές και διαμπερές άνοιγμα στο κέντρο. Διάμετρος 1-2 εκ. (αριθ. καταλ. 375-382, 398, 403-404, 412).

Μερικές ακόμη είναι κατασκευασμένες από όστρεα θαλασσινά (κυρίως *Spondylus* g.), αν και στην πλειονότητά τους οι χάντρες από όστρεα είναι μεγαλύτερες, συνήθως κυλινδρικές, όπως θα δούμε παρακάτω. Συναντάμε όμως από όστρεο ακόμη και πολύ μικρές

⁴³⁰ McPherron - Srejanovic 1988, εικ. 11.4p και πίνακας 11.7.

⁴³¹ Barge 1982, εικ. 48, αριθ. 25-29.

⁴³² Τσουντας 1908, 338, πίν. 43, 25.

⁴³³ Θεοχάρης 1973, εικ. 228β.

(1η κατηγορία). Από την ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη (αριθ. καταλ. 385-386, 388, 389, 392, 395) προέρχονται μερικές τέτοιες χάντρες και μία από τη συλλογή Στ. Παπανικολάου (αριθ. καταλ. 487).

3) Μια τρίτη σημαντική κατηγορία είναι οι κυλινδρικές χάντρες (τύπος X πίνακα II) και οι βαρελόσχημες (τύπος VII). Αυτής της κατηγορίας οι χάντρες είναι λίθινες ή από το όστρεο *Spondylus g.* Συνήθως οι λίθινες (κυρίως από μάρμαρο) είναι κυλινδρικές (Πίν. 43:493, 494), ενώ οι οστρέινες είναι άλλοτε κυλινδρικές και άλλοτε βαρελόσχημες, ίσως γιατί και η φυσική επιφάνεια του οστρέου δεν είναι ποτέ επίπεδη (Πίν. 13:477, 478, 481, 524, 526 και 43:477-479). Έχουν μήκος που κυμαίνεται από 1 έως 4,5 εκ. και διάμετρο από 0,4 ως 3 εκ.

Όταν λέμε κυλινδρικές ίσως δεν είμαστε ακριβείς ως προς τη γεωμετρική ορολογία. Πολλές από αυτές τείνουν προς αυτό το σχήμα, αφού τα εξωτερικά τοιχώματά τους δεν είναι πάντα σε ευθεία γραμμή, όπως προβλέπεται στο κανονικό κυλινδρικό σχήμα, αλλά αρκετά κυρτά ή ακόμη και λίγο αμφικωνικά. Δεν θα είχε ίσως και νόημα να επιμείνουμε σε αυτή τη λεπτομέρεια, η οποία άλλωστε πολύ λίγο θα απασχόλησε και τους κατασκευαστές τους. Είναι όμως όλες τρυπημένες διαμπερώς κατά μήκος του μεγάλου άξονά τους και η αναλογία πέτρας-οστρέου είναι περίπου μισή-μισή, με τις οστρέινες να υπερτερούν λίγο. Ο λόγος της υπεροχής των οστρέινων θα πρέπει να αναζητηθεί μάλλον στη μικρότερη σκληρότητα του οστρέου έναντι της πέτρας (κυρίως του μαρμάρου), αν και οι λίθινες είναι παλαιότερες στη Θεσσαλία. Λίθινες, κυρίως μαρμάρινες, χάντρες εξακολουθούν να υπάρχουν όμως και όταν κυκλοφορούν ευρύτερα οι οστρέινες, τις οποίες θα πρέπει να συνδέσουμε με την ανάπτυξη των παραθαλάσσιων οικισμών στη Μέση και Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία, από τους οποίους έφθαναν και σε οικισμούς του εσωτερικού της, είτε ως τελειωμένες χάντρες είτε ως πρώτη ύλη για να κατασκευαστούν επί τόπου. Το πιθανότερο όμως είναι ότι θα ανταλλάσσονταν σε έτοιμη μορφή, κατασκευασμένες από έμπειρους τεχνίτες των παραθαλάσσιων οικισμών που τις παρήγαν σε μεγάλες ποσότητες αφού είχαν κοντά τους την πρώτη ύλη, ενώ στους οικισμούς της ηπειρωτικής Θεσσαλίας δεν έχουν βρεθεί απορρίμματα τέτοιας κατεργασίας ούτε ημιτελή τέτοια αντικείμενα, αλλά μόνον ολοκληρωμένα. Εντύπωση προκαλεί η παρουσία έντεκα τέτοιων βαρελόσχημων μεγάλων χαντρών από όστρεο στο σπήλαιο Θεόπετρας (Πίν. 14:556, 557, 559, 560, 564, 566, 569), που βρίσκεται γύρω στα 100-120 χιλιόμετρα μακριά από τη θάλασσα (του Παγασητικού ή του Αιγαίου), πράγμα που επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι υπήρχε έντονη κινητικότητα ιδιαίτερα στη Νεότερη Νεολιθική μεταξύ των οικισμών όλης της Θεσσαλίας, ενώ χάντρες από όστρεο δεν είναι γνωστές από πρωιμότερους οικισμούς της δυτικής Θεσσαλίας (Πρόδρομος, Μαγουλίτσα, Τζάνη). Από το Αχίλλειο όμως αναφέρεται η ύπαρξη χάντρας από το όστρεο *Spondylus g.*⁴³⁴. Κατεργασία οστρέων για την παραγωγή χαντρών φαίνεται όμως ότι γινόταν συστηματικά στο σπήλαιο Φράγχθι ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική⁴³⁵, καθώς η εγκατάσταση αυτή βρισκόταν δίπλα στη θάλασσα και ήταν φυσικό πολύ νωρίς να αναγνωριστούν από τους κατοίκους του σπηλαίου οι ιδιότητες των οστρέων, και ιδιαίτερα

⁴³⁴ Gimbutas κ.ά. 1989, 252, εικ. 8.2 (2).

⁴³⁵ Miller 1996.

του *Spondylus g.*, τα οποία ήταν προσφορότερα για την κατασκευή χαντρών απ' ό,τι η σκληρότερη πέτρα.

Από το Διμήνι προέρχονται έντεκα κυλινδρικές χάντρες από όστρεο (αριθ. καταλ. 420, 475, 476, 480-483, 485) και μία από τα Πευκάκια (αριθ. καταλ. 486). Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι αυτές οι οστρέινες χάντρες του Διμηνίου και των Πευκακίων έχουν συνήθως κανονικό κυλινδρικό σχήμα (Πίν. 43:477-479) και μήκος που δεν ξεπερνάει τα 1,7 εκ. και διάμετρο τα 0,7-1 εκ., ενώ οι οστρέινες της Θεόπετρας έχουν σαφώς μεγαλύτερες διαστάσεις (μήκος από 1,6 έως 4,5 εκ. και διάμετρο από 1 έως 3 εκ.) και μάλλον ακανόνιστο κυλινδρικό σχήμα αδρά επεξεργασμένο. Οπότε ή θα πρέπει να υποθέσουμε ότι προέρχονταν από διαφορετικό οικισμό/εργαστήριο (ίσως στις αιγαιακές παραλίες Θεσσαλίας-Πιερίας) ή ότι κατασκευάζονταν στην ίδια τη Θεόπετρα, αφού μετέφεραν την πρώτη ύλη από τις πηγές περισυλλογής της⁴³⁶ και μιμούνταν τις κομψές χάντρες που γίνονταν στα παραθαλάσσια εργαστήρια.

Χάντρες από το όστρεο *Spondylus g.* βρέθηκαν σχεδόν σε όλη την Ευρώπη από το Αιγαίο μέχρι τη Μάγχη⁴³⁷, αποτέλεσμα εμπορίας της πρώτης ύλης από τις ακτές του Αιγαίου, όπως προκύπτει από ανάλυση ισοτόπων του οξυγόνου⁴³⁸. Χάντρες κατασκευάζονταν όμως και από άλλα όστρεα προερχόμενα από τη Μαύρη Θάλασσα, ενώ δεν είναι ακόμη εξακριβωμένο αν και από την Αδριατική συλλέγονταν τα όστρεα αυτά με σκοπό την κατασκευή κοσμημάτων. Πολλές τέτοιες χάντρες, καθώς και μικρότερες κυκλικού σχήματος, βρέθηκαν να συνοδεύουν τους νεκρούς σε ταφές των Βαλκανίων⁴³⁹. Από τη θέση που βρέθηκαν στους σκελετούς συμπεραίνεται ότι άλλοτε φοριόνταν στο λαιμό ως περιδέραια, άλλοτε στο βραχίονα, συχνά μαζί με βραχιόλια, και άλλοτε ήταν ραμμένες στα ρούχα. Έτσι εξηγούνται οι χάντρες που βρέθηκαν πολλές φορές στο ύψος της λεκάνης του σκελετού⁴⁴⁰. Ωστόσο, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν η διακίνηση του *Spondylus g.* ξεκίνησε μόνον ως οικονομική συναλλαγή ή αν δεν κατέληξε εκεί ξεκινώντας από το πάθος των λαών γύρω από τον Δούναβη γι' αυτό το όστρεο, πάθος που ίσως είχε να κάνει με ένα μεγάλο μύθο στη σφαίρα της θρησκείας ή της μαγείας⁴⁴¹. Δεν φαίνεται πάντως με τα ως τώρα δεδομένα να διακινούνταν ο *Spondylus g.* καθόλου στην περιοχή της σημερινής Αλβανίας⁴⁴².

Τρεις ακόμη πολύ μικρές χάντρες από όστρεο μπορούν να ενταχθούν σε αυτή την κατηγορία, οι δύο από το Διμήνι, η τρίτη από το Σέσκλο (αριθ. καταλ. 545). Οι δύο πρώτες πρέπει να διατηρούν το φυσικό τους κυλινδρικό σχήμα (δεν μοιάζουν όμως να είναι του είδους *Dentalidae*) (αριθ. καταλ. 475, 476, διάμετρος 3 και 5 χιλ., μήκος 0,9 και 2 εκ., αντίστοιχα), ενώ και η οπή κατά μήκος του άξονά τους είναι φυσική. Παρόμοιου τύπου και μεγέθους είναι η λίθινη χάντρα του Σέσκλου (Πίν. 13:545), μόνο που εδώ το σχήμα δεν είναι φυσικό, αλλά ίσως το μιμείται. Από το Σέσκλο έτσι κι αλλιώς έχουμε πολύ λίγες μικρές χάντρες. Στις ίδιες περίπου διαστάσεις και στον ίδιο τύπο με τις τρεις τελευταίες

⁴³⁶ Tsuneki 1989, 16.

⁴³⁷ Willms 1985· Seferiadès 1995.

⁴³⁸ Shackleton - Renfrew 1970.

⁴³⁹ Comsa 1973· Nikolov 1988· Seferiadès 1995.

⁴⁴⁰ Comsa 1973.

⁴⁴¹ Seferiadès 1995.

⁴⁴² Prendi 1976· Korkuti 1995.

είναι δύο λίθινες χάντρες, η μία από τον Πρόδρομο (Πίν. 16:470), η άλλη από το Μουσείο Αλμυρού (Πίν. 13:512), η πρώτη από υπόλευκη πέτρα καλής ποιότητας, η δεύτερη από γκρίζα με ραβδώσεις στην επιφάνεια που ίσως μιμείται όστρεο.

Από τις λίθινες κυλινδρικές χάντρες που προέρχονται από ανασκαφές στη Θεσσαλία, τρεις έχουν βρεθεί στο Διμήνι ανάμεσα σε εκατονιάδες μικρές (αριθ. καταλ. 467-468, 471), δύο στον Πρόδρομο (αριθ. καταλ. 470, 495), μία στο Σέσκλο (αριθ. καταλ. 549) και μία στη Θεόπετρα (αριθ. καταλ. 568). Και από το Αχίλλειο αναφέρονται επίσης⁴⁴³. Άλλες δύο λίθινες κυλινδρικές βρέθηκαν κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1998 και 1999 στη Θεόπετρα.

Η κατηγορία αυτή εμπλουτίζεται με δεκαεπτά ακόμη χάντρες από τις ιδιωτικές συλλογές, από τις οποίες οι περισσότερες (11) είναι λίθινες και οι υπόλοιπες από όστρεο. Είναι όλες εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής, ενώ σε μια από τις μικρότερες (Πίν. 13:499), που είναι κατασκευασμένη από σπάνια πράσινη πέτρα, υπάρχει κοκκιδωτή διακόσμηση με εμπίεστη λευκή ύλη, μια τεχνική που μας είναι γνωστή και από την κεραμική της Τελικής Νεολιθικής (Ραχμάνι, Πευκάκια, Πετρομαγούλα κ.α.).

Οι διαστάσεις των χαντρών αυτών ποικίλλουν από 1 έως 3,7 εκ. μήκος και 0,7-1,7 εκ. διάμετρο. Αυτού του τύπου και του μεγέθους οι χάντρες είναι πιθανό να έμπαιναν στο μέσον ενός περιδεραϊού ανάμεσα σε πολλές μικρότερες ή και μόνες τους για να αναδεικνύονται καλύτερα.

4) Σε μια μικρότερη κατηγορία χαντρών έχει χρησιμοποιηθεί ως πρώτη ύλη οστό. Τρεις οστέινες έχουμε από ανασκαφές, όλες κυλινδρικού σχήματος: η μία προέρχεται από τον Πρόδρομο (Πίν. 16:489), η άλλη από την Άργισσα (Πίν. 13:490) και η τρίτη από το Διμήνι (Πίν. 13:419). Όλες είναι κατασκευασμένες από μακρά οστά ζώων (πιθανότατα αιγοπροβάτων) και διατηρούν το φυσικό κυλινδρικό σχήμα των οστών: έχει αφαιρεθεί και λειανθεί το σπογγώδες του εσωτερικού τους, ώστε το πέρασμα του σχοινιού να είναι ευκολότερο. Η εξωτερική τους επιφάνεια λειάνθηκε πολύ καλά. Στη δεύτερη μάλιστα έγινε ακόμη πιο περίτεχνη επεξεργασία: διακοσμήθηκε εξωτερικά με δύο εγκάρσιες αυλακώσεις που τη χωρίζουν σε τρία ίσα μέρη. Στην τρίτη περίπτωση, το οστό έμεινε στη φυσική του κατάσταση, χωρίς καν να διαπλατυνθεί ο εσωτερικός του αυλός· αιχλώς κόπηκαν τα άκρα του.

Οι οστέινες χάντρες των ιδιωτικών συλλογών επίσης δεν ξεπερνούν τις πέντε. Είναι σε διάφορα σχήματα (αμφικωνική, δακτυλίσχημη, πεπιεσμένη σφαίρα) και περισσότερο επεξεργασμένες από εκείνες των ανασκαφών (Πίν. 13:414-417 και 43:414-418). Σχεδόν σε όλες η επιφάνεια είναι κυρτή και μόνο σε μία είναι επίπεδη. Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 1,2 έως 1,9 εκ. και το πάχος τους από 0,4 μέχρι 1,2 εκ.

Τέτοιου τύπου οστέινες χάντρες δεν μας είναι γνωστές από ανασκαφές της Θεσσαλίας. Αναφέρονται όμως λίγες οστέινες από την αρχαιότερη και μέση νεολιθική επίχωση στα Σέρβια⁴⁴⁴. Το οστό, αν και είναι υλικό που δουλεύεται εύκολα, δεν φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως για χάντρες στον ελλαδικό χώρο, ίσως γιατί ήταν προγραμματισμένο στο πλαίσιο της εκμετάλλευσης των υλικών να χρησιμοποιείται κυρίως για λεπτά εργαλεία (οπίες, βελόνες), ενώ και η μειωμένη αντοχή του σε σύγκριση με την πέτρα και το όστρεο ίσως συνέβαλε ώστε να μην προτιμάται για την κατασκευή χαντρών.

⁴⁴³ Gimbutas κ.ά. 1989, εικ. 8.2 (1, 2, 5).

⁴⁴⁴ Ridley - Wardle 1979, 195, 212.

5) Οι χάντρες κατασκευασμένες από πηλό είναι σπανιότερες. Κρίνοντας από το υλικό ανασκαφών της Θεσσαλίας μπορούμε να πούμε ότι πήλινες χάντρες έχουμε μόνον από οικισμούς της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής (Σέσκλο, Πρόδρομος, Αχίλλειο), ενώ το υλικό αυτό δεν φαίνεται να χρησιμοποιείται για χάντρες κατά τη Νεότερη Νεολιθική, κατά την οποία έχουμε πολύ μεγαλύτερη παραγωγή χαντρών από διάφορες πέτρες και κυρίως από όστρεα.

Έξι πήλινες χάντρες προέρχονται από το Σέσκλο (Πίν. 15:546, 547, 550-553) και τρεις από τον Πρόδρομο (Πίν. 16:505-507). Του Σέσκλου είναι σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας (μία είναι αμφικωνική και άλλη μία σφαιρική) με κυρτές επιφάνειες και διάμετρο που κυμαίνεται από 1,4 έως 2,6 εκ. και πάχος από 1,3 έως 1,5 εκ. Του Προδρόμου είναι όλες αμφικωνικές, τρυπημένες κατά μήκος του μεγάλου άξονά τους. Πήλινες χάντρες αναφέρονται και από την αρχαιότερη και μέση νεολιθική επίχωση στα Σέρβια⁴⁴⁵.

Οι πήλινες χάντρες των ιδιωτικών συλλογών (Πίν. 15:501-504, 517) θα πρέπει επίσης να υποθέσουμε ότι προέρχονται από οικισμούς της Πρώτης Νεολιθικής περιόδου, αφού το υλικό αυτό παύει, όπως φαίνεται, να χρησιμοποιείται στις νεότερες φάσεις για την κατασκευή χαντρών. Παρ' ότι ο πηλός δεν είχε ευρεία χρήση στην κατασκευή κοσμημάτων, παρείχε, ωστόσο, λόγω της πλαστικότητάς του δυνατότητες στον τεχνίτη για νέες φόρμες. Έτσι, σχεδόν καθεμιά πήλινη χάντρα έχει το δικό της σχήμα. Καμιά φορά διακοσμείται κιόλας, όπως στην περίπτωση του Πίν. 13:516, όπου εγχάρακτες γραμμές κατά μήκος του αντικειμένου τονίζουν το σχήμα του, ενώ χωρίς αυτές σίγουρα το αισθητικό αποτέλεσμα θα υπολειπόταν κατά πολύ. Χάντρες του τύπου Π του πίνακα II απαντούν μόνον από πηλό και μόνο στην ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, οπότε ίσως πρόκειται για ποικιλία με ιδιάζοντα τοπικό χαρακτήρα (Πίν. 15:501-503 και 43:501-503). Το σχήμα τους ασφαλώς προέκυψε από τη συμπίεση άψητης σφαιρικής μάζας πηλού ανάμεσα στο δείκτη και τον αντίχειρα.

Τέλος, οι τύποι ΙΙΙ και ΧΙ του πίνακα ΙΙ είναι κατά πολύ σπανιότεροι από τους προηγούμενους και τους έχουμε ήδη εντάξει σύμφωνα με τα υπόλοιπα γνωρίσματά τους σε κάποια από τις άλλες κατηγορίες, ενώ ο τύπος V έχει ενταχθεί στις κυλινδρικές χάντρες αποτελώντας επίσης σπάνια περίπτωση.

Όπως προκύπτει από το υλικό των διαφόρων τύπων χαντρών που παρουσιάσαμε, ένα μεγάλο ποσοστό είναι κατασκευασμένες από όστρεα. Στο Διμήνι, απ' όπου προέρχονται και οι περισσότερες χάντρες, οι κυλινδρικές είναι από τη δεξιά θύρα του οστρέου *Spondylus* g., που καλύπτει το μισό περίπου του συνόλου των αντικειμένων από όστρεο (500 περίπου), και ακολουθεί το είδος *Cerastoderma* ed. (ποσοστό 42,1%), ενώ από τα δώδεκα είδη οστρέων που χρησιμοποιήθηκαν συνολικά για την κατασκευή μικρών αντικειμένων, τα υπόλοιπα αντιπροσωπεύονται με πολύ μικρότερο ποσοστό. Το 60% των αντικειμένων από *Spondylus* g. ήταν κατεργασμένα, ενώ τα *Cerastoderma* ed. που ακολουθούν (και από τα οποία επίσης γίνονταν οι μικρές κυκλικού σχήματος χάντρες κυρίως) χρησιμοποιήθηκαν σε πολύ μικρότερο ποσοστό για κατασκευές. Τα υπόλοιπα είδη δεν ξεπερνούν το 4-7%⁴⁴⁶.

⁴⁴⁵ Ridley - Wardle 1979, 195, 212.

⁴⁴⁶ Tsuneki 1989, 5, εικ. 4.

Οι περισσότερες από τις κυλινδρικές χάντρες στο Διμήνι (όπως και τα «κουμπιά») βρέθηκαν στη θέση οικοτεχνικής δραστηριότητας Γ⁴⁴⁷ και ο Tsuneki⁴⁴⁸ θεωρεί ότι εκεί ήταν ο χώρος όπου κατασκευάζονταν (ανάλογα για τα βραχιόλια ως χώρο κατασκευής τους θεωρεί την οικία Ν), ενώ ο Halstead⁴⁴⁹ πιστεύει ότι αυτή η συγκέντρωση αντιπροσωπεύει περιόδους πολλών δεκαετιών μετά την κατασκευή τους, αφού σημάδια ξαφνικής εγκατάλειψης του οικισμού δεν υπάρχουν. Αντίθετα δε από τον Tsuneki, ο Halstead βρίσκει ότι υπάρχει μεγαλύτερη διασπορά και των χαντρών/«κουμπιών» και των βραχιολιών, αν και οι προαναφερθείσες δύο θέσεις έχουν πάντα τη μεγαλύτερη συγκέντρωση τέτοιων αντικειμένων⁴⁵⁰.

Είναι πολύ πιθανό ότι το Διμήνι μπορούσε να είναι κέντρο παραγωγής «πολύτιμων» αντικειμένων κυρίως από το όστρεο *Spondylus* g., όπως είναι πιθανό επίσης να προμήθευε τους οικισμούς του εσωτερικού της Θεσσαλίας με έτοιμα τέτοια αντικείμενα καθώς και με πρώτη ύλη από το ίδιο όστρεο, το οποίο θα συλλεγόταν στις πολύ κοντινές παραλίες. Κάτι τέτοιο συνάγεται, όπως αναφέρθηκε ήδη, από τις μάλλον αδρά επεξεργασμένες και «χοντρές» χάντρες του σπηλαίου Θεόπειρας.

Σύμφωνα με τα ως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα, η παρουσία κατεργασμένων οστρέων με τη μορφή χαντρών αλλά και άλλων κοσμημάτων είναι πολύ σημαντική αριθμητικά στην Κεντρική και τη Βόρεια Ελλάδα (Διμήνι, Ντικιλί Τας, Σιπαγροί), ενώ σχεδόν σπανίζει στη Νότια (σπηλαίο του Κίτσου Αιτικής, Κωρύκιο Άντρο Φωκίδας, Σάλιαγκος στην Αντίπαρο). Η σύγκριση αυτή οδήγησε στην άποψη ότι στην πρώτη περίπτωση τα όστρεα αποτελούσαν αντικείμενο εμπορίου και συσσώρευσης πλούτου⁴⁵¹ ενώ στη δεύτερη είδος διατροφικό μόνον.

Ωστόσο, όπως είπαμε ήδη, από την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο του σπηλαίου Φράγχθι (στο εσωτερικό και στην παραλία) συγκεντρώθηκε ένας ικανός αριθμός χαντρών από όστρεο (περίπου 600 σε διάφορα στάδια κατεργασίας), από τις οποίες μόνον 23 ήταν τελειωμένες⁴⁵². Η παρουσία πολλών μη τελειωμένων χαντρών δείχνει ότι γινόταν εκεί συστηματική παραγωγή, πιθανόν με σκοπό την εξαγωγή τους σε άλλους οικισμούς⁴⁵³. Διαφορετικά, σύμφωνα με τον αριθμό των ημικατεργασμένων, θα περίμενε κανείς πολύ περισσότερες τελειωμένες χάντρες. Η απουσία βέβαια τέτοιων χαντρών από οικισμούς της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην Κεντρική και τη Βόρεια Ελλάδα ίσως υπαινίσσεται περιορισμένη διακίνηση από το Φράγχθι μέσα σε στενότερα γεωγραφικά όρια.

Μια ξεχωριστή ομάδα κοσμημάτων, που για λόγους οικονομίας εντάσσουμε στις χάντρες, είναι επτά λίθινα αντικείμενα (Π ί ν. 16:571-573, 576-578 και 42:573), τρία κυκλικού σχήματος και τρία τετράπλευρου, που κοινό γνώρισμά τους είναι ο χαρακτηριστικός τρόπος διάτρησης: τα κυκλικού σχήματος έχουν τρυπηθεί καιά τη διάμετρο και τα τετράπλευρα κατά το μεγάλο άξονα. Άλλο κοινό γνώρισμα των περισσότερων είναι ότι προέρχονται από την περιοχή του Αλμυρού και μόνον ένα από το Σέσκλο (Π ί ν. 16:572), όπου βρέθηκε σε

⁴⁴⁷ Χουρμουζιάδης 1979.

⁴⁴⁸ Tsuneki 1989, 13.

⁴⁴⁹ Halstead 1993, 606.

⁴⁵⁰ Halstead 1993, πίνακας 1.

⁴⁵¹ Renfrew 1973· Tsuneki 1989· Perlès 1992.

⁴⁵² Miller 1996, 20.

⁴⁵³ Miller 1996, 21.

ανώτατο στρώμα, καθώς και ένα από την ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου (Πίν. 16:573 και 42:573). Όλα είναι εξαιρετικής ποιότητας, πολύ προσεγμένης κατασκευής και άριστα διατηρημένα. Στα δύο από τα τρία κυκλικού σχήματος υπάρχει και εγχάρακτη διακόσμηση στην «καλή» επιφάνεια. Από τα τελευταία, το ένα (Πίν. 16:571) προέρχεται από το Μουσείο Αλμυρού και είναι κατασκευασμένο από ημιδιάφανο χαλαζία. Είναι φακοειδές με πεπιεσμένες τις άκρες της περιφέρειας. Έχει διάμετρο 1,8 και πάχος 1 εκ.

Το άλλο (από το Σέσκλο) είναι κατασκευασμένο από γκρίζα πέτρα και έχει επίπεδες επιφάνειες, στη μία από τις οποίες έχουν λαξευτεί τέσσερις αβαθείς ελλειψοειδούς σχήματος κοιλότητες που σχηματίζουν σταυρό (Πίν. 16:572). Έχει διάμετρο 1,5 εκ.

Το τρίτο, που είναι και το πιο εντυπωσιακό (Πίν. 16:573), είναι κατασκευασμένο από μαύρη πέτρα και έχει τομή αιελοῦς κώνου (τύπος XII χανιρών, πίνακας II), η διάμετρος είναι 2,2 εκ. και το πάχος του 0,8 εκ. Η επίπεδη επιφάνειά του κοσμεύεται με εγχάρακτο κύκλο περίπου στο κέντρο, ακτινωτά γύρω του υπάρχουν εγχάρακτες γραμμές και εμπιέστες στιγμές κοντά στα άκρα ή ανάμεσα στις γραμμές καθώς και στο κέντρο του κύκλου. Η παράσταση αυτή θα μπορούσε άριστα να δείχνει ένα δένδρο με καρπούς σε κάτοψη.

Χαρακτηριστικά ανθρώπινου προσώπου πιστεύω ότι δηλώνονται στο κόσμημα του Πίνακα 1:6 από το Μουσείο Αλμυρού (γι' αυτό και έχει ενταχθεί στην ομάδα Α), που φέρει επίσης διαμπερή οπή κατά τη διάμετρό του. Είναι κωνικής τομής, από πράσινη πέτρα. Στην επίπεδη επιφάνειά του με δύο αβαθή κυκλικά κοιλώματα πιστεύω ότι δηλώνονται μάτια, ενώ με άλλες εγχάρακτες γραμμές αποδίδονται πιθανότατα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του προσώπου.

Τα τετράπλευρα κοσμήματα αυτής της υποομάδας προέρχονται όλα από το Μουσείο Αλμυρού. Τα δύο έχουν σχεδόν τετράγωνο σχήμα (1,4×1,5 και 1,9×2,1 εκ.), ενώ το τρίτο ορθογώνιο (2,8×2,1 εκ.). Για την κατασκευή των δύο πρώτων επιλέχθηκαν πρασινωπές πέτρες. Το ένα (Πίν. 16:578) έχει επιφάνειες επίπεδες, αλλά στρογγυλεμένες γωνίες και ακμές. Στο άλλο (Πίν. 16:577) οι γωνίες και οι ακμές είναι οξείες. Στο πρώτο υπάρχει διαμπερές άνοιγμα κατά το μεγαλύτερο άξονά του, ενώ στο δεύτερο άρχισε η διάνοιξη οπών στο μέσον των δύο στενών πλευρών, αλλά δεν ολοκληρώθηκε η σύνδεση των οπών. Το ορθογώνιο (Πίν. 16:576) είναι από γκρίζα πέτρα και έχει επιφάνειες επίπεδες, καλά λειασμένες, και ελαφρώς στρογγυλεμένες γωνίες και ακμές. Η μία από τις μεγάλες επιφάνειές του χωρίζεται με αβαθή εγχάραξη σε δύο ίσα μέρη. Είναι τρυπημένο διαμπερώς στο μέσον του πλάτους του κατά το μεγαλύτερο άξονά του.

Ένα ακόμη παρόμοιο κόσμημα από στεατίτη δημοσιεύουν οι Wace και Thompson⁴⁵⁴, προερχόμενο από την ανασκαφή στα Ζερέλια, επίσης κοντά στον Αλμυρό. Είναι κυκλικού σχήματος, αμφίκυρτης τομής και στη μια του επιφάνεια σχηματίζεται σταυρός με τέσσερις εμπιέστες στιγμές και μια μικρότερη στο κέντρο. Το όλο σχήμα περιβάλλεται από εγχάρακτη γραμμή, ενώ ακτινωτά γύρω από αυτή υπάρχουν γραμμικές εγχαράξεις. Οι ανασκαφείς⁴⁵⁵ συγκρίνουν τη χάντρα αυτή με ανάλογα ευρήματα από τη Μήλο όπου βρέθηκαν μαζί με τα χαρακτηριστικά μαρμαρίνα κυκλαδικά ειδώλια, οπότε τοποθετούν και το εύρη-

⁴⁵⁴ Wace - Thompson 1912, 165, εικ. 112a.

⁴⁵⁵ Wace - Thompson 1912.

μα των Ζερελίων στην ίδια περίοδο, καθώς βρέθηκε επιφανειακά στην πλαγιά της μαγούλας και η στρωματογραφική του τοποθέτηση είναι αβέβαιη. Ωστόσο, η παρουσία χαντρών τέτοιου τύπου ακόμη και στο Σέσκλο μπορεί να τοποθετήσει το εύρημα αυτό στη Νεολιθική εποχή και κάθε ομοιότητα με τα κυκλαδικά της Μήλου φαίνεται να είναι τυχαία.

Τρεις παρόμοιες χάντρες βρέθηκαν επίσης στο Ραχμάνι⁴⁵⁶, σε τάφο βόρεια της οικίας Q, που χρονολογείται στη Μυκηναϊκή εποχή. Δεν αποκλείεται όμως να ήταν σε δεύτερη χρήση εκεί.

Στην ομάδα αυτή θα εντάξουμε με επιφύλαξη και τα δύο πήλινα φακοειδή αντικείμενα του Πίνακα 16:574, 575. Θα μπορούσε κανείς λόγω του μεγέθους τους να τα εντάξει και στις «πόρπες», ο τρόπος όμως που είναι τρυπημένα δεν φαίνεται να βοηθούσε στο σφίξιμο της ζώνης. Δεν μπορεί όμως και να αποκλειστεί μια τέτοια πιθανότητα. Προέρχονται από τις ιδιωτικές συλλογές Στ. Παπανικολάου και Κ. Χουλιάρα.

Ο χαρακτηριστικός τρόπος με τον οποίο είναι τρυπημένα όλα τα παραπάνω κοσμήματα δίνει πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο φοριόνταν: περασμένα με δέσμα ή σχοινί από τον άξονα κρέμονταν στο λαιμό για να είναι ευδιάκριτα. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη πρόσθετης διακόσμησης σε αρκετά από αυτά.

ΙΑ. Διάφορα

Σε αυτή την ομάδα εντάσσουμε όσα κοσμήματα δεν μπορούν να ενταχθούν σε όλες τις άλλες, κυρίως γιατί τα σχήματά τους δεν επιτρέπουν να τους αποδώσουμε κάποιο συγκεκριμένο χαρακτηρισμό, π.χ. ότι αποδίδουν κάποια φυσικά πρότυπα ή ότι είναι χάντρες, βραχιόλια κ.λπ. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα από πέτρες, αλλά υπάρχουν και πήλινα και οστέινα και από όστρεα, θαλασσινά κυρίως. Συνήθως έχουν μία οπή για ανάρτηση, αλλά υπάρχουν και με δύο ή και περισσότερες (Πίν. 17-25 και 45-48). Γενικά φαίνεται ότι για την κατασκευή τους επιλέγονταν πέτρες με φυσικά λεία επιφάνεια. Έτσι το κόσμημα δουλευόταν πιο εύκολα και το αποτέλεσμα ήταν ικανοποιητικό χωρίς πολλές επεμβάσεις. Σε αυτή την ομάδα τα σχήματα είναι κατά κανόνα γεωμετρικά: κυκλικά, ελλειψοειδή, τετραγωνισμένα ή τριγωνικά, ακόμη και ρόμβοι. Συνήθως έχει διατηρηθεί το φυσικό σχήμα της πέτρας και έχουν απλώς λαξευτεί λίγο οι άκρες. Και δεν είναι λίγες οι φορές που και η οπή είναι φυσική, φαγωμένη από τη μακροχρόνια επαφή της πέτρας με το νερό στα ποτάμια και τις θάλασσες. Τότε ίσως χρειαζόταν μόνο μια μικρή διαπλάτυνση του φυσικού ανοίγματος και το κόσμημα ήταν έτοιμο. Μια τέτοια οπή είναι εύκολο να τη διακρίνει κανείς από μια τεχνητή, γιατί στην τελευταία υπάρχουν έντονα ίχνη από τη διαδικασία διάνοιξης της, πράγμα που δεν συμβαίνει στις φυσικές. Στον Πίνακα 17:586-590 βλέπουμε κοσμήματα με φυσικές οπές, κυρίως από το Μουσείο Αλμυρού. Υπάρχουν όμως σε αυτή την ομάδα και λίγα πιο περίτεχνα (Πίν. 46).

Στο σύνολό της αυτή η ομάδα είναι μετά τις χάντρες η πολυπληθέστερη. Θα έλεγα μάλιστα, επειδή οι χάντρες παρουσιάζουν λίγο-πολύ ομοιομορφία σχημάτων, ότι αυτή απο-

⁴⁵⁶ Wace - Thompson 1912, 40, εικ. 26j-l.

τελεί ουσιαστικά την ομάδα με τη μεγαλύτερη ποικιλία. Συγκεντρώθηκαν συνολικά από τη Θεσσαλία 138 τέτοια κοσμήματα (εννοείται ότι με τις νέες ανασκαφές ο αριθμός τους συνεχώς αυξάνει, όπως επίσης και αυτός από τις συλλογές), από τα οποία τα 63 προέρχονται από ανασκαφές και τα 75 από ιδιωτικές συλλογές (βλ. παρακάτω κατάλογο). Τα κοσμήματα αυτού του τύπου έχουν τη μεγαλύτερη αντιπροσώπευση στις ιδιωτικές συλλογές. Από τα 138 τα 98 φέρουν μία οπή ανάρτησης, τα 37 δύο και μόνο τρία, από τα οποία το ένα είναι αμφίβολο, έχουν τρεις. Από τις συλλογές των μουσείων, 31 έχουν μία οπή και 4 δύο, ενώ από τις ιδιωτικές συλλογές 45 έχουν μία οπή, 15 έχουν δύο και ένα έχει τρεις. Όπως αναφέρθηκε ήδη, στη συντριπτική τους πλειονότητα είναι λίθινα. Όλα τα άλλα υλικά (πηλός, οστό, όστρεο) αντιπροσωπεύονται με πολύ λιγότερα δείγματα (πίνακας ΙΙΙ) και μόνο σε όσα κοσμήματα με δύο οπές προέρχονται από μουσεία η αναλογία των διαφόρων υλικών δεν παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις (οι αριθμοί όμως εδώ είναι όλοι χαμηλοί, ώστε δεν γνωρίζουμε αν σε μεγαλύτερο δείγμα θα διατηρούνταν αυτή η αναλογία). Επίσης, τα κοσμήματα με τρεις οπές αντιπροσωπεύονται μόνο με ένα λίθινο, ένα οσιέινο και ένα οστρέινο, το δείγμα όμως είναι επίσης πολύ μικρό για να προβεί κανείς σε στατιστικές παρατηρήσεις.

Εξετάζοντας τα σχήματα των λίθινων διαπιστώνουμε ότι ένα μεγάλο μέρος από αυτά είναι βότσαλα στη φυσική τους μορφή χωρίς καμία ουσιαστική επέμβαση πλην της διάνοιξης της οπής. Από τα 31 λίθινα με μία οπή που προέρχονται από ανασκαφές τα 19 είναι χωρίς επεξεργασία, ενώ από τα 45 των συλλογών μόνο τα 15 είναι χωρίς επεξεργασία, και διπλάσιος αριθμός έχει σαφή ίχνη επεξεργασίας. Η διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στα αντικείμενα που προέρχονται από ανασκαφές και σε εκείνα των ιδιωτικών συλλογών αν δεν είναι τυχαία, θα πρέπει να αποδοθεί στην επιλεκτικότητα των συλλεκτών. Όταν λέμε χωρίς επεξεργασία, εννοούμε ότι διατηρείται το βασικό σχήμα του βότσαλου, δεν αποκλείουμε όμως κάποια προσπάθεια λείανσης και επιπέδωσης της επιφάνειας, που όμως δεν αλλοιώνει στα βασικά του στοιχεία το αρχικό σχήμα. Αντίθετα, η κατεργασία θα πρέπει να έχει επιφέρει αλλοίωση του σχήματος ή ένα εντελώς νέο σχήμα που

Πίνακας ΙΙΙ						
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΙΑ'						
Ειδικά χαρακτηριστικά	Προέλευση	Λίθινα	Πήλινα	Οστέινα	Οστρέινα	Σύνολο
Μία τρύπια	Ανασκαφές	31	3	7	5	46
	Ιδιωτ. συλλογές	45	2	–	5	52
Δύο τρύπες	Ανασκαφές	4	4	2	5	15
	Ιδιωτ. συλλογές	15	1	–	6	22
Τρεις τρύπες	Ανασκαφές	–	–	1	1	2
	Ιδιωτ. συλλογές	1	–	–	–	1
ΣΥΝΟΛΑ		96	10	10	22	138

προήλθε από την αποκοπή μικρού τμήματος από μεγάλη επιφάνεια βράχου, το οποίο διαμορφώθηκε σε νέο αντικείμενο. Αυτό συνέβαινε κατά κανόνα σε πέτρες όπως το μάρμαρο ή ο σχιστόλιθος, που από τη φύση τους έχουν μεγάλες επιφάνειες, όχι όμως σε βότσαλα. Κατά κανόνα χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους κοινά βότσαλα, ενώ υποθέτουμε ότι θα προτιμώνταν πετρώματα περιοχών κοντινών σε οικισμούς, αφού κοσμήματα από σχιστόλιθο π.χ. βρίσκονται σχεδόν αποκλειστικά σε οικισμούς της Μαγνησίας. Το μάρμαρο είχε πάντα πολύ καλά αποτελέσματα, όπου χρησιμοποιήθηκε, λόγω όμως της μεγάλης σκληρότητάς του που δυσκόλευε την επεξεργασία φαίνεται ότι δεν είχε ευρεία διάδοση. Ο στεατίτης συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πολυτιμότερα είδη πέτρας γι' αυτού του είδους (αλλά και για τα περισσότερα) τα κοσμήματα. Όσον αφορά στις διαστάσεις των λίθινων κοσμημάτων με μία όψη, που αποτελούν και την πλειονότητα αυτής της ομάδας, τα περισσότερα κυμαίνονται μεταξύ 2 και 4 εκ., ενώ υπάρχουν και ελάχιστα που φθάνουν μέχρι 5 και 8 εκ. (Πίν. 17:600 και 18:613, 637).

Από τον κανόνα των απλών σχημάτων, που συνήθως προέρχονται από βότσαλα, ξεφεύγουν τα δύο κοσμήματα του Πίνακα 19:631, 634. Έχουν παρόμοιο επίμηκες σχήμα με επίπεδες επιφάνειες, τριάπλευρη τομή, πιο λεπτό το μικρότερο, κατασκευασμένο από πράσινη πέτρα, πιο χοντρό το μεγαλύτερο από γκριζα πέτρα. Και τα δύο έχουν όψη ανάρτησης κοντά στο ένα άκρο. Το μεγάλο εκτίθεται στη νεολιθική αίθουσα του Μουσείου Βόλου και το μικρό προέρχεται από το Μουσείο Αλμυρού, ενώ και στα δύο αναγράφεται ως τόπος προέλευσης Ιτζέκ Μάρμαρα(;).

Όσον αφορά στα κοσμήματα με μία όψη από τα υπόλοιπα υλικά, στα μεν πήλινα που έχουμε στη διάθεσή μας –και σε αυτά των μουσείων και σε αυτά των ιδιωτικών συλλογών– υπάρχει επέμβαση, γιατί αυτά δημιουργήθηκαν είτε εξ αρχής σε προγραμματισμένο σχήμα, που συνήθως μιμείται τα βότσαλα (Πίν. 20:652, 653), είτε προήλθαν από ύστρακα σπασμένων αγγείων, στα οποία επίσης έγιναν προσπάθειες λείανσης των άκρων (Πίν. 20:649-651 και 46:649). Ο κάτοχος ή ο τεχνίτης του κοσμήματος αυτού, έχοντας προφανώς έντονη την αίσθηση της αρμονίας, αξιοποίησε ένα κομμάτι σπασμένου αγγείου απομονώνοντας μάλιστα ένα διακοσμητικό μοτίβο που από μόνο του δίνει μια ολοκληρωμένη παράσταση. Για το σκοπό αυτό λείανε ίσως λίγο τα σπασμένα άκρα, όπως το ζωγραφισμένο με κόκκινη βαφή αστέρι –που στη συνολική ζωγραφική επιφάνεια δεν θα έδινε ίσως την εντύπωση αστεριού, αλλά ενός συνόλου τεμνόμενων μεταξύ τους κόκκινων γραμμών– ήρθε στο σημείο που ήθελε. Κοντά στην περιφέρεια υπάρχει διαμπερής όψη, μισοσπασμένη, που φαίνεται ότι έγινε μετά το ψήσιμο του αγγείου και δεν προϋπήρχε εκεί για λόγους λειτουργικούς. Τα μόνα δύο πήλινα κοσμήματα με μία όψη που πλάστηκαν εξ αρχής στο σχήμα που βλέπουμε προέρχονται το ένα από τη Μαγούλα Καραμουρλάρ (Πίν. 20:653) και το άλλο από την ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, χωρίς να έχει δηλωθεί η προέλευσή του (Πίν. 20:652).

Στα οσείνα με μία όψη θα πρέπει να εντάξουμε κατ' αρχάς τα δύο δόντια ελαφιού (Πίν. 22:671, 672 και 47:671, 672) από στρώματα Ανώτερης Παλαιολιθικής του σηπλαιού Θεόπετρας Καλαμπάκας⁴⁵⁷. Είναι τα παλαιότερα κοσμήματα που βρέθηκαν ποτέ ως

⁴⁵⁷ Κουαρίωση 1996, εκ. 6· Kyparissi 1999α.

τώρα στη Θεσσαλία, διάτρητα με μία οπή το καθένα για ανάρτηση. Είναι επίσης οι παλαιότερες οπές σε σκληρό υλικό που γνωρίζουμε από τη Θεσσαλία (ο τρόπος διάνοιξης τους αναπτύσσεται στο κεφάλαιο «Υλικά και τεχνικές κατασκευής των κοσμημάτων» και διαφέρει ριζικά από εκείνον που χρησιμοποιήθηκε κατά τη Νεολιθική εποχή). Παρόμοια διάτρητα δόντια βρέθηκαν στις παλαιολιθικές θέσεις Ασπροχάλικο και Καστρίτσα της Ηπείρου⁴⁵⁸, ενώ τα δύο δόντια που βρέθηκαν από τον Τσοούνια στο Σέσκλο⁴⁵⁹ προέρχονται από λύκο και χοίρο κατά τον ίδιο, έχουν όμως τρυπηθεί με πιο σύγχρονες μεθόδους απ' ό,τι τα παλαιολιθικά της Θεόπετρας. Ανάλογα ευρήματα προέρχονται από το Νικιλί Τας⁴⁶⁰, ενώ στην Ευρώπη εμφανίζονται ήδη στην Ωρινιάκεια περίοδο (περίπου 35.000 χρόνια πριν από σήμερα)⁴⁶¹ και είναι κοινά και κατά την Παλαιολιθική και κατά τη Νεολιθική εποχή⁴⁶².

Εκτός από τα προαναφερθέντα δόντια, πέντε ακόμη οστέινα κοσμήματα ανήκουν εδώ: το ένα διαμορφώθηκε σε συγκεκριμένο σχήμα (Π ίν. 22:668)⁴⁶³, ενώ τέσσερα ακόμη προήλθαν από μερική διαμόρφωση ενός πλευρού (Π ίν. 22:660 από τη Σουφλί Μαγούλα), ενός δοντιού αγριόχοιρου (Π ίν. 22:661 από τη συλλογή Στ. Παπανικολάου), ενός σπονδύλου ζώου (Π ίν. 22:659 από το Μουσείο Αλμυρού) και μιας κεφαλής μακρού οστού μεγάλου ζώου (Π ίν. 22:658 από τα Ζερέλια). Και στα τέσσερα αυτά φυσικά στοιχεία διατηρήθηκε το βασικό σχήμα ώστε είναι αναγνωρίσιμο τώρα, αλλά έγιναν μικρές επεμβάσεις που τα διαφοροποίησαν κάπως αυτό. Σε αυτή την κατηγορία αξίζει να εντάξουμε, κατ' εξαίρεσιν ίσως, και μία οστέινη βελόνα (Π ίν. 22:669), εξαιρετικά λεπτής και επιμελημένης κατασκευής με διακοσμημένη κεφαλή. Το αιχμηρό άκρο της είναι σπασμένο. Πρόκειται για πραγματική βελόνα (γι' αυτό δημοσιεύεται και από τη Μουνδρέα⁴⁶⁴), στην οποία όμως διακρίνει κανείς μια πρόσθετη αισθητική διάθεση του κατόχου/τεχνίτη της, και δικαιούμαστε, νομίζω, να τη θεωρήσουμε μια βελόνα-κόσμημα. Τέτοιες οστέινες διακοσμημένες βελόνες είναι γνωστές και από την Αλβανία⁴⁶⁵, τη Βάρνα⁴⁶⁶, από το Hacilar⁴⁶⁷, τη νότια Γαλλία⁴⁶⁸ και πιθανότατα και από άλλες περιοχές, πάντα βέβαια σε περιορισμένο αριθμό.

Όσα κοσμήματα είναι φτιαγμένα από όστρεα θαλασσινά έχουν πάντα σημαντική επεξεργασία ως προς το σχήμα, ακόμη κι αν είναι αναγνωρίσιμος ο φυσικός τους τύπος. (Σε αυτή την ομάδα δεν συμπεριλάβαμε τα όστρεα στα οποία διατηρήθηκε στο ακέραιο το φυσικό τους σχήμα και έγινε μόνον οπή για ανάρτηση. Αυτά θα τα δούμε χωριστά στη συνέχεια.)

Σχεδόν όλα τα κοσμήματα με μία οπή (Π ίν. 21:719, 654-657 και 46:655, 656) που είναι

⁴⁵⁸ Bailey κ.ά. 1983, 30, πίνακας 7· Adam - Kotjabopoulou 1997.

⁴⁵⁹ Τσοούνιας 1908, πίν. 46:12, 13.

⁴⁶⁰ Karali 1992, 161, πίν. 207a.

⁴⁶¹ Kozłowski 1992, 37-39, εικ. 21-22, 24-25· Hahn 1972.

⁴⁶² Barge 1982.

⁴⁶³ Gimbutas κ.ά. 1989, 253, εικ. 8, 5 (3).

⁴⁶⁴ Moundrea 1981, πίν. 28.5.

⁴⁶⁵ Korkuti 1995, 208, πίν. LXXIII.1.

⁴⁶⁶ Nikolov 1988, 214-216, εικ. 141-143, 145.

⁴⁶⁷ Mellaart 1970, II, εικ. 184.

⁴⁶⁸ Barge 1982, εικ. 18, 46, 48 κ.α.

κατασκευασμένα από όστρεα φαίνεται να έχουν γίνει από *Spondylus g.* και μάλιστα τα μεγαλύτερα από τη χοντρή (δεξιά) θύρα του. Έχουμε αναφέρει ήδη ότι σύμφωνα με τον Tsuneki⁴⁶⁹ η αριστερή, που ήταν λεπτότερη, χρησιμοποιήθηκε κυρίως για την κατασκευή βραχιολιών. Εκτός από τα επεξεργασμένα που απέκτησαν νέα σχήματα, υπάρχουν και απλούστερα, στα οποία έγινε περιορισμένη εργασία στα άκρα μόνο της περιφέρειας, λειάνθηκε επίσης η επιφάνεια από τα αγκάθια και ανοίχθηκαν μία ή δύο οπές για να αναρτηθεί (Πίν. 47:708). Κοσμήματα από όστρεο, αν και προέρχονται από παραθαλάσσιους οικισμούς, βρίσκει κανείς σε περιορισμένο αριθμό σε όλη τη Θεσσαλία, ακόμη και στους πιο απομακρυσμένους από τη θάλασσα οικισμούς (Θεόπετρα, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, Πίν. 21:670 και 24:710, 704, 705, 693 αντίστοιχα) της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου, οπότε κυκλοφορούσαν με ανταλλαγές παντού.

Τα κοσμήματα με δύο οπές παρουσιάζουν όχι απλώς μεγαλύτερη, αλλά εντυπωσιακή ομοιομορφία σχημάτων: είναι περίπου κυκλικού ή ελλειψοειδούς σχήματος με ένα ζευγάρι οπών κοντά στην περιφέρεια. Από σύνολο 37 κοσμημάτων τα 30 έχουν σχεδόν κυκλικά σχήματα. Αυτού του τύπου τα κοσμήματα είναι κατασκευασμένα από όλα τα υλικά πλην του οστού· επικρατούν τα λίθινα, ενώ ακολουθούν τα οστρέινα και τα πήλινα (15 λίθινα, 11 οστρέινα, 4 πήλινα). Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι και εδώ τα πήλινα που πλάστηκαν εξ αρχής στο σημερινό τους σχήμα (όχι τα όστρακα) προέρχονται από ανασκαφές της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου, στο Σέσκλο, τον Πρόδρομο (Πίν. 25:688, 702) και το Αχίλλειο⁴⁷⁰, ενώ ένα ακόμη πήλινο προέρχεται από όστρακο αγγείου, είναι τραπεζιόσχημο (Πίν. 25:703) και βρέθηκε επίσης στο Σέσκλο. Τα αντίστοιχα λίθινα έχουν συνήθως πολύ απλά σχήματα, κατά κανόνα κυκλικά, όπως αναφέρθηκε ήδη (Πίν. 23 και 47:676, 677, 680, 692, 711), ενώ τρία έχουν τετράπλευρα σχήματα (Πίν. 47:683, 684) και ένα ακόμη ήταν μάλλον τριγωνικό και έχει οπάσει. Σε όσα όμως είναι από όστρεα, συχνά ο τεχνίτης τους αξιοποίησε και τα φυσικά χαρακτηριστικά του υλικού, όπως σε αυτό του Πίν. α 24:689: ακτινωτά γύρω από το πιο συμπαγές τμήμα της επιφάνειας του οστρέου διακρίνονται οι φυσικές ραβδώσεις του, που εδώ χρησιμοποιήθηκαν και ως διακοσμητικό στοιχείο. Από τα δύο οστρέινα, το ένα από το Αχίλλειο είναι κατασκευασμένο από πλευρό ζώου, έχει σχήμα τετράπλευρο με δύο οπές σε ίσες αποστάσεις από τα άκρα (μισοσπασμένο, Πίν. 25:707), ενώ το άλλο από τον Πρόδρομο είναι στην πραγματικότητα ένας σπόνδυλος μεγάλου ζώου με διευρυμένες τις δύο φυσικές του οπές για ανάρτηση (Πίν. 22:694).

Το χαρακτηριστικό κυκλικό ή ελλειψοειδές σχήμα είναι απολύτως δικαιολογημένο για τα κατασκευασμένα από όστρεο *Spondylus g.* (και όλα τα οστρέινα με δύο οπές έχουν τέτοιο σχήμα), αφού αυτό ήταν και το φυσικό σχήμα του οστρέου (Πίν. 47:708). Η συνήθης επέμβαση σε αυτά, εκτός από το ζεύγος των οπών, ήταν η λείανση των άκρων τους και η ισοπέδωση των φυσικών κοιλωμάτων και αγκαθιών της επιφάνειας του οστρέου. Φαίνεται όμως πως γενικότερα το σχήμα αυτό βόλεψε για ανάρτηση από δύο οπές, ώστε καθιερώθηκε ως τύπος σε όλα τα υλικά. Ιδιαίτερα αξιομνημόνευτο σε αυτή την κατηγορία είναι το κοιλόκυρτο κόσμημα του Πίν. α 24:709 κατασκευασμένο από όστρεο *Spondylus g.* προο-

⁴⁶⁹ Tsuneki 1987· 1989.

⁴⁷⁰ Gimbutas κ.ά. 1989, πίν. 8-3 (1) κ.α.

ρισμένο αρχικά να έχει δύο οπές κοντά στην περιφέρεια, οι οποίες όμως έσπασαν κατά τη διάνοιξή τους ή και αργότερα, επειδή ήταν πολύ κοντά στην περιφέρεια, και τότε έγινε μια νέα οπή ανάρτησης. Είναι ένα από τα πολλά παραδείγματα όπου γίνονται επiskeυές σε σπασμένα κοσμήματα προκειμένου να ξαναχρησιμοποιηθούν.

Οι διαστάσεις των κοσμημάτων αυτού του τύπου ποικίλλουν από 1,2×1,2 εκ. το μικρότερο μέχρι 6,2×7,2 εκ. το μεγαλύτερο. Τα 11 από τα 29 έχουν ύψος που κυμαίνεται από 3,1 έως 3,9 εκ. Τα υπόλοιπα που είναι μικρότερα, μοιράζονται ως προς τις διαστάσεις στην ίδια περίπου αναλογία. Κοσμήματα αυτού του τύπου είναι γνωστά και από άλλες ανασκαφές ακόμη και της Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό χώρο (τούμπα Αρχοντικού)⁴⁷¹, αλλά και στα Βαλκάνια της Νεολιθικής εποχής⁴⁷², ενώ του ορθογώνιου τύπου, που είναι σπάνια εδώ, είναι πολύ κοινά κυρίως στη Γαλλία, συνήθως οστείνα⁴⁷³ ή από όστρεα (ορθογώνια-ελλειψοειδή)⁴⁷⁴.

Τα κοσμήματα με τρεις οπές είναι ελάχιστα, όπως είπαμε, και μάλιστα το ένα (Πίν. 25:723)⁴⁷⁵ υποθέτουμε, σύμφωνα με το σωζόμενο τμήμα του, ότι είχε τρεις και όχι δύο οπές που φαίνονται τώρα, για λόγους συμμετρίας (δηλαδή μία στην ευθεία του κέντρου και δύο σε συμμετρικά μεταξύ τους σημεία εκατέρωθεν της κεντρικής οπής). Υπολογίζουμε ότι το μέγεθος του ήταν περίπου διπλάσιο από το σωζόμενο. Αν είχε μόνο τις σωζόμενες δύο οπές, ολόκληρο θα ήταν λίγο μεγαλύτερο, αλλά θα ήταν δύσκολο να σπάσει τόσο κοντά στο άκρο του, επιπλέον δε οι διακοσμητικές λοξές γραμμές στις δύο γωνίες, που συμμετρικά θα επαναλαμβάνονταν και στις απέναντι δύο, θα ήταν ήδη εμφανείς στο σωζόμενο τμήμα, αν είχε σπάσει μικρό μόνο μέρος του. Όλες οι επιφάνειές του είναι καλά επεξεργασμένες και λειασμένες, ενώ το σχήμα τονίζεται με εγχάραξη στην περιφέρεια. Η υπόλοιπη επιφάνειά του κοσμεύεται με πολλές εγχαράξεις που διασταυρώνονται μεταξύ τους χιαστί.

Το κόσμημα αυτό θα μπορούσε να συγκριθεί με οστείνο εύρημα από το σπήλαιο του Κίτσου⁴⁷⁶, που έχει επίσης ορθογώνιο σχήμα και τρεις οπές, δεν έχει όμως τα υπόλοιπα διακοσμητικά στοιχεία.

Το άλλο (Πίν. 25:722) είναι από κοινό όστρεο, στο οποίο έχει λειανθεί η περιφέρεια χωρίς να έχει αλλοιωθεί το σχήμα του. Και εδώ έχει ανοιχτεί μία οπή κοντά στο κέντρο και δύο μικρότερες σε συμμετρικά σημεία κοντά στην περιφέρεια.

Το τρίτο (Πίν. 25:724 και 48:724) είναι λίθινο, διοκoeιδές, με επίπεδες επιφάνειες και τρεις οπές διαμπερείς, μία μεγαλύτερη στο κέντρο και δύο μικρότερες σε συμμετρικά μεταξύ τους σημεία κοντά στην περιφέρεια. Το κόσμημα αυτό πιστεύω ότι συσχετίζεται άμεσα με τα «προσωπεία» (ομάδα Γ'), με τη διαφορά ότι εκείνα δεν έχουν μεσαία οπή, η οποία υποκαθίσταται από το πλαστικό μαστίδιο.

Είναι πιθανό ότι ο συνδυασμός των τριών οπών δεν είναι τυχαίος. Διότι οι τρεις οπές δύσκολα θα εξυπηρετούσαν έναν πρακτικό σκοπό και μάλιστα σε τόσο μικρά αντικείμενα. Ο

⁴⁷¹ Παπανθίμου - Παπαστερίου 1998.

⁴⁷² Todorova 1993, εικ. 223.

⁴⁷³ Barge 1982, 49, εικ. 14.

⁴⁷⁴ Taborin 1974, 343-345, εικ. 32.

⁴⁷⁵ Θεοχάρης 1973, εικ. 228 άνω.

⁴⁷⁶ Vialou 1981, 405, εικ. 277.

σχηματισμός είναι μάλλον συμβολικός και είναι δυνατόν να δηλώνονται χαρακτηριστικά προσώπου, μάτια με τις δύο μικρότερες και στόμα με τη μεγαλύτερη. Ακόμη και το γεγονός ότι η κεντρική οπή και στα τρία κοσμήματα είναι μεγαλύτερη από τις δύο άλλες είναι ενισχυτικό της άποψής μας. Παρόμοιο κόσμημα δημοσιεύεται από τα Σέρβια⁴⁷⁷, ενώ ο τύπος είναι γνωστός και από μακρινότερες ανασκαφές, π.χ. στο Hacilar⁴⁷⁸, όχι όμως συνηθισμένος.

Τα κοσμήματα αυτής της ομάδας προέρχονται από διάφορες ανασκαφές: από την ταξινόμηση του πίνακα IV προκύπτει ότι λίθινα κοσμήματα με μία ή δύο οπές έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις και καλύπτουν όλες τις περιόδους της Νεολιθικής εποχής. Τα οστέινα όμως καθώς και τα πήλινα προέρχονται μόνον από θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής (Σουφλί, Σέσκλο, Αχίλλειο, Πρόδρομος, Μαγούλα Καραμουρλάρ, Άγιος Πέτρος), ενώ τα πήλινα που προέκυψαν από όστρακα αγγείων είναι και της Νεότερης Νεολιθικής (Διμήνι) και από κάποιες θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής (Μαγούλα Καραμουρλάρ, Σέσκλο). Τέλος, όσα είναι κατασκευασμένα από επεξεργασμένα όστρεα προέρχονται μόνον από θέσεις όπου υπάρχουν επιχώσεις της Νεότερης Νεολιθικής (Διμήνι, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και Θεόπετρα), ενώ για το κόσμημα με τις τρεις οπές από το Καραμουρλάρ δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για επεξεργασμένο σχήμα: είναι απλώς ένα όστρεο με οπές.

Στην ταξινόμηση αυτή δεν συμπεριλήφθηκαν τα ανήκοντα σε ιδιωτικές συλλογές κοσμήματα, για τα οποία δεν είναι πάντα βέβαιος ο τόπος προέλευσης ούτε πολύ περισσότερο η στρωματογραφική θέση των ευρημάτων.

Στους Πίνακες 17-25 βλέπουμε όλα τα κοσμήματα αυτής της ομάδας κατανεμημένα σύμφωνα με τα υλικά από τα οποία είναι κατασκευασμένα, αλλά και σύμφωνα με τις υποομάδες που πιθανόν δημιουργούνται ανάλογα με το σχήμα τους. Τα προερχόμενα από ανασκαφές δεν παρουσιάζονται χωριστά από εκείνα των ιδιωτικών συλλογών. Επίσης στη φωτογράφιση χρησιμοποιήθηκε συχνά υλικό και από τις δύο κατηγορίες για μία εικόνα, γιατί επικράτησαν κριτήρια που έχουν σχέση με τεχνικές περισσότερο παρατηρήσεις, τις οποίες θα σχολιάσουμε στη συνέχεια.

Στον Πίνακα 45 τα περισσότερα κοσμήματα είναι κατασκευασμένα από ντόπιες πέτρες και έχουν σχήματα φυσικά. Έχουν υποστεί πολύ περιορισμένη επεξεργασία και λείανση, και αυτό μπορεί να το καταλάβει κανείς από τις λεπτές γραμμές που δημιουργήθηκαν στην επιφάνειά τους από την τριβή. Μπορεί επίσης κανείς να αντιληφθεί εύκολα ότι σε αυτά τα κοσμήματα οι οπές δεν είναι φυσικές, αλλά ανοίχτηκαν με τρόπο μηχανικό, πιο εύκολα στα αντικείμενα με αριθ. καταλ. 607-613 του Πίνακα 45 –όπου οι πέτρες είναι λεπτές –και με περισσότερη τέχνη και υπομονή στα κοσμήματα με αριθ. καταλ. 604-606 και 619, 620 του Πίνακα 45 που έχουν αρκετό πάχος. Εδώ φαίνεται καθαρά η περιστροφική φορά των κινήσεων του τρυπανιού όσπου το άνοιγμα να γίνει διαμπερές.

Δύο απλά αλλά όμορφα κοσμήματα (αριθ. καταλ. 619, 620) αυτής της ομάδας βλέπουμε στον Πίνακα 45. Το ένα από πέτρα γαλάζια, το άλλο από μαύρη. Τα σχήματά τους δεν παρουσιάζουν κάτι το ιδιαίτερο και θα πρέπει να είναι λίγο-πολύ φυσικά. Αυτό φαίνεται καθαρότερα στο μαύρο κόσμημα, όπου διατηρούνται και οι φυσικές ραγάδες

⁴⁷⁷ Ridley - Wardle 1979, πίν. 26C.

⁴⁷⁸ Mellaart 1970, I, εικ. 176-177.

Πίνακας IV**ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΙΑ' ΚΑΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ**

Προέλευση	Είδος	Ειδικά χαρακτηριστικά
Σέσκλο	3 λίθινα (1 απομίμηση οστρέου)	Μία τρύπα
Αχιλλείο	2 λίθινα (+ 1 λίθινο Gimbutas 1989, 8.3:2), 1 οστέινο	
Σουφλί	1 οστέινο	
Μαγούλα Καραμουρλάρ	1 λίθινο, 2 πήλινα (1 όστρακο)	
Διμήνι	7 λίθινα, 1 πήλινο (όστρακο), 1 από όστρεο	
Μουσείο Βόλου (αδιευκρίνιστη προέλευση)	3 λίθινα, 1 από όστρεο, 1 οστέινο (κεφαλή οστού)	
Μουσείο Αλμυρού (αδιευκρίνιστη προέλευση)	8 λίθινα	
Φθιώτιδες Θήβες	1 λίθινο	
Τσαγγλί	2 λίθινα, 1 από όστρεο	
Γεντίκι	2 λίθινα	
Παγασαί	1 οστέινο	
Σέσκλο	2 λίθινα, 2 πήλινα (1 όστρακο)	Δύο τρύπες
Πρόδρομος	1 πήλινο, 1 οστέινο (σπόνδυλος)	
Αχιλλείο	1 οστέινο, 1 πήλινο	
Θεόπετρα	1 από όστρεο	
Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου	3 από όστρεο	
Πευκάκια	1 λίθινο	
Τσαγγλί	1 λίθινο, 1 από όστρεο	
Άγιος Πέτρος	1 οστέινο	Τρεις τρύπες
Μαγούλα Καραμουρλάρ	1 από όστρεο	

της πέτρας. Μπορούμε ακόμη να παρατηρήσουμε εδώ ότι ενώ στο μικρότερο κόσμημα –όπου και το πάχος του είναι μικρότερο και η υφή της πέτρας μαλακότερη– το άνοιγμα της οπής είναι ομοιόμορφο, αντίθετα στο μεγαλύτερο η οπή φαίνεται να ανοίχτηκε με δυσκολία και μόνον από τη μία πλευρά (κωνικά), χωρίς να χρησιμοποιηθεί η ίδια τεχνική και από την άλλη ώστε το άνοιγμα να γίνει συμμετρικό.

Στον Πίνακα 48 αντίθετα, τα κοσμήματα με αριθ. καταλ. 614 και 615 δεν είναι στο φυσικό σχήμα της πέτρας, αλλά δουλεύτηκαν για να αποκτήσουν τη συγκεκριμένη μορφή: το ένα σε σχήμα ρομβοειδές, το άλλο περίπου τριγωνικό. Το ρομβοειδούς σχήματος, κατασκευασμένο από σχιστόλιθο –που αποτελείται από αλληπάλληλα στρώματα που σχίζονται εύκολα– φαίνεται ότι αρχικά τρυπήθηκε κοντά στη μία από τις κορυφές του, όπου όμως έσπασε, ίσως στην προσπάθεια να ολοκληρωθεί η οπή ή κατά τη χρήση αργότερα, και τότε έγινε η δεύτερη οπή στο κέντρο.

Το άλλο κόσμημα, κατασκευασμένο από μαύρη πέτρα, έχει σχήμα τριγωνικό, με ελαφρώς κυρτές πλευρές. Είναι φανερό ότι λειάνθηκε με πολλή υπομονή για να γυαλίσει και να εξομαλυνθεί η επιφάνειά του, έτσι που χαράχτηκαν πάνω της οριστικά τα σημάδια από την επεξεργασία αυτή.

Από τα πιο εντυπωσιακά κοσμήματα αυτής της ομάδας είναι αυτά με τις διακοσμητικές εγκοπές (Πίν. 21:662-664, 670 και Πίν. 46). Αν και λίγα, είναι όλα όμορφα δουλεμένα και με ιδιαίτερες αισθητικές αξιώσεις. Εκείνο που δεν διακρίνεται αρκετά σαφώς είναι αν τα σχήματα και οι εγκοπές τους είναι μόνον αποτέλεσμα τέχνης και φαντασίας ή αν με αυτό τον τρόπο επιδίωκαν οι τεχνίτες τους να αιιοδώσουν κάτι συγκεκριμένο: λουλούδια ή έντομα, για παράδειγμα. Όπως όμως κι αν έχει το πράγμα, το βέβαιο είναι ότι βγήκαν από χέρια που δούλευαν με μεράκι και μάτια που έβλεπαν το ωραίο. Τα δύο κοσμήματα με αριθ. καταλ. 662 και 663 του Πίνακα 46 είναι σε τύπους και σχήματα που λίγο-πολύ μοιάζουν μεταξύ τους. Είναι κατασκευασμένα από διαφορετικές πέτρες – το ένα από σχιστόλιθο, το άλλο από άλλη πράσινη πέτρα. Το ένα έχει σχήμα περισσότερο προς το παραλληλόγραμμο, το άλλο περισσότερο προς το κυκλικό. Και των δύο τα άκρα γύρω-γύρω είναι διακοσμημένα με εγκοπές. Οι επιφάνειές τους είναι καλά λειασμένες και έχουν τρυπηθεί διαμπερώς σε ένα σημείο κοντά στα άκρα, για να αναρτηθούν. Ανήκουν στη συλλογή Άγγ. Μπάστη.

Ένα άλλο κόσμημα της ομάδας αυτής (αριθ. καταλ. 664) βλέπουμε στον Πίνακα 46, από τη συλλογή Άγγ. Μπάστη επίσης. Είναι κατασκευασμένο από κοινή γκρίζα πέτρα και έχει σχήμα περίπου παραλληλόγραμμο. Οι δύο μακρές πλευρές του έχουν κι αυτές όμοιες εγκοπές, ενώ οι στενές είναι αδιακόσμητες. Κοντά στη μια στενή πλευρά του ανοίχτηκε διαμπερής οπή για ανάρτηση.

Στην ίδια κατηγορία πρέπει να εντάξουμε ένα πρόσφατο εύρημα από το σπήλαιο Θεόπετρας (Πίν. 21: 670 και 46:670) έχει παρόμοιο με το προηγούμενο επίμηκες σχήμα με διακοσμητικές εγκοπές σε όλες τις πλευρές του και οπή ανάρτησης κοντά στο ένα στενό άκρο του. Δεν είναι όμως λίθινο, αλλά από όστρεο *Spondylus g.* Η τομή του είναι τοξωτή και οφείλεται στη φυσική κυρτή επιφάνεια της θύρας του οστρέου.

Εδώ πρέπει να αναφέρουμε δύο ακόμη λίθινα κοσμήματα που η αισθητική τους τα κάνει να ξεχωρίζουν: το ένα (Πίν. 21:665) κατασκευασμένο από πράσινη πέτρα είναι τρυπημένο διαμπερώς στο κέντρο, ενώ αβαθείς εγκοπές και αντίστοιχες γλωσσωτές απολήξεις στην περιφέρεια θα μπορούσαν να υποδηλώνουν τα πέταλα λουλουδιού. Η μία από τις δύο επιφάνειές του είναι περισσότερο λειασμένη και περιποιημένη. Είναι σπασμένο στο ένα «πέταλο». Προέρχεται από το Μουσείο Αλμυρού. Το άλλο (Πίν. 21:666) από λευ-

κό μάρμαρο, επιφανειακό εύρημα από το Σέσκλο, φαίνεται να μιμείται θαλασσινό όστρεο. Είναι πολύ πιθανό να αποδίδεται με αυτό τον τρόπο η κυρτή πλευρά γαστερόποδου ή δίθυρου με τις καμπύλες και τις αυλακώσεις της, οι οποίες βέβαια σε μια πιστή αναπαράσταση του προτύπου θα έπρεπε να συγκλίνουν στην κορυφή και όχι να είναι σχεδόν παράλληλες όπως εδώ. Η πλαστικότητα του πάντως το κάνει απολύτως φυσιολογικό. Όμοιό του είναι γνωστό από τη Γαλλία⁴⁷⁹. Και εκεί οι αυλακώσεις είναι σχεδόν παράλληλες, τα άκρα όμως είναι στρογγυλεμένα, όχι μυτερά, όπως στο δικό μας.

Κοσμήματα σαν τα έξι τελευταία αποτελούν οπωσδήποτε εξαίρεση στον κανόνα των απλών ως προς τη μορφή κοσμημάτων αυτής της ομάδας.

Σε αυτή την ομάδα συγκεντρώθηκε ένας όχι ευκαταφρόνητος αριθμός αντικειμένων. Λιγότερα από τα μισά προέρχονται από ανασκαφές, ενώ η ομάδα εμπλουτίζεται περισσότερο με τα προερχόμενα από ιδιωτικές συλλογές, που πάλι από προϊστορικούς οικισμούς της Θεσσαλίας προέρχονται. Όστε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι μάλλον κοινός τύπος κοσμήματος για τη Θεσσαλία.

Δεν φαίνεται όμως να είναι τόσο κοινός στις ανασκαφές άλλων ελλαδικών περιοχών, ή τουλάχιστον αυτό προκύπτει από τις δημοσιεύσεις των μικροαντικειμένων. Μόνον από το σπήλαιο του Κίτσου στην Αττική δημοσιεύεται μια ομάδα λίθινων αντικειμένων αυτής της κατηγορίας⁴⁸⁰.

Ως αρκετά συνηθισμένα ευρήματα όμως χαρακτηρίζονται στο Hacilar⁴⁸¹, κατασκευασμένα από διάφορες πέτρες και όστρεα, αλλά και σε άλλες ανασκαφές (Catal Hüyük⁴⁸², και Χοιροκοιτία⁴⁸³), ενώ συνηθισμένα είναι και στη Δυτική Ευρώπη, με μία ή δύο οπές και από διάφορα υλικά: πέτρες, οστά, όστρεα⁴⁸⁴.

Τα κοσμήματα με μία ή δύο οπές εμφανίστηκαν σε πολύ πρώιμα στάδια της «τέχνης» του ανθρώπου: τα παλαιότερα ανάγονται στην Ωρινιάχεια περίοδο (περίπου 30.000 χρόνια πριν από σήμερα) και προέρχονται από σπήλαια αλλά και ανοιχτές θέσεις της Ευρώπης⁴⁸⁵. Συνήθως πρόκειται για απλά ως προς τη μορφή αντικείμενα από πέτρες, οστά ή όστρεα⁴⁸⁶, ενώ αργότερα (κατά την Επιγγραβεία, 18.000-14.000 χρόνια πριν από σήμερα) εμφανίζονται και με διακοσμητικές εγχοπές στην περιφέρεια καθώς και εγχαράξεις στην επιφάνεια (διακοσμητικές ή συμβολικές);⁴⁸⁷. Τους αποδίδεται μάλιστα και γένος αρσενικό ή θηλυκό ανάλογα με το σχήμα: στα μακρόστενα ανδρικό, στα ελλειψοειδή θηλυκό⁴⁸⁸.

Στον ελλαδικό χώρο τα παλαιότερα τέτοιου τύπου κοσμήματα μέχρι στιγμής προέρχονται από τις μεσολιθικές επιχώσεις στο σπήλαιο Φράγχθι⁴⁸⁹.

⁴⁷⁹ Barge 1982, 245, εικ. 55.8.

⁴⁸⁰ Vialou 1981, πίν. XLIX.

⁴⁸¹ Mellaart 1970, 160, εικ. 176, πίν. CXXIV.

⁴⁸² Mellaart 1962· 1963· 1964· 1966.

⁴⁸³ Dikaios 1953, πίν. CII και CXLI, εικ. 100 (16-23)· Le Brun 1994, εικ. 96, 98.

⁴⁸⁴ Barge 1982.

⁴⁸⁵ Leroi-Gourhan 1965· Hahn 1972· Kozłowski 1992.

⁴⁸⁶ Kozłowski 1992, εικ. 32c, 147.

⁴⁸⁷ Kozłowski 1992, 73, εικ. 79 a-c.

⁴⁸⁸ Leroi-Gourhan 1990, 184-186, εικ. 16.

⁴⁸⁹ Jacobsen 1969, 371, πίν. 98d· Θεοχάρης 1973, εικ. 213.

ΙΒ. Πόρπες ζωνών

Ως «πόρπες» χαρακτηρίζονται πηλίνα αντικείμενα, σχήματος κυκλικού ή ελλειψοειδούς με μία, δύο ή τρεις οπές σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετα σημεία κοντά στην περιφέρεια. Είναι κατά κανόνα χοντροφτιαγμένα, ίσως για να είναι και πιο ανθεκτικά. Οι διάμετροι των πηλινών κυκλικού σχήματος πορπών κυμαίνονται από 5,3 έως 10,8 εκ. (Πίν. 26).

Όσο παράξενο κι αν ακούγεται για μια τόσο μακρινή εποχή να στερέωναν και να στόλιζαν τη ζώνη τους οι άνθρωποι με μια πόρπη, αυτό τεκμηριώνεται με παραστάσεις σε ειδώλια (Πίν. 44) που φέρουν από μία μεγάλη πόρπη το καθένα στο μέρος της κοιλιάς. Αν κρίνει μάλιστα κανείς από τα ειδώλια αυτά, η πόρπη φαίνεται να ήταν σε χρήση ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο, αφού τα συγκεκριμένα ειδώλια προέρχονται από στρώματα Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής⁴⁹⁰. Από τα ίδια τα ειδώλια πάλι κρίνοντας, φαίνεται ότι τα αντικείμενα αυτά αποτελούσαν στοιχείο της γυναικείας ενδυμασίας. Ξεκινώντας από τις παραστάσεις αυτές εξηγήσαμε και τα ίδια τα αντικείμενα, γιατί δεν ήταν εύκολο να ενταχθούν στις ομάδες των κοσμημάτων που κρέμονταν στο λαιμό, λόγω του μεγάλου μεγέθους τους, της σχετικά πρόχειρης κατασκευής τους, αλλά και των σημείων όπου είναι τρυπημένα.

Τρία τέτοια ευρήματα από το Σέσκλο αναφέρει ο Τσουντας⁴⁹¹ χωρίς να μπορεί ακόμη να ερμηνεύσει τη λειτουργία τους. Κάποια πρότασή του ότι θα χρησίμευαν για «χειρασπίδια τοξοτών» απορρίπτεται αμέσως από τον ίδιο λόγω του μικρού τους μεγέθους. Όμως, βασιζόμενοι στην παράσταση των παραπάνω ειδωλίων, μπορούμε, νομίζω, να προτείνουμε ότι πρόκειται για πόρπες ζωνών.

Στο Μουσείο Βόλου υπάρχουν τρεις πόρπες κυκλικού σχήματος που προέρχονται η μία από το Σέσκλο, η άλλη από το Διμήνι και η τρίτη είναι άγνωστης προέλευσης (Πίν. 26:727-729). Τέσσερις ακόμη προέρχονται από τις ιδιωτικές συλλογές Τ. Τλούπα, Κ. Θεοδωρόπουλου και Μ. Καραμανώλη της Λάρισας (Πίν. 26:725, 726, 731, 732). Όλες οι παραπάνω είναι πηλινες αδιακόσμητες (Πίν. 44:725), ενώ σε δύο των ιδιωτικών συλλογών υπάρχει διακόσμηση, γραπτή στη μία, εγχάρακτη στην άλλη (Πίν. 26:726, 730).

Τέτοια κοσμήματα είναι γνωστά επίσης από το σπήλαιο Ροδοχώρι δυτικά της Νάουσας⁴⁹², όπου τα καλύτερα είναι κατασκευασμένα από το όστρεο *Spondylus g.* και κάποια άλλα από μάρμαρο, όπως αναφέρεται. Παρόμοια κοσμήματα από *Spondylus g.* με δύο σειρές τριπλών οπών σε διαμετρικά αντίθετα σημεία της περιφέρειας έχουν βρεθεί επίσης πρόσφατα στον Μακρύγιαλο Πιερίας⁴⁹³. Βεβαίως τα κοσμήματα αυτά από *Spondylus g.* θα μπορούσαν να προορίζονται και για το λαιμό, όμως αφ' ενός είναι αρκετά μεγάλα για τέτοια χρήση, αλλά κυρίως σε εκείνη την περίπτωση δεν χρειαζόνταν τόσες οπές ούτε και σε αυτά τα σημεία, στο μέσον δηλαδή του ύψους του αντικειμένου κοντά στην περιφέρεια. Η ανάρτηση μπορούσε να γίνει με μία ή δύο οπές στην κορυφή του. Άλλωστε, από τον ίδιο οικισμό του Μακρύγιαλου υπάρχει ειδώλιο που εμφανώς φοράει ζώνη με πόρπη

⁴⁹⁰ Δημακοπούλου 1998, 81, εικ. 124-125.

⁴⁹¹ Τσουντας 1908, εικ. 287, πίν. 43, 24.

⁴⁹² Πέτσας 1964, 356· Rodden 1964, 116-117, πίν. 8Α.

⁴⁹³ Μπέσιος - Παππά 1995, 33· Δημακοπούλου 1998, 75, εικ. 102.

στο κέντρο⁴⁹⁴, κάτι που άλλωστε είδαμε και στα θεσσαλικά ειδώλια. Αν σκεφθούμε εξάλλου ότι τα ρούχα εκείνη την εποχή δεν θα είχαν κάποια ιδιαίτερη εφαρμογή στο σώμα, αλλά θα ήταν μάλλον φαρδιά, το σφίξιμο στη μέση έφερνε οπωσδήποτε το ρούχο πιο κοντά στο σώμα, ζεσταίνοντάς το αλλά και διευκολύνοντας τις κινήσεις. Βεβαίως το δέσιμο μιας ζώνης θα ήταν πολύ απλό στην αρχή, μόνο με σχοινί ή δέρμα. Η χρήση πόρπης εξασφάλιζε ασφαλέστερο δέσιμο και ευκολότερο λύσιμο της ζώνης και ίσως προέκυψε από λειτουργικούς κυρίως και λιγότερο από αισθητικούς λόγους.

Στην ίδια κατηγορία πιστεύω ότι πρέπει να εντάξουμε τρία ακόμη αντικείμενα, τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως πόρπες: το ένα, προερχόμενο από την ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, είναι οκτώσχημο, κατασκευασμένο από γκρίζα πέτρα (Πίν. 26:733). Οι δύο δακτύλιοι χωρίζονται με εγκοπές που τονίζουν το σχήμα του, ενώ στο εσωτερικό των δύο δακτυλίων έχουν δημιουργηθεί μεγάλα κυκλικού σχήματος ανοίγματα, διαμέτρου 1,5 εκ. περίπου το καθένα, από τα οποία εύκολα θα περνούσε και χοντρό σχοινί. Το σχήμα αυτό θυμίζει άλλο αντικείμενο από το σπήλαιο Θεόπετρας Καλαμπάκας (Πίν. 26:734), επίσης με δύο οπές, η χρήση του οποίου φαίνεται να ήταν αυτή της πόρπης. Πρόκειται για ποταμίσιο βότσαλο στο οποίο έγινε στοιχειώδης επεξεργασία.

Το τρίτο είναι τελείως διαφορετικού σχήματος: επίμηκες, λίθινο, με ελαφρώς κυρτές, σχεδόν επιπέδες επιφάνειες, είναι τρυπημένο στα δύο στενά του άκρα (Πίν. 26:732 και 44:732). Οι οπές του είναι μικρές, οπωσδήποτε όμως μπορεί να περάσει από μέσα τους σχοινί. Προέρχεται από τον πρώιμο νεολιθικό οικισμό του Προδρόμου⁴⁹⁵, όταν τα αντικείμενα στολισμού ήταν ακόμη σπάνια. Είτε ως πόρπη όμως είτε για άλλη χρήση το αντικείμενο αυτό είναι βέβαιο ότι έγινε για να φορεθεί. Ίδιου ακριβώς σχήματος είναι οι οστέινες πλακέτες που βρέθηκαν στο Ντικιλί Τας⁴⁹⁶ άλλοτε με μία και άλλοτε με δύο οπές στο κάθε άκρο. Είναι όμως αρκετά λεπτές και πιθανόν όχι τόσο ασφαλείς γι' αυτή τη χρήση. Από τους μελετητές τους άλλωστε προτείνεται ότι μάλλον ράβονταν παρά κρέμονταν.

Ως πόρπη ζώνης χαρακτηρίζεται επίσης ανάλογο οστέινο αντικείμενο από τα Σέρβια⁴⁹⁷, ενώ και η οστέινη πλακέτα με τις τρεις οπές από το σπήλαιο του Κίτσου στην Αττική, στις οποίες υπάρχουν σημάδια τριβής, δεν αποκλείεται να είχε τέτοια χρήση⁴⁹⁸.

Οι πόρπες είναι επίσης γνωστές από την Ανατολία (Catal Hüyük και Hacilar) κατασκευασμένες από οστό σε διάφορα σχήματα, στα οποία υπάρχει μία ή περισσότερες οπές για το σφίξιμο της ζώνης⁴⁹⁹. Και είναι στο Catal Hüyük όπου αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά τέτοια χρήση στα αντικείμενα αυτά⁵⁰⁰, τα οποία βρέθηκαν σε ανδρικές ταφές μαζί με καιάλωνα δέρματος λεοπαρδάλων, γι' αυτό θεωρείται ότι ίσως χρησίμευαν για τη στερέωση των δερμάτων πάνω στο σώμα⁵⁰¹.

⁴⁹⁴ Μπέσιος - Πασιπά 1995, 28, εικ. Γ.

⁴⁹⁵ Χουρμουζιάδης 1971α· 1971β· 1972.

⁴⁹⁶ Karali 1992, 160, πίν. 164.

⁴⁹⁷ Ridley - Wardle 1979, 212.

⁴⁹⁸ Vialou 1981, 405, εικ. 277.

⁴⁹⁹ Mellaart 1970, εικ. 185.

⁵⁰⁰ Mellaart 1970, 163.

⁵⁰¹ Mellaart 1967, 79.

ΙΓ. Δισκάρια χωρίς οπή

Πρόκειται για μικρά δισκοειδή συνήθως αντικείμενα από πέτρα ή όστρεο που δεν έχουν οπή ή άλλο εμφανή τρόπο ανάρτησης και ωστόσο λόγω της περιποιημένης κατασκευής τους φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν ή προορίζονταν για κοσμήματα. Μια πιθανή εξήγηση για την έλλειψη οπής είναι ότι ο τεχνίτης τους, αφού ολοκλήρωσε τη διαδικασία απόδοσης του σχήματος που επιδίωκε, ανέβαλε το τρύπημα για αργότερα κι έτσι έμειναν για πάντα ατρύπητα. Ωστόσο, υπάρχει η άποψη⁵⁰² ότι στη διαδικασία κατασκευής των χαντρών, με τις οποίες πιο πολύ μοιάζουν λόγω μικρού μεγέθους τα δισκάρια, το τρύπημα προηγούνταν της τελικής διαμόρφωσης του σχήματος ώστε να μη σπάσει κατά τη διάνοιξη της οπής –οπότε θα πρέπει να σημειώνονταν οι μεγαλύτερες φθορές– και πάει χαμένη οποιαδήποτε προηγηθείσα επεξεργασία. Η άποψη ότι τα δισκάρια προορίζονταν να τρυπηθούν ενισχύεται από την ύπαρξη αβαθούς οπής σε δύο από αυτά (Π ίν. 27:741, 750), που δείχνει ότι η διαδικασία διάτρησης ήταν ήδη σε εξέλιξη. Δύο δείγματα όμως από δεκαπέντε που βρέθηκαν σε όλη τη Θεσσαλία (ο αριθμός πιστεύουμε ότι θα αυξηθεί σημαντικά στο μέλλον αφού ήδη στη συλλογή Άγγ. Μπάστιη που έχει δωρηθεί και βρίσκεται στο Μουσείο Βόλου μέτρησα σε πρόσφατη επίσκεψή μου περίπου δύο δεκάδες τέτοιων αντικειμένων κατασκευασμένων είτε από πέτρα είτε από όστρεο) ίσως δεν είναι ικανά να οδηγήσουν σε γενίκευση της άποψης αυτής.

Τα δώδεκα από τα δεκαπέντε είναι λίθινα και μόνο τα τρία από όστρεο. Τα δεκατρία προέρχονται από ανασκαφές (Σέσκλο, Αχίλλειο, Πρόδρομος, Μαγούλα Καραμουρλάρ, Διμήνη, Πευκάκια) και μόνο δύο από ιδιωτική συλλογή (Στ. Παπανικολάου, Π ίν. 27:735, 742 και 48:735, 742, 743). Τα περισσότερα (13) είναι κυκλικού περίπου σχήματος με επίπεδες επιφάνειες και η διάμετρός τους κυμαίνεται από 1,1 έως 1,9 εκ. (στην πλειονότητά τους δεν ξεπερνούν τα 1,4 εκ.) και μόνον ένα (Π ίν. 27:744) έχει διάμετρο 2,7 εκ. Αυτό το τελευταίο, καθώς και ένα μικρότερο (Π ίν. 27:740) έχουν μία επιφάνεια επίπεδη και μία κυρτή. Το πάχος όλων δεν ξεπερνά συνήθως τα 0,8 εκ. και σε δύο μόνο περιπτώσεις φθάνει τα 1,1 εκ.⁵⁰³

Ακόμη ένα (συλλογή Στ. Παπανικολάου, Π ίν. 27:742), αν και κυκλικού σχήματος και πάχους μόνον 1,1 εκ., έχει μεγάλη διάμετρο (4 εκ.). Πρόκειται για όστρεο (πιθανότατα *Spondylus g.*) με στρογγυλεμένα και λειασμένα τα άκρα της περιφέρειας και θεωρώ πολύ πιθανόν να μην είχε την ίδια λειτουργία με τα μικρότερα, αλλά να προοριζόταν για την κατασκευή βραχιολιού ή δαχτυλιδιού.

Δύο ακόμη (Π ίν. 27:735, 739), από πράσινη πέτρα και τα δύο, έχουν σχήματα διαφορετικά: το ένα είναι περίπου παραλληλόγραμμο, το άλλο ελλειψοειδές (διαστάσεις 1×2,2 και 1,8×2,7 εκ. αντίστοιχα). Οι επιφάνειες και των δύο είναι καλά λειασμένες. Το πρώτο βρέθηκε στον Πρόδρομο και το άλλο ανήκει στη συλλογή Στ. Παπανικολάου.

Για την κατασκευή των λίθινων επιλέχθηκαν πέτρες με εντυπωσιακά χρώματα: πράσινο, μαύρο, ερυθρωπό, λευκό (τρία τουλάχιστον είναι μαρμάρινα). Αν και λίγα, συγκρινόμενα με άλλες κατηγορίες κοσμημάτων, αντιπροσωπεύονται όμως σε όλες σχεδόν τις ανασκαφές οικισμών του εσωτερικού της Θεσσαλίας αλλά και παραθαλάσσιων και προέρχο-

⁵⁰² Miller 1996.

⁵⁰³ Θεοχάρης 1973, εικ. 227.

νται από όλες τις περιόδους, από την Αρχαιότερη Νεολιθική (Σέσκλο, Πρόδρομος) έως την Εποχή του Χαλκού (Πευκάκια).

Παρόμοια μικρά δισκάρια έχουν βρεθεί και στη Γαλλία⁵⁰⁴, ενώ η Gimbutas αναφέρει ανάλογα κατασκευασμένα από πράσινη πέτρα από τον οικισμό Anza στη Νότια Γιουγκοσλαβία⁵⁰⁵ και πιστεύει ότι χρησιμοποιούνταν για τη διακόσμηση ρούχων (προφανώς ραμμένα). Την άποψή της στηρίζει στην παράσταση εγχάρακτων ή πλαστικών κοσμημάτων στους ώμους ειδωλίων (πρόκειται για παρόμοιες παραστάσεις που αναφέρθηκαν στην ομάδα των «κουμπιών»).

Οι συμβατικές αυτές παραστάσεις, που οπωσδήποτε υποδηλώνουν κάποια κοσμήματα στην περιοχή των ώμων (ή των μανικιών), δεν είναι δυνατόν να μας βεβαιώσουν για τον ακριβή τύπο των κοσμημάτων που ράβονταν εκεί και τα οποία άλλωστε θα μπορούσαν να ποικίλλουν από τόπο σε τόπο.

Τα μικρά δισκάρια θα μπορούσαν πράγματι εύκολα να ράβονται στα ρούχα με διασταυρωνόμενες βελονιές, ώστε να είναι στέρεα. Υπάρχουν όμως και άλλες λύσεις, όχι τόσο φανερές εκ πρώτης όψεως. Μεταξύ αυτών θα μπορούσε κανείς να προτείνει τη χρησιμοποίησή τους σε ξύλινα ειδώλια στη θέση των ματιών ή σε ξύλινα σκεύη (τέτοιες χρήσεις υπήρχαν στην έκθεση του Ethnological Museum of Mankind στο Λονδίνο «Fetishes and Charme of the Kwilu River Peoples»⁵⁰⁶).

ΙΔ. Κοσμήματα από όστρεα στη φυσική τους μορφή

Είναι γνωστό ότι η διατροφή των κατοίκων των παραθαλάσσιων οικισμών αποτελούνταν κατά ένα μέρος από προϊόντα της θάλασσας, ψάρια και διάφορα οστρακοειδή. Το σκληρό όστρεο, που οι ιδιότητές του έμεναν σχεδόν αναλλοίωτες με το πέρασμα του χρόνου, υποθέτουμε ότι πολύ νωρίς θα άρχισε να έχει διάφορες χρήσεις και να υποκαθιστά εργαλεία όπως κουτάλια, σπάτουλες, τριπτήρες, που σε οικισμούς μακριά από τη θάλασσα κατασκευάζονταν από οστά, πηλό ή πέτρα, ενώ εδώ προσφέρονταν σχεδόν έτοιμα. Είναι εξακριβωμένο επίσης⁵⁰⁷ ότι από κοπανισμένα όστρεα προέρχεται η λευκή ένθετη ύλη που χρησιμοποιήθηκε για το γέμισμα των εγχάρακτων διακοσμημένων αγγείων (Διμήνι, Ραχμάνι, Πευκάκια, Πετρομαγούλα κ.α.). Στην τελευταία, βρέθηκαν συγκεντρωμένοι σωροί από όστρεα – χωρίς οπή – καθώς και ειδικοί χώροι επεξεργασίας τους⁵⁰⁸. Μέσα στο πλαίσιο της αξιοποίησης του οστρέου εντάσσεται και η χρησιμοποίησή του ως κοσμήματος. Το όμορφο φυσικό σχήμα του προσφερόταν σχεδόν έτοιμο γι' αυτό το σκοπό, η ανθεκτική ύλη του εξασφάλιζε μια μακροχρόνια χρήση, ενώ σχετικά εύκολα θα μπορούσε να αντικατασταθεί με νέο σε περίπτωση φθοράς του.

Πολύ νωρίς οι άνθρωποι άρχισαν να συλλέγουν τα παράξενα αντικείμενα που έβρισκαν έτοιμα στη φύση και που αποτέλεσαν τις πρώτες τους αισθητικές προτιμήσεις⁵⁰⁹.

⁵⁰⁴ Barge 1982, εικ. 56:32-45.

⁵⁰⁵ Gimbutas 1976, 242, εικ. 212.

⁵⁰⁶ Mack 1992.

⁵⁰⁷ Treuil 1983, 196.

⁵⁰⁸ Κεπαρίση 1984.

⁵⁰⁹ Leroi-Gourhan 1965, 56.

Τα όστρεα (όπως και τα δόντια των ζώων) κέντρισαν πολύ νωρίς το ενδιαφέρον των παλαιολιθικών ανθρώπων στην Ευρώπη και ο εφοδιασμός με όστρεα γινόταν από μια ακτίνα 100-200 χλμ. ή και πολύ περισσότερο⁵¹⁰. Είναι αυτονόητο ότι προμηθεύονταν όστρεα από τις κοντινότερες θάλασσες και σπάνια από πιο μακρινές. Στη Γαλλία π.χ., ανάλογα με τη θέση που βρίσκονται τα διάφορα παλαιολιθικά σπήλαια, αναγνωρίζει κανείς αν τα όστρεα προέρχονται από τον Αιλαντικό ή τη Μεσόγειο⁵¹¹. Οι παλαιολιθικοί άνθρωποι ήξεραν επίσης να αναγνωρίζουν τα αιολιθωμένα όστρεα που ήταν εγκλωβισμένα σε ιζηματά, τα οποία έβγαζαν για να τα χρησιμοποιήσουν. Πολύ νωρίς επίσης τα μεταχειρίστηκαν για το στολισμό των νεκρών, ενώ ανάλογα με το φυσικό τους σχήμα τους δόθηκαν χαρακτήρες συμβολικοί (π.χ. τα *Cypraea* συνδέθηκαν με το γυναικείο αιδείο)⁵¹².

Λόγω της όμορφης φυσικής εμφάνισής τους, αλλά και της σχετικά μαλακής ύλης που δουλεύεται εύκολα, έγιναν περιζήτητα ως κοσμήματα σε όλη τη Νεολιθική εποχή και τις αρχές της Εποχής του Χαλκού, και τα βρίσκει κανείς σε όλους τους οικισμούς που έχουν σχετικά εύκολη πρόσβαση στη θάλασσα (Ευρώπη, Εγγύς και Μέση Ανατολή), ενώ στο τέλος της Νεολιθικής είχε αναπτυχθεί στην Ευρώπη ευρύτατο δίκτυο ανταλλαγών με αντικείμενα κοσμήματα από όστρεα που προέρχονταν από τις θάλασσες του Αιγαίου⁵¹³.

Το πρώτο γνωστό διάτρητο όστρεο (Πίν. 49β), πιθανότατα του γλυκού νερού, στη Θεσσαλία προέρχεται από στρώματα της Ύστερης Παλαιολιθικής στο σπήλαιο Θεόπετρας (περίπου 16.000 χρόνια πριν από σήμερα) και το επόμενο από το προκεραμικό στρώμα του Σέσκλου και πρόκειται για όστρεο *Cerastoderma* ed.⁵¹⁴.

Όπως είναι φυσικό και αναμενόμενο, στην κάθε περιοχή του ελλαδικού χώρου αξιοποιήθηκαν ως κοσμήματα τα όστρεα που μπορούσε κανείς να εξασφαλίσει εύκολα από τις κοντινές θάλασσες και μόνο κατ' εξαίρεση βρίσκονται σπανιότεροι τύποι που προέρχονται από πιο μακρινά μέρη (π.χ. τα *Dentalia* είναι κοινά στις Κυκλάδες ή την Κύπρο, αλλά εξαιρετικά σπάνια στη Θεσσαλία).

Κρίνοντας από το υλικό των οστρέων που βρέθηκαν στο Διμήνι στις ανασκαφές του Χουρμουζιάδη κατά τα έτη 1974-1976⁵¹⁵ και που αποτελεί τη μεγαλύτερη ποσότητα από όλη τη Θεσσαλία, διαπιστώθηκε ότι χρησιμοποιήθηκαν πάνω από είκοσι είδη οστρέων, αλλά με μεγάλες διαφορές στην αναλογία: κυρίαρχο είδος ήταν τα *Cerastoderma edule* (79,2%), ακολουθούσαν με μεγάλη διαφορά τα *Ostrea edulis* (7,6%) και *Spondylus gaederopus* (7%), *Arca noae* (1,3%), *Murex trunculus* (1%), ενώ όλα τα υπόλοιπα είδη καλύπτουν σύνολο 3,9%. Η παραπάνω αναλογία ανατρέπεται όμως όταν πρόκειται για επεξεργασμένα όστρεα: εκεί χρησιμοποιήθηκαν δώδεκα από τα είκοσι είδη οστρέων, με τον *Spondylus gaederopus* να καλύπτει σχεδόν το μισό του συνόλου (48,6%), τα *Cerastoderma edule* να ακολουθούν (42,1%), ενώ σε πολύ μικρότερο ποσοστό χρησιμοποιήθηκαν τα *Ostrea edulis* (4,4%), τα *Cypraea* και τα *Murex trunculus* (από 0,8%) και από όλα τα υπόλοιπα ποσοστό 3,2%⁵¹⁶. Αν

⁵¹⁰ Leroi-Gourhan 1990, 117· Kozłowski 1992, 39.

⁵¹¹ Taborin 1974, 155.

⁵¹² Leroi-Gourhan 1990, 115-117.

⁵¹³ Shackleton - Renfrew 1970· Καραλή 1990· Seferiadès 1995.

⁵¹⁴ Θεοχάρης 1958, 76, εικ. 2.

⁵¹⁵ Tsuneki 1989, 4-7.

⁵¹⁶ Tsuneki 1989, εικ. 3.

και η αναλογία του *Spondylus g.* με τα *Cerastoderma ed.* δεν παρουσιάζει εκ πρώτης όψεως μεγάλη διαφορά, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι από *Spondylus g.* είναι τα περισσότερα επεξεργασμένα οστρέινα κοσμήματα, ενώ τα *Cerastoderma ed.* χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στη φυσική τους κατάσταση και η μόνη επέμβαση ήταν η διάνοιξη οπής ανάρτησης. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης σε μικρό ποσοστό για την κατασκευή των πολύ μικρών χαντρών.

Το υλικό των οστρέων που συγκεντρώσαμε από όλη τη Θεσσαλία ταξινομήθηκε σύμφωνα με τον Dance⁵¹⁷, όπως φαίνεται στον πίνακα V.

Πίνακας V

ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΟΣΤΡΕΩΝ ΚΑΤΑ ΕΙΔΗ

Είδος	Ποσότητα	Προέλευση
<i>Cerastoderma edule</i>	139	Διμήνι (127) Σέσκλο (1) Μουσείο Βόλου (άγνωστης προέλευσης, 1) Συλλογή Θεοδωρόπουλου (10)
<i>Spondylus gaederopus</i>	4	Διμήνι
<i>Cypraea</i>	5	Διμήνι
<i>Cerithium vulgatum</i>	2	Διμήνι - Σέσκλο
<i>Murex trunculus</i>	3	Διμήνι
<i>Cerithium rupestre</i>	1	Διμήνι
<i>Columbella rustica</i>	1	Διμήνι
<i>Patella caerulea</i>	4	Διμήνι (1) Πευκάκια (1) Μουσείο Βόλου (το Δ27) Μουσείο Βόλου (άγνωστης προέλευσης, 1)
<i>Arca noae</i>	4	Διμήνι
Διάφορα μη καλά αναγνωρίσιμα (μερικά πιθανόν <i>Unio</i>)	22	Σέσκλο (2) Διμήνι (17) Αχίλλειο (2) Συλλογή Χασιώτη (1)
ΣΥΝΟΛΟ	185	

⁵¹⁷ Dance 1974.

Από σύνολο 185 οστρέων-κοσμημάτων τα 164 προέρχονται από το Διμήνι, 7 από άλλες ανασκαφές και 11 από ιδιωτικές συλλογές. Στους παραπάνω αριθμούς δεν συμπεριλαμβάνονται όσα κοσμήματα από όστρεα (κυρίως *Spondylus g.*) έχουμε κατατάξει στις προηγούμενες ομάδες ανάλογα με τα επεξεργασμένα σχήματά τους. Είναι σημαντικό επίσης ότι τα περισσότερα από αυτά τα όστρεα-κοσμήματα προέρχονται από μία ανασκαφή (Διμήνι), ώστε το δείγμα μπορεί να θεωρηθεί πραγματικά αντιπροσωπευτικό.

Θα δούμε τώρα εν συντομία τα κυριότερα γνωρίσματα του κάθε είδους από αυτά που βρέθηκαν στη Θεσσαλία:

Cerastoderma edule (Πί ν. 28) της οικογένειας *Cardiidae*: Έχουν καρδίοσχημο θολωτό όστρακο που χαρακτηρίζεται από ισχυρές ακτινωτές ραβδώσεις στην εξωτερική επιφάνεια που δημιουργούν χείλη με οδόντωση. Ετερόδοντο. Κλείθρο με δύο κωνικά κύρια δόντια και ένα ή δύο πλευρικά σε κάθε θύρα. Χρώμα κρεμώδες έως ανοιχτό καστανό. Γνωστά ως αχιβάδες, κοινά στις ελληνικές θάλασσες, ζουν χωμένα όχι πολύ βαθιά στην άμμο του βυθού σε ρηχά και βαθύτερα νερά. Ύψος: από 1,5 έως 5,1 εκ. Μερικοί επιστήμονες υποστηρίζουν ότι δεν ζει στη Μεσόγειο, για την οποία δέχονται το είδος *Cerastoderma glaucum* της ίδιας οικογένειας, με το οποίο έχει πολλές ομοιότητες⁵¹⁸.

Spondylus gaederopus Linné (Πί ν. 28): Μεγάλο όστρεο κυκλικού σχήματος, του οποίου η ανώτερη θύρα είναι επίπεδη, με δεκατέσσερις έως δεκαοκτώ ακτινωτές σειρές από αγκάθια, ενώ η κατώτερη είναι πολύ κυρτή με ομόκεντρα ανώμαλα ελάσματα με φολίδες ή αγκάθια. Το σχήμα του ποικίλλει ανάλογα με την προσαρμογή του ζωντανού οργανισμού σε αυτό⁵¹⁹. Το ύψος του κυμαίνεται από 6 έως 13 εκ. Ζει στην υποπαράλια ζώνη (Σαρωνικός, Κορινθιακός, κόλπος Κασσάνδρας)⁵²⁰. Προσκολλάται πάντα σε βράχο διά της δεξιάς (κατώτερης) θύρας και ζει σε μάλλον ζεστά νερά σε λίγα μέτρα βάθος. Έχει επιβιώσει από το Πλειόκαινο μέχρι σήμερα, ενώ υπάρχουν και άλλοι τύποι ακόμη αρχαιότεροι και του Ιουρασικού⁵²¹.

Cypraea Linné (Πί ν. 28): Ανήκει στα γαστερόποδα. Είναι όμορφο όστρεο με λαμπερά χρώματα, με χαρακτηριστικό στόμιο σαν σχισμή κατά το μήκος του οστρέου, στα δύο χείλη του οποίου υπάρχει οδοντωτό τελείωμα. Στη Δυτική Μεσόγειο είναι σπάνιο. Η διάμετρος του κυμαίνεται από 1,8 έως 3 εκ. και το ύψος του από 3 έως 4,5 εκ.⁵²². Ζει κάτω από πλάκες και βράχους σε αμμώδεις βυθούς και ζεστές θάλασσες και κινείται ανάμεσα στα κοράλλια και τους σπόγγους κυρίως τη νύχτα. Η οικογένεια *Cypraeidae* περιλαμβάνει περισσότερα από διακόσια είδη⁵²³.

Cerithium vulgatum (Πί ν. 28): Ανήκει στα γαστερόποδα. Είναι επίμηκες, μυτερό στο ένα άκρο, σχηματισμένο από έντεκα επάλληλους ελιγμούς ελαφρώς κυρτούς. Διακοσμείται με άνισους βολβούς (φυμάτια) διευθετημένους κανονικά. Μια σειρά από μικρούς βολβούς βρίσκεται στο κατώτερο μέρος (κοντά στη μύτη), ενώ οι βολβοί μεγαλώνουν προς τα

⁵¹⁸ Delamotte - Βαρδαλά 1994, 253, 255· Poppe - Gotto 1993, 95.

⁵¹⁹ Taborin 1974, 121.

⁵²⁰ Delamotte - Βαρδαλά 1994, 249.

⁵²¹ Μαρίνος 1967, 102.

⁵²² Taborin 1974, 117.

⁵²³ Delamotte - Βαρδαλά 1994, 219.

πάνω και βρίσκονται στο μέσον του κάθε ελιγμού. Το στόμιό του είναι μεγάλο με χείλος ευρύ. Το ύψος του φθάνει τα 5 εκ. και η διάμετρός του περίπου τα 2 εκ. Είναι αρκετά κοινό στη Μεσόγειο, στις παραλιακές ζώνες⁵²⁴. Ζει σε βυθό με ιλύ και βράχους στη μέσο, υποπαράλια ζώνη (Σαρωνικός, Ευβοϊκός, Κορινθιακός)⁵²⁵.

Cerithium rupestre (Πίν. 28): Της ίδιας οικογένειας με το προηγούμενο (*Cerithiidae*), είναι πιο κοντό, σχηματισμένο από δέκα επάλληλες περιελίξεις σχεδόν επίπεδες. Κοντά στη μύτη υπάρχει μια σειρά μικρών κοκκιδώσεων και μεγαλύτεροι βολβοί, που προεξέχουν λίγο, υπάρχουν στο μέσον των ελιγμών. Το ύψος του κυμαίνεται από 2,2-2,6 εκ. και η διάμετρός του από 0,9 ως 1,1 εκ. Είναι πολύ κοινό είδος στη Μεσόγειο⁵²⁶. Ζει σε βυθό βραχώδη στη μέσο, υποπαράλια ζώνη (Ευβοϊκός, Σαρωνικός)⁵²⁷.

Murex trunculus Linné (Πίν. 28): Γαστερόποδο. Είναι ατρακτόμορφο και περισσότερο ογκώδες στο μέσον. Αποτελείται από οκτώ ή εννέα αγκυλωτούς ελιγμούς, από τους οποίους ο τελευταίος είναι πολύ σημαντικός. Φέρει διογκώσεις με βολβούς. Το στόμιό του είναι ελλειψοειδές. Αυτά τα όστρεα τρέφουν άλλα μαλάκια και ζουν αποκλειστικά στη Μεσόγειο⁵²⁸.

Patella caerulea Linné (Πίν. 28): Γαστερόποδο, κωνικού σχήματος με λεπτό όστρακο, διακοσμημένο με πολλές ράχες ακανόνιστες και λίγο κυματοειδείς. Η κορυφή συχνά είναι μετατοπισμένη από το κέντρο. Φθάνει τα 1,2 εκ. ύψος και τα 3,5 εκ. διάμετρο. Είναι κοινό στη Μεσόγειο⁵²⁹. Αφθονεί στις ελληνικές παραλίες. Ζει προσκολλημένο στους βράχους στη μεσοπαράλια ζώνη (Ευβοϊκός, Σαρωνικός, Πατραϊκός)⁵³⁰.

Columbella rustica (Πίν. 28) της οικογένειας *Columbellidae*: Γαστερόποδο. Σχήμα ωοειδές, επίμηκες στην κορυφή του. Μικρού μεγέθους, δεν ξεπερνάει τα 2 εκ. ύψος και το 1 εκ. διάμετρο. Ο τελευταίος ελιγμός είναι διογκωμένος και καλύπτει σχεδόν το μισό του συνολικού ύψους. Το όστρακό του είναι λείο και στιλπνό, το στόμιό του, στενό σαν σχισμή, είναι μακρύ και οδοντωτό εσωτερικά. Είναι εξογκωμένο στο μεσαίο τμήμα του. Είναι αρκετά συχνό στη Μεσόγειο, αλλά δεν βρίσκεται ούτε στον Ατλαντικό ούτε στη Μάγχη⁵³¹.

Arca noae Linné (Πίν. 28) της οικογένειας *Arcidae*: Όστρακο επίμηκες, σχεδόν τετράπλευρο, ανοιχτό στο κοιλιακό άκρο. Εξωτερική επιφάνεια τραχιά με χρώμα καστανό και πιο σκούρες γραμμές σαν ζιγκ-ζαγκ. Κλείθρο όσο το μήκος του οστράκου σε ίσια γραμμή με μικρά δόντια. Ζει προσκολλημένο σε βράχους, πέτρες, όστρακα και είναι σκεπασμένο με θαλάσσιους οργανισμούς, ώστε δύσκολα ξεχωρίζει (νότιος Ευβοϊκός, Σαρωνικός, Κορινθιακός, Κρητικό πέλαγος)⁵³².

Όπως προκύπτει από τον πίνακα V τα περισσότερα θεσσαλικά όστρεα που τρυπήθηκαν για να αναρτηθούν στη φυσική τους μορφή ως κοσμήματα ανήκουν στο είδος *Cerastoderma* ed. Η μοναδική επεξεργασία συνίσταται στη διάνοιξη διαμπερούς οπής

⁵²⁴ Taborin 1974, 115.

⁵²⁵ Delamotte - Βαρδαλά 1994, 215.

⁵²⁶ Taborin 1974, 115.

⁵²⁷ Delamotte - Βαρδαλά 1994, 215.

⁵²⁸ Taborin 1974, 118.

⁵²⁹ Taborin 1974, 119.

⁵³⁰ Delamotte - Βαρδαλά 1994, 204.

⁵³¹ Taborin 1974, 115.

⁵³² Delamotte - Βαρδαλά 1994, 242-243.

στην κορυφή του οστρέου ή λίγο χαμηλότερα, το μέγεθος της οποίας ποικίλλει από 0,3 έως 1,2 εκ. Οι συνηθισμένες διαστάσεις των οστρέων αυτών είναι περίπου $2,8 \times 3,5$ εκ., το μικρότερο $1,9 \times 1,9$ εκ. και το μεγαλύτερο $4,1 \times 4,3$ εκ. Στον Πίνακα 49α βλέπουμε τέτοια όστρεα-κοσμήματα από το Διμήνι. Μία μόνον ιδιωτική συλλογή (Κ. Θεοδωρόπουλου) διαθέτει δέκα τεμάχια από αυτό το είδος και η απουσία τους από τις άλλες ιδιωτικές συλλογές θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στην έλλειψη ιδιαίτερου ενδιαφέροντος εκ μέρους των συλλεκτών να «βλέπουν» αυτά τα αιχλά και συνηθισμένα όστρεα, η οπή των οποίων συχνά είναι γεμισμένη με χώμα και επομένως δυσδιάκριτη.

Τη δεύτερη θέση με μεγάλη απόσταση στον πίνακα V κατέχουν τα *Cypraea* και ακολουθούν τα *Spondylus* g. Τα *Cypraea* (Πίν. 50ζ-ι) είναι λόγω της φυσικής τους μορφής από τα εντυπωσιακότερα όστρεα και από τα πιο χρησιμοποιημένα ως διακοσμητικά στοιχεία από την Παλαιολιθική εποχή μέχρι σήμερα. Το χαρακτηριστικό σχισμοειδές σιόμιό τους (Πίν. 28) φαίνεται ότι πολύ νωρίς συνδέθηκε με την είσοδο του γυναικείου κόλπου και, σχεδόν πάντα, χρησιμοποιήθηκε με αυτό το συμβολισμό. Τα ονομάζουν γι' αυτό και «Αφροδίτες», ενώ και η ονομασία τους *Cypraea* μάλλον παραπέμπει στην καταγωγή της Αφροδίτης (Κύπρος). Ορισμένα οστείνα παλαιολιθικά περιάρπτα μάλιστα αιποδίδουν συμβολικά το όστρεο αυτό⁵³³. Αυτού του είδους τα όστρεα έχουν βρεθεί στη θέση των ματιών στην ταφή VII.10 του Catal Hüyük⁵³⁴, καθώς και στην προκεραμική Β της Ιεριχούς⁵³⁵ και στο Tell Ramad της Συρίας. Ανάμεσα στους λαούς της Αφρικής (έκθεση *Fetishes and Charms of the Kwilu River Peoples*, Ethnological Museum of Mankind, Λονδίνου⁵³⁶) τα όστρεα αυτά σε διάφορα μεγέθη χρησιμοποιούνται ως διακοσμητικά, ραμμένα σε σχηματισμούς σε δερμάτινες ζώνες ως πόρπες, σε πλεκτά βραχιόλια, σε καπέλα που φορούν πρόσωπα που βρίσκονται ψηλά στην ιεραρχία, σε καλάθια, σε βάζα ξύλινα, σε ξόανα στη θέση των ματιών. Με τα σημερινά δεδομένα, ωστόσο, δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι έχουμε ενδείξεις για συμβολική τους χρήση στον ελλαδικό χώρο.

Πέντε τέτοια όστρεα-κοσμήματα έχουμε από το Διμήνι. Δεν υπάρχει σε αυτά καμιά άλλη επέμβαση πλην της διάνοιξης μιας οπής για ανάρτηση στην κυρτή επιφάνεια κοντά στην κορυφή. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από $1,7 \times 2,7$ έως $2,7 \times 4,2$ εκ. Το πάχος τους από 1,4 έως 2,2 εκ.

Όπως είδαμε ήδη στις προηγούμενες ομάδες, από *Spondylus* g. είναι κατασκευασμένα τα περισσότερα οστρίνα κοσμήματα και περίπου τα μισά του συνόλου των προερχόμενων από το Διμήνι. Εκτός όμως από τα διαμορφωμένα σε διάφορα σχήματα κοσμήματα, χρησιμοποιήθηκαν μερικές φορές και σε ανεπιξέργαστη μορφή αυτά τα όστρεα, στα οποία έγινε οπή ανάρτησης. Μικρές επεμβάσεις στην περιφέρεια παρατηρούνται καμιά φορά, ενώ συνήθως έχουν κοιεί και τα αγκάθια της εξωτερικής επιφάνειας. Είναι πιθανό επίσης το άνοιγμα στην κορυφή τους, όταν είναι αρκετά μεγάλο, να οφείλεται στην αποκοπή κομματιού για την κατασκευή κυλινδρικής χάντρας⁵³⁷ και όχι για να αναρτηθεί ολόκληρο το όστρεο.

⁵³³ Leroi-Gourhan 1990, 117.

⁵³⁴ Mellaart 1965, 183, πίν. Ib.

⁵³⁵ Kenyon 1960.

⁵³⁶ Mack 1992.

⁵³⁷ Tsuneki 1989, 10, εικ. 71'.

Ακολουθούν με τη σειρά σε αριθμό τα *Murex trunculus* (Πίν. 28) που αντιπροσωπεύονται με τρία δείγματα, αποκλειστικά από το Διμήνι επίσης. Η μόνη επέμβαση και σε αυτά είναι η διάνοιξη μιας οπής. Το μικρότερο έχει διαστάσεις 3,6×4,8 εκ. και το μεγαλύτερο 4,1×5,6 εκ. Τα όστρεα αυτά είναι οι πορφύρες, τις οποίες χρησιμοποιούσαν στην αρχαιότητα για την εξαγωγή ερυθρής χρωστικής ουσίας (πορφύρας).

Παρόμοιου τύπου, αλλά λεπτότερα είναι τα *Cerithium vulgatum* (Πίν. 28), που αντιπροσωπεύονται με δύο δείγματα μόνον από το Διμήνι. Και εδώ η μόνη επέμβαση είναι η οπή. Έχουν το ίδιο περίπου μέγεθος: ύψος 4,4 και 4,5 εκ. αντίστοιχα και διάμετρο 1,7 και 1,8 εκ. Σε παρεμφερείς τύπους αλλά αισθητά μικρότερα είναι τα όστρεα-κοσμήματα *Cerithium rupestre* και *Columbella rustica* (Πίν. 28), που αντιπροσωπεύονται με ένα δείγμα το καθένα, προέρχονται δε επίσης από το Διμήνι. Και εδώ η μόνη τεχνική επέμβαση είναι η διάνοιξη μιας οπής.

Ο τύπος *Patella caerulea* (Πίν. 28) αντιπροσωπεύεται με τέσσερα δείγματα, ένα από το Διμήνι, ένα από τα Πευκάκια και δύο ακόμη από το Μουσείο Βόλου με αδιευκρίνιστη προέλευση. Από τον Άγιο Πέτρο Σποράδων δημοσιεύεται επίσης ένα⁵³⁸ και είναι πιθανό με αυτό να ταυτίζεται το ένα από τα δύο του Μουσείου Βόλου. Το κωνικό σχήμα τους με τις φυσικές ακτινωτές ανάγλυφες ραβδώσεις στη ράχη τους τα κάνει αμέσως ελκυστικά στο μάτι. Η διάνοιξη της οπής, πάντα στην κορυφή, σε σχήματα και μεγέθη που ποικίλλουν από μικρές κυκλικές μέχρι τετράπλευρες και ωοειδείς μεγάλες (έως 2 εκ.), είναι αυτή που διαφοροποιεί τα συγκεκριμένα τέσσερα κοσμήματα μεταξύ τους. Η διάμετρος του μικρότερου είναι 2,1-2,7 εκ. και του μεγαλύτερου 3,3-3,8 εκ. Τα όστρεα αυτά μοιάζουν πολύ και με την οικογένεια *Fissurellidae*, μόνο που στα τελευταία η οπή στην κορυφή είναι φυσική – πολύ μικρή βέβαια, όχι σαν των δικών μας. Διαφέρουν επίσης ως προς το σχήμα, που είναι λιγότερο κυκλικό από τα *Patella*, ενώ τα χρώματα εκείνων είναι πιο έντονα.

Ένας ακόμη τύπος αναγνωρίζεται ανάμεσα στα όστρεα-κοσμήματα: *Arca noae* (Πίν. 28). Αντιπροσωπεύεται με τέσσερα αναγνωρίσιμα δείγματα από το Διμήνι. Και εδώ μια απλή οπή σε τυχαίο σημείο της επιφάνειας στα τρία από αυτά και στην κορυφή στο άλλο είναι η μόνη τεχνική επέμβαση. Το μήκος τους κυμαίνεται από 5,7 έως 6,7 εκ., το πλάτος τους από 2,5 έως 2,9 και σε μία περίπτωση η αναλογία αυτή είναι 5:7,5 εκ.

Τέλος, υπάρχει ένα σύνολο δεκαεννέα οστρέων-κοσμημάτων (βλ. κατάλογο αριθ. 917-937 και Πίν. 50α-στ) σε τύπους μη καλά αναγνωρίσιμους, λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής τους, στα οποία όμως έγιναν οπές ανάρτησης. Σε δύο από αυτά έγιναν δύο οπές, ενώ όλα τα άλλα έχουν από μία. Τα τοιχώματά τους είναι συνήθως πολύ λεπτά, μη ανθεκτικά. Είναι πιθανό ότι σαν «καλή» θα χρησιμοποιούνταν η εσωτερική επιφάνεια, που είναι στιλπνή. Μερικά από αυτά ίσως ανήκουν στην οικογένεια των γαστερόποδων *Unionidae*, που είναι όστρεα του γλυκού νερού, με χαρακτηριστικά πολύ στιλπνή εσωτερική επιφάνεια, ενώ συνήθως η εξωτερική τους είναι αλλοιωμένη από τα φυτά και τους μικροοργανισμούς που έχουν προσκολληθεί σε αυτή. Οι διαστάσεις τους ποικίλλουν (η μικρότερη 2,9×3,6, η μεγαλύτερη 5,7×7,5 εκ.).

Θα πρέπει να επισημάνουμε πάντως ότι για όλα τα όστρεα με οπή –και ίσως περισσό-

⁵³⁸ Efstratiou 1985, πίν. 46.

τερο για όσα αντιπροσωπεύονται από λίγα δείγματα– υπάρχει πάντα η πιθανότητα η οπή να έχει δημιουργηθεί όχι από τον άνθρωπο, αλλά από άλλα μαλάκια στην προσπάθειά τους να βγάλουν από το εσωτερικό το ζωντανό οργανισμό, αν και τα δύο τρυπήματα διαφέρουν και ως προς τη θέση της οπής και ως προς το σχήμα της⁵³⁹. Από το γεγονός όμως ότι στο Διμήνι βρέθηκαν πολλά όστρεα κυρίως του είδους *Cerastoderma* ed. τρυπημένα κοντά στην κορυφή τους, συμπεραίνουμε ότι το τρύπημα απέβλεπε στο να δεθούν για να αναρτηθούν ως κοσμήματα. Αντίθετα, στον επίσης παραθαλάσσιο οικισμό της Πετρομαγούλας βρέθηκαν πολλές εκατοντάδες οστρέων του ίδιου είδους, σε κανένα όμως δεν υπήρχε διανοιγμένη οπή, οπότε συμπεραίνεται ότι είχαν συλλέγει για άλλη χρήση⁵⁴⁰. Αυτό είναι ταυτόχρονα και μια απόδειξη ότι οι οπές των οστρέων στο Διμήνι προήλθαν από ανθρώπινη επέμβαση.

⁵³⁹ Taborin 1974, εικ. 9.

⁵⁴⁰ Κυπαρίσση 1984.

ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΩΝ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ

Υλικά κατασκευής

Όπως είπαμε ήδη, οι νεολιθικοί κάτοικοι της Θεσσαλίας κατασκεύαζαν τα κοσμήματα από όλα τα γνωστά υλικά της εποχής τους, όχι όμως με την ίδια αναλογία (βλ. πίνακα VI). Τα οστρέινα καλύπτουν περίπου το μισό του συνόλου (49,62%), τα λίθινα το 40,89% και ακολουθούν με μεγάλη διαφορά τα πήλινα (6,49%) και τα οστείνα (2,66%). Ο χρυσός εμφανίζεται σε ποσοστό κάτω της μονάδας (0,31%) σε εισηγμένα μάλλον κοσμήματα. Αναμφισβήτητα εκείνο που ανεβάζει το ποσοστό της χρησιμοποίησης του οστρέου στα κοσμήματα είναι ότι τις περισσότερες φορές η φυσική μορφή του προσφέρεται έτοιμη για χρήση. Αν αυτή η παράμετρος εκτιμηθεί στη σωστή της διάσταση, τότε ίσως δεν ισχύει η αναλογία όπως εκ πρώτης όψεως φαίνεται. Γιατί εκείνο που ενδιαφέρει μια τέτοια στατιστική ανάλυση είναι ποια υλικά και γιατί επιλέχθηκαν για την κατασκευή των κοσμημάτων. Αν, λοιπόν, εξαιρέσουμε από αυτή τη μέτρηση τα όστρεα που βρίσκονται στη φυσική τους μορφή με τη διάνοιξη μιας οπής μόνον, η αναλογία των δύο πρώτων υλικών (πέτρας-οστρέου) αντιστρέφεται: τα λίθινα ξεπερνούν τότε το μισό (51,06%), ακολουθεί το όστρεο (37,10%), ενώ η αναλογία των πήλινων (8,11%) και των οστέινων (3,32%) διατηρείται. Διατηρείται επίσης κάτω της μονάδας (0,39%) ο χρυσός (πίνακας VI τελευταία στήλη). Οι αναλογίες αυτές αλλάζουν δραματικά αν δούμε χωριστά την κατανομή των υλικών στα κοσμήματα που προέρχονται από ιδιωτικές συλλογές και σε αυτά από ανασκαφές (πίνακας VII): Στα κοσμήματα από ανασκαφές προηγούνται τα όστρεα (66,04%), ακολουθεί με μεγάλη διαφορά η πέτρα (26,47%) και με ακόμη μεγαλύτερη ο ιηλός (4,82%), τα οστά (2,33%) και ο χρυσός (0,31%). Αντίθετα, στις ιδιωτικές συλλογές η πλειονότητα είναι από πέτρα (72,05%), ακολουθεί με διαφορά το όστρεο (15,48%) και πολύ πιο κάτω βρίσκονται ο ιηλός (9,09%), τα οστά (3,03%) και ο χρυσός (0,33%).

Πόσο αντιπροσωπευτική όμως είναι αυτή η κατανομή για το σύνολο ενός γεωγραφικού διαμερίσματος όπως είναι η Θεσσαλία; Η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο κύριων υλικών κατασκευής κοσμημάτων οφείλεται στη διαφορετική προέλευση των κοσμημάτων. Γιατί ανάμεσα στα ευρήματα των ανασκαφών πολλά προέρχονται από παραθαλάσσιους οικισμούς, που ανεβάζουν το ποσοστό των οστρέινων, μειώνοντας το αντίστοιχο των λίθινων, ενώ των συγκεκριμένων ιδιωτικών συλλογών προέρχονται κυρίως από το εσωτερικό της Θεσσαλίας. Επιπλέον δε, όπως αναφέραμε, είναι διαφορετική η συλλογιστική των συλλεκτών από αυτή των ανασκαφών αρχαιολόγων: πολύ σπάνια οι πρώτοι θα κρατήσουν ένα απλό όστρεο, έστω αν έχει και οπή. Επίσης αν παρατηρήσουμε στον πίνακα VIII την κατανομή των υλικών σε κοσμήματα μόνον από την ανασκαφή του παραθαλάσσιου Διμηνί-

Πίνακας VI

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ

	A	B	Γ	Δ	E	ΣΤ	Z	H	Θ	I		ΙΑ			ΙΒ	ΙΓ	ΙΔ			
Υλικά																		Σύνολο	%	% χωρίς τα όστρεα
Πέτρα	17	9	21	9	1	1	1	23	29	148	6	74	29	1	2	13		384	40,89	51,07
Πηλός	4	8	4					8		16	2	6	5		8			61	6,50	8,12
Όστρεα	2	2		1		47	4	2	138	61		5	13	1		3	187	466	49,63	37,10
Οστό							5			8		9	2	1				25	2,67	3,32
Χρυσός	3																	3	0,31	0,39
ΣΥΝΟΛΑ	26	19	25	10	1	48	10	33	167	233	8	94	49	3	10	16	187	939	100	100

Πίνακας VII**ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΤΩΝ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ**

Κοσμήματα ιδιωτικών συλλογών			Κοσμήματα θεσσαλικών ανασκαφών	
Είδος υλικού	Ποσότητα	%	Ποσότητα	%
Πέτρα	214	72,05	170	26,48
Όστρεο	46	15,49	424	66,05
Πηλός	27	9,09	31	4,83
Οστό	9	3,04	15	2,33
Χρυσός	1	0,33	2	0,31
ΣΥΝΟΛΟ	297	100	642	100

Πίνακας VIII**ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΔΙΜΗΝΙΟΥ (παραθαλάσσιος οικισμός)**

Είδος υλικού	Ποσότητα	%
Πέτρα	76	16,93
Όστρεο	365	81,30
Πηλός	6	1,33
Οστό	2	0,44
ΣΥΝΟΛΟ	449	100

ου, η διαφορά γίνεται ακόμη μεγαλύτερη: πέτρα μόνο 16,92%, όστρεο 81,29%, πηλός μόλις 1,33% και οστό 0,44%. Είναι απαραίτητο όμως εδώ να δούμε τα ποσοστά και ενός άλλου παραθαλάσσιου (με τα δεδομένα εκείνης της εποχής) οικισμού, του Σέσκλου (πίνακας IX), που μοιράζεται την ίδια τοπογραφία με το Διμήνι, είναι όμως παλαιότερος: Σε ένα μικρό γενικά σύνολο κοσμημάτων τα όστρεα (συνήθως στη φυσική τους μορφή, όχι επεξεργασμένα) καλύπτουν μόνο το 9,30%, η πέτρα το 51,16%, ο πηλός το 39,53%, ενώ το οστό απουσιάζει. Η σύγκριση με τα αντίστοιχα ποσοστά του Διμηνίου δείχνει καθαρά πόσο διαφορετικά εμφανίζονται τα κοσμήματα και τα υλικά κατασκευής τους σε δύο οικισμούς που δεν τους χωρίζει μεγάλη απόσταση, χρονολογούνται όμως σε διαφορετικές περιόδους. Έτσι γίνεται φανερό ότι ο καθοριστικός παράγοντας γι' αυτή τη διαφοροποίηση είναι κυρίως ο χρόνος και όχι ο τόπος, όπως συμβαίνει ανάμεσα σε οικισμούς με διαφορετική τοπογραφία της Νεότερης Νεολιθικής.

Πίνακας ΙΧ

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΣΕΣΚΛΟΥ*

Είδος υλικού	Ποσότητα	%
Πέτρα	22	51,16
Όστρεο	4	9,30
Πηλός	17	39,54
Οστό	—	—
ΣΥΝΟΛΟ	43	100

* Οι ποσότητες των κοσμημάτων του Σέσκλου αφορούν σε όσα βρέθηκαν στο Μουσείο του Βόλου και σε όσα δημοσιεύει ο Τσούντας (1908) και είναι πιθανό να είναι σχετικά ελλιπείς.

Τα όστρεα που βρέθηκαν στο Διμήνι μπορεί να τα χωρίσει κανείς σε δύο κατηγορίες: σε αυτά που η περιουλλογή τους σκοπό είχε να κατασκευαστούν κοσμήματα (όπως κυρίως τα *Spondylus g.*) και σε αυτά που προορίζονταν για τροφή⁵⁴¹. Τα *Cerastoderma ed.*, που αποτελούν μεγάλο μέρος των οστρέων του Διμηνίου, είχαν συλλεγεί, όπως φαίνεται, με σκοπό να αναλωθούν ως τροφή, αλλά χρησιμοποιήθηκαν –πολύ λιγότερο βέβαια από τον *Spondylus g.*– και για την κατασκευή άλλων κοσμημάτων (κυρίως μικρών χαντρών), ενώ ένας σημαντικός αριθμός τους τρυπήθηκε, πιθανότατα για να αναρτηθεί από εκεί, γι' αυτό συμπεριλαμβάνονται σε αυτή τη μελέτη ως κοσμήματα.

Η επιλογή του υλικού προκειμένου να κατασκευαστεί ένα κόσμημα δεν μπορούσε να είναι τυχαία ούτε ανεξάρτητη από το όλο πρόγραμμα παραγωγής ενός οικισμού. Το πλήθος των κοσμημάτων που συγκεντρώθηκε από τη Θεσσαλία μας πείθει ότι το κόσμημα πρέπει να κρατούσε κάποια σημαντική θέση στην προϊστορική παραγωγή. Τα υλικά που χρησιμοποιούσε ο νεολιθικός τεχνίτης για την κατασκευή κοσμημάτων, ιδιαίτερα στις περιόδους τις πρωιμότερες της Νεολιθικής τού ήταν γνωστά από τη χρησιμοποίησή τους σε άλλες κατασκευές και έτσι μπορούσε να ξέρει καλά τις ιδιότητες και τη χρησιμότητα του κάθε υλικού⁵⁴². Τα κοσμήματα όμως καθιερώθηκαν κυρίως στη Μέση και ιδιαίτερα στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, οπότε και έχουμε την πρώτη εμφάνιση του οστρέου για την κατασκευή τους. Όλη η προηγούμενη πείρα ως προς τα υλικά ήταν ήδη συγκεντρωμένη. Οποιοδήποτε όμως, προκειμένου να επιλέξει ο τεχνίτης υλικό για κοσμήματα, θα έπρεπε να συντρέχουν ορισμένοι παράγοντες, όπως:

⁵⁴¹ Tsuneki 1989, 4-5.

⁵⁴² Κωτσάκης 1983, 108-120.

1) Το υλικό αυτό να μπορεί να αποδώσει ικανοποιητικά τη μορφή που ήθελε να δώσει στο συγκεκριμένο κόσμημα και να έχει την απαιτούμενη αντοχή. Ένα μαλακό και εύπλαστο υλικό δουλεύεται πιο εύκολα στην απόδοση των λεπτομερειών μιας μορφής, φθείρεται όμως και πολύ ευκολότερα από ένα σκληρό υλικό. Έτσι, ο πρώτος παράγοντας που θα καθόριζε την επιλογή του υλικού πρέπει να εξαρτιόταν από τη ζητούμενη μορφή του κοσμήματος. Ένα απλό και ευκολοδούλευτο σχήμα μπορούσε να γίνει από μαλακό υλικό και να ξαναγίνει εύκολα όταν θα φθειρόταν ή θα έσπαζε. Μια δύσκολη μορφή όμως, που απαιτούσε τη διάθεση παραγωγικού χρόνου, έπρεπε να υπερέχει ποιοτικά, για να έχει μεγάλη διάρκεια ζωής. Τα «κουμπιά» π.χ. μπορούσαν να γίνουν –πολύ πιο εύκολα μάλιστα– από πηλό. Γιατί, όπως θα δούμε στο μέρος των τεχνικών, η κατασκευή τους από μίτρα και όστρεο ήταν ιδιαίτερα δύσκολη και λεπτή. Φαίνεται όμως ότι ο πηλός δεν τους εξασφάλιζε την αντοχή που απαιτούσε η χρήση τους ούτε ίσως την αισθητική που επιδίωκαν.

2) Τα υλικά του κοντινού φυσικού περιβάλλοντος επίσης θα έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο για τη συχνότητα χρήσης ενός υλικού. Αυτό όμως σε μια δεύτερη φάση. Δηλαδή πρώτα θα αποφασιζόταν αν θα χρησιμοποιούνταν πέτρα και μετά ποιο είδος πέτρας, πράγμα που εξαρτιόταν από τα διαθέσιμα στο κοντινό περιβάλλον. Από σχιστόλιθο π.χ., που τον συναντάει κανείς κυρίως στην περιοχή του Πηλίου, είναι κατασκευασμένα τα περισσότερα από τα λίθινα κοσμήματα της Μαγνησίας. Τα όστρεα επίσης ήταν αυτονόητη επιλογή των κατοίκων των παραθαλάσσιων κυρίως οικισμών.

Με την ίδια λογική είναι φυσικό να δεχθούμε ότι γενικότερα προτιμώνταν τα υλικά που αφθονούσαν κοντά στον οικισμό, γιατί αυτό σήμαινε οικονομία για το νεολιθικό άνθρωπο, ενώ τα ξένα και «εξωτικά» ασφαλώς θα ακριβοπληρώνονταν. Και πράγματι, αρκετά κοσμήματα είναι κατασκευασμένα από καλής ποιότητας υλικά, ίσως όχι ντόπια. Για να προμηθευτεί κανείς όμως ένα ξένο υλικό από άλλο μακρινό τόπο, θα έπρεπε να καταβάλει την ανταλλακτική αξία του, που ασφαλώς θα ανέβαινε ανάλογα με τη σπανιότητα του υλικού, την απόσταση από την οποία μεταφερόταν και τις ανάγκες εκείνου που το προμήθευε⁵⁴³. Όλα αυτά σε έναν προϊστορικό οικισμό θα είχαν επίδραση στην οικονομία του συνόλου και είναι φυσικό να αποφεύγονταν, εάν δεν το επέβαλλαν χρηστικοί λόγοι. Οι ίδιοι παράγοντες άλλωστε είναι και σήμερα καθοριστικοί της αξίας των προϊόντων, αν και οι αποστάσεις έχουν εκμηδενιστεί. Έχουμε δει, ωστόσο, ότι τα μακρινά και «εξωτικά» υλικά αποτέλεσαν το αντικείμενο εμπορίου στο τέλος της Νεότερης Νεολιθικής και στην αρχή της Εποχής του Χαλκού και εκτιμήθηκαν ως δείγμα πλούτου και κοινωνικής θέσης στην Ευρώπη όπου έφθαναν επεξεργασμένα ή μη από τους οικισμούς των αιγαιακών ακτών (βραχιόλια-χάντρες).

3) Προγραμματισμός παραγωγής: Όπως είδαμε στον πίνακα VI, υπάρχουν ολόκληρες ομάδες κοσμημάτων κατασκευασμένων από ενός είδους υλικό, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Τα «προσωπεία» π.χ. είναι κατά κανόνα λίθινα, υπάρχουν όμως και ελάχιστα πήλινα. Τα βραχιόλια είναι αποκλειστικά από όστρεο. Αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί από την ανάγκη (βιασύνη) κατασκευής ενός κοσμήματος, γιατί το πήλινο γίνεται βέβαια σε πολύ λιγότερο χρόνο και με πολύ μικρότερο κόπο. Τα κοσμήματα, λοιπόν, που η παραγωγή τους

⁵⁴³ Halstead - O'Shea 1989, 92-99· Hodder 1990, 281.

προγραμματιζόταν σύμφωνα με τις ανάγκες του οικισμού, φαίνεται ότι γίνονταν από προκαθορισμένα υλικά, ενώ παράλληλα θα πρέπει να δεχθούμε ότι κατασκευάζονταν και κοσμήματα εκτός προγράμματος, οπότε χρησιμοποιούνταν κάποιο ευκολοδούλευτο υλικό, όπως ο πηλός. Στην τελευταία περίπτωση θα πρέπει να υποθέσουμε και κάποια ανάγκη (βιασύνη) για μια τέτοια κατασκευή. Για παράδειγμα, αν τα «προσωπεία» χρησιμοποιούνταν ως ενός είδους φυλαχτό για το κυνήγι, όπως υποστηρίζω στο κεφάλαιο «Προσπάθεια ερμηνείας. Ιδεολογική προσέγγιση», και τα υπάρχοντα λίθινα δεν επαρκούσαν για τα άτομα που θα συμμετείχαν σε αυτό, η κατασκευή τέτοιων φυλαχτών από πηλό μπορούσε να γίνει γρήγορα και να λύσει το πρόβλημα. Βεβαίως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και την πιθανότητα τα πήλινα να είναι φθηνές αιιομιμήσεις των λίθινων, να είναι δηλαδή μια επιλογή του υλικού με καθαρά οικονομικά κριτήρια.

Το υλικό κατασκευής των εργαλείων της νεολιθικής οικονομίας έπαιζε έναν από τους πιο σημαντικούς ρόλους στη διαμόρφωση των επιμέρους στοιχείων της οικονομικής βάσης του τρόπου παραγωγής και μέσα από προκαθορισμένα προγράμματα είναι βέβαιο ότι ελεγχόταν η κατανομή του κάθε υλικού για την επεξεργασία του, που θα είχε ως προϊόν τα εργαλεία⁵⁴⁴. Και αυτό γιατί οι ιδιότητες του κάθε υλικού είχαν προσαρμοστεί σε συγκεκριμένες χρήσεις, οι οποίες προφανώς δεν εξυπηρετούνταν από τα άλλα υλικά. Η τάξη αυτή θα πρέπει να τηρούνταν σχεδόν απaráβατα, γι' αυτό σπάνια βρίσκουμε και εργαλεία της ίδιας κατηγορίας κατασκευασμένα από διαφορετικά υλικά. Το κριτήριο αυτό σε μεγάλο βαθμό θα ίσχυε και για την κατασκευή κοσμημάτων, μόνο που εδώ θα πρέπει να συμπεράνουμε, τουλάχιστον για την πρωιμότερη Νεολιθική περίοδο, ότι τα κοσμήματα θα γίνονταν στο περιθώριο του παραγωγικού χρόνου αλλά και από το περίσσειμα των υλικών. Γι' αυτό πιστεύω ότι είναι λίγα τα κοσμήματα από οστά, για παράδειγμα, γιατί τα οστά ήταν προγραμματισμένα για συγκεκριμένα εργαλεία που ήταν πιο απαραίτητα από τα κοσμήματα. Όταν βέβαια προς το τέλος της Νεολιθικής τα κοσμήματα, όπως φαίνεται, αποτέλεσαν επίσης αντικείμενο συστηματικής παραγωγής και εμπορευματοποίησης, πάλι το υλικό κατασκευής τους, κυρίως το όστρεο *Spondylus* g., χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικά γι' αυτή την παραγωγή. Στον πίνακα VI βλέπουμε πώς κατανέμονται τα υλικά σε καθεμία από τις κατηγορίες κοσμημάτων.

Θα δούμε τώρα το καθένα υλικό χωριστά, για να κατανοήσουμε καλύτερα και τους λόγους για τους οποίους μπορεί να προτιμήθηκε για την κατασκευή κοσμημάτων:

ΠΕΤΡΑ: Όταν λέμε πέτρα δεν είναι το ίδιο σαν να λέμε χρυσός ή χαλκός ή πηλός ή οσιό. Γιατί τα υλικά αυτά τα αναγνωρίζει κανείς σε μια συγκεκριμένη μορφή. Η πέτρα όμως είναι το πλουσιότερο υλικό σε ποικιλίες από όλα τα άλλα. Όχι μόνο γιατί με το όνομα αυτό συναντάμε πάμπολλες ποικιλίες, αλλά ακόμη γιατί ένα και το αυτό κομμάτι έχει τόσες μεταλλαγές στη σύνθεσή του, που θα έλεγα ότι δύο λίθινα αντικείμενα, ακόμη κι αν προέρχονται από το ίδιο αρχικό κομμάτι, μπορεί να μην είναι απολύτως όμοια μεταξύ τους. Επιπλέον, υπάρχει το προσόν της μεγάλης αντοχής. Έτσι φαίνεται να είναι ιδανικό υλικό για μικροκατασκευές στα προϊστορικά χρόνια: ανθεκτικό και σε πολλές παραλλαγές.

⁵⁴⁴ Χουρμουζιάδης 1981, 41-42.

Όπως είπαμε ήδη, ανάλογα με την περιοχή από την οποία προέρχονται τα κοσμήματα ποικίλλει και το είδος της πέτρας που χρησιμοποιείται για την κατασκευή τους. Εκτός από τα τοπικά είδη πέτρας, στη Θεσσαλία χρησιμοποιούνται ευρέως τα μικρά ποταμίσια βότσαλα, που η επαφή τους με το νερό τους έχει δώσει κάποιο σχήμα αρμονικό, επιφάνεια λεία και πολλές φορές ακόμη και οπή για ανάρτηση. Το μάρμαρο, παρ' ότι είναι ένα υλικό που το βρίσκουμε παντού στην Ελλάδα, δεν έχει χρησιμοποιηθεί συχνά για κοσμήματα, γιατί έχει μεγάλη σκληρότητα, που δύσκολα θα δαμαζόταν με τα εργαλεία της εποχής εκείνης. Όσα κοσμήματα όμως –έστω και λίγα– είναι κατασκευασμένα από μάρμαρο είναι πραγματικά θαυμάσια δουλεμένα. Από τις ωραιότερες αλλά και σπανιότερες ποικιλίες μείρας που χρησιμοποιούνται για κοσμήματα είναι ο στεατίτης, ο μαλαχίτης, ο πορφυρίτης, ο σερπεντίτης. Αυτές έχουν ομοιογενή και μαλακή σύνθεση, χρώματα εντυπωσιακά, με αποχρώσεις στο θαλασσί, το πράσινο, το μαύρο, το κόκκινο, και φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα προσφιλείς και αναζητούνταν επίμονα για την κατασκευή κοσμημάτων.

Η πέτρα χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή κοσμημάτων σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, ενώ από άλλες περιοχές (Ευρώπη, Ανατολία) είναι γνωστή η χρήση της ήδη από την Ανώτερη Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική (στο Φράγγχι επίσης βρέθηκαν λίθινα κοσμήματα της Μεσολιθικής περιόδου).

ΟΣΤΡΕΑ: Χρησιμοποιούνται είδη οστρέων που βρίσκει κανείς στις ελληνικές θάλασσες, ενώ προτιμώνται κατ'ά τόπους τα όστρεα της περιοχής.

Στη Θεσσαλία και κυρίως στο Διμήνι χρησιμοποιήθηκαν για κοσμήματα τα όστρεα *Cerastoderma* ed. και *Spondylus* g. Τα πρώτα στη φυσική τους μορφή με τη δημιουργία μόνο μίας οπής. Αυτού του τύπου τα όστρεα (διάφορες ποικιλίες της οικογένειας *Cardiidae*) τα βρίσκει κανείς με οπή για ανάρτηση σχεδόν παντού κοντά στο φυσικό τους περιβάλλον⁵⁴⁵.

Για τα κοσμήματα όμως από *Spondylus* g. δεν ισχύουν τα ίδια κριτήρια. Αυτό το όστρεο φαίνεται να προτιμήθηκε λόγω της αισθητικής και της ποιότητάς του (πορσελανώδης υφή), των τοιχωμάτων του που αντέχουν στις διάφορες κατασκευαστικές διαδικασίες λόγω του ικανού τους πάχους, αλλά και του φυσικού κυκλικού σχήματός του και των σχετικά μεγάλων διαστάσεών του. Το φύσει κυκλικό σχήμα του σε συνδυασμό ίσως με το μέγεθος της διαμέτρου του οδήγησαν πιθανόν από μόνα τους στην εκμετάλλευσή του για την κατασκευή βραχιολιών, ενώ το εσωτερικό που περίσσευε μετά την αποκοπή του βραχιολιού χρησιμοποιήθηκε για άλλα περίαπτα ή για χάνιρες, «κουμπιά» κ.λπ. Όπως είδαμε δε, γινόταν ήδη και διαχωρισμός των δύο θυρών του οστρέου ανάλογα με τις ιδιότητες της καθεμιάς: για βραχιόλια κυρίως η αριστερή (λεπτή), για χάνιρες-«κουμπιά» η δεξιά (χοντρή)⁵⁴⁶.

Τα κοσμήματα γίνονταν σχεδόν αποκλειστικά από *Spondylus* g. στο τέλος της Νεότερης Νεολιθικής και μέσω δικτύων εμπορικών ανταλλαγών κυκλοφόρησαν σε όλη την Κεντρική, την Ανατολική και τη Νότια Ευρώπη, ενώ παράλληλα και άλλα ντόπια όστρεα εκεί (*Pectunculus*, *Glycimeris* κ.ά.) μιμούνταν τα προερχόμενα από το Αιγαίο *Spondylus* g.

⁵⁴⁵ Taborin 1974· Barge 1982.

⁵⁴⁶ Tsuneki 1987· 1989.

ΠΗΛΟΣ: Όπως είδαμε στον πίνακα VI, ο πηλός ως υλικό για την κατασκευή κοσμημάτων ακολουθεί, με μεγάλη διαφορά, μετά την πέτρα. Και όμως ξέρουμε ότι είναι υλικό πολύ εύπλαστο και ότι χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στις νεολιθικές κατασκευές και ιδιαίτερα στην αγγειοπλαστική, όπου η καθιέρωσή του αποτέλεσε πραγματική επανάσταση. Έφθασε δε σε τόσο ψηλά τεχνολογικά επίπεδα, ώστε μερικά είδη κεραμικής της Νεότερης Νεολιθικής (όπως π.χ. τα γκρίζα επί γκρίζου) να μπορούν να συγκριθούν ποιοτικά ακόμη και με την πορσελάνη. Παρ' όλα αυτά, η χρησιμοποίηση του πηλού στην κοσμηματοτεχνία της προϊστορικής εποχής είναι πολύ περιορισμένη, τη συναντάμε κυρίως σε κοσμήματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου (Σέσκλο, Πρόδρομος, Αχίλλειο) ή σε κοσμήματα συγκεκριμένου τύπου (π.χ. πόρπες), ενώ σχεδόν χάνεται στη Νεότερη Νεολιθική. Ο πηλός, λοιπόν, χρησιμοποιείται μερικές φορές ως υποκατάστατο άλλων υλικών (π.χ. της πέτρας στα «προσωπεία»), πιθανόν για λόγους βιαστικής κατασκευής όπως εκθέσαμε παραπάνω, ενώ είναι γνωστά πήλινα βραχιόλια από τη Γιουγκοσλαβία κ.α.⁵⁴⁷, που θεωρούνται φθηνές απομιμήσεις των εισαγόμενων οστρίνων από το Αιγαίο⁵⁴⁸. Στο πλαίσιο δε της προγραμματισμένης κατανομής των υλικών, για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, δεν νομίζω ότι μπορούμε να εντάξουμε το θέμα της μη χρησιμοποίησης του πηλού για κοσμήματα, αφού άλλωστε είναι ένα υλικό που αφθονεί στη φύση. Λογικότερο ακούγεται η περιορισμένη χρήση αυτού του υλικού για κοσμήματα να οφείλεται μάλλον στη μεγάλη διάρκεια ζωής που προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν στα κοσμήματα και την οποία εγγυώνταν κυρίως η πέτρα και τα όστρεα.

ΟΣΤΟ: Το οστό είναι υλικό πολύ πιο εύκολο στην επεξεργασία και από την πέτρα και από το όστρεο. Αλλά λόγω του επιμήκους του σχήματός τους τα οστά είναι ιδανικά για εργαλεία κυρίως, και γι' αυτό το λόγο τα χρησιμοποιούσαν οι προϊστορικοί άνθρωποι της Θεσσαλίας. Όμως, το έστω και μικρό ποσοστό (περίπου 3%) οστών για κοσμήματα σημαίνει ότι ήταν και γι' αυτή τη χρήση κατάλληλα. Χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για δαχτυλίδια και χάντρες, λόγω του κυκλικού σχήματος της τομής τους.

Σε άλλους οικισμούς του ελλαδικού χώρου τα οστά χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή κοσμημάτων περισσότερο απ' ό,τι στη Θεσσαλία (π.χ. Ντικίλι Τας), ενώ πολλά οσείνα μικροαντικείμενα βρέθηκαν στη Γαλλία⁵⁴⁹. Οι ιδιότητες του οστού ασφαλώς προσφέρονταν για εύκολη κατασκευή μικροαντικειμένων, ιδιαίτερα των λεπτότερων, η αντοχή τους όμως ασφαλώς ήταν πιο περιορισμένη από της πέτρας και του οστρέου. Κυρίως όμως για την περίπτωση των οστών ισχύει οπωσδήποτε το θέμα της κατανομής των υλικών. Γιατί, από το σύνολο των οστών που προέκυπταν από τα καταναλωόμενα για τη διατροφή ζώα, ήταν συγκεκριμένα τα ανθεκτικά μέρη (κέρατο ελαφιού, κερκίδα και κνήμη χοίρου, κνήμη αγελάδας, κερκίδα σκύλου και κυρίως κερκίδα, κνήμη, μετακάρπια και μετατάροια αιγοπροβάτων)⁵⁵⁰ που προσφέρονταν για επεξεργασία και αυτά προοριζόνταν κυρίως για την κατασκευή εργαλείων. Γι' αυτό τα οσείνα κοσμήματα δεν ξεπερνούν το 3% του συνόλου,

⁵⁴⁷ Gimbutas 1976.

⁵⁴⁸ Renfrew 1973.

⁵⁴⁹ Barge 1982.

⁵⁵⁰ Halstead 1992, 36.

από τα οποία, όπως είδαμε, ένας αριθμός αποτελείται από οστικά μέρη στη φυσική τους μορφή (π.χ. σπόνδυλοι, που συνήθως δεν χρησιμοποιούνταν σε άλλες κατασκευές).

ΕΥΛΟ: Η χρησιμοποίηση του ξύλου σε όλα τα είδη κατασκευών της προϊστορικής εποχής θεωρείται βέβαιη, αν και δεν έχουν σωθεί πολλά δείγματα λόγω του φθαρτού του υλικού αυτού. Είναι όμως γνωστή η ύπαρξη ξύλινων σκευών σε ταφές του Catal Hüyük⁵⁵¹ και ξύλινων καρφιών στον Πρόδρομο⁵⁵², ώστε να μην υπάρχει αμφιβολία για τη χρήση και του υλικού αυτού στις κατασκευές της εποχής. Το θέμα είναι αν οι ιδιότητες του ξύλου προσφέρονταν για κοσμήματα: είναι κατά κανόνα αρκετά μαλακό και ευκολοδούλευτο υλικό και δεν σπάει εύκολα αν έχει επιλεγεί το κατάλληλο είδος (π.χ. κέδρος ή δρυς). Η ευαισθησία του είναι μόνο στη φωτιά. Οποσδήποτε δεν μπορούμε να αποκλείσουμε τη χρησιμοποίηση του ξύλου για την κατασκευή κοσμημάτων ούτε όμως και να την επιβεβαιώσουμε προς το παρόν. Πιο πιθανή φαίνεται η χρήση του για ειδώλια, αφού και σήμερα κατασκευάζονται τέτοια από κάποια είδη σκληρού ξύλου, όπως ο έβενος που είναι και αρκετά σκληρός, κυρίως μεταξύ των πρωτόγονων λαών της Αφρικής και της Αυστραλίας. Στο Catal Hüyük πάντως, όπου βρέθηκαν διατηρημένα ξύλινα σκεύη, δεν έχουμε καμία ένδειξη ύπαρξης ξύλινων κοσμημάτων, ενώ βρέθηκαν από άλλα υλικά. Αν το ξύλο χρησιμοποιήθηκε στην προϊστορική κοσμηματοτεχνία, δυστυχώς ο αριθμός των ξύλινων κοσμημάτων δε μπορεί να υπολογιστεί ούτε η αναλογία τους σε σχέση με τα άλλα υλικά.

Τεχνικές κατασκευής

Με εξαίρεση τα πηλίνα κοσμήματα, που κατασκευάζονταν από την αρχή με χώμα και νερό –όπως τα αγγεία και τα ειδώλια–, και ορισμένα από τα οστρέινα (όπως π.χ. οι χάντρες, τα «κουμπιά»), οι υπόλοιπες κατηγορίες των κοσμημάτων δουλεύονταν πάνω σε υλικά με φυσικά διαμορφωμένα σχήματα. Με αυτή την έννοια θα ταίριαζε να μιλάμε μάλλον για διαμόρφωση και μικρογλυπτική παρά για κατασκευή αυτή καθαυτή. Δηλαδή, ο τεχνίτης έψαχνε να βρει ένα φυσικό υλικό που το σχήμα του να ανταποκρίνεται γενικά στην τελική μορφή του κοσμήματος που επιδίωκε να κατασκευάσει. Έτσι κέρδιζε και χρόνο και κόπο. Ίσως μάλιστα θα πρέπει να δεχθούμε ότι πολλές φορές το ίδιο το φυσικό σχήμα του υλικού θα έδινε την ιδέα για την κατασκευή ενός συγκεκριμένου κοσμήματος. Θα πρέπει, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι προκειμένου να γίνει ένα κόσμημα περνούσε από τα παρακάτω στάδια:

1) Ο τεχνίτης έψαχνε να βρει το συγκεκριμένο υλικό από το οποίο ήθελε να γίνει το κόσμημα. Ανάμεσα σε πολλά κομμάτια ίδιου υλικού διάλεγε αυτό που σχηματικά ταίριαζε περισσότερο με τη ζητούμενη μορφή του κοσμήματος. Ίσως να συγκέντρωνε μάλιστα, κάθε φορά που έβρισκε, όλα τα φυσικά υλικά που έκρινε ότι μοιάζουν με κάποιο από τα σχήματα που συνήθως δούλευε, ώστε να τα έχει έτοιμα όταν θα τα χρειαζόταν. Πιθανόν αυτό να είναι και μια εξήγηση για τα μισοτελειωμένα ατρύπητα δισκάρια.

⁵⁵¹ Mellaart 1964, εικ. 35-39, πίν. XIX-XXI.

⁵⁵² Χουρμουζιάδης 1981, 41.

2) Αφού έβρισκε το κατάλληλο υλικό και σχήμα, άρχιζε τη διαμόρφωσή του στην επιδιωκόμενη μορφή, προχωρώντας σιγά-σιγά και με υπομονή στις λεπτομέρειες με τη βοήθεια των εργαλείων του, που θα πρέπει να ήταν διάφορα κοπίδια από οψιανό και πυριτόλιθο, σμίλες, δέρμα για το γυάλισμα των επιφανειών και τρυπάνια για τη διάνοιξη οπής ώστε να μπορεί να αναρτηθεί το κόσμημα.

Κοινό γνώρισμα των περισσότερων κοσμημάτων είναι η οπή, μία ή περισσότερες, από την οποία δένονταν για να αναρτηθούν. Οι οπές γίνονταν στα άκρα ή στο κέντρο, μία ή περισσότερες, μικρότερες ή μεγαλύτερες. Άλλοτε είχαν μόνο λειτουργική σημασία κι άλλοτε και συμβολική.

Τρύπημα

Η διάνοιξη οπών πήρε μια εξέχουσα θέση στην τεχνολογία της Εποχής του Λίθου. Κι αυτό, γιατί δεν χρησιμοποιήθηκε ως συμπληρωματικός ή ενδιάμεσος τρόπος για την κατεργασία αλλά αποτέλεσε μια εντελώς ανεξάρτητη τεχνολογική εξέλιξη.

Η μέθοδος της διάνοιξης οπών άρχισε από την Παλαιολιθική εποχή. Η καταγωγή της τοποθετείται στην ανάγκη να ενωθούν μεταξύ τους δύο ή περισσότερα αντικείμενα, είτε για να χρησιμοποιηθούν ως εργαλεία είτε για να αναρτηθούν. Η κατηγορία των αντικειμένων που βρίσκουμε με οπές στη Νεολιθική εποχή περιλαμβάνει πολλά είδη. Πρόκειται κατ' αρχάς για αντικείμενα που τα φορούσαν: εξαρτήματα, χάντρες, φυλαχτά. Βρίσκουμε επίσης τρυπημένα εργαλεία και όπλα, όπως αδράχτια, βαρίδια, βελόνες, λειαντήρες, σφυριά, ρόπαλα και αξίνες, καθώς επίσης και αγγεία.

Η διαδικασία διάνοιξης μιας οπής σε ένα υλικό περνούσε από διάφορα στάδια. Θα πρέπει να ξεκινούσε με κυκλικές κινήσεις του χεριού ή και με άλλες ακόμη πιο στοιχειώδεις μεθόδους στην αρχή (π.χ. με παρατεταμένη τριβή). Η ίδια η διατήρηση είναι σχεδόν το τελευταίο στάδιο της εργασίας. Θα εξετάσουμε τη διαδικασία διάνοιξης οπών σε κάθε υλικό χωριστά, ενώ μερικοί τύποι κοσμημάτων, που απαιτούσαν ειδική επεξεργασία πριν από τη διάνοιξη μιας οπής, θα αντιμετωπιστούν ιδιαίτερα:

ΟΣΤΡΕΪΝΑ: Σημάδια σε τρυπημένα όστρεα δείχνουν ότι πρώτα χαράχτηκαν με λεπτή λεπίδα στο συγκεκριμένο σημείο και μετά τρυπήθηκαν. Με επανειλημμένες προσπάθειες το τοίχωμα τρυπούσε και στη συνέχεια η οπή διαπλατυνόταν και γινόταν πιο κυκλική. Μπορεί κανείς να διακρίνει τα σημάδια αυτών των σταδίων, όπου δεν έχουν χαθεί από την πολυχρησία. Για να διαπλατυνθεί η οπή που ανοιγόταν με χάραγμα, χρησιμοποιούνταν τρυπάνια από οψιανό ή πυριτόλιθο, που περιστρέφονταν με μισή ή ολόκληρη κυκλική κίνηση. Συχνά το πάνω μέρος της οπής είναι λείο, προφανώς από την τριβή με το νήμα ή το δέρμα με το οποίο δένόταν για να αναρτηθεί το κόσμημα.

Ένα πρόβλημα στο οποίο ακόμη δεν έχει δοθεί λύση είναι αν η επεξεργασία των οστρέων γινόταν πριν ή μετά την απολίθωσή τους. Γιατί είναι γνωστό ότι τα απολιθωμένα όστρεα αποκτούν πολύ μεγάλη σκληρότητα και θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να τρυπηθούν με τόσο απλές μεθόδους. Αυτό μας κάνει να πιστεύουμε ότι μάλλον το τρύπημα γινόταν σε όστρεα μη απολιθωμένα. Διαφορετικά, θα πρέπει να δεχτούμε ότι δουλεύονταν με πολύ σκληρά τρυπάνια –7 τουλάχιστον βαθμών στην κλίμακα Mohs–, αφού τα απολιθωμένα όστρεα έχουν σκληρότητα 4,5-5 βαθμούς, είναι δηλαδή σκληρότερα από το μάρ-

μαρο. Κατά τη Miller⁵⁵³, τα όστρεα που συλλέγονταν για την κατασκευή χαντρών ήταν σχεδόν «νεκρά», αν και μάλλον πρόσφατα εγκαταλελειμμένα από το περιεχόμενό τους. Έτσι κι αλλιώς, η δουλειά αυτή πρέπει να συγκριθεί όχι με εκείνη πάνω στο οστό, αλλά στην πέτρα, της οποίας οι φυσικές ιδιότητες μοιάζουν περισσότερο με του οστρέου⁵⁵⁴. Πάντως, το μέγεθος της οπής, ο τρόπος και το σημείο όπου θα ανοιγόταν αυτή, καθορίζονταν και από το πάχος των τοιχωμάτων του οστρέου και πολλές φορές ακολουθούσε τη γραμμή του σχήματός του για λόγους αισθητικούς. Τα όστρεα ιδιαίτερα μπορούσαν να τρυπηθούν και με άλλες απλούστερες μεθόδους, όπως α) με απευθείας κρούση χρησιμοποιώντας λίθινο κρουστήρα ή β) με τριβή, ώπου να λεπτύνει τόσο το τοίχωμα στο σημείο που επιδιώκεται να γίνει η οπή, που αυτή να ανοίξει μόνη της⁵⁵⁵. Η τελευταία μέθοδος παίρνει περισσότερο χρόνο αλλά είναι πιο ασφαλής. Είναι κατάλληλη επίσης για τα οστρίνα αντικείμενα και τα δόντια. Σε όσα κοσμήματα είναι από *Spondylus* g. και λόγω κατεργασίας δεν διακρίνεται πλέον η εξωτερική φυσική επιφάνεια του οστρέου, είναι αυτονόητο ότι αυτή είχε τριφτεί δυνατά ώστε όχι μόνο να ισοπεδωθούν τα αγκάθια της, αλλά να μείνει πλέον μόνο το εσωτερικό τμήμα του οστρέου.

ΛΙΘΙΝΑ: Τα λίθινα κοσμήματα έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά σημάδια κατεργασίας με εκείνα των οστρέων και θα πρέπει και αυτά να τρυπιόνταν με τον ίδιο τρόπο. Εδώ όμως τα τοιχώματα είναι συνήθως παχύτερα και χρειαζόταν περισσότερη δουλειά και υπομονή για τη διάνοιξη και τη διαπλάτυνση της οπής. Αυτό γινόταν με γρήγορες και εναλλασσόμενες κυκλικές κινήσεις, που έδιναν στο βάθος της οπής σχήμα κωνικό –ή αμφικωνικό όταν το πάχος ήταν μεγάλο– και η διαπλάτυνση γινόταν και από τις δύο όψεις του ανοίγματος συμμετρικά. Έχουμε όμως και κοσμήματα που τρυπήθηκαν από τη μία μόνο πλευρά, χωρίς να γίνει κατόπιν διαπλάτυνση της οπής. Σε αυτή την περίπτωση το χείλος της οπής στην πίσω πλευρά είναι πρόχειρα δουλεμένο. Σημάδια της κατεργασίας δείχνουν ότι το τρύπημα γινόταν σε τρία στάδια⁵⁵⁶: α) Στην αρχή χαραζόταν ένα βαθούλωμα στη μία πλευρά, σε επιλεγμένο σημείο. β) Μετά, η ίδια χάραξη γινόταν και στην πίσω πλευρά, στο ίδιο σημείο. γ) Στη συνέχεια, με λεπτό τρυπάνι, η οπή ανοιγόταν διαμπερώς και γινόταν η διαπλάτυνσή της με περιστροφή.

Η διάμετρος των τρυπανιών που χρησιμοποιούνταν για μια τέτοια εργασία ποικίλλει από 1,5 με 2 χιλ. μέχρι 2-3 εκ. Τα μεγαλύτερα τρυπάνια χρησιμοποιούνταν για τη διαπλάτυνση της οπής που ανοιγόταν με τα μικρότερα.

Πολλά κοσμήματα, όπως δείχνουν τα σημάδια, τρυπιόνταν με σχετικά γρήγορη περιστροφή του τρυπανιού (ξέστρο ή γλυφίδα από πυριτόλιθο), το οποίο μπορούσε να λειτουργεί με δύο τρόπους: ή απευθείας με το χέρι κάνοντας κινήσεις από αριστερά προς τα δεξιά και το αντίθετο⁵⁵⁷ ή με τη μεσολάβηση ξύλινης ράβδου μεταξύ των χεριών και του

⁵⁵³ Miller 1996, 16.

⁵⁵⁴ Semenov 1976, 76.

⁵⁵⁵ Barge 1982, 63-64, εικ. 19 (1-3).

⁵⁵⁶ Semenov 1976, 74-83.

⁵⁵⁷ Barge 1982, 64.

αντικειμένου, που κινούνταν γρήγορα ανάμεσα στις παλάμες των χεριών (Πίν. 30α. Το σχέδιο είναι του Semenov⁵⁵⁸). Η ίδια μέθοδος μπορούσε επίσης να εφαρμοστεί με τη χρήση μιας χορδής τυλιγμένης γύρω από την ξύλινη ράβδο, την οποία κινούσε ο κατασκευαστής άλλοτε προς τη μια κατεύθυνση και άλλοτε προς την άλλη (Πίν. 30β, σύμφωνα με την Barge⁵⁵⁹).

Βλέπουμε, λοιπόν, δύο τεχνικές για τη διάνοιξη της οπής: α) Συνδυασμός χαράγματος-διάνοιξης οπής. β) Διάνοιξη κυκλικών οπών.

Πιο ολοκληρωμένη μέθοδος ήταν βέβαια η δεύτερη, αλλά ήταν κατάλληλη για μικρές οπές που δεν απαιτούσαν ιδιαίτερη δύναμη. Τη μέθοδο αυτή χρησιμοποιούν ακόμη σήμερα στη Νέα Γουινέα, ενώ ήδη γνωρίζουν και άλλους, πιο σύγχρονους, τρόπους τρυπήματος, όπως είναι το τοξωτό τρυπάνι⁵⁶⁰.

Το τοξωτό τρυπάνι (Πίν. 30β) σύμφωνα με την Barge⁵⁶¹ λειτουργεί με την ίδια ξύλινη ράβδο, αλλά η χορδή είναι στερεωμένη στα δύο άκρα μιας οριζόντιας λεπτότερης ράβδου και τυλιγμένη γύρω από την κατακόρυφη ράβδο όσο το δυνατόν ψηλότερα, ώστε και η οριζόντια ράβδος να στερεώνεται όσο το δυνατόν πιο ψηλά. Κατόπιν εξασκείται πίεση από πάνω προς τα κάτω που ξετυλίγει τη χορδή, παρασύροντας το στέλεχος της κατακόρυφης ράβδου και κάνοντάς το να γυρίζει. Η κίνηση συνεχίζεται αν η οριζόντια ράβδος πιεστεί τώρα από κάτω προς τα πάνω, οπότε η χορδή ξανατυλίγεται, ξαναπιέζεται προς τα κάτω κ.ο.κ. Η πίεση μπορεί να είναι ισχυρότερη στην αρχή για να φθαρεί η επιφάνεια και πιο αδύνατη προς το τέλος για να μη σπάσει το αντικείμενο⁵⁶².

Το πόσο δύσκολο ήταν να τρυπηθεί διαμπερώς μια πέτρα για να αναρτηθεί κατόπιν ως κόσμημα και πόση υπομονή χρειαζόταν για την εργασία αυτή, το αντιλαμβανόμαστε από το γεγονός ότι σε κάποια αντικείμενα, που προορίζονταν για κοσμήματα, η προσπάθεια να τρυπηθούν διαμπερώς έμεινε στη μέση. Ένα τέτοιο δείγμα έχουμε στον Πίνακα 24:691. Σε αυτό το κόσμημα έγινε, όπως φαίνεται, προσπάθεια να γίνουν δύο οπές σε κοντινά σημεία της περιφέρειας. Η μία όμως, που ήταν πιο κοντά στην άκρη, έσπασε πριν ολοκληρωθεί. Και τότε έγινε άλλη μια προσπάθεια να τρυπηθεί το κόσμημα σε ένα άλλο σημείο πιο κοντά στο κέντρο. Φαίνεται όμως ότι δεν ήταν και τόσο εύκολη δουλειά, κι έτσι ο τεχνίτης άφησε την προσπάθεια στη μέση και αρκέστηκε μόνο στη μία οπή της περιφέρειας.

ΟΣΤΕΪΝΑ: Ο πολύ μικρός αριθμός οστρίνων κοσμημάτων δεν βοηθάει να συμπεράνουμε τη χρήση κάποιας ιδιαίτερης μεθόδου για το τρύπημα των οστών και είναι προφανές ότι χρησιμοποιούνταν κατά περίπτωση οι μέθοδοι που αναφέραμε και για τα όστρεα και για την πέτρα. Πιο συγκεκριμένα, αν το οστό ήταν λεπτό και με κυρτή την επιφάνεια που επρόκειτο να τρυπηθεί, η μέθοδος της τριβής θα ήταν εύκολα εφαρμόσιμη. Αν η επιφάνεια

⁵⁵⁸ Semenov 1976, 79, εικ. 25.12.

⁵⁵⁹ Barge 1982, εικ. 19 (9-11).

⁵⁶⁰ Semenov 1976, 78-79.

⁵⁶¹ Barge 1982, εικ. 19 (11a-b).

⁵⁶² Barge 1982, 65.

νεια ήταν επίπεδη ή πιο χοντρή, το χάραγμα και το τρύπημα με περιστροφικές κινήσεις ήταν ίσως το πιο ενδεδειγμένο, επειδή το οστό είναι μαλακότερο και αιό την πέτρα και από το όστρεο, ώστε το τρύπημα δεν θα αποτελούσε ιδιαίτερα δύσκολη διαδικασία. Ακριβώς όμως λόγω της μικρής σκληρότητάς του υπήρχε ο κίνδυνος να σπάσει, γι' αυτό οι κινήσεις έπρεπε να έχουν τη σωστή ένταση και πίεση και όχι μεγαλύτερες. Όσα δε οστείνα κοσμήματα έχουν σχήμα κυκλικό (όπως τα δαχτυλίδια και οι χάντρες) κόβονταν για την κατασκευή του δακτυλίου από κυλινδρικά μακρά οστά και με την αφαίρεση της εσωτερικής σπογγώδους ύλης και τη διαπλάτυνση του ανοίγματος με περιστροφικές κινήσεις, που θα γίνονταν με το χέρι ή με τη χρήση μεγαλύτερου τρυπανιού, διαμορφωνόταν η εσωτερική επιφάνεια, που στη συνέχεια γυαλιζόταν και το δαχτυλίδι ή η χάντρα ήταν έτοιμα.

Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι οι οπές στα δύο παλαιολιθικά δόντια καθώς και στο όστρεο του σπηλαίου Θεόπετρας (που είναι οι παλαιότερες γνωστές οπές σε σκληρή επιφάνεια από την προϊστορική Θεσσαλία) δημιουργήθηκαν ύστερα από παρατεταμένη τριβή με αιχμηρό εργαλείο σε επιλεγμένα σημεία, όπως δείχνουν τα σημάδια που άφησε αυτή η προσπάθεια στα αντικείμενα, και όχι με κυκλικές κινήσεις, όπως γίνεται αργότερα στα νεολιθικά κοσμήματα (Πίν. 22:671 και 49β). Η παρουσία οπής σε οστό σε τόσο πρώιμες εποχές ασφαλώς υποδηλώνει την εφαρμογή του τρυπανισμού ως τεχνική μέθοδο και σε άλλα υλικά, όπως π.χ. στο ξύλο, που είναι συνήθως πιο μαλακό από το οστό.

ΠΗΛΙΝΑ: Για τα πήλινα κοσμήματα η διαδικασία του ανοίγματος της οπής ήταν βέβαια απλούστερη. Όταν τελείωνε το πλάσιμο και πριν ακόμη ψηθούν, θα τα τρυπούσαν με λεπτό κυλινδρικό αντικείμενο, με ένα κλαράκι ίσως, που καιγόταν με τη φωτιά αφήνοντας πίσω του κενό.

Εκτός όμως από τα πήλινα αντικείμενα που πλάστηκαν για να λειτουργήσουν ως κοσμήματα, ξέρουμε ότι ως κοσμήματα χρησιμοποιήθηκαν και όστρακα από αγγεία –γραπτά συνήθως– που είχαν σπάσει και αχρηστεύτηκαν ως σκεύη. Σε αυτή την περίπτωση, εάν η οπή δεν προϋπήρχε στο όστρακο ως λειτουργικό ή διακοσμητικό στοιχείο, θα έπρεπε να γίνει εκ των υστέρων, όταν ο πηλός ήταν ήδη ψημένος. Τότε ασφαλώς θα χρησιμοποιούνταν η ίδια μέθοδος με εκείνη για το τρύπημα των άλλων σκληρών υλικών. Σε αυτή την περίπτωση υπήρχε ο κίνδυνος να σπάσει, όπως βλέπουμε και στο όστρακο με το αστέρι του Πίν. α κ α 20:649 και 46:649 και είναι περίεργο ότι δεν επιχειρήθηκε να γίνει οπή σε άλλο σημείο. Εκτός αν η φθορά της οπής είναι νεότερη.

Ο λόγος για τον οποίο επιλέγονταν όστρακα διακοσμημένων αγγείων ήταν κυρίως αισθητικός, αλλά παράλληλα και πρακτικός. Γιατί, πέρα από τη διακόσμηση που υπάρχει στο σπασμένο όστρακο, είναι γνωστό ότι ο πηλός των αγγείων αυτών ήταν πολύ καλής ποιότητας και πιο καλοψημένος, άρα ανθεκτικότερος από εκείνον των αδιακόσμητων αγγείων καθημερινής χρήσης. Έτσι, το άνοιγμα της οπής δεν θα δημιουργούσε εδώ πολλά προβλήματα, όπως θα συνέβαινε ίσως σε όστρακα από χονδροειδή αγγεία.

Οι παραπάνω μέθοδοι χρησιμοποιήθηκαν γενικά για τη διάνοιξη απλών οπών στα διάφορα υλικά από τα οποία κατασκευάζονταν τα κοσμήματα. Υπήρχαν όμως ανάμεσά τους ορισμένοι τύποι κοσμημάτων για τους οποίους δεν μπορούσε να εφαρμοστεί η ίδια διαδικασία διάνοιξης οπών, λόγω της ιδιαιτερότητας της μορφής τους. Τέτοια ήταν τα ονομαζόμενα «κουμπιά», τα βραχιόλια, τα δαχτυλίδια και οι χάντρες. Γι' αυτά θα εξετάσουμε τώρα χωριστά πώς δουλεύονταν ώστε να αποκτήσουν τις οπές που έχουν.

«ΚΟΥΜΠΙΑ»: Είναι κατασκευασμένα από ποικίλα υλικά, κυρίως από όστρεα *Spondylus g.*, αλλά και από οστά ζώων και μάρμαρο, σχεδόν πάντα όμως στον ίδιο τύπο: ελλειψοειδούς και αμφίκυρτου σχήματος, με ένα ζευγάρι οπές σε σχήμα V που συγκοινωνούν στη μία επιφάνειά τους. Από τη δεξιά (χοντρή) θύρα του οστρέου *Spondylus g.* κόβονταν με την άσκηση πίεσης διάφορα μικρότερα κομμάτια για να προετοιμαστούν στη συνέχεια για «κουμπιά». Το κάθε κομμάτι τριβόταν για να αποκτήσει το ζητούμενο σχήμα και να ακολουθήσει κατόπιν το άνοιγμα των δύο οπών⁵⁶³ (Πίν. 31:Π). Αυτά τα κοσμήματα, τα οποία σε τόσο μεγάλο αριθμό βρέθηκαν ιδιαίτερα στο Διμήνι, φαίνεται ότι τα ήθελαν καμωμένα έτσι ώστε η επιφάνεια που φαινόταν να είναι λεία και χωρίς οπές. Το τρύπημα, λοιπόν, γινόταν στην κάτω επιφάνεια απευθείας με το χέρι και με τη χρήση πολύ λεπτού τρυπανιού, που πρώτα θα χάραζε τα δύο σημεία στα οποία θα ανοίγονταν οι οπές και ύστερα με παρατεταμένη προσπάθεια αλλά περιορισμένη πίεση, για να μη σπάσει, ανοιγόταν λοξά η μία οπή με περιστροφικές κινήσεις και μετά η άλλη, σε συμμετρικό σημείο της ίδιας επιφάνειας, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Οι δύο οπές, όπως ανοίγονταν, δημιουργούσαν κωνικού σχήματος ανοίγματα, που στο τέλος επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω μιας πολύ μικρής οπής σχηματίζοντας V. Το να ανοιχτεί διαμπερής οπή σε ευθεία γραμμή, της οποίας και τα δύο άκρα να βρίσκονται στην ίδια επιφάνεια, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, γιατί το πάχος του «κουμπού» ήταν μικρό και υπήρχε κίνδυνος να σπάσει αν εφαρμοζόταν παρατεταμένη προσπάθεια. Το πόσο δύσκολα ανοίγονταν αυτές οι συγκοινωνούσες σε σχήμα V οπές στα «κουμπιά» φαίνεται από το γεγονός ότι σχεδόν ποτέ δεν είναι αρκετά μεγάλες. Μόλις δημιουργούνταν το πέρασμα, σταματούσε η προσπάθεια εκεί, από φόβο μη σπάσει. Και φαίνεται ότι πολλές φορές θα έσπαζε, γιατί έχουν βρεθεί πολλά «κουμπιά» σπασμένα σε αυτό ακριβώς το σημείο. Του ίδιου τύπου τρύπημα έχουν και τα ελάχιστα μεγάλα «κουμπιά» μιμούμενα προφανώς τα πολλά μικρά. Διαμπερές τρύπημα σε ευθεία έχουμε σε ελάχιστες περιπτώσεις μεγάλων «κουμπιών», αλλά εκεί το σχήμα τους δεν είναι ελλειψοειδές και με κυρτές επιφάνειες, αλλά πυραμιδοειδές με παχιά τοιχώματα. Και η οπή εδώ δεν σχηματίζει V, αλλά είναι μια συνηθισμένη διαμπερής οπή σε ευθεία γραμμή.

Τα «κουμπιά», από τον τρόπο που είναι τρυπημένα, αντιλαμβάνεται κανείς ότι δεν ήταν για ανάρτηση, αλλά πρέπει να ράβονταν στα ρούχα από την κάτω διάτρητη επιφάνεια, αφήνοντας καθαρή και εμφανή την επάνω αδιάτρητη.

ΧΑΝΤΡΕΣ: Έχουμε τρεις διαφορετικούς ως προς την κατασκευή τύπους χαντρών: α) τις κυκλικού σχήματος από πέτρα ή οστό, μικρότερες ή μεγαλύτερες, με οπή στο κέντρο, β) τις μικρές κυκλικού σχήματος από όστρεο και γ) τις μεγαλύτερες κυλινδρικές.

Οι πρώτες είναι οι απλούστερες ως προς την κατασκευή, αφού η οπή στο κέντρο μπορούσε να γίνει με έναν από τους τρόπους που αναφέραμε ήδη και πρέπει να θεωρείται μάλλον βέβαιο ότι προηγούνταν η διαμόρφωση του κυκλικού σχήματος με επιφάνειες επίπεδες ή κυρτές με τη βοήθεια κοπιδιών και λειαντήρων.

Οι δεύτερες κατασκευάζονταν από όστρεα, συνήθως *Cerastoderma ed.* Για να γίνουν αυτές οι χάντρες ακολουθούσαν η εξής διαδικασία: πρώτα αφαιρούνταν το μικρό κομμάτι

⁵⁶³ Tsuneki 1989, 10-11, εικ. 7.

που θα προοριζόταν για χάντρα και ύστερα άρχιζε η κατασκευή της ίδιας της χάντρας και γινόταν το τρύπημα. Για τη διαδικασία κατασκευής των χαντρών έχουν διατυπωθεί δύο απόψεις, που θα τις δούμε χωριστά: σύμφωνα με την πρώτη⁵⁶⁴ υπολογίζεται ότι ακολουθούσαν η εξής διαδικασία (Πίν. 30γ): με πίεση, που ασκούσαν στα εξωτερικά τοιχώματα του οστρέου και σε περιοχή κοντά στη βάση του, αλλά όχι σε επαφή με τα κατώτερα τοιχώματα του οστρέου, κοβόταν ένας μικρός δίσκος. Κατόπιν, η εξωτερική επιφάνεια με τις ανάγλυφες ραβδώσεις ξυνόταν στο κέντρο της για να γίνει επίπεδη. Ακριβώς στο κέντρο ανοιγόταν μία οπή, αρχίζοντας άλλοτε από την εξωτερική και άλλοτε από την εσωτερική επιφάνεια. Στην τελευταία παρατηρούνται συνήθως κωνικά ανοίγματα, ενώ στην εξωτερική μικρότερα, ώστε το πιθανότερο είναι ότι περισσότερη περιστροφική κίνηση για το άνοιγμα της οπής γινόταν από την εσωτερική προς την εξωτερική επιφάνεια. Όταν άνοιγε η οπή, μεγεθυνόταν από έξω προς τα μέσα. Τέλος, εξομαλύνονταν όλες οι επιφάνειες για να αποκτηθεί το τελικό κυκλικό σχήμα. Υπολογίζεται⁵⁶⁵ ότι για το τελικό φινίρισμα της περιφέρειας οι χάντρες περιστρέφονταν περασμένες πολλές μαζί σε ράβδο γύρω από τον άξονά τους και συγχρόνως ασκούσαν σε αυτές τριβή. Έτσι εξηγείται το τέλειο γεωμετρικά σχήμα τους.

Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη⁵⁶⁶, από κάθε όστρεο του είδους *Cerastoderma* ed., από τα οποία συνήθως γίνονταν οι χάντρες στο Φράγγχι της Αρχαιότερης Νεολιθικής που μελέτησε η Miller, αφαιρούσαν μόνον ένα κομμάτι, που προοριζόταν για την κατασκευή χάντρας κι αυτό από την κορυφή του οστρέου, όπου τα τοιχώματα είναι παχύτερα και ανθεκτικότερα. Έτσι εξηγεί η Miller τα ανοίγματα που βλέπουμε σε αυτό ακριβώς το σημείο των οστρέων αυτού του είδους. Αυτό ήταν το πρώτο στάδιο της κατεργασίας. Ως προς το δεύτερο στάδιο, του ξυσίματος της εξωτερικής κυρίως επιφάνειας ώστε να γίνει λεία και παράλληλα να λεπτύνει αρκετά για να γίνει μετά η οπή, η Miller συμφωνεί σε γενικές γραμμές με την περιγραφή της Taborin. Συμφωνεί επίσης ως προς το τρίτο στάδιο, του τρυπήματος, ότι αυτό μάλλον άρχιζε από την εσωτερική επιφάνεια και συνεχιζόταν στην εξωτερική. Αντίθετα με άλλους ερευνητές⁵⁶⁷, η Miller βρίσκει ότι ο χρόνος του τρυπήματος δεν διαρκούσε πολύ (μέτρησε μόνο 2 ώρες και 48' για την ολοκλήρωση της οπής μέσα-έξω). Η δυσκολία βρισκόταν κυρίως στο να αρχίσει αυτή η διαδικασία. Αρχίζοντας το τρύπημα από μέσα προς τα έξω διευκολυνόταν, κατά την ίδια άποψη, από την κοιλότητα που υπήρχε στην εσωτερική πλευρά του επιλεγμένου από την κορυφή του οστρέου τμήματος. Στην αρχή σηματοδευόταν το κέντρο του ακατέργαστου τμήματος γρατσουνώντας με μια φολίδα από χαλαζία. Υγρή άμμος που τοποθετούνταν κάτω από το τρυπάνι προκαλούσε απόξεση και λείανση της επιφάνειας, που στη συνέχεια προκαλούνταν από τα ίδια τα απολεπίσματα του οστρέου καθώς άνοιγε σιγά-σιγά η οπή. Καταβαλλόταν επίσης προσπάθεια να μην ξεφεύγει το προς επεξεργασία κομμάτι κατά τη διάρκεια του τρυπήματος. Γι' αυτό προτείνεται από τη Miller η στερέωσή του μέσα σε μικρή κοιλότητα μυλόλιθου. Με ελαφρές κινήσεις του καρπού μπρος-πίσω η οπή ανοιγόταν. Παρόλο που το τρύπημα δεν ήταν δύσκολο, ήταν ωστόσο μια τεχνική με κίνδυνους αποτυχίας, καθώς, κατά τη διάρκεια πειραματικού τρυπήματος χαντρών από την ίδια τη Miller, το 35% περίπου

⁵⁶⁴ Taborin 1974, 141-143, εικ. 16· Jacobsen 1976, 234, εικ. 76.

⁵⁶⁵ Taborin 1974.

⁵⁶⁶ Miller 1996.

⁵⁶⁷ Francis 1989.

έσπασε σε αυτό το στάδιο της κατεργασίας. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο πιστεύει ότι τρυπούσαν τις χάντρες πριν από τη διαδικασία διαμόρφωσης του τελικού σχήματός τους (στάδιο 4) με τριβή πάνω σε μολόλιθο με την παρεμβολή άμμου, που έπαιρνε και τον περισσότερο χρόνο. Η προσπάθεια να επιτευχθεί ένα όσο το δυνατόν πιο τέλειο κυκλικό σχήμα απαιτούσε πολύ χρόνο, αφού, αν το αρχικό σχήμα απείχε από το επιδιωκόμενο και αν η οπή δεν ήταν ακριβώς στο κέντρο, η διαδικασία του σταδίου 4 γινόταν δύσκολη και χρονοβόρα. Στο τελευταίο 5ο στάδιο οι χάντρες γυαλίζονταν, πάλι με τριβή σε μολόλιθο, με την παρεμβολή άμμου όλο και πιο λεπτής ώστε να λειαίνεται όλο και περισσότερο η επιφάνειά τους.

Από τις δύο διατυπωθείσες απόψεις, που μοιάζουν σε βασικά σημεία τους, διαφέρουν όμως στο ξεκίνημα και εν μέρει στο τελίωμα, η δική μου συντείνει στο ότι από το όστρεο χρησιμοποιούνταν περισσότερα του ενός κομμάτια για την κατασκευή χανιρών (όπως θέλει η πρώτη άποψη), αφού τα τοιχώματά του δεν είναι τόσο λειπά ώστε να είναι ιδιαίτερα εύθραυστα. Αν λάβει μάλιστα κανείς υπόψη του ένα ποσοστό φθοράς κατά την κατεργασία, η χρησιμοποίηση μόνον ενός κομματιού από το κάθε όστρεο (όπως θέλει η δεύτερη άποψη) είναι αντιοικονομική. Ακόμη όμως και αν δεχθούμε κάτι τέτοιο, τίποτα δεν εμποδίζει αυτά τα ίδια διάτρητα στην κορυφή όστρεα να φοριόνταν στη συνέχεια ως κοσμήματα, πράγμα που αποκλείει η Miller⁵⁶⁸.

Οι μεγαλύτερες κυλινδρικές χάντρες κατασκευάζονταν από το όστρεο *Spondylus g.*, από τη δεξιά, χοντρή θύρα του⁵⁶⁹ και είναι από τα πιο χοντρά στοιχεία των κοσμημάτων που κατασκευάστηκαν από όστρεο⁵⁷⁰. Το σχήμα τους δεν είναι πάντα ακριβώς κυλινδρικό, αλλά ελαφρώς ελλειψοειδούς τομής. Οι μικρότερες, που έχουν πιο κανονικό σχήμα και άψογα επεξεργασμένες επιφάνειες, έχουν σίγουρα κατασκευαστεί από εσωτερικό τμήμα του οστρέου, αφού στην επιφάνειά τους δεν διακρίνεται ούτε μέρος της εξωτερικής επιδερμίδας του οστρέου ούτε το μάργαρο της εσωτερικής επιφάνειας⁵⁷¹. Οι μεγαλύτερες (όπως αυτές του σπηλαίου Θεόπετρας, Πίν. 14) διατηρούν στην επιφάνειά τους υπολείμματα των κυψελίδων που έχει ο *Spondylus g.* που δεν έχουν εξομαλυνθεί. Αυτά ίσως να έμειναν σκόπιμα για να μη λεπτύνει περισσότερο το πάχος της χάντρας ή οφείλονται σε ερασιτεχνισμό.

Η διάνοιξη της οπής, που είχε επίσης κυλινδρικό σχήμα στις κυλινδρικές χάντρες, θα γινόταν και από τα δύο άκρα, που είναι επίπεδα ή καμιά φορά λοξά κομμένα, ώσπου να συναντήσει η μία οπή την άλλη⁵⁷². Τότε, με ένα λεπτό και αρκετά μακρύ τρυπάνι θα συνεχιζόταν η διάνοιξη για λίγο ακόμη, ώστε η οπή που αρχικά θα αποτελούνταν από δύο κώνους να διαπλατυνθεί στο λεπτότερο τμήμα της για να αποκτήσει κυλινδρικό σχήμα, που θα επέτρεπε το εύκολο πέρασμα της κλωστής⁵⁷³.

ΒΡΑΧΙΟΛΙΑ - ΔΑΧΤΥΛΙΔΙΑ: Από το σύνολο των κοσμημάτων στα οποία, όπως είπαμε, κοινό χαρακτηριστικό είναι η οπή, ξεχωρίζουν τα βραχιόλια και τα δαχτυλίδια, τα οποία

⁵⁶⁸ Miller 1996, 17.

⁵⁶⁹ Tsuneki 1989.

⁵⁷⁰ Taborin 1974, 145-147.

⁵⁷¹ Taborin 1974, 145-147.

⁵⁷² Tsuneki 1989, 12, εικ. 7.

⁵⁷³ Taborin 1974.

είναι βέβαια και αυτά τρυπημένα, αλλά εδώ δεν πρόκειται για μικρή οπή, απ' όπου δένεται το κόσμημα για να αναρτηθεί, αλλά για πλατύ άνοιγμα, μέσα από το οποίο πιθανότατα περνούσαν τα χέρια και τα δάχτυλα των κατόχων τους. Κατά συνέπεια και ο τρόπος που δουλεύονταν αυτά τα ανοίγματα είναι διαφορετικός από εκείνον της μικρής οπής.

Στην Ελλάδα, και εν προκειμένω στη Θεσσαλία, όπως έχει αναφερθεί ήδη, τα βραχιόλια είναι κατασκευασμένα πάντα από όστρεα θαλασσινά του τύπου *Spondylus g.*, τα περισσότερα δε και τα πιο λεπτά από την αριστερή θύρα του, που είναι σαφώς λεπτότερη από τη δεξιά και έχει το μισό βάρος εκείνης⁵⁷⁴. Το όστρεο αυτό από τη φύση του έχει σχήμα περίπου κυκλικό, κι αυτό διευκολύνει τον τεχνίτη, γιατί ακριβώς ένα τέτοιο σχήμα επιδιώκει να δώσει στο κόσμημά του. Μάλιστα, αυτός ίσως ήταν ένας σημαντικός λόγος για την επιλογή του *Spondylus g.* ως υλικού για την κατασκευή βραχιολιών. Σε άλλα μέρη της Ελλάδας (π.χ. οικισμοί Δήμητρας και Βασιλικών στη Μακεδονία⁵⁷⁵) βρίσκει κανείς βραχιόλια και από το όστρεο *Glycimeris*, που δίνει παρόμοιο αποτέλεσμα με τον *Spondylus g.*

Η διαδικασία της κατασκευής τους πρέπει να υποθέσουμε ότι ακολουθούσε τα παρακάτω πέντε στάδια (Πίν. 31:Ι)⁵⁷⁶: α) Κόβονταν οι άκρες των αγκαθιών στην περιφέρεια ώστε να εξομαλυνθούν τα ανώμαλα φυσικά άκρα. β) Η εξωτερική επιφάνεια του οστρέου τριβόταν ώστε να μειωθεί το πάχος του. Συνήθως μια οπή διαπερνούσε το πάχος σε αυτό το στάδιο. γ) Ανοιγόταν οπή (σε περίπτωση που δεν είχε διανοιγεί από μόνη της στο προηγούμενο στάδιο) και μεγεθυνόταν με πολλαπλές κινήσεις. δ) Η περιφέρεια της οπής τριβόταν ώσπου να γίνει αρκετά μεγάλη για να σχηματιστεί ένα βραχιόλι. ε) Τρίβονταν για να φύγουν το δόντι της θύρας, τα αυτιά και όποιες άλλες προεξοχές υπήρχαν και εξομαλύνονταν όλες οι πλευρές.

Είναι πιθανό η σειρά αυτών των σταδίων να μην ήταν πάντα η ίδια. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή των βραχιολιών θεωρείται ότι ήταν ένα μυλόλιθος (στάδια α, β, ε), ένα τρυπάνι και ένα σφυρί (στάδιο γ), ένας χειροκίνητος τριπτήρας (στάδια δ, ε) και πιθανόν και άλλα παρόμοια. Άρμος με νερό είναι πιθανό να χρησιμοποιούνταν ως λειαντική ύλη⁵⁷⁷.

Στο Μουσείο Βόλου (Νεολιθική έκθεση) υπάρχει όστρεο *Spondylus g.* σε στάδιο κατεργασίας (στάδιο γ σύμφωνα με τα στάδια του Tsuneki⁵⁷⁸) προκειμένου να γίνει βραχιόλι⁵⁷⁹. Ένα ακόμη ημιτελές βραχιόλι (μεταξύ σταδίων δ και ε) προέρχεται από το Ντικιλί Τας (M 239 Μουσείο Φιλίππων⁵⁸⁰).

Η ίδια διαδικασία κατασκευής ισχύει και για τα δαχτυλίδια, όσα είναι κατασκευασμένα από μικρότερα όστρεα του ίδιου τύπου.

⁵⁷⁴ Tsuneki 1987· 1989.

⁵⁷⁵ Γραμμένος 1991, 110-114, πίν. 31 (2, 4), 33 (56, 58-60) 37 (γ-δ).

⁵⁷⁶ Tsuneki 1989, 10, εικ. 6.

⁵⁷⁷ Tsuneki 1989.

⁵⁷⁸ Tsuneki 1989.

⁵⁷⁹ Θεοχάρης 1973, εικ. 111 δεξιά.

⁵⁸⁰ *Νεολιθικός πολιτισμός* 1996, εικ. 296.

ΤΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΩΣ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΗΣ Ή ΜΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ. ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ, ΕΜΠΟΡΙΟ

Ποιοι κατασκεύαζαν τα κοσμήματα; Οι ίδιοι που τα φορούσαν ή κάποιοι που είχαν εξειδίκευση σε αυτή την τέχνη για λογαριασμό άλλων ή και τα δύο; Με δεδομένο ότι γι' αυτά επιλέγονταν συνήθως εξαιρετικής ποιότητας υλικά, πώς τα προμηθεύονταν αν οι πηγές των υλικών δεν βρίσκονταν κοντά στον τόπο διαμονής τους; Κατασκευάζονταν για «κατανάλωση» μέσα στον οικισμό ή προορίζονταν και για άλλους οικισμούς όπου δεν ήταν εύκολο να βρεθεί η πρώτη ύλη; Αυτά είναι κάποια από τα ερωτήματα που θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε σε αυτό το κεφάλαιο.

Ξεκινώντας από τα πρωιμότερα των κοσμημάτων, δηλαδή τα τρυπημένα δόντια ελαφιών που προέρχονται από στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής εποχής από το σπήλαιο Θεόπετρας Καλαμπάκας, εικάζουμε ότι το ίδιο άτομο που δημιούργησε το άνοιγμα της οπής θα πρέπει στη συνέχεια να τα φόρεσε επάνω του, πιθανότατα δε να ήταν το ίδιο που κατόρθωσε να έχει στην κατοχή του τα δόντια του ζώου, άρα και το ίδιο το ζώο – ύστερα από κυνήγι. Διότι όλη η επέμβαση στη φυσική φόρμα είναι μόνον η διάνοιξη μιας οπής και τέτοιου είδους ευρήματα είναι πολύ λίγα για να υποθέσουμε ότι κάποιοι άλλοι άνθρωποι εκτός από τους κατόχους τους θα ασχολούνταν με αυτά. Έτσι, όσον αφορά στα ως τώρα γνωστά παλαιολιθικά κοσμήματα από τη Θεσσαλία, αλλά και από την Ήπειρο όπου βρέθηκαν ανάλογα, τα πράγματα είναι αρκετά απλά, αφού επιλέγονται αυτούσια τμήματα σκελετού ζώου (δόντια εν προκειμένω), στα οποία το σχήμα είναι φυσικό, χωρίς άλλη ανθρώπινη επέμβαση επάνω τους πλην της οπής.

Όσον αφορά όμως στα νεολιθικά κοσμήματα, που είναι και τα πολυπληθέστερα, τα πράγματα γίνονται πιο σύνθετα. Όπως προκύπτει από το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν δύο κατηγοριών κοσμήματα:

α) αυτά που έχουν προκαθορισμένο από τη φύση σχήμα (όπως τα όστρεα), στα οποία δεν γίνεται καμιά τεχνική επέμβαση στο σχήμα πλην της απαραίτητης για το κρέμασμα οπής, και

β) αυτά στα οποία δίνεται σκόπιμα κάποιο σχήμα και είναι κατασκευασμένα από διάφορα υλικά. Σε αυτά τα τελευταία παρατηρείται αφ' ενός μια κατηγοριοποίηση όσον αφορά στα θέματά τους, αλλά συχνά και μια πιστή επανάληψη κάποιων τύπων, που ασφαλώς δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε τυχαία αλλά ούτε και απλή μιμητική διάθεση είναι δυνατόν να προδίδει. Γίνεται έτσι φανερό ότι για την πρώτη κατηγορία θα μπορούσαμε να δεχθούμε την κατασκευή τους ως αποτέλεσμα διάθεσης προσωπικού στολισμού, αν και όχι

πάντα, ενώ για τη δεύτερη κατηγορία αντιστρέφονται τα πράγματα, γιατί το σχήμα που προκύπτει ύστερα από ειδική επεξεργασία παραπέμπει σε κάποια πρότυπα που πιθανόν είχαν σκοπό να δίνουν μηνύματα, με τα οποία θα ασχοληθούμε στο κεφάλαιο «Προσπάθεια ερμηνείας. Ιδεολογική προσέγγιση».

Παρατηρείται επίσης ένας ακόμη διαχωρισμός: 1) τύποι κοσμημάτων που παράγονται σε μικρές ποσότητες και 2) τύποι κοσμημάτων που παράγονται σε μεγάλες ποσότητες⁵⁸¹. Τα πρώτα θα έλεγα ότι χαρακτηρίζουν τα πρωιμότερα στάδια της Νεολιθικής εποχής, ενώ τα δεύτερα τη Νεότερη και τη Χαλκολιθική.

Για τα κοσμήματα που δεν είχαν φυσικό διαμορφωμένο σχήμα, προκειμένου να αποκτήσουν κάποια συγκεκριμένη μορφή, απαιτούνταν και χρόνος αλλά και σχετική ικανότητα για να επιτευχθεί το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Θα εξετάσουμε τώρα πώς εξασφαλιζόταν ο απαιτούμενος χρόνος και ποιοι τον διέθιταν. Ο συνδυασμός ελεύθερου χρόνου από τη μια και ικανών ατόμων από την άλλη σε ένα νεολιθικό οικισμό, όπου υπήρχε ασφαλώς πρόγραμμα παραγωγικών δραστηριοτήτων, που απέβλεπαν κυρίως στην εξασφάλιση των «τροφοπρομηθευτικών/τροφοπαραγωγικών προϊόντων» και την κατασκευή των απαραίτητων γι' αυτές τις δραστηριότητες μέσων (εργαλείων, αγγείων) παραπέμπει σε άτομα μη άμεσα παραγωγικά⁵⁸², τα οποία μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν συμμετείχαν στο κυρίως πρόγραμμα παραγωγής, πράγμα που θα γινόταν με την έγκριση και την ανοχή των υπολοίπων που αναλάμβαναν να τους τρέφουν. Όπως εκτενώς αναλύει ο Χουρμουζιάδης⁵⁸³, η αποδοχή στη νεολιθική ομάδα ατόμων με εργασιακές σχέσεις ειδικής κατηγορίας συνιστά αναγκαστικά αποδοχή οικονομικών ανισοτήτων. Για να συμβεί αυτό θα πρέπει να δεχθούμε ότι τα άτομα αυτά προσέφεραν είδος εργασίας τέτοιου που δεν ήταν ικανά να παράγουν τα υπόλοιπα άτομα (ειδίκευση) ή ότι τα παραγόμενα αντικείμενα ήταν ιδιαίτερα μεγάλης σημασίας για την επιβίωση της ομάδας. Ως τέτοια αντικείμενα, όμως, μόνο τα εργαλεία και τα αγγεία θα μπορούσαμε να δεχθούμε, στα οποία μπορεί να ενυπάρχει ο παράγων του επείγοντος και του αναγκαίου. Δεν είναι όμως δυνατόν να ισχύει το ίδιο για άλλες μη παραγωγικές κατηγορίες ασχολιών, όπως η διακόσμηση των αγγείων ή η κατασκευή κοσμημάτων.

Για τα τελευταία, που μας ενδιαφέρουν άμεσα στην παρούσα έρευνα, αν και θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε ότι η παρουσία τους ξεπερνούσε τα αισθητικά μόνο κίνητρα, δεν μπορούμε πάντως να υποστηρίξουμε τον παράγοντα του επείγοντος. Κατά συνέπεια, η εκτίμησή μου είναι ότι, λόγω της ειδικής επεξεργασίας που τα περισσότερα από τα κοσμήματα (πλην των φυσικών σχημάτων) απαιτούσαν, ασφαλώς κατασκευάζονταν από άτομα που είχαν αναπτύξει ιδιαίτερα αυτή την ικανότητα. Τα άτομα όμως αυτά δεν θεωρώ απαραίτητο να μη συμμετείχαν στις υπόλοιπες τροφοπαραγωγικές εργασίες, γιατί αυτό ασφαλώς θα ανέτρεπε τις οικονομικές ισορροπίες. Θα μπορούσαν όμως να ασχολούνται με την κατασκευή κοσμημάτων σε χρόνους που δεν υπήρχαν πολλές και επείγουσες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως π.χ. το χειμώνα που η ομάδα είναι βέβαιο ότι θα περνούσε τον περισσότερο χρόνο της μέσα στις εγκαταστάσεις που της εξασφάλιζαν προσιασία από τις δυ-

⁵⁸¹ Perlès 1992, 142.

⁵⁸² Χουρμουζιάδης 1978, 48· 1981, 46.

⁵⁸³ Χουρμουζιάδης 1981.

ομενείς καιρικές συνθήκες. Στο διάστημα αυτό, κατά το οποίο οπωσδήποτε γινόταν δευτερογενής επεξεργασία των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, κάποια άτομα θα ασχολούνταν με την κατασκευή κοσμημάτων και όχι για παράδειγμα με το γνέσιμο του μαλλιού. Φαίνεται πάντως πως η ειδίκευση στην Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική εποχή δεν είχε οικονομικό χαρακτήρα ώστε να οδηγήσει στη συγκρότηση ξεχωριστών ισχυρών κοινωνικών ομάδων⁵⁸⁴. Δεν είναι επίσης απαραίτητο να υποθέσουμε ότι με τα «μη παραγωγικά αντικείμενα» θα απασχολούνταν άτομα με ειδικές ανάγκες, που ούτως ή άλλως δεν θα ακολουθούσαν την ομάδα στις εξωτερικές δραστηριότητές της, γιατί τα άτομα αυτά λόγω της φυσικής μειονεξίας τους δεν είναι βέβαιο αν θα ήταν σε θέση να αναπτύξουν ειδικές ικανότητες. Όμως δεν μπορεί και να αποκλεισθούν τέτοιες ικανότητες για κάποια από αυτά τα άτομα, οπότε παύει να ισχύει εκεί η οικονομική ανισότητα, αφού θα μπορούσαν να προσφέρουν έργο. Δυστυχώς ο χρόνος που τα κοσμήματα κατασκευάζονταν δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί, αν δηλαδή κατασκευάζονταν καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου ή σε εποχή που εκ των συνθηκών υπήρχε διαθέσιμος χρόνος στην ομάδα. Γιατί αυτό εξαρτάται από τους λόγους για τους οποίους κατασκευάζονταν τα κοσμήματα. Κρίνοντας όμως από τη συχνότητα των αντικειμένων αυτών σε μια ανασκαφή –που δεν είναι καθόλου μεγάλη– μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτά δεν αποτελούσαν καθημερινή ενασχόληση κάποιων ατόμων, αλλά μάλλον περιστασιακή. Εδώ βέβαια θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και την πιθανότητα πολλά τέτοια αντικείμενα να ήταν ξύλινα που δεν έχουν φθάσει ως εμάς, οπότε ο αριθμός τους είναι στην πραγματικότητα άγνωστος, άρα σε αυτή την περίπτωση θα άλλαζε και η αναλογία τους σε σχέση με τα υπόλοιπα ευρήματα μιας ανασκαφής. Το ίδιο ισχύει βέβαια και για τα αποθηκευτικά/χρηστικά σκεύη, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν με βεβαιότητα και ξύλινα και δερμάτινα, αλλά έχουν σωθεί μόνο τα πήλινα.

Αν πάλι τα αντικείμενα αυτά ήταν, όπως πιστεύουμε, αξιακά και ιδεολογικές αναπαρασιάσεις κοινωνικών δομών, είναι πολύ πιθανό να μην προτιμώνταν για την κατασκευή τους τόσο φθαρτά υλικά, όπως το ξύλο, γιατί είναι βέβαιο ότι οι ιδιότητες του κάθε υλικού γίνονται πολύ γρήγορα αντιληπτές από τους χρήστες τους. Οι σημερινοί πρωτόγονοι λαοί επίσης χρησιμοποιούν για την κατασκευή τέτοιων αντικειμένων υλικά καλής ποιότητας (οστό ή πέτρα), υλικά που θεωρούνται ότι περιέχουν μια ζωτική δύναμη από μόνα τους⁵⁸⁵.

Το αντίθετο όμως θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε για ορισμένες κατηγορίες κοσμημάτων, όπως για τα βραχιόλια, τα «κουμπιά» και τις χάντρες από *Spondylus g.*, τα οποία τα βρίσκουμε με σαφώς μεγαλύτερη συχνότητα σε σχέση με τα υπόλοιπα και για τα οποία μπορούμε να συμπεράνουμε «εμπορευματοποίηση». Αυτά εμφανίζονται και' εξοχήν στη Νεότερη Νεολιθική εποχή, οπότε και οι κοινωνικές δομές παρουσιάζουν διαφοροποίηση. Όχι μόνον ο μεγάλος αριθμός τους, αλλά και η δύσκολη κατασκευή τους (βλ. κεφάλαιο «Υλικά και τεχνικές κατασκευής των κοσμημάτων») πιστεύω ότι προϋποθέτει ειδικούς τεχνίτες. Εδώ θα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε τι εννοούμε όταν μιλάμε για ειδικούς τεχνίτες. Κατά την *Perlès*⁵⁸⁶, όταν μιλάμε για εξειδικευμένη παραγωγή εννοούμε ότι αυτή ανιαιοκρίνεται σε

⁵⁸⁴ Χουρμουζιάδης 1981, 43.

⁵⁸⁵ Wingert 1982, 17.

⁵⁸⁶ *Perlès* 1992, 134.

ανάγκες που ξεπερνούν αυτές της ομάδας που τα κατασκευάζει (σε επίπεδο οικογενειακό ή κοινοτικό) και είναι εξαρχής προγραμματισμένη να ανταλλάγει με άλλα προϊόντα. Η Miller⁵⁸⁷ κρίνοντας από το υλικό των χαντρών στο Φράγχθι θεωρεί ότι με μικρή μαθήτευση μπορούσε κανείς να κατασκευάσει και τις λεπτότερες από τις χάντρες και ότι η υπομονή και ο χρόνος ήταν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για μια τέτοια παραγωγή και όχι η τεχνική ειδικότητα. Παραδέχεται ωστόσο η Miller⁵⁸⁸ ότι οι χάντρες της Νεότερης Νεολιθικής της ίδιας θέσης είχαν πολύ μικρότερο ποσοστό φθοράς κατά την κατασκευή απ' ό,τι της αρχαιότερης περιόδου, πράγμα που μπορεί να στηρίξει την άποψη ότι οι μεταγενέστεροι κατασκευαστές ήταν πιο εξειδικευμένοι κάνοντας λιγότερα λάθη από τους παλαιότερους. Αυτό είναι φυσικό άλλωστε, αφού οπωσδήποτε η εμπειρία από τα παλαιότερα λάθη χρησιμοποιείται πάντα για τη βελτίωση της ποιότητας από τους νεότερους. Επομένως, μιλώντας για εξειδίκευση θα πρέπει ίσως να ρίξουμε το βάρος περισσότερο στη μαζικότητα μιας παραγωγής, που απαιτεί περισσότερο χρόνο και οπωσδήποτε έμπειρα χέρια ώστε να μην καθυστερεί η παραγωγή και το αποτέλεσμα να είναι κατά το δυνατόν αρτιότερο, και να μη θεωρούμε απαραίτητο ότι οι ειδικοί τεχνίτες ασχολούνταν αποκλειστικά με την κατασκευή αυτών των προϊόντων, με τη σημασία δηλαδή που η ειδίκευση έχει σήμερα.

Ωστόσο, αν δεχθούμε ότι για ένα μεγάλο διάστημα στη διάρκεια της Νεότερης Νεολιθικής και Χαλκολιθικής υπήρχε αυξημένη ζήτηση αυτών των προϊόντων, είναι φυσικό ότι η ζήτηση αυτή οδήγησε στην ενασχόληση όλο και περισσότερων ατόμων με τέτοιες κατασκευές και έτσι αναπτύχθηκε, οπωσδήποτε σταδιακά, μια κατηγορία ειδικών τεχνιτών. Οι κατηγορίες των ειδών από όστρεο που κατασκευάζονταν και διοχετεύονταν στην «αγορά» είναι αυτονόητο ότι σε μεγάλες ποσότητες βρίσκονται στους παραθαλάσσιους οικισμούς (Διμήνι και Αγία Σοφία), αφού κοντά τους βρίσκονταν οι πηγές της πρώτης ύλης, απ' όπου ταξίδευαν είτε προς το εσωτερικό της χώρας είτε και σε ακόμη μακρινότερες περιοχές, αφού βρίσκονται σε μεγάλες ποσότητες σε όλα τα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη ως κτερίσματα τάφων. Φαίνεται, λοιπόν, ότι τα κοσμήματα τα κατασκευασμένα από το όστρεο *Spondylus g.* αποτέλεσαν το πρώτο «εμπόριο» μεταξύ του Αιγαίου και της υπόλοιπης Ευρώπης⁵⁸⁹. Αναλύσεις δε που έγιναν με τη μέθοδο των ραδιοϊσοτόπων (oxygen isotope analysis) σε βραχιόλια που βρέθηκαν στα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη απέδειξαν ότι αυτά προέρχονταν από τις θάλασσες του Αιγαίου και όχι από τη Μαύρη Θάλασσα που ήταν πιο κοντά⁵⁹⁰ επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη δικτύου ανταλλαγών σε μεγάλη κλίμακα. Τα αντικείμενα αυτά, όσο μακρύτερα ταξίδευαν, τόσο μεγάλωνε και η αξία τους. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι είναι περισσότερα στην Κεντρική Ευρώπη, όπου φαίνεται να αποτελούσαν δείγμα γοήτρου και κοινωνικής δύναμης⁵⁹¹, απ' ό,τι στους οικισμούς του ελλαδικού χώρου. Αντίθετα, δεν προκύπτει ότι ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στη Νότια Ελλάδα, αν και ήταν εύκολο να τα προμηθευτούν αλλά και να τα κατασκευάσουν εκεί. Από πρόσφατη έρευνα, ωστόσο⁵⁹², αποδεικνύεται ότι στο

⁵⁸⁷ Miller 1996, 26.

⁵⁸⁸ Miller 1996, 27.

⁵⁸⁹ Renfrew 1973.

⁵⁹⁰ Shackleton - Renfrew 1970.

⁵⁹¹ Renfrew 1973· Seferiadès 1995.

⁵⁹² Miller 1996.

Φράγχθι της Αρχαιότερης Νεολιθικής κατασκεύαζαν συστηματικά χάντρες από όστρεα. Φαίνεται πάντως ότι κυρίως χρησιμοποιήθηκαν ως αντικείμενα «εμπορίου» από τους παραθαλάσσιους οικισμούς της Βόρειας Ελλάδας, ως «κουπόνια ανταλλαγής» για κοινωνική διάκριση⁵⁹³, παρά για εσωτερική κατανάλωση. Και είναι φανερό ότι είχαν διαφορετική χρήση στην προϊστορική (Βόρεια κυρίως) Ελλάδα απ' ό,τι στην Ευρώπη⁵⁹⁴, πρώτον από το γεγονός ότι δεν τα συναντήσαμε ποτέ ως τώρα σε ταφές –όσο κι αν δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί εκτεταμένα νεκροταφεία αυτής της εποχής, γεγονός που ίσως θα άλλαζε αυτή την εντύπωση⁵⁹⁵– και δεύτερον από τη σχετικά μικρή παρουσία τους σε ανασκαφές του εσωτερικού της Θεσσαλίας (Θεόπετρα Καλαμπάκας, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου). Παρ' ότι ο αριθμός των ανασκαμμένων θέσεων της Νεότερης Νεολιθικής εποχής στο εσωτερικό της Θεσσαλίας παραμένει πολύ μικρός ακόμη, είναι δυνατόν να αλλοιωθεί στο μέλλον και αυτή η παράμετρος. Γινόταν, λοιπόν, όπως φαίνεται, εκτεταμένο εμπόριο με την Ευρώπη και πιο περιορισμένο με τους απομακρυσμένους από τη θάλασσα οικισμούς της Θεσσαλίας, και η διαπίστωση αυτή ενισχύει την άποψη ότι τα αντικείμενα αυτά κατασκευάζονταν από ειδικούς τεχνίτες σε μεγάλες ποσότητες και όχι σε περιορισμένη κλίμακα, οπότε θα ανταλλάσσονταν περισσότερο με οικισμούς του εσωτερικού της Θεσσαλίας. Το εμπόριο αφορούσε κυρίως τα βραχιόλια –αυτά που εμείς ονομάζουμε βραχιόλια παραπλέμποντας σε σημερινά ανάλογα αντικείμενα– και κατά δεύτερο λόγο τα διάφορα είδη χαντρών και «κουμπιών». Παρά τη σπανιότητα βραχιολιών από όστρεο στο εσωτερικό της Θεσσαλίας, όπως αναφέρθηκε ήδη, στο σπήλαιο Θεόπετρας, όπου έχει γίνει εκτεταμένη ανασκαφή, βρέθηκαν αρκετές μεγάλες κυλινδρικές χάντρες από το όστρεο *Spondylus* g., είτε ως αποτέλεσμα περιορισμένης κλίμακας ανταλλαγών σε επίπεδο γεωργοκτηνοτροφικών προϊόντων ή ως αποτέλεσμα κατασκευής στον ίδιο τον οικισμό, αφού προμηθεύτηκαν την πρώτη ύλη απευθείας από τη θάλασσα ή ύστερα από ανταλλαγή. Στη δεύτερη άποψη οδηγούν οι κατασκευαστικές ατέλειες των ιδίων των χαντρών (Πί ν. 14), που δίνουν την εντύπωση του ερασιτεχνισμού συγκρινόμενες με άλλες προερχόμενες από το Διμήνι π.χ., όπου η ομοιόμορφη και χωρίς ατέλειες επεξεργασία καθώς και τα ομοιόμορφα μεγέθη δείχνουν ότι τα αντικείμενα αυτά βγήκαν από πιο επαγγελματικά χέρια. Η ομοιομορφία στα μεγέθη καθώς και στο μέγεθος των οπών θεωρείται ένδειξη ότι οι χάντρες λειαίνονταν μαζικά περασμένες σε έναν άξονα⁵⁹⁶. Στον οικισμό της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου, άλλωστε, δεν εμφανίζεται κανένας από αυτούς τους «εμπορικούς τύπους», αλλά κοσμήματα κατασκευασμένα από το ίδιο όστρεο *Spondylus* g. σε διάφορα όμως άλλα σχήματα (Πί ν. 24:693, 704, 705). Κατά τον Tsuneki⁵⁹⁷ άλλωστε, η εξειδίκευση στην κατεργασία οστρέων από *Spondylus* g. και το εμπόριό τους στάθηκε ίσως μια από τις κυριότερες αιτίες της δύναμης του οικισμού του Διμηνίου στο τέλος της Νεολιθικής εποχής, που έκανε τη Θεσσαλία το πλουσιότερο μέρος της Ελλάδας εκείνη την εποχή⁵⁹⁸.

Οι ανταλλαγές από την πλευρά των οικισμών του εσωτερικού της Θεσσαλίας θα είχαν ως

⁵⁹³ O'Shea 1981.

⁵⁹⁴ Halstead 1993.

⁵⁹⁵ Tsuneki 1989, 18.

⁵⁹⁶ Miller 1996, 25.

⁵⁹⁷ Tsuneki 1989, 16.

⁵⁹⁸ Perlès 1992, 153.

«κουπόνια ανταλλαγής» κάποια είδη τροφής, ζωικής ή φυτικής, που δεν ευδοκιμούσαν στις παραθαλάσσιες περιοχές⁵⁹⁹. Διαφορετική είναι σε κάποιο βαθμό η περίπτωση της Μαγούλας Αγίας Σοφίας Λάρισας της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου, όπου στην περιορισμένη ανασκαφή του Milojčić βρέθηκαν δεκατρία τμήματα βραχιολιών⁶⁰⁰, αριθμός ούτε τόσο μικρός για να μη φανερώνει ότι υπήρχε κάποιο ενδιαφέρον γι' αυτά τα αντικείμενα στον οικισμό, αλλά ούτε τόσο μεγάλος για να μπορεί να στοιχειοθετήσει την ύπαρξη «εμπορίου»⁶⁰¹. Άλλωστε, η Αγία Σοφία βρίσκεται, διά μέσου των Τεμπών, σαφώς πιο κοντά στη θάλασσα του Αιγαίου, συγκριτικά με τις προαναφερθείσες εγκαταστάσεις της δυτικής Θεσσαλίας. Είναι γνωστή άλλωστε ήδη μια ακόμη θέση εκτεταμένης ύστερης νεολιθικής εγκατάστασης στην παραλιακή ζώνη της Περίας (Μακρυγιάλος) –αρκετά κοντά στα Τέμπη– με πλούσιο υλικό κοσμημάτων κατασκευασμένων από *Spondylus g.* (προσωπική επικοινωνία με την ανασκαφέα Μαρία Παππά) και κυρίως βραχιολιών, για τα οποία επίσης υποδηλώνεται εκτεταμένο εμπόριο όπως και στο Διμήνι. Το εμπόριο αυτό αναπτύχθηκε κατά την Ύστερη Νεολιθική περίοδο, ενώ, όπως φαίνεται από την κεραμική, περί το 4000 π.Χ. η δυτική Θεσσαλία είχε χάσει σε μεγάλο βαθμό την επαφή με τις «μόδες» που ραγδαία άλλαζαν στην ανατολική Θεσσαλία⁶⁰², κατά την οποία φαίνεται πως οι ασχολούμενοι με την κατασκευή αυτών των αντικειμένων είχαν διαχωρίσει όχι μόνο ποιο ήταν το κατελληλότερο όστρεο (*Spondylus g.*) για τις μικροκατασκευές αυτές, αλλά και ποια από τις δύο θύρες του οστρέου αυτού (αριστερή-δεξιά) ήταν η καταλληλότερη για τα βραχιόλια και ποια για τις χάντρες-«κουμπιά»⁶⁰³, φθάνοντας πραγματικά την εξειδίκευσή τους σε επίπεδο επαγγελματικό. Από χρονολογήσεις δε, με ραδιενεργά ισότοπα σιροντίου, έχει αποδειχθεί⁶⁰⁴ ότι τα όστρεα που χρησιμοποιούνταν γι' αυτές τις κατασκευές προέρχονταν από υλικό που ζούσε έως πρόσφατα, στο οποίο πολλές φορές αναγνωρίζονται κατάλοιπα επικολλημένων ουσιών από τους βράχους⁶⁰⁵, και όχι από παλιά απολιθωμένα όστρεα. Η επιλογή αυτή επίσης είναι ενδεικτική ειδικών γνώσεων των κατασκευαστών, δεδομένου ότι τα απολιθωμένα όστρεα έχουν πολύ μεγαλύτερη σκληρότητα και άρα είναι δυσκολότερη η επεξεργασία τους, προκειμένου να αποκτήσουν το επιδιωκόμενο σχήμα.

Έχει ενδιαφέρον, επομένως, να εξετάσουμε για ποιο λόγο γινόταν αυτό το εμπόριο: από τα ευρήματα των νεολιθικών οικισμών του εσωτερικού της Θεσσαλίας δεν προκύπτει εκτεταμένο εμπόριο βραχιολιών, «κουμπιών», χαντρών, ενώ αντίθετα μεγάλης κλίμακας ανταλλαγές τέτοιων αντικειμένων προκύπτουν από τα ευρήματα της Ευρώπης. Τα αντικείμενα που ανταλλάσσονταν ήταν αυτών των τριών τύπων και όχι η ποικιλία των άλλων σχημάτων/μορφών, που μπορούσαν να έχουν και ιδεολογικό χαρακτήρα.

Άρα τα βραχιόλια και οι χάντρες από *Spondylus g.* αποτελούσαν για τους Ευρωπαίους της Νεολιθικής εποχής αξιακά αντικείμενα, λόγω της μακρινής περιοχής από την οποία προέρχονταν –αυτό είναι βασικός κανόνας της φιλοσοφίας του εμπορίου άλλωστε– και ως

⁵⁹⁹ Halstead - O'Shea 1989, 74.

⁶⁰⁰ Milojčić κ.ά. 1976.

⁶⁰¹ Tsuneki 1987, 12.

⁶⁰² Halstead 1984.

⁶⁰³ Tsuneki 1989.

⁶⁰⁴ Shackleton - Elderfield 1990.

⁶⁰⁵ Tsuneki 1989, 14.

τέτοια τα προμηθεύονταν και όχι ως κώδικες επικοινωνίας, που ασφαλώς θα ποίκιλλαν από τόπο σε τόπο. Για την ιδεολογική αυτή επικοινωνία θα χρησιμοποιούνταν στην Ευρώπη ανεπεξέργαστα όστρεα *Spondylus* g., που επίσης προμηθεύονταν οι Ευρωπαίοι, προκειμένου να κατασκευάσουν τα δικά τους σύμβολα. Και αυτά επίσης έφεραν την αξία του δυσεύρετου υλικού, ενώ τα περισσότερα γίνονταν από μάρμαρο, οστό και άλλα περισσότερο προσιτά σε αυτούς υλικά.

Θα πρέπει, λοιπόν, να συμπεράνουμε κίνητρα οικονομικά από αυτές τις ανταλλαγές για τους οικισμούς του Βόρειου Αιγαίου, μεταξύ των οποίων το Διμήνι και ίσως η Αγία Σοφία, και να υποθέσουμε ότι από τις ανταλλαγές αυτές προέκυπταν σημαντικά ωφέλη. Τα προϊόντα-κέρδη που απέφερε αυτό το εμπόριο θα πρέπει να αποτελούσαν και τη δύναμη αυτών των παραθαλάσσιων οικισμών. Τέτοια προϊόντα δεν θα μπορούσαν πάντως να είναι αγροτικά, τα οποία άλλωστε παράγονταν εδώ· θα μπορούσε όμως να είναι ίσως ο οψιανός, αφού πρόσφατα έχει αποδειχθεί με αναλύσεις στο ερευνητικό κέντρο «Δημόκριτος» ότι η πρώτη ύλη των εργαλείων από οψιανό της Βόρειας Ελλάδας δεν προερχόταν μόνον από τη Μήλο, που θεωρούνταν έως πρόσφατα η μοναδική πηγή για τους οικισμούς της Ελλάδας, αλλά και από τα Καρπάθια⁶⁰⁶ και το Çiftik της Μ. Ασίας⁶⁰⁷. Οι λόγοι που επέβαλλαν την προμήθεια του οψιανού από τα Καρπάθια και όχι από τη Μήλο δεν είχαν μάλλον να κάνουν με τη μεγαλύτερη δυσκολία για την απόκτηση αυτής της πρώτης ύλης από τη θάλασσα, αφού είναι πλέον γνωστό ότι κατά τη Νεολιθική εποχή ασκούσαν εκτεταμένη ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο, αλλά με την αμφίπλευρη ωφέλεια από αυτή τη συναλλαγή – οι κάτοικοι των παραθαλάσσιων οικισμών έδιναν ό,τι δεν έβρισκαν οι Ευρωπαίοι στα μέρη τους και παράλληλα, χωρίς άλλη δαπάνη, αποκτούσαν αυτό που αν το έπαιρναν από τη Μήλο θα έπρεπε να το πληρώσουν ίσως ακριβά. Εξομοίωναν έτσι τις αξίες δύο διαφορετικών προϊόντων⁶⁰⁸, αφού η αξία του καθενός από αυτά μετριόταν κυρίως με την ανάγκη απόκτησής τους εκατέρωθεν, αλληλοσχετίζονταν δηλαδή μόνον ως ανταλλακτικές αξίες⁶⁰⁹. Αυτός θα ήταν πράγματι σοβαρός λόγος ανάπτυξης εμπορικών σχέσεων μεταξύ τόσο απομακρυσμένων περιοχών. Αυτού του πολύτιμου υλικού το μονοπώλιο θα είχαν στη συνέχεια οι παραθαλάσσιοι οικισμοί και θα το διέθεταν στους άλλους του εσωτερικού της Θεσσαλίας, όπου δεν υπάρχει. (Η Θεσσαλία χρησιμεύει εδώ μόνον ως υπόθεση εργασίας, αφού από σχετικές αναλύσεις κάποιων εργαλείων από οψιανό –π.χ. από τη Θεόπιτρα– έχει προκύψει πως η προέλευση της πρώτης ύλης ήταν η Μήλος). Διαφαίνεται εδώ αμέσως μια οικονομική διαφοροποίηση ανάμεσα στους πλουσιότερους παραθαλάσσιους οικισμούς και στους φτωχότερους του εσωτερικού της Θεσσαλίας, διαφοροποίηση που ίσχυε άλλωστε έως πριν από λίγα χρόνια ανάμεσα στις περιοχές που βρίσκονταν κοντά σε λιμάνια και σε εκείνες που βάσιζαν την οικονομία τους στα αγροτικά και κτηνοτροφικά μόνο προϊόντα, που πάντα ήταν εξαρτημένες από απρόβλεπτους παράγοντες, όπως καιρικές συνθήκες, ασθένειες των ζώων και των φυτών κ.λπ. Η ισορροπία επήλθε μόνο με τη βιομηχανοποίηση της αγροτοκτηνοτροφικής παραγωγής τα τελευταία χρόνια.

⁶⁰⁶ Kilikoglou κ.ά. 1996.

⁶⁰⁷ Cauvin 1998.

⁶⁰⁸ Marx 1954, 47.

⁶⁰⁹ Marx 1954, 47.

Έχουμε έτσι εδώ την πρώτη ίσως μορφή πλουτισμού στην Ευρώπη: από τη μια τους Ευρωπαίους να συσσωρεύουν βραχιόλια ως δείγμα πλούτου και πιθανόν να τα μεταπωλούν σε ακόμη μακρινότερες περιοχές, και από την άλλη τους παραθαλάσσιους οικισμούς τους Αιγαίου να συσσωρεύουν πλούτο εκμεταλλευόμενοι τα όστρεα αφ' ενός και τα προϊόντα που αποκτούσαν μέσω του εμπορίου των οστρέων αφ' ετέρου.

Αυτά όσον αφορά στα «εμπορικά» κοσμήματα. Για τις υπόλοιπες κατηγορίες των αντικειμένων αυτών όμως, όπως τα είδαμε αναλυτικά στα σχετικά κεφάλαια, δεν είναι δυνατόν να δεχθούμε εμπορικές ανταλλαγές παρά ίσως μόνο σε περιορισμένη κλίμακα (σε επίπεδο γειτονικών οικισμών) και σε «ανταλλαγές αξιών» που θεωρούνταν απαραίτητες για την οργάνωση και την ομαλή εξέλιξη της καθημερινής ζωής⁶¹⁰. Κι αυτό, γιατί τα υπόλοιπα κοσμήματα μπορούν να ταξινομηθούν θεματικά, άρα να υποθέσουμε έναν ιδεολογικό χαρακτήρα στη μορφή των αντικειμένων, σε καμία περίπτωση όμως δεν αποτελούν μαζική παραγωγή όμοιων αντικειμένων, όπως φαίνεται να συμβαίνει με τα βραχιόλια, τα «κουμπιά» και τις χάντρες. Ακόμη και για κάποιους «τύπους» που επαναλαμβάνονται, όπως τα «προσωπεία» ή τα «ενώτια», δεν είναι δυνατόν να υποστηρίξουμε ούτε εμπορευματοποίηση, λόγω του περιορισμένου αριθμού τους, ούτε και εξειδίκευση. Αναμφίβολα όμως η ομοιότητα από περιοχή σε περιοχή είναι αποτέλεσμα επικοινωνίας και κοινού κώδικα συνεννόησης, καθώς και κοινοί τύποι κοσμημάτων από περιοχή σε περιοχή της Θεσσαλίας δεν μπορεί παρά να υποδηλώνουν και κοινές αντιλήψεις.

Το εμπόριο των κοσμημάτων που γνώρισε τέτοια ανάπτυξη κατά τη Νεότερη Νεολιθική και τη Χαλκολιθική περίοδο, την ίδια εποχή που και το εμπόριο της διακοσμημένης κεραμικής της Θεσσαλίας είχε ανάλογη ανάπτυξη, φθίνει με ραγδαίους ρυθμούς κατά την Εποχή του Χαλκού. Από αυτή την εποχή σπανίζουν τα μεταλλικά αντικείμενα στη Θεσσαλία και τα ελάχιστα που έχουν βρεθεί φαίνεται να προέρχονται από άλλες περιοχές (κυρίως Βαλκάνια, αλλά όχι σε τέτοιες ποσότητες που να υποδηλώνεται εκτεταμένο εμπόριο), ενώ παράλληλα αρχίζουν να αναπτύσσονται οι παραθαλάσσιες περιοχές της Νότιας Ελλάδας (Κυκλάδες)⁶¹¹. Το εμπόριο του οψιανού έδωσε δύναμη σε αυτούς που είχαν εύκολη πρόσβαση στο υλικό (στους ντόπιους) και αρχίζει να γίνεται πλέον διά θαλάσσης, με αποτέλεσμα να ευνοούνται περισσότερο οι παραθαλάσσιες περιοχές. Έτσι και στη Θεσσαλία η μόνη περιοχή που εξακολουθεί να αναπτύσσεται είναι η Μαγνησία (και κατά δεύτερο λόγο η περιοχή της Λάρισας), όπου εξακολουθούν να ευημερούν και κατά την Εποχή του Χαλκού οικισμοί, όπως π.χ. τα Πευκάκια, ενώ οικισμοί αυτής της εποχής στο εσωτερικό της Θεσσαλίας δεν λείνουν βέβαια εντελώς –αν και η έρευνα, όπως είπαμε, είναι ακόμη πολύ περιορισμένη–, οπωσδήποτε όμως δίνουν την εντύπωση φτωχών οικονομικά μονάδων συγκρινόμενοι με τα Πευκάκια για παράδειγμα. Και δεν είναι τυχαίο ότι στην παραλία της Μαγνησίας αναπτύχθηκε και το μυκηναϊκό κέντρο της Ιωλκού, από το οποίο φαίνεται να ήταν εξαρτημένα άλλα μικρότερα πολιίσματα αυτής της εποχής στο εσωτερικό της Θεσσαλίας (Άρνη, Ιθώμη κ.ά.).

⁶¹⁰ Χουρμουζιάδης 1980, 120.

⁶¹¹ Perlès 1992, 154.

Ο τρόπος ζωής και οι συνήθειες των σημερινών πρωτόγονων λαών, που ζουν σχεδόν ανεπηρέαστοι από το σύγχρονο πολιτισμό, είναι ίσως οι μόνες συγκρίσιμες μονάδες με τον προϊστορικό τρόπο ζωής, αν και η αντίληψη αυτή έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις μεταξύ των επιστημόνων, για το αν δηλαδή μπορεί κανείς να οδηγείται σε συμπεράσματα για τον τρόπο ζωής πριν από 5000 ή και περισσότερα χρόνια με βάση εθνογραφικά ανάλογα. Αν και έτσι κινδυνεύει πράγματι να παρασυρθεί κανείς σε αυθαίρετες πολλές φορές ερμηνείες, αφού και ανάμεσα στις διάφορες αυτές σύγχρονες ομάδες παρατηρούνται διαφορές στην αντιμετώπιση ίδιων καταστάσεων, ιδιαίτερα όσον αφορά στις πέρα από την καθημερινότητα εκδηλώσεις, παραμένει παρά ταύτα η σύγκριση αυτή η πλησιέστερη σε εκείνη την πραγματικότητα. Τέτοιες συγκρίσεις βέβαια έχουν περιορισμένη εφαρμογή και θα πρέπει να αντιμετωπίζονται όχι ως αποδεικτικά επιχειρήματα, αλλά ως υποθετικές προτάσεις, που δεν είναι δυνατόν να επαληθευτούν ποτέ απολύτως. Αυτό που επιδιώκεται σε μια τέτοια σύγκριση είναι η παρέμβαση της εθνογραφικής παρατήρησης με τη μορφή της ενδεικτικής αναλογίας⁶¹².

Όλα αυτά βεβαίως με την προϋπόθεση ότι είναι παρόμοιες και οι περιβαλλοντικές συνθήκες. Χωρίς αυτή την παράμετρο, που παίζει βασικότατο ρόλο στην όλη δομή των ατόμων και της κοινωνίας, κάθε σύγκριση είναι διαβλητή και παρακινδυνευμένη. Γιατί τα χαρακτηριστικά των εθνολογικών στοιχείων, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν την ουσία της αναλογικής σχέσης, βρίσκονται σε διαρκή αλλαγή, ακόμη και αν κάποια από αυτά, όπως π.χ. το φυσικό περιβάλλον, θεωρηθούν σχετικά σταθερά. Η αναλογική σχέση δεν μπορεί από μόνη της να αποτελέσει ερμηνευτικό δεδομένο. Δεν είναι η συμπεριφορά μιας παραδοσιακής ομάδας ανθρώπων που συμβάλλει στην αρχαιολογική ερμηνεία, αλλά οι μηχανισμοί που διαμορφώνουν αυτή τη συμπεριφορά και μπορούν να μετατρέπονται σε παρατηρήσιμα πολιτιστικά μεγέθη⁶¹³. Έτσι, όσον αφορά αναλογίες με πρωτόγονους λαούς της Αυστραλίας, της Αφρικής ή τους Ινδιάνους της Αμερικής, κάνουμε κάποιες αναφορές κατά περίπτωση στην πορεία της παρουσίασης του υλικού, δεν είναι δυνατόν όμως να εξαντληθεί στο πλαίσιο αυτής της μελέτης το θέμα μιας τέτοιας σύγκρισης, αφού άλλωστε οι διαφορές ως προς το χώρο και το χρόνο είναι τεράστιες.

⁶¹² Ευστρατίου 1982, 80· 1992, 136· Childe 1956, 50· Schiffer 1978, 229.

⁶¹³ Ευστρατίου 1992, 137.

Πιο χρήσιμη όμως βρίσκω ότι είναι η σύγκριση με τους αγροτικούς και κτηνοτροφικούς οικισμούς της Θεσσαλίας έως το τέλος της δεκαετίας του 1950-αρχές 1960, που επίσης ήταν ανεπηρέαστοι σε μεγάλο βαθμό από το σύγχρονο πολιτισμό και όπου οι περιβαλλοντικές και σε μεγάλο βαθμό οι κοινωνικές συνθήκες έμοιαζαν αρκετά με εκείνες της Νεολιθικής τουλάχιστον εποχής, όσο παράξενο και αν ακούγεται αυτό για όσους δεν έχουν εικόνα αυτής της πραγματικότητας. Καθοριστικό ρόλο στην αλλαγή τρόπου ζωής αυτών των ανθρώπων έπαιξε η εμφάνιση του ηλεκτρισμού και κυρίως της τηλεόρασης, που σταδιακά ξερίζωσε όσα γνήσια στοιχεία διατηρούνταν ακόμη μεταξύ των τελευταίων αυτών ομάδων και επέβαλε έναν κοινό τρόπο ζωής μεταξύ ανθρώπων διαφόρων επιπέδων που ανήκουν σε διάφορα φυσικά περιβάλλοντα.

Έως τότε οι άνθρωποι αυτοί ζούσαν αποκλειστικά από τα προϊόντα που παρήγε η γη που καλλιεργούσαν με τις ίδιες περίπου συνθήκες των νεολιθικών προγόνων τους, καθώς και από τα οικόσιτα ζώα και τα προϊόντα τους (γάλα, αυγά, λίπος) αλλά και από το κυνήγι ζώων, το κρέας των οποίων διατηρούσαν για μεγάλο χρόνο καπνίζοντας το, όπως δηλαδή θα έκαναν και χιλιάδες χρόνια πριν στους ίδιους περίπου τόπους οι προϊστορικοί άνθρωποι. Παράλληλα είναι γνωστό ότι κάποιες ομάδες ζούσαν έως περίπου τα μέσα του 20ού αιώνα σε λιμναίες εγκαταστάσεις –ίσως όχι σε όλη τη διάρκεια του χρόνου (πείπωση της Λίμνης Κάρλας ως την αποξήρανσή της)– ζώντας αποκλειστικά από το ψάρεμα, όπως δηλαδή και στους λιμναίους οικισμούς της Νεολιθικής περιόδου (ανασκαφή λιμναίου οικισμού Διοπηλιού Καστοριάς⁶¹⁴). Ζούσαν μια ζωή πραγματικά πρωτόγονη ως προς τα υλικά που χρησιμοποιούσαν για τις οικιστικές κατασκευές τους, με εξαίρεση την πολύ περιορισμένη χρήση μετάλλων (π.χ. ταίγκος), ως προς τα μέσα με τα οποία παρασκεύαζαν την τροφή τους, ως προς την καύσιμη ύλη που ζέστανε τις κρύες μέρες τους και ως προς όλες τις άλλες καθημερινές ασχολίες για την επιβίωσή τους. Τέτοιες εικόνες, που ήταν καθημερινές στην ύπαιθρο της Θεσσαλίας έως πρόσφατα και πολύ όμοιες με ανάλογες της Νεολιθικής τουλάχιστον εποχής, έχουν αποτυπώσει με εξαιρετική δεξιότητα θεσσαλοί ζωγράφοι του 20ού αιώνα, όπως ο Γιολδάσης, ο Γούλας, ο Κανχίτσας κ.ά.

Ξεφυλλίζοντας ξανά πρόσφατα το Αλφαβητάριο της Α' Δημοτικού (εκδ. ΟΕΣΒ 1949, που ήταν σε χρήση έως τη δεκαετία του 1970), δεν μπορέσα να παραβλέψω εικόνες όπου: διάφορα είδη οικόσιτων ζώων (πουλερικά, αιγοπρόβατα, ημίονος) εξακολουθούσαν να συγκατοικούν στην ίδια αυλή με τους ανθρώπους (σ. 13-14), παιδιά κρατούσαν πηλίνο σταμνί για τη μεταφορά νερού (σ. 16), ένας γεωργός όργωνε και το άροτρο το έσερναν δύο βόδια (σ. 67), το θέρισμα και το αλώνισμα γινόταν με τα χέρια (σ. 140-143), οι βοσκοί επέστρεφαν με το σούρουπο τα ζώα από τη βοσκή και με τη βουκέντρα τα ξεχώριζαν για να πάει το καθένα στον ιδιοκτήτη του (σ. 152), εικόνες νωπές ακόμη και στη δική μου μνήμη. Ακόμη και ο παραδοσιακός τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες γεννούσαν μόνες στα χωράφια ή στην καλύτερη περίπτωση με τη βοήθεια μιας εμπειρικής μαμής –θεωρώ βέβαιο ότι μαμές θα υπήρχαν και στην προϊστορική εποχή, γιατί είναι από τα πιο απαραίτητα άτομα σε μια πρωτόγονη κοινωνία– αλλά και άλλα, που δεν αναφέρονται λεπτομερώς εδώ, είναι κοινά γνωρίσματα από τη Νεολιθική εποχή/κοινωνία έως πρόσφατα στην ύπαιθρο.

⁶¹⁴ Χουρμουζιάδης 1996.

Δύο διαφορές είναι δυνατόν να αναφερθούν ανάμεσα στη μια και την άλλη κοινωνία: το ένα είναι η ύπαρξη της γραφής και το άλλο το δεδομένο θρήσκευμα. Η πρώτη διαφορά είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη, δεδομένου ότι ο αναλφαβητισμός ήταν μεταξύ αυτών των ανθρώπων σχεδόν καθολικός έως πολύ πρόσφατα. Θα τολμούσα δε να πω ότι και οι δοξασίες των νεότερων αυτών ομάδων για τον κόσμο, τη ζωή και το θάνατο δεν ήταν τόσο διαφορετικές σε γενικές γραμμές από ανάλογες που εικάζουμε για την προϊστορική εποχή, περιορίζονταν όμως σε ένα προκαθορισμένο και αδιαμφισβήτητο θρησκευτικό πλαίσιο. Οι θρησκευτικές αντιλήψεις στην προϊστορική εποχή εξελίσσονταν σιγά-σιγά και ασφαλώς θα είχαν σχέση με τα μυστήρια των καιρικών φαινομένων, που επηρέαζαν άμεσα την παραγωγή τους, άρα και την ίδια τη ζωή τους και τη ζωή των ζώων από τα οποία ήταν εξαρτημένοι για την επιβίωσή τους, θα είχαν επίσης σχέση με αρρώστιες θανατηφόρες, με παράγοντες που επηρέαζαν τη ζωή τους χωρίς να μπορούν να τους ελέγχουν.

Αλλά μήπως διέφεραν και οι αντιλήψεις των νεότερων γεωργοκτηνοτρόφων ως προς τα ίδια φαινόμενα; Απλώς τώρα όλα ανάγονταν ως προς τη λύση τους στη θρησκεία. Και σήμερα ακόμη δεν γίνονται λειτουργίες στην εκκλησία σε περιόδους παρατεταμένης ανομβρίας ή πλημμυρών ή και θανατηφόρων ασθενειών⁶¹⁵ που ως πριν από λίγα χρόνια εξολόθρευαν ολόκληρα χωριά στη Θεσσαλία;

Μέσα σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο εντάσσονται και οι πέρα από την καθημερινότητα εκδηλώσεις και εν προκειμένω ο προσωπικός στολισμός και οι συμβολισμοί του, που μπορεί να διαφέρουν από εποχή σε εποχή στην πορεία τόσων χιλιάδων χρόνων, δεν παύουν όμως να έχουν ιδεολογικό χαρακτήρα. Η Καραγκούνα της θεσσαλικής πεδιάδας, από τις πιο ταλαιπωρημένες γυναίκες, με το σκαμμένο από τις αγροτικές εργασίες κάτω από τον καυτερό ήλιο πρόσωπο, που σηκώνει περισσότερο από τον Καραγκούνη το βάρος της παραγωγής και της φροντίδας των ζώων αλλά και του σπιτιού, είναι η ίδια που στολιζόταν ελάχιστες φορές στη ζωή της (στο γάμο της και στο ετήσιο πανηγύρι) με εκείνα τα καταπληκτικά λαϊκής τέχνης κοσμήματα δουλεμένα από ντόπιους τεχνίτες έτσι που να χαρακτηρίζουν την τεχνοτροπία μιας συγκεκριμένης μόνο περιοχής και να αναγνωρίζονται παντού ως «καραγκούνικα». Στον ίδιο αυτό χώρο ζούσαν οι κάτοικοι του νεολιθικού οικισμού του Προδρόμου –και πολλών άλλων που δεν έχουν ερευνηθεί ακόμη– απ' όπου έχουμε μερικά από τα πρωιμότερα κοσμήματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου, κυρίως χάντρες από πέτρα, πηλό και οστό (Πίν. 16:505-507, 469, 470, 489). Βέβαια, η τόσο μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ των δύο εποχών και όσα έχουν μεσολαβήσει, όπως η καθιέρωση για μεγάλο χρονικό διάστημα του φεουδαρχικού συστήματος, καθιστούν κατ' αρχήν αυτή τη σύγκριση αδύναμη. Όμως ακριβώς αυτό το φεουδαρχικό σύστημα είναι ίσως εκείνο που κράτησε τους αγρότες του θεσσαλικού κάμπου σε τόσο χαμηλό βιοτικό και πολιτισμικό επίπεδο, ώστε να μας επιτρέπει τώρα να επιχειρούμε μια σύγκριση με τους νεολιθικούς αγρότες του ίδιου τόπου. Οι άνθρωποι που ζούσαν έως τα μέσα τουλάχιστον του 20ού αιώνα σε πλινθόκτιστα σπίτια με δάπεδα «παλαμισμένα» με λάσπη, που ζούσαν αποκλειστικά από τη μικρή γη που καλλιεργούσαν –άλλοτε με «καλές» και άλλοτε με «κακές» χρονιές– και τρέφονταν από τα οικόσιτα ζώα με κυρίαρχα το χοίρο, το πρό-

⁶¹⁵ Τσοποτός 1977.

βατο και τα πουλερικά (τα βοοειδή προορίζονταν περισσότερο για το όργωμα), που ντύ-
νονταν με ρούχα που οι ίδιοι παρήγαν, υφαίνοντας και πλέκοντας οι γυναίκες ακόμη και
την ώρα που έβγαζαν στο παζάρι πουλερικά και αγροτικά είδη για πούλημα, που πλήρω-
ναν το γιατρό σε είδος όταν και αν η σοδειά πήγαινε καλά, πραγματικά δεν βλέπω σε τι
ουσιαστικό διέφεραν αυτοί οι αγρότες από τους νεολιθικούς κατοίκους του ίδιου αυτού
κάμπου. Είναι γι' αυτό που μπορώ να υποστηρίξω ότι οι Καραγκούνηδες βρίσκονται πο-
λύ πιο κοντά στο νεολιθικό τρόπο ζωής της Θεσσαλίας απ' ό,τι οι σημερινοί πρωτόγονοι
λαοί της Αυστραλίας και της Αφρικής ή οι Ινδιάνοι της Αμερικής και να πιστεύω στη δυ-
νατότητα να συγκριθούν αυτές οι εκ πρώτης όψεως τόσο απομακρυσμένες χρονικά μετα-
ξύ τους κοινωνίες.

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η λέξη κοσμήματα δεν είναι ίσως η ενδεδειγμένη για να χαρακτηρίσει κανείς αυτά τα τόσο πρώιμα προϊόντα «τέχνης» της προϊστορικής εποχής. Είναι όμως η καταλληλότερη από την άποψη ότι παραπέμπει σε ανάλογα διακοσμητικά τεχνουργήματα της σύγχρονης εποχής, αφού μοιραία σε όλα τα προϊστορικά ευρήματα εμείς οι αρχαιολόγοι δίνουμε ονομασίες του τρέχοντος λεξιλογίου, ονομασίες που κλείνουν μέσα τους τα κοινωνικά και πολιτιστικά στοιχεία της δικής μας εποχής⁶¹⁶. «Γιατί κάθε τέχνη καθορίζεται από το χρόνο και εκφράζει τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής κατά την οποία έγινε. Και για να την κατανοήσουμε σωστά θα πρέπει να πραγματοποιήσουμε εκείνους τους εξωτερικούς και εσωτερικούς όρους ζωής που προϋποθέτουν τις πνευματικές και κοινωνικές εκδηλώσεις εκείνης της εποχής»⁶¹⁷.

Κινητά τεχνουργήματα ειδικά προορισμένα για να φοριούνται, κυρίως αναρτημένα στο στήθος μέσα από μια τεχνητή οπή, είναι γνωστά από το τέλος της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου (περίπου 35.000 χρόνια πριν από σήμερα) στην Ευρώπη, ενώ πρόσφατα τέτοιου είδους αντικείμενα βρέθηκαν και στη Θεσσαλία, σε στρώματα του τέλους της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου, όπως αναφέρθηκε ήδη.

Η εξήγηση για την έλλειψη τέτοιων αντικειμένων σε ακόμη παλαιότερες εποχές είναι κατανοητή: η σύλληψη και η κατασκευή τους απαιτούσε τέτοιες πνευματικές λειτουργίες, που μόνον όταν ο άνθρωπος άρχισε να δαμάζει (επιτέλους) τη φύση και να ενσωματώνεται σε αυτή μπόρεσε να τις φθάσει. Ο άνθρωπος έγινε «άνθρωπος» όταν άρχισε να παράγει εργαλεία, γιατί μέσω αυτών ένωσε πια ικανός να ορίζει τη ζωή του σε ό,τι τουλάχιστον αφορούσε στο άμεσο φυσικό περιβάλλον του. Βελτιώνοντας συνεχώς έπειτα τα εργαλεία αυτά και προσαρμόζοντάς τα στις εκάστοτε επικρατούσες περιβαλλοντικές συνθήκες, όχι μόνο βελτίωνε παράλληλα την ίδια του τη ζωή, αλλά κυρίως ανέπτυξε τον εγκέφαλό του, καθώς οι πνευματικές λειτουργίες και η τεχνολογική εξέλιξη είναι αλληλοεξαρτώμενες και στη χρήση των εργαλείων όπως και στην ανάπτυξη της γλώσσας, και θα πρέπει να δούμε εδώ κοινωνικές και όχι μόνο τεχνικές διαδικασίες⁶¹⁸. Άρχισε έτσι σιγά-σιγά να έχει πνευματικές

⁶¹⁶ Edmonds 1995, 14.

⁶¹⁷ Παπανούτσος 1976, 89.

⁶¹⁸ Gibson 1993· Ingold 1993.

ανησυχίες που αφορούσαν τα πέρα από το άμεσο φυσικό περιβάλλον του φαινόμενα, και τότε, πιστεύω, άρχισε να κατασκευάζει και τα αντικείμενα που μας απασχολούν, ως αποτέλεσμα πνευματικών και κοινωνικών λειτουργιών που δεν υπήρχαν προηγουμένως.

Και ποιες ήταν αυτές οι πνευματικές ανησυχίες του ανθρώπου που μπορεί να τον οδήγησαν στην κατασκευή των κοσμημάτων; Η αγωνία του για την ασθένεια και το θάνατο, και κατά πόσο θα μπορούσε να παρέμβει για την αποτροπή τους, η μεταβολή του σώματος σε κάποια ηλικία, η γονιμότητα ή η μη τεκνοποίηση των γυναικών, το πετυχημένο μεγάλο κυνήγι με τη βοήθεια «υπερφυσικών» δυνάμεων, η καρποφορία της γης και η αποτροπή του αντιθέτου, όταν αντιλήφθηκαν ότι αυτά δεν εξαρτιόνταν μόνον από την εργατικότητα τους, αλλά και από φυσικά φαινόμενα τα οποία ήλπιζαν να εξευμενίσουν για να προλάβουν το κακό. Όλες αυτές και πολλές ίσως άλλες αγωνίες, που δεν είμαστε σε θέση να συλλάβουμε σήμερα, οδήγησαν στις πρώτες μορφές της εικονιστικής τέχνης, που αποσκοπούσε σε πρακτικά αποτελέσματα μάλλον, να διευκολύνει π.χ. το κυνήγι των ζώων με την «ομοιοποίηση» (τη μεταμόρφωση των ανθρώπων σε ζώα) και την προσέγγιση τους μέσα από την εικονογράφηση, παρά να εκφράσει τις αισθητικές τάσεις κάποιων εμπνευσμένων καλλιτεχνών, ασχέτως αν το αισθητικό αποτέλεσμα κρινόμενο σήμερα είναι πολλές φορές εξαιρετικό. Οι σκοποί του προϊστορικού τεχνίτη ήταν περισσότερο αναισθητικοί, παρά αισθητικοί⁶¹⁹. Η αποφασιστική λειτουργία της τέχνης ήταν να ασκεί εξουσία στη φύση, στον εχθρό, στο άλλο φύλο, να εξουσιάζει κάθε πραγματικότητα. Η τέχνη στο ξεκίνημα της ιστορίας του ανθρώπου είχε λίγη σχέση με την ομορφιά και ίσως καμία με την αισθητική ανάγκη για ομορφιά. Ήταν ένα μαγικό μέσον της ανθρώπινης ομάδας στον αγώνα της για τη ζωή⁶²⁰.

Από παραστάσεις σε νεολιθικά ειδώλια της Θεσσαλίας –γυναικεία μόνο, προς το παρόν τουλάχιστον– είναι σαφές ότι πράγματι οι παριστανόμενες μορφές φορούσαν κάποια κοσμήματα. Ο τύπος των κοσμημάτων αυτών στα ειδώλια δεν δηλώνεται σαφώς και μάλλον πρόκειται για κάποιες χάντρες στο λαιμό, με διακοσμητικό ίσως μόνο χαρακτήρα, αν και οι περιορισμένες διαστάσεις ενός ειδωλίου οπωσδήποτε δεν μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα ως προς τον τύπο του παριστανόμενου κοσμήματος. Υπάρχουν επίσης ειδώλια που δείχνουν τη χρήση ζώνης με «πόρπη» στο σημείο κλεισίματος, άρα μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια πρακτική λειτουργία στο πλαίσιο της ενδυμασίας με διακοσμητική διάθεση όμως, που οπωσδήποτε ξεπερνούσε τους στόχους της λειτουργίας του δεσίματος μιας ζώνης. Και από τη στιγμή που μια λειτουργία υπερβαίνει τη χρήση γίνεται τέχνη⁶²¹.

Υπάρχουν ακόμη και κάποια ειδώλια, στα οποία δεν είναι σαφής η παράσταση κάποιων κοσμημάτων – με τις προαναφερθείσες έννοιες του όρου– είναι αυτά όπου στη θέση των χεριών –ή μάλλον των μανικιών και πάντα εκεί– παρατηρούνται κάποια σημάδια, άλλοτε ανάγλυφα και άλλοτε εμπίεστα, που δεν μπορεί παρά να συμβολίζουν συγκεκριμένα αντικείμενα, σίγουρα πάντως δεν είναι τυχαία. Αυτά, όπως είδαμε και στο κεφάλαιο

⁶¹⁹ Παπανούτσος 1976, 91.

⁶²⁰ Φίσερ 1966, 5-57.

⁶²¹ Χουρμουζιάδης 1994.

«Παρουσίαση των κοσμημάτων της προϊστορικής Θεσσαλίας», πιστεύω ότι παριστάνουν κοσμήματα ραμμένα στα μανίκια και συγκεκριμένα αυτά που είναι ευρύτερα γνωστά με τη σημερινή ονομασία «κουμπιά» και για τα οποία στο ειδικό γι' αυτά μέρος εξηγώ την άποψή μου γιατί δεν μπορούσαν να τα κρεμούν στο λαιμό ως κοσμήματα· αλλά ούτε και ως κουμπιά με τη σημερινή χρήση πιστεύω ότι τα χρησιμοποιούσαν. Τι ήταν τότε αυτά τα αντικείμενα και γιατί τα έφτιαχναν; Η κατασκευή τους, όπως είδαμε στο ειδικό κεφάλαιο, ήταν αρκετά περίπλοκη και επιλέγονταν σιάνια και ανθεκτικά υλικά, άρα συνέτρεχε σοβαρός λόγος για την κατασκευή και τη χρήση τους.

Τα αντικείμενα αυτά τα αναφέρω εδώ ενδεικτικά, αφού πιστεύω ότι έχουμε παραστάσεις τους σε κάποια ειδώλια, αλλά στον ίδιο προβληματισμό και στην ίδια συλλογιστική θα πρέπει να μας οδηγήσουν και τα περισσότερα από τα κοσμήματα που συγκεντρώθηκαν στο πλαίσιο αυτής της μελέτης. Θα πρέπει επίσης να πούμε με βεβαιότητα ότι κάποια από τα αντικείμενα αυτά έχουν καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα (π.χ. οι χάνιρες), και ίσως όχι μόνον αυτές, ενώ στις περισσότερες κατηγορίες θα πρέπει να αναζητήσουμε συμβολισμούς με χαρακτήρα ιδεολογικό που αντικατοπτρίζουν κοινωνικές δομές και λειτουργίες. Αυτούς τους συμβολισμούς δεν είναι βέβαια δυνατόν να τους προσεγγίσουμε για κάθε παράσταση χωριστά, καθώς για να αντιληφθούμε τη σημασία και το συμβολισμό μιας μορφής είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε αυτή και τους λόγους που μπορεί να επέβαλαν την κατασκευή της. Γιατί το ίδιο αντικείμενο, η ίδια μορφή, είναι δυνατόν να έχει διαφορετικούς συμβολισμούς από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή ανάλογα με τις κοινωνικές δομές και το φυσικό περιβάλλον στο οποίο δημιουργείται⁶²².

Για τη στήριξη αυτής της άποψης δανείζομαι ένα μάλλον δυσάρεστο σύμβολο της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας: ο αναγεννώμενος μέσα από τη στάχτη του φοίνικας, που για τους Αιγυπτίους ήταν ιερό πτηνό που συμβόλιζε την αθανασία της ψυχής, χρησιμοποιήθηκε δε ως σύμβολο του χριστιανισμού και της Φιλικής Εταιρείας και ο Καποδίστριας τον θέσπισε ως έμβλημα του κράτους, σε όλους τους Έλληνες σήμερα δεν θυμίζει παρά το στρατιωτικό ηραξικόπημα που οδήγησε στην επτάχρονη δικτατορία. Και ενώ χρησιμοποιείται ακόμη σήμερα ως σύμβολο κάποιας ποδοσφαιρικής ομάδας (Προοδευτική Αθηνών), η αντικειμενική ερμηνεία του έχει αναντίρρητα ως μοναδικό σημείο αναφοράς τη δυσάρεστη εκείνη περίοδο. Η πρόσφατη συμβολική σημασία διαρκεί ακόμη, γιατί δεν έχει μεσολαβήσει χρονική απόσταση τέτοια που να την ανατρέψει, ώστε η ίδια εικόνα να συμβολίζει κάτι άλλο. Το ίδιο σύμβολο όμως διαφορετικά ερμηνευόταν σε καθεμία από τις προηγούμενες εποχές χρήσης του και διαφορετικά επίσης σε άλλα μέρη και άλλους πολιτισμούς. Η παράσταση του σταυρού επίσης, έως το σταυρικό θάνατο του Χριστού, παρέπεμπε αιλώς σε ένα συνηθισμένο για την εποχή του τρόπο θανάτωσης. Σήμερα ένας σταυρός που φοριέται ως κόσμημα δηλώνει το χριστιανικό θρήσκευμα του φέροντος, έχει γίνει το σύμβολο του χριστιανισμού και κανένας μη χριστιανός δεν διανοείται να τον φέρσει. Αν όμως γυρίσουμε το χρόνο πίσω και φανταστούμε ανθρώπους που έζησαν πριν από την καθιέρωση του σταυρού ως συμβόλου του χριστιανισμού να ανακαλύπτουν ένα

⁶²² Hodder 1982α, 173· 1982β, 85, 121.

τέτοιο εύρημα, δεν θα ήταν ποτέ δυνατόν να τον ερμηνεύσουν με τη σημερινή σημασία του. Γιατί δεν συνέτρεχαν γι' αυτούς οι κοινωνικές λειτουργίες που θα οδηγούσαν σε μια τέτοια ερμηνεία.

Το σύμβολο είναι μια πνευματική, όχι μια φυσική κατηγορία⁶²³, αν και οι συμβολισμοί μπορεί να έχουν φυσικά πρότυπα, γιατί το σύμβολο μας κάνει να συλλαμβάνουμε την ιδέα που παριστάνει⁶²⁴. Είναι η ιδέα ενός αντικειμένου και όχι το ίδιο το αντικείμενο που παρέχει δύναμη⁶²⁵. Ο άνθρωπος έχει μια φυσική τάση να δημιουργεί σύμβολα⁶²⁶· η συμβολική αναπαράσταση είναι μια βασική λειτουργία της ανθρώπινης συνείδησης⁶²⁷.

Μέσω των μορφών «τέχνης» ο προϊστορικός άνθρωπος μας δίνει μηνύματα για τον τρόπο ζωής του· είναι τα σύμβολά του για να επικοινωνεί με τους δικούς του, αλλά και για να δαμάζει τη φύση, το φόβο, τα μυστήρια που δεν μπορεί ακόμη να εξηγήσει. Μέσω των παραστάσεων, κινητών ή μη, που δημιουργεί ταυτίζεται με τα παριστανόμενα, τους επιβάλλεται και τα νικάει. Τα νικάει πρώτα στο μυαλό του και στην ψυχή του, για να τα νικήσει έπειτα και στην πραγματικότητα. Και είναι λάθος να κρίνουμε την «τέχνη» εκείνων των εποχών με τα σημερινά κριτήρια τέχνης, γιατί ο «καλλιτέχνης» εκείνος δεν κάνει τέχνη, δαμάζει τη φύση και τα μυστήρια με τις παραστάσεις του και αυτές μεταφέρουν ως εμάς πληροφορίες για τις κοινωνικές δομές και λειτουργίες τους. Οι εικόνες κυνηγιού μεγάλων θηλαστικών στα σπήλαια της νοτιοδυτικής Ευρώπης κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή μας δίνουν πληροφορίες όχι μόνο για το είδος της πανίδας, αλλά και για κοινωνικές δομές, για την κατανομή της εργασίας – οι άνδρες ασχολούνται με το κυνήγι και κυρίως με την οργάνωσή του, ενώ οι γυναίκες δεν συμμετέχουν και γι' αυτό δεν απεικονίζονται στις παραστάσεις κυνηγιού.

Πρόκειται για συμβολισμούς κοινωνικής διαφοροποίησης⁶²⁸. Έτσι, κάθε μορφή τέχνης ανάγεται στην εποχή της, την οποία συμβολίζει και το «διάβασμά» της πρέπει να γίνεται πάντα μέσα στο πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής παραγωγής της⁶²⁹. Οτιδήποτε έχει έννοια είναι σύμβολο και η έννοια είναι οτιδήποτε εκφράζεται με σύμβολα⁶³⁰. Ένα αγγείο, από τα συνηθέστερα ευρήματα μιας ανασκαφής, ανάλογα με το σχήμα του, την ποιότητά του, τη διακόσμησή του, συμβολίζει την κοινωνική θέση του κατόχου του, το πολιτισμικό επίπεδο της ομάδας που το έφτιαξε και δεν είναι τίποτα από τα παραπάνω αν το βρούμε ξεκομμένο από το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον του. Τότε δεν είναι παρά ένα πήλινο κατασκεύασμα, μετέωρο στο χρόνο και στο χώρο. Ένα λίθινο προϊστορικό εργαλείο δεν μας δίνει μόνο πληροφορίες για τον τρόπο και το υλικό κατασκευής του, μας δείχνει κοινωνικές σχέσεις και είναι αυτές που δημιούργησαν τις τεχνολογίες και μετέτρεψαν το ακατέργαστο υλικό σε συγκεκριμένη πολιτισμική μορφή⁶³¹. Παράλληλα μας

⁶²³ Firth 1975, 56.

⁶²⁴ Firth 1975, 64.

⁶²⁵ Hodder 1990, 281.

⁶²⁶ Ζαφφέ 1964, 232.

⁶²⁷ Firth 1975, 57.

⁶²⁸ Faris 1983, 105.

⁶²⁹ Faris 1983, 90.

⁶³⁰ Firth 1975, 137.

⁶³¹ Edmonds 1995, 9-19.

οδηγεί στην ιδέα ότι σκοτώνει, σκοτώνει ζώα, σκοτώνει ανθρώπους, μπορεί να καταστρέψει μια κοινωνία, οδηγεί έτσι με την ιδέα της δύναμης που έχει αυτό το συμβολικό αντικείμενο στη συνείδηση κοινωνικής ανωτερότητας για τον κάτοχό του, καθώς του δίνει τη δυνατότητα κοινωνικής καταστροφής⁶³². Ο Malinowski⁶³³ διαχωρίζει τα σύμβολα σε τρεις κατηγορίες: α) σύμβολα σε άμεση σχέση με αυτό στο οποίο αναφέρονται, β) σύμβολα σε έμμεση σχέση με το αναφερόμενο, γ) σύμβολα με μυστική και πλαστική σχέση με το αναφερόμενο. Η πρώτη αναφέρεται στη ζωντανή γλώσσα, η δεύτερη στο συμβολισμό των ρητορικών σχημάτων του αφηγηματικού λόγου και η τρίτη στη γλώσσα της τελετουργικής μαγείας βασισμένης στην παραδοσιακή πίστη. Οι λέξεις είναι αδιαμφισβήτητα σύμβολα, καθώς με μία λέξη περιγράφονται εικόνες, καταστάσεις, χαρακτήρες. Ο συμβολισμός στο ξεκίνημα του ανθρώπινου πολιτισμού ήταν το μέσον εξουσίας στα σύνεργα του ανθρώπου, στην παραγωγή αγαθών και στην ενσωμάτωση αυτών των επιτευγμάτων μέσα σε μια διαρκή παράδοση. Ένας άλλος φιλόσοφος, ο Lewis⁶³⁴, υποστήριξε ότι το μυαλό του ανθρώπου είναι συμπεριφορά με την παρεμβολή συμβόλων, όλες οι εκδηλώσεις συμπεριφοράς μιας ανθρώπινης ομάδας –τα αισθήματα, οι επιθυμίες, οι μνήμες, οι σχεδιασμοί–, όλα αυτά έχουν μετατραπεί σε κάποιες μορφές συμβολικής επικοινωνίας μέσα στην ομάδα. Ο Bourdieu⁶³⁵ θεωρεί τα συμβολικά συστήματα όργανα για τη συναρμολόγηση της πραγματικότητας και τους αποδίδει τρεις λειτουργίες: α) ως μέσων επικοινωνίας, β) ως εργαλείων για τη γνώση και τη δόμηση του αντικειμενικού κόσμου και γ) ως οργάνων κυριαρχίας.

Τα αντικείμενα, μέσω των οποίων υλοποιείται ο συμβολισμός, αποκτούν νόημα, κι έτσι ο κόσμος των αντικειμένων γίνεται ιστορικό προϊόν της ανθρώπινης πρακτικής. Η αντικειμενική μορφή των αντικειμένων εξαρτάται από τη σχέση τους με το σύνολο των σχέσεων που απαρτίζουν τον κοινωνικό σχηματισμό⁶³⁶, αντικατοπτρίζουν δηλαδή τις ιδεολογίες του. Το αντικείμενο γίνεται η πηγή (origin) της ιδεολογίας. Το υποκείμενο ορίζεται από την κοινωνική του θέση, οι ιδέες του αντικατοπτρίζονται στο αντικείμενο, το νόημα του οποίου δεν βρίσκεται στο ίδιο το αντικείμενο αλλά στο «διάβασμά» του, στα όρια δηλαδή που υπάρχουν ανάμεσα σε αυτό και σε άλλα αντικείμενα, λέξεις και έννοιες. Έτσι, το νόημα ενός αντικειμένου δεν είναι ποτέ στατικό και το «διάβασμά» του δεν τελειώνει ποτέ, είναι πάντα ανοιχτό σε νέες ερμηνείες⁶³⁷. Τα ίδια αντικείμενα, ανάλογα με το περιβάλλον και τη χρήση τους, μπορούν να συμβολίζουν διαφορετικά πράγματα: ένα καθημερινό εργαλείο, ένα μυστήρι π.χ. μπορεί να συμβολίζει το χτίστη ή τα εγκαίνια ενός κτιρίου ή και μια ανασκαφή, ανάλογα πού βρίσκεται. Είναι αυτό ακριβώς που πρέπει να εκτιμήσει κανείς, το περιβάλλον του δηλαδή, για να «διαβάσει» σωστά το συμβολισμό αυτού του αντικειμένου⁶³⁸.

Η ιδεολογία έχει, κατά τον Althusser⁶³⁹, υλικές και ιδεατές (πνευματικές) δομές, η μορφή των οποίων προσδιορίζεται από τη διάρθρωσή τους μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Οι ιδέ-

⁶³² Hodder 1990, 283.

⁶³³ Malinowski 1948.

⁶³⁴ Lewis 1947.

⁶³⁵ Bourdieu 1979α.

⁶³⁶ Shanks - Tilley 1982, 130.

⁶³⁷ Hodder 1988, 68.

⁶³⁸ Edmonds 1995, 16.

⁶³⁹ Althusser 1971· Shanks - Tilley 1982.

ες δεν αντιτίθενται στην ύλη, αλλά, καθώς αυτές ενσωματώνονται στην κοινωνική πράξη, γίνονται πραγματικές μάλλον παρά ιδεατές. Γίνονται μέρος των κοινωνικών σχέσεων και όχι αντανάκλασή τους. Έτσι δεν υπάρχει πρακτική παρά μέσα από την ιδεολογία και δεν υπάρχει ιδεολογία παρά από το υποκείμενο και για τα υποκείμενα. Οι Shanks και Tilley⁶⁴⁰ ορίζουν την ιδεολογία ως παρέμβαση στις κοινωνικές σχέσεις μέσω της πρακτικής που εξασφαλίζει την αναπαραγωγή μάλλον παρά τη μεταμόρφωση του κοινωνικού σχηματισμού. Μέσω των δραστηριοτήτων του ανθρώπου, οι ιδεολογικές αναπαραστάσεις ενσωματώνονται στα υλικά προϊόντα αυτής της πρακτικής και γίνονται συγχρόνως δημιουργός και δημιουργήμα αυτής της πρακτικής. Καθώς δε οι κοινωνικές σχέσεις εμπεριέχουν συμβολισμό, ο ιδεολογικός και ο συμβολικός χαρακτήρας είναι αδιάσπαστοι. Οι ιδεολογίες είναι «περιοχές» που ο σχηματισμός τους εξαρτάται από τη δομή τους και τις ιδιαίτερες λειτουργίες τους στις κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής τους και της κυκλοφορίας τους⁶⁴¹.

Όμως, όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Binford⁶⁴², «δεν μπορούμε να σκάψουμε ένα κοινωνικό σύστημα ή μια ιδεολογία». Πρέπει, ωστόσο, εμείς οι αρχαιολόγοι που ερευνάμε την προϊστορία να προσπαθούμε να ενιάξουμε και να ερμηνεύσουμε τα αντικείμενα που βρίσκουμε αποσυνδεδεμένα από τη λειτουργία που επιτελούσαν στο πολιτισμικό και κοινωνικό πλέγμα όπου πραγματικά ανήκαν, πρέπει να κάνουμε κοινωνική ερμηνεία των αρχαιολογικών αντικειμένων.

Τα κοσμήματα εν προκειμένω είναι από τα δυσκολότερα να ενταχθούν σε ένα τέτοιο πλαίσιο αρχαιολογικά ευρήματα, καθώς το κύριο κοινό τους γνώρισμα, η οπή για ανάρτηση, πολύ εύκολα τα κατατάσσει στα κοσμήματα με βάση το σημερινό λεξιλόγιο. Όταν όμως τα δει κανείς προσεκτικά ένα-ένα χωριστά και αναγνωρίσει σε αυτά μορφές που παρουσιάζουν μεγάλες ή μικρές ομοιότητες από ανασκαφή σε ανασκαφή, που θυμίζουν και δεν θυμίζουν ταυτόχρονα κάποια φυσικά πρότυπα, τότε οφείλει να αναρωτηθεί μήπως δεν είναι αυτό που εμείς ονομάζουμε σήμερα κοσμήματα. Αλλά μήπως και τα σημερινά κοσμήματα είναι μόνο κόσμηση του φέροντος; Δεν είναι συγχρόνως, αν μη τι άλλο, σύμβολο πλούτου του φέροντος; Βέβαια, υπάρχουν και τα φθηνά κοσμήματα, οι απομιμήσεις. Μα μήπως και αυτά δεν είναι σύμβολα οικονομικής παρακμής ή κακής αισθητικής αντίληψης; Με άλλα δεδομένα, λόγω της χρονικής διαφοράς, και με άλλα κριτήρια, οικονομικά κυρίως τώρα, τα κοσμήματα είναι πάντα σύμβολα. Τα κοσμήματα και ο προσωπικός στολισμός γενικότερα είναι γνωστοί τρόποι συμβολισμών και στους σημερινούς πρωτόγονους λαούς, συμβολισμών που έχουν σχέση με τη διαφορά των φύλων, με τη διαφορά της ηλικίας στο ίδιο φύλο, με την κοινωνική τους θέση μέσα στην ιεραρχία της ομάδας, με τις φυσιολογικές αλλαγές και τις αναπαραγωγικές διαδικασίες στις γυναίκες και τις αλλαγές σε παραγωγικές δυνάμεις στους άνδρες⁶⁴³. Ακόμη και η διακόσμηση ή μη των αγγείων και ποιοι χρησιμοποιούν την κάθε κατηγορία έχει και ίσως είχε και στην προϊστορική εποχή συμβολικό χαρακτήρα, που σχετίζεται με κοινωνικές καταστάσεις⁶⁴⁴. Η

⁶⁴⁰ Shanks - Tilley 1982.

⁶⁴¹ Bourdieu 1979α, 81.

⁶⁴² Binford 1962.

⁶⁴³ Faris 1983, 101 - Hodder 1982β, 77-86.

⁶⁴⁴ Edmonds 1995, 98.

διακόσμηση βέβαια στους σημερινούς πρωτόγονους, πέρα από τα κινητά αντικείμενα που φορούν, γίνεται και με βαφές του σώματος με την ευκαιρία ειδικών καταστάσεων (όπως ενηλικίωση, εγκυμοσύνη κ.λπ.) ή και με στιγματισμό του σώματος – μετά τον απογαλακτισμό του πρώτου παιδιού από ειδικούς τεχνίτες στη φυλή Nuba του Σουδάν που πληρώνονται γι' αυτό⁶⁴⁵. Τέτοιου είδους προσωπικός στολισμός είναι πολύ πιθανό να υπήρχε και μεταξύ των προϊστορικών ανθρώπων με την ευκαιρία ανάλογων ειδικών καταστάσεων. Όμως αυτά είναι σημάδια που δεν είναι δυνατόν να βρεθούν ποτέ, αν και γραπτή διακόσμηση σε αρκετά ειδώλια μπορεί να ερμηνευτεί (και) έτσι.

Τα κινητά κοσμήματα όμως είναι ίσως τα μόνα κατάλοιπα κάποιων ειδικών τελετουργιών που θα πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι γίνονταν από πολύ παλιά, πιθανότατα με τη συνοδεία μιας πρώιμης μορφής χορού. Ως κινήσεις χορού ερμηνεύεται από τον Vinnicombe⁶⁴⁶ η προϊστορική παράσταση στη θέση Ndloveni Mountain της Νότιας Αφρικής, όπου μια σειρά γυμνών ανδρών με σαφώς δηλωμένα τα χαρακτηριστικά του φύλου τους κινούνται με λυγισμένα γόνατα και χέρια σε κίνηση χορού προς μια ομάδα καθισμένων γυναικών, επίσης γυμνών, που με προτεταμένα τα χέρια τους φαίνονται να χειροκροτούν ρυθμικά. Η παράσταση αυτή πολύ επιτυχώς συγκρίνεται από το συγγραφέα με ανάλογη φωτογραφημένη σημερινή της φυλής Kung Bushmen στην έρημο Kalahari.

Τέτοιου είδους εκδηλώσεις είναι πιθανό να οργανώνονταν πολύ πρώιμα στην ιστορία του ανθρώπου και οπωσδήποτε μέσα στα χρονικά όρια της εποχής που εξετάζουμε, που υπήρχε σταθερότητα στον τόπο διαμονής και καλά οργανωμένη από ένα σημείο και πέρα κοινωνική ζωή. Ήδη από την Παλαιολιθική εποχή, θα μπορούσαν να γίνονται πριν από την αναχώρηση για μεγάλο κυνήγι ή μετά την επιστροφή, οπότε όσοι επιζούσαν θα έφερναν ικανή ποσότητα σκοτωμένων ζώων τα οποία θα εξασφάλιζαν τις απαραίτητες ζωικές πρωτεΐνες της ομάδας. Σε ένα τέτοιο κυνήγι μεγάλων ζώων πιο συχνά ίσως σκοτώνονταν οι κυνηγοί παρά τα ζώα και μια τελετή πριν από την έναρξή του, φορτισμένη με τη μαγεία του κινδύνου και του απρόβλεπτου αποτελέσματος, σίγουρα βοηθούσε και ενίσχυε ψυχολογικά τους κυνηγούς. Ακόμη και σήμερα, σε κάποιες άγριες φυλές, πριν από το κυνήγι, οι κυνηγοί προκαλούνται σεξουαλικά από τις γυναίκες χωρίς όμως να ικανοποιούνται, ώστε να εκδηλώσουν τη γενετήσια ορμή τους με πάθος στο κυνήγι. Όταν στο τέλος του Πλειστοκαίνου οι κλιματολογικές συνθήκες βελτιώθηκαν και άρχισε η καλλιέργεια της γης, θα ξεπήδησαν και άλλες τέτοιες αφορμές για τελετές και γιορτές: γιορτές για να πάει καλά η σπορά το φθινόπωρο, γιορτές κατά το σφάξιμο των χοίρων το χειμώνα, γιορτές την άνοιξη με την αναγέννηση της φύσης και της ζωής, γιορτές με το θεισμό αν η χρονιά ήταν καλή⁶⁴⁷, γιορτές που και σήμερα εξακολουθούν να γίνονται σε χωριά με αγροτική οικονομία στην ύπαιθρο της Ελλάδας. Επίσης θα πρέπει να υπολογίζουμε ότι θα γιορταζόταν η εμφανής έναρξη της εφηβείας των αγοριών και των κοριτσιών, που και σήμερα ακόμη γιορτάζεται, όχι μόνο μεταξύ των πρωτόγονων λαών, αλλά και των πολιτισμένων, με διαφορετική βέβαια μορφή, ανάλογη με το βαθμό «πολιτισμού». Εδώ θα πρέπει να θυμίσω την αναφορά που κάνει η συγγραφέας Ζυράννα Ζατέλη, στο πετυχημένο

⁶⁴⁵ Faris 1983, 101, εικ. 7.12-13.

⁶⁴⁶ Hodder 1982α, 181, εικ. 44.

⁶⁴⁷ Halstead - O'Shea 1989.

μυθιστόρημά της «Και με το φως του λύκου επανέρχονται» (1994), σε σφαγή αρνιού με τη συμπλήρωση του δωδέκατου έτους της ηλικίας των αγοριών, σφαγή που έπρεπε να γίνει από τους ίδιους τους δωδεκάχρονους ντυμένους και ετοιμασμένους σαν γαμπρούς, συμβολική πράξη της μετάβασής τους από την παιδική ηλικία στην κατάσταση του άνδρα.

Σε τέτοιους εορτασμούς ίσως θα πρέπει να εντάξουμε και την παρουσία των κοσμημάτων, ιδεολογικών συμβόλων για κάθε περίπτωση χωριστά. Γιατί αν ήθελε απλώς να διακοσμήσει τον εαυτό του ο προϊστορικός άνθρωπος, οι κοινές χάντρες ή τα ακατέργαστα όστρεα ή τα απλά κοσμήματα χωρίς σχήμα που μιμείται κάποιο φυσικό πρότυπο ήταν πολύ κατάλληλα· δεν είχε λόγους να δίνει συγκεκριμένο σχήμα, αν δεν ήθελε να πει κάτι με αυτό. Έτσι, θα μπορούσαμε να αποτολμήσουμε έναν κώδικα συμβολισμών, σύμφωνα με τα σχήματα των κοσμημάτων που είδαμε σε αυτή τη μελέτη, χωρίς σε καμία περίπτωση να θεωρούμε ότι μπορεί να ανταποκρίνεται με μεγάλη προσέγγιση σε εκείνη την πραγματικότητα. Μπορούμε όμως, πιστεύω, σύμφωνα με την αντίληψη που έχουμε εκθέσει ήδη, να υποθέσουμε ότι η παρουσία ανθρωπόμορφων κοσμημάτων θα μπορούσε να λειτουργεί ως μαγικό όργανο στην κατοχή γυναικών που θέλουν να αποκτήσουν παιδί, στα χέρια μιας μαμής που «διδάσκει» τις έφηβες πώς να το αποκτήσουν ή και «μάγων-γιατρών» που σώζουν ανθρώπινες ζωές. Ξύλινο ξόανο-εικόνα σε μορφή παιδιού για τη διευκόλυνση του τοκετού υπάρχει στο Λαογραφικό Μουσείο Αιανής Κοζάνης⁶⁴⁸. Ανθρωπόμορφα κοσμήματα σε σημερινούς πρωτόγονους λαούς⁶⁴⁹ εξηγούνται ως αναπαραστάσεις πνευμάτων-φυλάκων, αλλά αυτό σε καμία περίπτωση δεν είναι δυνατόν να μεταφερθεί με ασφάλεια και στα προϊστορικά ανάλογα ούτε και να απορριφθεί βέβαια. Η τεράστια διαφορά από τόπο σε τόπο, από περιβάλλον σε περιβάλλον και από εποχή σε εποχή είναι παράγοντες που εμποδίζουν τέτοιους συσχετισμούς, όχι όμως και την αναφορά τους.

Το ανθρώπινο σώμα ως υλικό συμβολισμών απασχόλησε συχνά τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους⁶⁵⁰. ο Mauss⁶⁵¹ έλεγε ότι «το σώμα είναι το πρώτο και το πιο φυσικό εργαλείο του ανθρώπου». Χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα για θρησκευτικούς και κοινωνικούς συμβολισμούς (ο άνδρας είναι η *κεφαλή* της οικογένειας, η μεταλαβιά στην εκκλησία συμβολίζει το *σώμα* του Χριστού κ.λπ.). Μέρη του σώματος επίσης χαρακτηρίζουν κάποιους ανθρώπους (χρυσό-στομος, χρυσή καρδιά, σιδερένια *μπράτσα*, ξερο-*κέφαλος* κ.λπ.). Συχνά μιλάμε επίσης για το «σώμα» της Βουλής και τα «μέλη» της. Μια τούφα κομμένων μαλλιών είναι ικανή να συμβολίζει ολόκληρη την ύπαρξη ενός χαμένου αγαπημένου προσώπου, ενώ ένα δόντι πεθαμένου γονιού λειτουργεί σαν φυλαχτό για τα παιδιά του. Με την ίδια λογική διατηρούνται σε μουσεία ένα υποτιθέμενο δόντι του Βούδα και μαλλιά του Μωάμεθ, αλλά και το ταριχευμένο σώμα του Λένιν, όλα λατρευτικά σύμβολα και αντικείμενα σεβασμού σε ειδικές τελετές που αντιπροσωπεύουν αξίες και την ιστορία του θρησκευτικού ή πολιτικού συστήματος στο οποίο ανήκαν τα πρόσωπα αυτά. Την ίδια λειτουργία ασκούν τα ιερά λείψανα των αγίων και το ξύλο του Τιμίου Σταυρού. Το ανθρώπινο σώμα ή μέρη του χρησιμοποιούνται για να συμβολίζουν την ισχύ των υπερφυσικών δυ-

⁶⁴⁸ Πουλιανού 1994, εικ. 19, μεταξύ των σελ. 80-81.

⁶⁴⁹ Wingert 1982· Carlson - Burnaby 1983.

⁶⁵⁰ Firth 1975, 226-230.

⁶⁵¹ Mauss 1954.

νάμεων που ξεπερνούν το φυσικό νόμο⁶⁵². Κάπως έτσι θα πρέπει να υποθέσουμε ότι λειτουργούσαν και τα προϊστορικά κοσμήματα που παρίσταναν το ανθρώπινο σώμα ή μέλη του. Κοσμήματα που παριστάνουν φαλλούς είναι λογικό να παραπέμπουν σε καταστάσεις όπου εξαίρεται ο ρόλος αυτού του ανδρικού μορίου· θα μπορούσε να είναι στην έναρξη της εφηβείας ή σε εποχή αναζήτησης ερωτικής συντροφού, ενώ παραστάσεις ποδιών/χεριών, που παραπέμπουν στα σημερινά ασημένια αφιερώματα των χριστιανών στις εικόνες των αγίων, θα μπορούσαν να είχαν μια ανάλογη λειτουργία και τότε είτε προβάλλοντας το πάσχον μέλος είτε αναζητώντας τη θεραπεία του.

Από το γεγονός ότι ζωόμορφα περίαπτα χρησιμοποιούνταν ως πρόσφατα από τους Ινδιάνους της Αμερικής ως σύμβολα προστατευτικών πνευμάτων⁶⁵³, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ανάλογο συμβολισμό και για τα νεολιθικά ζωόμορφα κοσμήματα, αφού τα ζώα, κυρίως τα οικόσιτα, αποτελούσαν για εκείνη την εποχή την εξασφάλιση της ίδιας της ζωής των προϊστορικών ανθρώπων με τα προϊόντα που παρήγαν και τη χρησιμοποίησή τους σε διάφορες αγροτικές εργασίες.

Με ανάλογο σκεπτικό πρέπει να ερμηνεύσουμε κοσμήματα όπως τα «προσωπεία», που κατά τη γνώμη μου παριστάνουν τη μορφή χοίρου. Το κυνήγι του αγριόχοιρου, επικίνδυνο ακόμη και σήμερα, ασφαλώς θα γέμιζε με ανησυχία τους κυνηγούς, που ίσως γιόρταζαν με τελετή την απόφασή τους να ξεκινήσουν και την αμφισβητούμενη επιστροφή τους. Ένα κόσμημα-αιμομίμηση της κεφαλής που επιδίωκαν να εξοντώσουν, μακρινή ανάμνηση ίσως μιας εποχής που οι κυνηγοί μεταμορφώνονταν στα ίδια τα ζώα για να τα ξεγελάσουν και να τα σκοτώσουν –όπως είναι γνωστό και από παράσταση στο σπήλαιο των Trois Frères στη Γαλλία–, φορώντας το ίσως σε όλη τη διάρκεια του κυνηγιού, ήταν ένα φυλαχτό, ένα αντικείμενο μέσω του οποίου πίστευαν ότι κέρδιζαν τη δύναμη του ζώου και έτσι θα πετύχαιναν την εξόντωσή του. Ας μην ξεχνάμε τη σημερινή χρήση φυλαχτών, απτών «αποδείξεων» της θεϊκής δύναμης πάνω στους ανθρώπους. Αν πάλι τα «προσωπεία» μιμούνται το κεφάλι εξημερωμένου και όχι άγριου γουρουνιού (όπως έχει αναπτυχθεί στο σχετικό κεφάλαιο), ισχύουν όσα γράψαμε για το συμβολισμό όλων των ζώων.

Κοσμήματα που μιμούνται σαφώς καρπούς θα πρέπει επίσης να είχαν συμβολικό χαρακτήρα, γιατί όσο πιο πρωτόγονος είναι ο άνθρωπος τόσο περισσότερο χρησιμοποιεί το συμβολισμό για να εκφραστεί. Τα συστήματα της τροφής εξάλλου είναι κατά πολλούς τρόπους η βάση των κοινωνιών ως κύριο μέσον συντήρησης, κατανομής της εργασίας, ελέγχου και κοινωνικού συμβολισμού. Μέσω της τροφής επιτυγχάνεται επικοινωνία, επιβεβαίωση και δόμηση ενός συγκεκριμένου «τρόπου ζωής». Οι διαιτητικές πρακτικές γίνονται μια παράδοση που συντηρεί και δυναμώνει το πολιτισμικό επίπεδο⁶⁵⁴. Πολλοί μελετητές⁶⁵⁵ θεωρούν ότι υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ τροφής και κοινωνικών σχέσεων, όπως ακριβώς οι οικονομικές σχέσεις είναι μέρος της παραγωγής της τροφής. Και αφού η χρήση και η κατανομή της τροφής μπορούν να εκφράσουν πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις παράλληλα με την ίδια τη διατροφή, εκφράζουν επίσης την ανάπτυξη

⁶⁵² Firth 1975, 226-230.

⁶⁵³ Carlson - Burnaby 1983.

⁶⁵⁴ Hastorf 1995.

⁶⁵⁵ Bourdieu 1979b· Douglas 1984· Sahlins 1974, κ.ά.

και τη διατήρηση των σχέσεων των δύο φύλων σε μια προϊστορική κοινωνία⁶⁵⁶. Η γυναίκα σε πολλές, ακόμη και σημερινές, πρωτόγονες κοινωνίες, όπως στη Wamira της Νέας Γουινέας⁶⁵⁷, αντλεί τη δύναμή της και την ανεξαρτησία της από το ρόλο της ως τροφοπαρασκευάστρια παράλληλα με την αδιαμφισβήτητη ικανότητά της για την αναπαραγωγή. Έτσι, τα είδη της τροφής που μπορούμε να εντοπίσουμε σε μια αρχαιολογική ανασκαφή μας πληροφορούν όχι μόνο για το τι έτρωγαν οι άνθρωποι αλλά και για το πολιτισμικό τους δυναμικό και για περαιτέρω κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις⁶⁵⁸. Πολύ λίγα όμως μπορούμε να συμπεράνουμε για το πώς αντιμετωπίζονταν ιδεολογικά οι καρποί και η σημασία τους, για το πώς π.χ. μπορεί να γιορτάζονταν κάποιες καλές για την παραγωγή χρονιές ή και το αντίστροφο. Από το γεγονός όμως ότι και σήμερα ακόμη μια κακή χρονιά για την παραγωγή καρπών ισοδυναμεί με οικονομική καταστροφή κάποιων παραγωγικών μονάδων ή και ολόκληρων κρατών, όταν δεν στηρίζονται σε ευρύ εμπόριο προϊόντων, είναι δυνατόν να αντιληφθούμε τη σπουδαιότητα των καρπών για τόσο πρώιμες κοινωνίες. Οι καρποί και σήμερα χρησιμοποιούνται και συμβολικά: συνοδεύουν τους νεκρούς στους τάφους τους, μήλα και ρόδια σπάνε στην πόρτα του νιόπαντρου ζευγαριού για να είναι καρπερό, ενώ ο τρύγος γίνεται ένα μοναδικό πανηγύρι όταν η σοδειά πάει καλά. Καρποί (και κατ'επέκτασιν σήμερα κάθε τροφή) συνοδεύουν τις καλές και τις κακές ώρες μας (γάμοι, γιορτές αλλά και κηδείες), γιατί η εσωτερική επικοινωνία που επιτυγχάνεται όταν οι άνθρωποι μοιράζονται την τροφή τους τους φέρνει πιο κοντά, μοιράζονται έτσι αυτό που τους κρατάει ζωντανούς.

Κάπως ανάλογα θα πρέπει να υποθέσουμε ότι λειτουργούσαν οι καρποί και για τους προϊστορικούς ανθρώπους. Πολύ περισσότερο που η αναδιανομή της τροφής και η πρόσβαση σε αυτή δεν είχε μόνο ψυχολογικό χαρακτήρα για το νεολιθικό άνθρωπο, αλλά αποτελούσε βασικό οικονομικό μέγεθος. Επιπλέον, η κατανάλωση καρπών γι' αυτούς σήμαινε μια σειρά από εργασίες, που θα γίνονταν ομαδικά. Κάποια ομάδα θα έφευγε για τη συλλογή άγριων καρπών, ανάλογα με το χρόνο που αυτοί ωρίμαζαν, ενώ κάποια άλλη θα φρόντιζε για την αποξήρανση όσων μπορούσαν να αποξηρανθούν για να υπάρχουν και για τις δύσκολες μέρες. Άλλη ομάδα θα φρόντιζε για την αποθήκευση κάποιων ξηρών καρπών, ενώ άλλες για το θέρισμα, τη μεταφορά, το κοπάνισμα, την αποθήκευση της νέας σοδειάς, το μαγείρεμα.

Από όλες αυτές τις διαδικασίες και τις τελετές που πιθανόν γίνονταν για τους καρπούς⁶⁵⁹, πολύ λίγα μπορούμε εμείς τώρα να συμπεράνουμε στηριζόμενοι στα αρχαιολογικά ευρήματα. Ότι όμως ο νεολιθικός κατασκευαστής ειδωλίων βάζει κόκκους σιταριού στη θέση των ματιών των ειδωλίων ή διακοσμεί τα μανίκια των γυναικών με στίγματα που πιστεύω ότι αποδίδουν καρπούς (όπως είδαμε στην Θ ομάδα «κουμπιών») είναι νομίζω μικρές αλλά αδιαμφισβήτητες ενδείξεις της σημασίας που οι καρποί είχαν γι' αυτούς.

Αυτές οι ομάδες περιλαμβάνουν τα κατ'εξοχήν συμβολικά, όπως πιστεύω, κοσμήματα. Αν επίσης τα «κουμπιά» αποδίδουν πράγματι καρπούς, τότε και η ομάδα αυτή ανήκει

⁶⁵⁶ Hastorf 1995.

⁶⁵⁷ Kahn 1986.

⁶⁵⁸ Hastorf 1995.

⁶⁵⁹ Halstead - O'Shea 1989, 72.

στα συμβολικά κοσμήματα. Τα «ενώτια» επίσης (ομάδα Η), αν υποδηλώνουν κάποιο φυσικό πρότυπο που δεν έχει ακόμη ταυτιστεί, μπορεί να ανήκουν στα συμβολικά κοσμήματα, μια και είναι από αυτά που επαναλαμβάνονται συχνά.

Τα κοσμήματα με το συμβολικό χαρακτήρα, λόγω του ρόλου που πιστεύω ότι έπαιζαν, δεν θα πρέπει να ανήκαν ίσως προσωπικά σε κανέναν, αλλά πιθανόν να τα δάνειζε ο ένας στον άλλο για να χρησιμοποιηθούν στις κατάλληλες περιπτώσεις. Μήπως όμως ο μικρός αριθμός κοσμημάτων που βρίσκονται πάντα σε μια ανασκαφή (συγκριτικά με τα άλλα ευρήματα) είναι μια ένδειξη περιορισμένης ως προς τα άτομα που μπορούσαν να τα χρησιμοποιούν χρήσης; Σύμφωνα με τον Binford⁶⁶⁰, όσο πιο μικρή είναι η μονάδα τόσο λιγότερα σύμβολα κοινωνικού γοήτρου χρειάζεται λόγω της έντασης και της σταθερότητας των προσωπικών σχέσεων. Αντίθετα, όταν το μέγεθος της ομάδας είναι μεγάλο και οι σχέσεις με γειτονικούς οικισμούς ανεπτυγμένες, με αποτέλεσμα να μειώνεται ο βαθμός που τα άτομα γνωρίζονται μεταξύ τους, τότε πρέπει να υπάρχει μεγαλύτερη και πιο γενικευμένη χρήση των υλικών μέσων για τη μετάδοση αυτών των μηνυμάτων. Αν υποθέσουμε ότι κάποια άτομα κατείχαν μέσα στην κοινότητα μια ειδικότητα –π.χ. της μαμής ή του «θεραπευτή» ή κάποιου ειδικού τεχνίτη– είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι θα είχαν ίσως συνεχώς επάνω τους τα κοσμήματα που ήταν δηλωτικά αυτής της ιδιότητας (π.χ. ανθρωπόμορφα ή ζωόμορφα ειδώλια). Και πάλι όμως μόνον όσο εξασκούσαν αυτή την ειδικότητα. Γιατί αν τα κοσμήματα αυτά ήταν προσωπικό κτήμα του καθενός, θα τον συνόδευαν και στον τάφο του με το θάνατό του. Ή, όπως αναφέρει ο Binford⁶⁶¹, θα καταστρέφονταν αμέσως μετά το θάνατό του, αφού δεν θα μπορούσαν να κληρονομηθούν, γιατί τα σύμβολα του κοινωνικού γοήτρου θα πρέπει να ήταν προσωπικότητες και ως τέτοιες δεν κληρονομούνταν. Όμως, από τις γνωστές ως τώρα ταφές της νεολιθικής Θεσσαλίας⁶⁶² αλλά και άλλων περιοχών της Ελλάδας, π.χ. Κέα⁶⁶³, προκύπτει ότι δεν συνόδευαν τους νεκρούς κατά τη Νεολιθική και τη Χαλκολιθική εποχή κοσμήματα, όπως αυτό θα καθιερωθεί αργότερα από τη Μέση Εποχή του Χαλκού και μετά.

Αλλά και στη νεολιθική Ευρώπη, όπου βρέθηκαν κοσμήματα σε ταφές, αυτά είναι πάντα χάντρες ή βραχιόλια, «εμπορικά» δηλαδή κοσμήματα, καθαρά διακοσμητικού χαρακτήρα, οπωσδήποτε όμως σύμβολα πλούτου και κοινωνικής θέσης για τους κατόχους τους.

Η κατασκευή των κοσμημάτων που είχαν συγκεκριμένο στόχο και εσκεμμένα διαμορφωμένο σχήμα αποτέλεσαν την κωδικοποίηση διεργασιών που θα προϋπήρχαν, κωδικοποίηση που στόχευε στην αναγνώριση αυτών των αντικειμένων όχι μόνον από μνημένους, αλλά από όλους, αφού στηριζόταν στη μίμηση των φαινομένων του κόσμου⁶⁶⁴. Αποτέλεσαν, λοιπόν, αυτά τα αντικείμενα σύμβολα συγκεκριμένων εννοιών, που διευκόλυναν τη συνεννόηση και την επικοινωνία των ατόμων και των ομάδων σε μια εποχή που αυτό δεν ήταν δυνατόν να γίνει με την ελάχιστη ανεπτυγμένη γλωσσική επικοινωνία. Έτσι, μια πέτρα διαμορφωμένη ώστε να μοιάζει σε κάποιο πρότυπο μεταμορφώνεται και γίνεται το ίδιο αυτό

⁶⁶⁰ Binford 1962.

⁶⁶¹ Binford 1962.

⁶⁶² Χουρμουζιάδης 1971β· Γαλλής 1982.

⁶⁶³ Coleman 1977.

⁶⁶⁴ Μιχαήλ 1962, 176.

το πρότυπο, τα υλικά αντικείμενα γίνονται σχήματα, ονόματα, έννοιες⁶⁶⁵. Το περιεχόμενο της έννοιας κάθε τέτοιου αντικειμένου ανήκει στη συνείδηση όχι μόνο του ατόμου που το κατασκευάζει, αλλά και στη συνείδηση της ομάδας. Κάθε πνευματικό περιεχόμενο που ξεπερνάει τα όρια της συνείδησης του ατόμου παίρνει το χαρακτήρα σημείου, ακριβώς από το γεγονός της ικανότητάς του για πληροφορία⁶⁶⁶. Στη συνείδηση της ομάδας αντιστοιχεί με συγκεκριμένο νόημα, που ορίζεται ακριβώς από τα κοινά χαρακτηριστικά των υποκειμενικών καταστάσεων της συνείδησης των μελών της ομάδας. Η έννοια μεταβιβάζεται από το δημιουργό του στην ομάδα και αντίστροφα. Χρησιμοποιεί ως μεσάζων ανάμεσα στα μέλη της ίδιας ομάδας και κατανοείται στον ίδιο βαθμό από τον πομπό και το δέκτη.

Με αυτή τη φιλοσοφία πιστεύω ότι πρέπει να αντιμετωπίσουμε όσα από τα κοσμήματα της μελέτης μας αποδίδουν κάποια πρότυπα και μπορούν να συμβολίζουν κάτι. Στην ίδια όμως φιλοσοφία θα πρέπει να εντάξουμε επίσης και τα «εμπορικά» κοσμήματα, που καθιερώθηκαν κυρίως στη Νεότερη Νεολιθική, τα οποία, αν και δεν μιμούνται κανένα πρότυπο και η παραγωγή τους φαίνεται πως είχε κυρίως οικονομικό χαρακτήρα, δεν παύουν να είναι οι «ενσαρκώσεις» των κοινωνικών σχέσεων που στηρίζονταν σε συστήματα ανταλλαγών ανάμεσα σε διαφορετικές κοινότητες που τις χώριζαν συχνά πολύ μεγάλες αποστάσεις. Μέσα από αυτές τις ανταλλαγές των «εξωτικών» αγαθών προκύπτουν κοινωνικές διαφοροποιήσεις όχι μόνο μέσα σε έναν οικισμό, αλλά σε όλο το δίκτυο όπου λάμβαναν χώρα, αφού διαφαίνεται σε αυτές η τάση για οικονομικό έλεγχο αυτών των αγαθών εκ μέρους της «άρχουσας τάξης» που αναπτύχθηκε σταδιακά παράλληλα με την ανάπτυξη αυτού του «εμπορίου».

⁶⁶⁵ Φίσερ 1966, 38.

⁶⁶⁶ Μουκαρόφσκι 1936, 141.

Ανακεφαλαιώνοντας όσα εκτέθηκαν προηγουμένως μπορούμε, λαμβάνοντας υπόψη μας τα ως τώρα γνωστά δεδομένα, να συνοψίσουμε τα κυριότερα σημεία ως εξής:

1) Τα κοσμήματα εμφανίζονται προς το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής εποχής με τη μορφή διάτρητων φυσικών στοιχείων (δοντιών, οστρέων).

2) Αντικείμενα κατασκευασμένα εξ αρχής ως κοσμήματα έχουμε ήδη στην Αρχαιότερη Νεολιθική, ενώ η αύξησή τους είναι σταδιακή με αποκορύφωμα τη Νεότερη Νεολιθική, κατά την οποία καθιερώνονται και συγκεκριμένοι τύποι κοσμημάτων.

3) Τα κοσμήματα διαφοροποιούνται κυρίως ανάλογα με τη χρονική περίοδο και τη θέση του οικισμού (παραθαλάσσιος ή στο εσωτερικό της Θεσσαλίας).

4) Στους πρωιμότερους οικισμούς (Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική) τα κοσμήματα είναι κατασκευασμένα κυρίως από πέτρα και πηλό. Η πέτρα είναι το μόνο υλικό που χρησιμοποιείται αδιάλειπτα για την κατασκευή κοσμημάτων σε όλες τις περιόδους της Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής εποχής κυρίως λόγω της ανθεκτικότητάς της. Ο πηλός δεν υπάρχει σχεδόν καθόλου σε μορφή κοσμημάτων σε όλη τη Νεότερη Νεολιθική, ενώ τα οστά σε όλες τις περιόδους χρησιμοποιήθηκαν γενικά ελάχιστα στη Θεσσαλία για την κατασκευή κοσμημάτων.

5) Τα πρώτα νεολιθικά κοσμήματα είναι απομιμήσεις της ίδιας της φύσης (ανθρωπόμορφα, ζωόμορφα, ομοιώματα φυτών). Σπάνια κάποια από τα πρώιμα κοσμήματα τυποποιούνται (π.χ. «προσωπεία», «ενώτια», «καρποί φραγκόσουκου»), κι αυτό γιατί έχουν κοινό και φυσικό πρότυπο που φαίνεται ότι λειτουργούσε συμβολικά.

6) Τα όστρεα είναι σχεδόν ανύπαρκτα στις δύο πρωιμότερες νεολιθικές περιόδους, κυρίως στο εσωτερικό της Θεσσαλίας. Μόνο μία χάντρα κατεργασμένη και τρία όστρεα ακατέργαστα στη φυσική τους μορφή με τη διάνοιξη μιας οπής εμφανίζονται στο Σέσκλο και δύο αναφέρονται από το Αχίλλειο Φαρσάλων (που δεν είναι τόσο απομακρυσμένο από τις δυτικές ακτές του Παγασητικού). Από το τελευταίο αναφέρεται επίσης και μία χάντρα από κατεργασμένο *Spondylus g.* Οι χάντρες αυτές, του Σέσκλου και του Αχιλλείου, θα μπορούσαν να προέρχονται από μακρινότερο παραθαλάσσιο οικισμό, π.χ. το Φράγχθι, όπου, όπως είδαμε, κατασκευάζονταν χάντρες από όστρεα ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική.

7) Αν και η προέλευση των κοσμημάτων που προέρχονται από ιδιώτες δεν έχει πάντα δηλωθεί, ώστε να μπορούμε να συμπεράνουμε αν κάποιοι «τύποι» των πρώιμων φάσεων («ενώτια», «προσωπεία», «φραγκόσουκα») επιχωριάζουν, κρίνοντας ωστόσο από τους γνωστούς σε μας τόπους προέλευσης, είτε ανασκαφών είτε επιφανειακών περιουλλογών από ιδιώτες, φαίνεται ότι οι τύποι αυτοί «κυκλοφορούσαν» σε όλη τη Θεσσαλία και προέρχο-

νται κυρίως από τις περιοχές της Λάρισας και της Μαγνησίας, οι οποίες άλλωστε έχουν ερευνηθεί και περισσότερο.

8) Στη Νεότερη Νεολιθική οι φόρμες εξελισσόμενες σχηματοποιούνται. Την ίδια εποχή εισάγεται στην «κοσμηματοτεχνία» η κατεργασία του οστρέου και κυρίως του *Spondylus g.*, που συλλέγεται ειδικά για να κατασκευαστούν κοσμήματα, τα οποία αυξάνονται ραγδαία αυτή την περίοδο. Είναι αυτονόητο ότι η εκμετάλλευση των οστρέων γίνεται από τους κατοίκους των παραθαλάσσιων οικισμών.

9) Καθιερώνονται στη Νεότερη Νεολιθική «τύποι» κοσμημάτων από όστρεο (βραχιόλια, χάντρες, «κουμπιά»), που ξεπερνούν τα όρια όχι μόνο του οικισμού όπου κατασκευάζονται, αλλά και του ελλαδικού χώρου, και κυκλοφορούν σχεδόν παντού στην Ευρώπη. Ως κέντρο παραγωγής τέτοιων κοσμημάτων αντιμετωπίζεται και το Διμήνι, λόγω του μεγάλου αριθμού τέτοιων αντικειμένων που βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε αυτό, που δεν μπορεί να συγκριθεί με καμία άλλη θέση της Θεσσαλίας.

10) Ιδιαίτερα τα «κουμπιά» είναι τα πολυπληθέστερα από όλο τον ελλαδικό χώρο και σε καμία άλλη θέση εκτός από το Διμήνι δεν έχουν βρεθεί περισσότερα από δυο-τρία.

11) Τα βραχιόλια στο Διμήνι είναι επίσης τα περισσότερα που έχουν βρεθεί ως τώρα στον ελλαδικό χώρο (ακολουθεί το Ντικίλι Τας με μικρή διαφορά). Βρέθηκαν επίσης στον οικισμό της Αγίας Σοφίας σε σαφώς μικρότερο αριθμό, δεκατρία, αν και πιο εκτεταμένες ανασκαφές στους παραπάνω οικισμούς πιθανότατα θα μεταβάλουν τους αριθμούς αυτούς.

12) Παρά την ευλογοφανή ιδέα του Tsuneki⁶⁶⁷ ότι από το Διμήνι τα βραχιόλια θα διοχετεύονταν προς το εσωτερικό της Θεσσαλίας, τα ως τώρα ευρήματα του εσωτερικού δεν μας πείθουν γι' αυτό, δεδομένου ότι έχουν βρεθεί ελάχιστα τμήματα βραχιολιών ή «κουμπιών», οι δε χάντρες είναι επίσης λίγες συγκρινόμενες με τις παραγόμενες στο Διμήνι ποσότητες. (Θα πρέπει βεβαίως να σημειώσουμε ότι ο αριθμός των ανασκαμμένων θέσεων με νεότερες νεολιθικές επιχώσεις στο εσωτερικό της Θεσσαλίας είναι μικρός, ώστε η άποψή μας αυτή μπορεί να ανατραπεί στο μέλλον με νέα ανασκαφικά ευρήματα).

13) Αντίθετα, από τις πρόσφατες ανασκαφές στο σπήλαιο Θεόπετρας φαίνεται πιθανότερο οι χάντρες από *Spondylus g.* που βρέθηκαν εκεί και είναι μάλλον αδρά επεξεργασμένες και πολύ μεγάλες συγκρινόμενες με του Διμηνίου να κατασκευάστηκαν από τους ίδιους τους κατοίκους του σπηλαίου –υπάρχει και μια ομοιομορφία στην εμφάνισή τους–, οι οποίοι θα προμηθεύτηκαν την πρώτη ύλη από οικισμούς των αιγαιακών ακτών (Παγασητικός ή παράλια Πιερίας). Αντίθετα, κάποιες χάντρες λεπτές από το παραπάνω σπήλαιο από το ίδιο είδος οστρέου πιθανόν είναι προϊόν πιο έμπειρων τεχνιτών.

14) Κατά συνέπεια, αν η παραγωγή τόσων οστρέινων κοσμημάτων στο Διμήνι δεν διοχετευόταν στο εσωτερικό της Θεσσαλίας, τείνουμε να υποστηρίξουμε ότι αυτά κατασκευάζονταν σχεδόν αποκλειστικά για να διοχετευτούν σε μακρινότερες αγορές (Βαλκάνια, Ευρώπη), αφού ήδη είναι βεβαιωμένο με αναλύσεις ότι και εκείνων το υλικό προέρχεται από τις θάλασσες των παραλίων του Αιγαίου.

15) Οι εμπορικές ανταλλαγές με τα Βαλκάνια, εκτός από τα κοσμήματα από *Spondylus g.*, επιβεβαιώνονται και με την παρουσία των χρυσών περιάπτων (ring-idols), με μια πο-

⁶⁶⁷ Tsuneki 1989.

ρεία όμως αντίστροφη αυτή τη φορά, από τον Βορρά προς τον Νότο. Δύο τέτοια χρυσά περιάπτα από τη Μακεδονία (Αραβησσό), τρία από τη Θεσσαλία (ένα από το Σέσκλο, ένα από τη Θεόπετρα και ένα της ιδιωτικής συλλογής Άγγ. Μπάστη από τη Μαγνησία), δύο ασημένια (από το σπήλαιο Αλεπότρυπα στον Διρό και από σπήλαιο στη Σαλαμίνα), δύο-τρία χάλκινα από τον Μακρύγιαλο Περίας και ένα οστέινο από τα Βασιλικά Μακεδονίας είναι από τα πρώτα μέχρι στιγμής δείγματα αυτών των ανταλλαγών πολύτιμων μετάλλων μεταξύ Βαλκανίων και ελλαδικού χώρου κατά τη Χαλκολιθική εποχή. Με τα παραπάνω μεταλλικά περιάπτα συνδέονται άμεσα από πλευράς μορφολογίας δύο λίθινα κοσμήματα από το Διμήνι, ένα πήλινο από τα Πευκάκια και ένα λίθινο από το Δισπηλιό Καστοριάς, φθηνές απομιμήσεις, κατά τη γνώμη μου, των ακριβών αυθεντικών.

16) Από το όστρεο *Spondylus g.* κυκλοφορούν επίσης και άλλα κοσμήματα, π.χ. με δύο οπές ανάρτησης, διατηρώντας κατά κανόνα το κυκλικό/ελλειψοειδές σχήμα της θύρας του οστρέου, στην οποία γίνεται μόνον η βασική επεξεργασία μέχρι να εξομαλυνθούν οι ανωμαλίες της επιφάνειάς της. Τα κοσμήματα αυτά –στον ίδιο τύπο και με την ίδια περίπου αναλογία βρίσκονται και λίθινα– δεν έχουν μεταξύ τους τόσο μεγάλη ομοιότητα ώστε να τα αντιμετωπίσει κανείς ως εξειδικευμένη και εμπορική «παραγωγή» και πιστεύω ότι κατασκευάζονταν σε επίπεδο οικισμού, αφού είχαν προμηθευτεί οι κατασκευαστές τους την πρώτη ύλη ακατέργαστη. Στην άποψη αυτή μας οδηγεί η ανομοιομορφία στα μεγέθη –τα οποία φαίνεται να εξαρτώνταν από το μέγεθος της θύρας του οστρέου– και το απλό σχήμα τους. Μόνον από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου έχουμε τρία παρόμοια τέτοια κοσμήματα, που θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι κατασκευασμένα από το ίδιο χέρι. Αναγνωρίζει όμως κανείς σε αυτά, όπως και στις χάντρες της Θεόπετρας, μάλλον ερασιτέχνη παρά επαγγελματία τεχνίτη.

17) Η τεχνική επεξεργασία είναι γενικότερα πιο απλή αρχικά και πιο σύνθετη αργότερα. Αυτό είναι ιδιαίτερα αντιληπτό στον τρόπο κατασκευής της οπής που διαφοροποιείται θεαματικά μεταξύ Ανώτερης Παλαιολιθικής και Νεολιθικής, ενώ στη Νεότερη Νεολιθική επιτυγχάνεται ομοιομορφία μεγέθους και στις οπές των χαντρών, ως αποτέλεσμα τεχνικής προόδου, αν όχι εξειδίκευσης. Η διαφοροποίηση επίσης των δύο θυρών του *Spondylus g.* για την κατασκευή διαφορετικών τύπων κοσμημάτων ανάλογα με το μέγεθος και το βάρος θεωρείται ένδειξη τεχνικής εξειδίκευσης.

18) Οι χάντρες (από όστρεο ή πέτρα) έχουν μεγαλύτερη ομοιομορφία σχήματος και μεγέθους στη Νεότερη Νεολιθική και μεγαλύτερη ποικιλία στις πρωιμότερες φάσεις, κάτι που έχει παρατηρηθεί και στο Φράγχθι. Μεγαλύτερη ομοιομορφία παρατηρείται επίσης και στα βραχιόλια.

19) Εκτός των κοσμημάτων που αναφέρθηκαν ήδη (φυσικών ομοιωμάτων ή «εμπορικών» προϊόντων), εμφανίζονται, σε μεγάλο μάλιστα αριθμό, απλά λίθινα κοσμήματα με μία οπή ανάρτησης συνήθως. Πρόκειται κατά κανόνα για βότσαλα στη φυσική τους μορφή με ελάχιστες τεχνικές επεμβάσεις.

20) Οι ελάχιστες αριθμητικά «πόρπες» και τα ομοιώματα τραπεζιών μάς δίνουν κυρίως πληροφορίες για την ενδυμασία και τον οικιακό εξοπλισμό αντίστοιχα.

21) Όσα κοσμήματα αποδίδουν κάποια φυσικά πρότυπα πιστεύουμε ότι πρέπει να τους αποδοθεί ο ρόλος των «σημάτων», από τα οποία απέρρεαν πληροφορίες κοινωνικού και ιδεολογικού χαρακτήρα.

22) Και τα «εμπορικά» όμως κοσμήματα της Νεότερης Νεολιθικής, κυρίως τα κατασκευασμένα από το όστρεο *Spondylus g.*, μας πληροφορούν για μια διαβαθμισμένη κοινωνικά και οικονομικά κοινότητα και με αυτή την έννοια λειτουργούν επίσης ως «σήματα».

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Ανθρωπόμορφα

1. Πίν. 1, 32
Λίθινο ανθρωπόμορφο κόσμημα, σχεδόν ακέραιο με διαμπερή οπή στο κέντρο. Λείπει το κεφάλι.
Διαστ. 2,5×2,8 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

2. Πίν. 1, 32
Λίθινο ανθρωπόμορφο κόσμημα. Λείπει το ένα χέρι και το κάτω μέρος του κορμού. Διαμπερής οπή στην κορυφή.

Διαστ. 2×2,1 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ. Κ. 35.

3. Πίν. 1, 32
Λίθινο σχηματοποιημένο ανθρωπόμορφο κόσμημα, ελλειψοειδούς σχήματος, με αύλακα κοντά στο ένα άκρο.

Διαστ. 2,1×3,9 εκ.

Προέλευση: Αχίλλειο.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΑΧΙΛ. 61 Π.

4. Πίν. 1, 32
Λίθινο σχηματοποιημένο ανθρωπόμορφο κόσμημα με αύλακα κοντά στο ένα άκρο και αβαθή οπή.

Διαστ. 2,2×3,7 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο (ή Καραμουρλάρ).

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 5092.

5. Πίν. 1, 33
Λίθινο ομοίωμα κεφαλής σε κατιομή.

Διαστ. 1,7×3,7 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29734.

6. Πίν. 1
Λίθινο κόσμημα κυκλικού σχήματος με διαμπερή οπή κατά τη διάμετρο. Με εγχαράξεις και δύο αβαθείς οπές αποδίδονται χαρακτηριστικά προσώπου.

Διάμ. 1,8 εκ.

Προέλευση: Διμήνη ή Σέσκλο.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.281 Μ. 281α.

7. Πίν. 2
Μαρμάρινο ομοίωμα άκρου ποδός ή χεριού (:) με τέσσερα δάχτυλα.

Διαστ. 1,5×2,4 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Μ.Π. 3.

8. Πίν. 2
Λίθινο ομοίωμα άκρου ποδός, με οπή ανάρτησης.

Διαστ. 2,5×2,5 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 569.

9. Πίν. 2, 33
Μαρμάρινο ομοίωμα ποδιού κάτω από το γόνατο με οπή ανάρτησης.

Διαστ. 3,7×1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

10. Πίν. 1, 32
Σχηματοποιημένο ανθρωπόμορφο κόσμημα από όστρεο με εγκοπές στις μακρές πλευρές.

Διαστ. 1,6×4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

11. Πίν. 1
Σχηματοποιημένο ομοίωμα ανθρώπινης μορφής από όστρεο με εγκοπές.

Διαστ. 2×2,8 εκ.

Προέλευση: Λαχανόκηποι Νίκαιας.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 194.

12. Πίν. 2
Κεφάλι από πήλινο ανθρωπόμορφο φυσιοκρατικό ειδώλιο με οπή ανάρτησης στην κορυφή.

Διαστ. 4,8×8,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29726.

13. Πίν. 1
Λευκή πέτρα περίπου τριγωνικού σχήματος. Η μία επιφάνεια επίπεδη, η άλλη ελαφρώς κυρτή, στην οποία με δύο οπές και εγχαράξεις ίσως αποδίδονται χαρακτηριστικά προσώπου.

Διαστ. 1,5×1,9 εκ.

Προέλευση: Πλατύκαρπος.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. plat. 64 2.

14. Πίν. 2, 33
Πήλινο φαλλόσχημο κόσμημα με μισοσπασμένη διαμπερή οπή.

Διαστ. 4,6×1,5 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

15. Πίν. 2, 33
Λίθινο φαλλόσχημο κόσμημα με επίπεδες επιφάνειες και δύο μισοσπασμένες οπές ανάρτησης.

Διαστ. 1,7×4,1 εκ.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.719.

16. Πίν. 2
Λίθινο ομοίωμα φαλλού.

Διαστ. 1,5×2,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 54.

17. Πίν. 2

Πήλινο ομοίωμα φαλλού με οπή στην κορυφή. Σπασμένο στο κάτω μέρος.

Διαστ. 6,1×2,4 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 609 ΔΜΝ/75, Κμ 5147/1047.

18. Πίν. 2

Κεφάλι πήλινου ειδωλίου με τέσσερις οπές ανάρτησης.

Διαστ. 5,2×2,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 589 ΔΜΝ/75, Κμ 5012/916.

19. Πίν. 2

Κεφάλι πήλινου ειδωλίου με δύο οπές ανάρτησης.

Διαστ. 3,2×2,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 417 ΔΜΝ/75, Κμ 4996/900.

20. Πίν. 2

Λίθινο δακτυλίσχημο κόσμημα σπασμένο στο άκρο του όπου υπήρχε οπή ανάρτησης. Υιάρχει και δεύτερη οπή στο κέντρο.

Διαστ. 3,9×2,5 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 519 ΔΜΝ/75.

21. Πίν. 2, 34

Λίθινο δακτυλίσχημο κόσμημα με επίπεδες επιφάνειες και τρεις οπές, δύο στην κορυφή και μία στο κέντρο.

Διαστ. 4,1×2,3 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 592 ΔΜΝ/75.

22. Πίν. 2, 34

Λίθινο ανθρωπόμορφο σχηματοποιημένο κόσμημα με ζιγκ-ζαγκωτή εγχάρακτη διακόσμηση.

Διαστ. 5,3×2,5 εκ.

Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 264 ΘΕΟΠ/95.

23. Πίν. 2, 34

Χρυσό δακτυλίσχημο κόσμημα με μεγάλη οπή στο κέντρο και μικρή στην κορυφή.

Διαστ. 3,4×2,3 εκ.

Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 142 ΘΕΟΠ/95.

24. Πίν. 2, 33

Λίθινο φαλλόσχημο κόσμημα. Σπασμένο στην κορυφή όπου υπήρχε οπή ανάρτησης.

Διαστ. 2,9×2 εκ.

Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 205β ΘΕΟΠ/95.

Ζωόμορφα

25. Πίν. 3, 35

Κεφάλι πήλινου ζωόμορφου κοσμήματος με οπή ανάρτησης περίπου στο κέντρο.

Διαστ. 3×2,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 353 ΔΜΝ/75, Κμ 5149/1049.

26. Πίν. 3, 35

Πήλινο ζωόμορφο κόσμημα ακέραιο με οπή ανάρτησης.

Διαστ. 2,7×2,3 εκ.

Προέλευση: Σουφλί Μαγούλα.

Ιδιωτική συλλογή Τ. Τλούπα, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 35.

27. Πίν. 3

Πήλινο ζωόμορφο κόσμημα σπασμένο στα άκρα με μία οπή στο κέντρο. Διαμπερώς τρυπημένο κατά το μεγάλο και κατά το μικρό άξονα.

Διαστ. 3,9×3,5 εκ.

Προέλευση: Πρόδρομος.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ 5196δ, 40Π/72.

28. Πίν. 3

Ζωόμορφο σχηματοποιημένο κόσμημα από λευκό μάρμαρο με σπασμένη οπή ανάρτησης στην κορυφή.

Διαστ. 3,7×3,2 εκ.

Προέλευση: Ομόλιο.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.357-203.

29. Πίν. 3

Μαρμάρινο κόσμημα που απεικονίζει πτηνό σε κατατομή με οπή στη θέση των ματιών.

Διαστ. 2,8×2,8 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 567.

30. Πίν. 3

Μαρμάρινο ομοίωμα κεφαλής ζώου σε κατατομή, με οπή στη θέση των ματιών.

Διαστ. 2,6×3,5 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 192.

31. Πίν. 3, 35
Κεφάλι πήλινου ζωόμορφου κοσμήματος με διαμπερή οπή στη θέση του λαιμού.
Διαστ. 2,2×2,2 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. SES B(1) 72 Sq. 1 level 31-7-72-353.

32. Πίν. 3, 35
Πήλινο ζωόμορφο κόσμημα τρυπημένο καθ' ύψος στο κέντρο.
Διαστ. 3,3×1,8 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. S 73 119.

33. Πίν. 3
Πήλινο ζωόμορφο κόσμημα με διαμπερή οπή, σπασμένο στα άκρα.
Διαστ. 3,4×3,6 εκ.
Προέλευση: Καραϊκία 1.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 75.

34. Πίν. 3
Πήλινο ζωόμορφο κόσμημα με οπή στον κατά πλάτος άξονα.
Μήκ. 3,4 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 577.

35. Πίν. 3
Πήλινο ζωόμορφο κόσμημα με οπή στον κατά πλάτος άξονα, σπασμένο στο ένα άκρο.
Μήκ. 3,3 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 169Γ, 578.

36. Πίν. 3, 35
Λίθινο κόσμημα σε μορφή ψαριού. Διαμπερής οπή για ανάρτηση.
Διαστ. 1,7×2,5 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΣΕΣ. 62. 10.

37. Πίν. 3
Κόσμημα σε μορφή ψαριού, από πράσινο στεατίτη, με μικρή διαμπερή οπή.
Διαστ. 2,7×1,1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 570.

38. Πίν. 3, 35
Κόσμημα από σχιστόλιθο, μισοσπασμένο, σε μορφή ψαριού. Δύο οπές, μία στη θέση των ματιών, η άλλη μισοσπασμένη, στη θέση του στόματος.
Διαστ. 4,4×3,8 εκ.
Προέλευση: Πευκάκια.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠIV HV 52 ×VI 3 β-510-702.

39. Πίν. 3
Κόσμημα από όστρεο Spondylus g. με οπή ανάρτησης. Ίσως απεικονίζει χρυσαλλίδα.
Διαστ. 1,3×3,6 εκ.
Προέλευση: Αχίλλειο.
Μουσείο Λάρισας, αριθ. AX 73 SQ ΔQD 2 Aug 27 photo 415#2369.

40. Πίν. 3
Λίθινο κόσμημα που απεικονίζει έντομο με οπασμένη διαμπερή οπή στη θέση των ματιών-στόματος.
Διαστ. 1,3×1,8×0,7 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

41. Πίν. 3
Κόσμημα από όστρεο που απεικονίζει έντομο. Ζεύγος οπών κοντά στην περιφέρεια, στη θέση των ματιών.
Διαστ. 4,2×4,5×1,6 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

42. Πίν. 3
Κόσμημα από μαύρη πέτρα μισοσπασμένο, με πολλές διαμπερείς οπές και διακοσμητικές εγκοπές στην περιφέρεια.
Σωζ. διαστ. 2,9×5 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 575.

43. Πίν. 3
Επίμηκες, σπονδυλωτό αντικείμενο από μαύρο στεατίτη, χωρισμένο με αυλακώσεις σε τέσσερα ίσα μέρη, στα οποία υπάρχουν διαμπερή ανοίγματα.
Διαστ. 2,6×0,5×0,7 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 81 ΘΕΟΠ/95.

«Προσωπεία»

44.

Πίν. 4

Λίθινο κόσμημα σχεδόν τριγωνικού σχήματος και τομής με δύο διαμπερείς οπές και πλαστικό μαστίδιο στο κέντρο της κυρτής επιφάνειας. Θυμίζει προσωπείο.

Διαστ. 2,1×2,4 εκ.

Προέλευση: Πύρασος.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ 2971 ΙΧ 9.

45.

Λίθινο «προσωπείο», όπως το προηγούμενο, κυκλικού σχήματος.

Διάμ. 2,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 235Γ, 559.

46.

Λίθινο «προσωπείο», όπως το προηγούμενο.

Διάμ. 2,6 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 159Γ, 560.

47.

Λίθινο «προσωπείο», όπως το προηγούμενο.

Διάμ. 2,5 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 101Γ, 561.

48.

Πίν. 4

Λίθινο «προσωπείο», όπως το προηγούμενο.

Διάμ. 2,7 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 169Γ, 562.

49.

Πίν. 4

Μικρό λίθινο «προσωπείο» μισοσπασμένο.

Διάμ. 1,6 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29727.

50.

Πίν. 4, 35

Λίθινο «προσωπείο».

Διαστ. 2,2×2,7 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29728.

51.

Πίν. 4

Μικρό λίθινο «προσωπείο» κομμένο οριζόντια, ύστερα από σπάσιμο, περίπου στη μέση.

Διάμ. 2,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29729.

52.

Πίν. 4

Λίθινο «προσωπείο» σε χρώμα κανελί. Απολεπσμένο στην περιφέρεια.

Διάμ. 2,6 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Τ. Τλούπα, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 146.

53.

Πίν. 4

Μικρό λίθινο «προσωπείο» υπόλευκου χρώματος.

Διάμ. 1,4-1,6 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Τ. Τλούπα, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 68.

54.

Πίν. 4

Μαύρο λίθινο «προσωπείο».

Διάμ. 1,7· πάχ. 0,6 εκ.

Προέλευση: Πύρασος ΙΧ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ 2970.

55.

Πίν. 4

Λίθινο «προσωπείο» μισοσπασμένο στην περιφέρεια.

Διαστ. 2,3×2,9 εκ.

Προέλευση: Τσαγγλί.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ253-200.

56.

Πίν. 4

Μικρό λίθινο «προσωπείο» φαιού χρώματος.

Διάμ. 1,2 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση.

57.

Πίν. 4

Πήλινο «προσωπείο».

Διάμ. 1,6 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 44 ΜΑΓ. ΚΑΡ/72 Τ Is level 3 22. 8.

58.

Πίν. 4

Πήλινο μικρό «προσωπείο».

Διάμ. 1,7 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29730.

59.

Πίν. 4, 35

Πήλινο μεγάλο «προσωπείο», μισοσπασμένο στην περιφέρεια.

Διάμ. 5 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29731.

- 60.**
Λίθινο «προσωπείο».
Διάμ. 2,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Τ. Τλούπα, Εφορεία Προϊστο-
ρικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας,
αριθ. 146.
- 61.**
Λίθινο «προσωπείο».
Διάμ. 4,1 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα 65 (Δραγασιί, Άγ. Γεώρ-
γιος).
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 1577.
- 62.**
Λίθινο «προσωπείο».
Διάμ. 2,4 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα 235 (Ζάππειο 3).
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 1578.
- 63.**
Λίθινο «προσωπείο».
Διάμ. 2,2 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα 99 (θέση Παλιάμπελα,
Χαρά 2).
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 1581.
- 64.**
Λίθινο «προσωπείο».
Διάμ. 2,3 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα 235 (Ζάππειο 3).
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 61.
- 65.**
Λίθινο «προσωπείο».
Διάμ. 2 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα 235 (Ζάππειο 3).
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 62.
- 66.**
Λίθινο «προσωπείο».
Διάμ. 1,9 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα 216 (Μαγούλα Διοδίων
Λάρισας, Κυπαρίσσια 1).
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία

Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 1752.

- 67.**
Λίθινο «προσωπείο».
Διάμ. 2,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 1753.

- 68.**
Πήλινο «προσωπείο».
Διάμ. 4,8 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα Ψηλού.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 2919.

Ομοιώματα καρπών

- 69.** Πίν. 4, 36
Λίθινο κόσμημα που απεικονίζει καρπό ροδιάς.
Διαμπερής μισοσπασμένη οπή στην κορυφή.
Διαστ. 1,4×1,9 εκ.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση.

- 70.** Πίν. 4, 36
Κόσμημα από λευκό μάρμαρο σε σχήμα καρπού
ροδιάς. Μισοσπασμένη διαμπερής οπή στην κο-
ρυφή.
Διαστ. 2,4×2,5 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΒΕ
2315 (68. 50).

- 71.** Πίν. 4, 36
Λίθινο κόσμημα μαύρου χρώματος σε σχήμα νε-
ροκολόκυθου. Σπασμένη διαμπερής οπή στην
κορυφή.
Διαστ. 2,3×1,4 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Τ. Τλούπα, Εφορεία Προϊστο-
ρικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας,
αριθ. 147.

- 72.** Πίν. 4
Κόσμημα από λευκό μάρμαρο σε σχήμα νερο-
κολόκυθου με διαμπερή οπή στην κορυφή.
Διαστ. 1,7×3,3 εκ.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Δ. Χ.

- 73.** Πίν. 4, 36
Λίθινο αμφικωνικό κόσμημα σε χρώμα κανελί,
με πλαστικά μαστίδια και διαμπερώς ανοιγμένο
τον κατά μήκος άξονα. Πιθανότατα απεικονίζει
φραγκόσυκο.
Διαστ. 3×1,7 εκ.

Προέλευση: Σουφλί Μαγούλα.

Ιδιωτική συλλογή Τ. Τλούπα, Εφορεία Προϊστο-
ρικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

74. Πίν. 4, 36
Παρόμοιο με το προηγούμενο από λευκό μάρ-
μαρο.

Διαστ. 3,9×2,7 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 74.

75. Πίν. 4
Λίθινο κόσμημα αμφικωνικό με διαμπερώς ανοιγ-
μένο τον κατά μήκος άξονα και δύο πλαστικά
μαστίδια. Πιθανότατα απεικονίζει φραγκόσυκο.

Διαστ. 1,6×1,8 εκ.

Προέλευση: Δραγάτσι.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 185.

76. Πίν. 4
Λίθινο κόσμημα, του ίδιου τύπου με τα προηγού-
μενα, αλλά σχεδόν σφαιρικό.

Διαστ. 2×2 εκ.

Προέλευση: Δραγάτσι.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 101Γ, 558.

77.
Λίθινο κόσμημα αμφικωνικού σχήματος με δύο
πλαστικά μαστίδια.

Διαστ. 2,1×2,3 εκ.

Προέλευση: Δραγάτσι.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 557.

78. Πίν. 4, 36
Κόσμημα από όστρεο Spondylus g. που ίσως μι-
μείται αυγό.

Διαστ. 4×2,5 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Τλούπα-Τουρκογέφυρα.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Λάρισα.

Ομοιώματα επίπλων

79. Πίν. 4
Ομοίωμα τραπεζιού από λευκό μάρμαρο με δια-
μπερή οπή μισοσπασμένη. Τα τρία από τα τέσ-
σερα πόδια μισοσπασμένα.

Διαστ. 3,3×3,4 εκ.

Προέλευση: Νεσσώνις.

Ιδιωτική συλλογή Τ. Τλούπα, Εφορεία Προϊ-
στορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας,
αριθ. 187.

Βραχιόλια

80. Πίν. 7

Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.

Μήκ. 5,5· πλ. 1,4 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 59 ΔΜΝ/75.

81. Πίν. 5, 37

Μισό βραχιόλι από όστρεο Spondylus g.

Μήκ. 6,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 268 ΔΜΝ/76.

82. Πίν. 5

Μισό βραχιόλι από όστρεο Spondylus g.

Μήκ. 5,7 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 593 ΔΜΝ/76.

83. Πίν. 5, 37

Ακέραιο βραχιόλι από όστρεο Spondylus g.

Διάμ. 5,5-5,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 751 ΔΜΝ/76.

84. Πίν. 5

Μισό βραχιόλι από όστρεο Spondylus g.

Μήκ. 6,8 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 334 ΔΜΝ/75.

85. Πίν. 5

Μισό περίπου βραχιόλι από όστρεο Spondylus g.

Μήκ. 7,1 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 185 ΔΜΝ/75.

86. Πίν. 5

Το ένα τρίτο περίπου βραχιολιού από όστρεο
Spondylus g.

Μήκ. 5,4 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 187 ΔΜΝ/75.

87. Πίν. 6

Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.

Μήκ. 5,5 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 338 ΔΜΝ/75.

88. Πίν. 6

Δύο συνανήκοντα τμήματα βραχιολιού από
όστρεο Spondylus g.

Μήκ. 5,2 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 183 ΔΜΝ/75.

89. Πίν. 8
Μικρό τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 3,5· πλ. 2,5 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 180 ΔΜΝ/75.
90. Πίν. 6
Το μισό βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 6,5 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 186 ΔΜΝ/75.
91. Πίν. 6
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 5,2 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 213 ΔΜΝ/75.
92. Πίν. 8
Τμήμα μεγάλου βραχιολιού με μεγάλο πλάτος από Spondylus g.
Μήκ. 5,3· σωζ. πλ. 3,1 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 335 ΔΜΝ/75.
93. Πίν. 6
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 5,3 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 176 ΔΜΝ/75.
94. Πίν. 6, 37
Σχεδόν ακέραιο βραχιόλι από όστρεο Spondylus g.
Διάμ. 5,9 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 275 ΔΜΝ/75.
95. Πίν. 5
Το μισό βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 6,5 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 276 ΔΜΝ/75.
96. Πίν. 5
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g. με διακοσμητικές εγχοπές στην περιφέρεια.
Μήκ. 5,4 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 591 ΔΜΝ/75.
97. Πίν. 5
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 5 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 293 ΔΜΝ/75.
98. Πίν. 5
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 5,5 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 330 ΔΜΝ/75.
99. Πίν. 8
Μικρό τμήμα βραχιολιού μεγάλου πλάτους από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 3,6· πλ. 2,3 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 561 ΔΜΝ/75.
100. Πίν. 5
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g. με έντονα σημάδια τριβής που έγιναν με σκοπό τη διακόσμηση.
Μήκ. 4,3 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 335β ΔΜΝ/75.
101. Πίν. 5
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 4 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 170 ΔΜΝ/75.
102. Πίν. 6
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g. με διακοσμητικές εγχοπές στο εσωτερικό της περιφέρειας.
Μήκ. 4,9 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 26 ΔΜΝ/75.
103. Πίν. 6
Μικρό τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 4,4 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 456 ΔΜΝ/75.
104. Πίν. 6
Μικρό τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 4,4 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 508 ΔΜΝ/75.
105. Πίν. 6
Μικρό τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 5 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 676 ΔΜΝ/75.
106. Πίν. 8
Τμήμα βραχιολιού μεγάλου πλάτους από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 6,3 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 442 ΔΜΝ/76.

107. Πίν. 6
Το μιοό περίπου μικρού βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 4,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 400 ΔΜΝ/76.

108. Πίν. 8
Μικρό τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 5,1· πλ. 2,7 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 446 ΔΜΝ/76.

109. Πίν. 8
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 5,1· πλ. 1,8-2,2 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 786 ΔΜΝ/76.

110. Πίν. 7
Ακραίο τμήμα ανοιχτού βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 4,1 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 435 ΔΜΝ/76.

111. Πίν. 7
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 4,8 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 707 ΔΜΝ/76.

112. Πίν. 8
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g. με διαμπερή οπή ανάρτησης.
Μήκ. 4,6 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 673 ΔΜΝ/76.

113.
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g. με διαμπερή οπή ανάρτησης.
Μήκ. 5,6 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. Π10α.

114. Πίν. 8
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g. με διαμπερή οπή.
Μήκ. 3,8· πλ. 2,5 εκ.
Μουσείο Αλμυρού, αριθ. ΑΟ 82.

115. Πίν. 8
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g. με διαμπερή οπή.
Μήκ. 5,1· πλ. 3,2 εκ.
Προέλευση: Φθιώτιδες Θήβες.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Δ72.

116. Πίν. 8
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g. με διαμπερή οπή.
Μήκ. 4,1· πλ. 2,9 εκ.
Προέλευση: Φθιώτιδες Θήβες.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Δ5.

117. Πίν. 8
Σπασμένο βραχιόλι από όστρεο Spondylus g. με δύο διαμπερείς οπές στο ένα άκρο.
Μήκ. 7,9 εκ.
Προέλευση: Φθιώτιδες Θήβες.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Δ77.

118. Πίν. 7
Το ένα άκρο λίθινου ανοιχτού βραχιολιού ή απομίμηση σπασμένου άκρου με αβαθή περιμετρική αυλάκωση κοντά στο ένα άκρο.
Μήκ. 4,2 εκ.
Προέλευση: Άγνωστη.
Μουσείο Βόλου, αριθ. Αμ 1583/751.

119. Πίν. 7
Τμήμα ανοιχτού βραχιολιού από όστρεο Spondylus g. Στρογγυλεμένο το ένα άκρο.
Μήκ. 4,2 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα Βισβίκη(:).
Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ4544.

120. Πίν. 7
Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 4,2 εκ.
Προέλευση: Βισβίκη '72.
Μουσείο Βόλου, αριθ. α. α. 3.

121. Πίν. 7
Ακραίο τμήμα ανοιχτού βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Μήκ. 2,9 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 146 ΜΑΓ. ΚΑΡ/72.

122. Πίν. 7
Δύο τμήματα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.
Διάμ. 6,6 εκ.
Προέλευση: Πευκάκια.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠIV GV 70 XVI 2 α-447. 661.

123-125.

Τρία τμήματα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g.

Προέλευση: Πευκάκια.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠV 770, 774, 516.

126.

Πίν. 8

Τμήμα βραχιολιού από όστρεο Spondylus g., όμοιο με τα προηγούμενα, όπου σώζεται και διαμπερής οδοντωτή οπή.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 410 ΔΜΝ/76.

127.

Πίν. 7

Μισό βραχιόλι από όστρεο Spondylus g.

Διάμ. 5,2· πλ. 0,8 εκ.

Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπειρας.

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 59 ΘΕΟΠ/87.

Δαχτυλίδια

128.

Πίν. 9, 38

Οστέινο δαχτυλίδι.

Διάμ. 1,9· πάχ. 0,2 εκ.

Προέλευση: Λουτρό Ι.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρη, Εφορεία Προϊστορικών-Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 160.

129.

Πίν. 9

Τμήμα οστέινου δαχτυλιδιού.

Διάμ. 2 εκ. περίπου

Προέλευση: Αχίλλειο.

Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΑΧ 73 1852.

130.

Πίν. 9

Μισό οστέινο δαχτυλίδι με σχεδόν τετράγωνο περιγύγραμμα.

Διάμ. 2,4 εκ.

Προέλευση: Αχίλλειο.

Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΑΧ 73 2801.

131.

Πίν. 9, 38

Μισό οστέινο δαχτυλίδι με σχεδόν τετράγωνο περιγύγραμμα.

Διάμ. 2,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.

132.

Πίν. 9, 38

Τμήμα οστέινου δαχτυλιδιού.

Διάμ. 2,1 εκ.

Προέλευση: Πευκάκια.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠV 939.

133.

Πίν. 9, 38

Δαχτυλίδι διαμορφωμένο από στόμιο γαστροπόδου οστρέου.

Διαστ. 2,4×4,1 εκ.

Προέλευση: Τσαγγλί.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 0 209.

134.

Πίν. 9

Μισό δαχτυλίδι από όστρεο Spondylus g. στον τύπο των βραχιολιών.

Σωζ. μήκ. 3,3 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 310 ΔΜΝ/76.

135.

Πίν. 9

Μισό δαχτυλίδι από όστρεο Spondylus g.

Σωζ. μήκ. 3,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 324 ΔΜΝ/76.

136.

Πίν. 9

Μικρό δαχτυλίδι από όστρεο Monodonta turbinata, ακέραιο.

Διάμ. 1,7-1,9 εκ.

Προέλευση: Πλατύκαμπος.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 16 Κ. PLATYK. 27/VII/64.

137.

Πίν. 9

Μεγάλο δαχτυλίδι(;) από πυριτόλιθο.

Διαστ. 2,6×4,2 εκ.

Προέλευση: Τσαγγλί.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ 2900.

«Ενώτια»

138.

Πίν. 10

Μικρό λίθινο «ενώτιο» μαύρου χρώματος.

Διαστ. 1,4×1 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση.

139.

Πίν. 10, 38

Λίθινο «ενώτιο» σκούρου χρώματος.

Διαστ. 2,5×1,6 εκ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ 275. 258.

140.

Πίν. 10, 38

Λίθινο «ενώτιο» μαύρου χρώματος.

Διαστ. 1,8×1,2 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 4.

141.

Πίν. 10, 38

Μικρό λίθινο «ενώτιο» χρώματος τεφρού.

Διαστ. 1,4×0,8 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση.

142.

Πίν. 10

Λίθινο «ενώτιο» μαύρου χρώματος.

Διαστ. 2,1×1,2 εκ.

Προέλευση: Σουφλί 1973.

Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.

143. Πίν. 10

Μεγάλο λίθινο «ενώτιο» μαύρου χρώματος, σπασμένο.

Σωζ. διαστ. 1,6×2,4 εκ.

Προέλευση: Σουφλί 74.

Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.

144. Πίν. 10

Λίθινο «ενώτιο» τεφρού χρώματος.

Διαστ. 1×1,9 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

145. Πίν. 10

Λίθινο «ενώτιο» πράσινου χρώματος με ημιτελώς διανοιγμένη οπή.

Διαστ. 2,1×1,2 εκ.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Μ.2473.

146. Πίν. 10, 38

Λίθινο μικρό «ενώτιο» μαύρου χρώματος, με ημιτελώς διανοιγμένη οπή.

Διαστ. 1,7×0,9 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση.

147. Πίν. 10

Λίθινο «ενώτιο» φαιού χρώματος.

Διαστ. 1,8×1,5 εκ.

Προέλευση: Αχίλλειο.

Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΑΧ 73 2863.

148. Πίν. 10

Λίθινο «ενώτιο» πράσινου χρώματος.

Διαστ. 1,7×1,5 εκ.

Προέλευση: Αχίλλειο.

Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΑΧ 73 3035.

149. Πίν. 10, 38

Πήλινο «ενώτιο» φαιού χρώματος.

Διαστ. 2,1×1,5 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση.

150. Πίν. 10, 38

Πήλινο «ενώτιο» τεφρού χρώματος.

Διαστ. 2,3×1,9 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Μ 71.

151. Πίν. 10

«Ενώτιο» από σκουρόχρωμο όστρεο.

Διαστ. 2,8×1,1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 576.

152.

Πίν. 10

Λίθινο «ενώτιο» μαύρου χρώματος.

Διαστ. 1,2×1,6 εκ.

Προέλευση: Ζάππειο 1.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 155.

153.

Λίθινο «ενώτιο».

Μήκ. 2,9 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα 235 (Ζάππειο 3).

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1611.

154.

Λίθινο «ενώτιο».

Μήκ. 3,6 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα 55 (Βρασιήρας, Μεσορράχη 2).

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1612.

155.

Πήλινο «ενώτιο».

Μήκ. 3 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Ψηλού.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1613.

156.

Λίθινο «ενώτιο».

Μήκ. 1,8 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Ψηλού.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1605.

157.

Λίθινο «ενώτιο».

Μήκ. 1,9 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα 109 (Καπατσιλάρ 2, Νίκαια 16).

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1606.

158.

Πήλινο «ενώτιο».

Μήκ. 1,9 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα 8 (Μπουκούμ, Νίκαια 12).

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία

Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1607.

159.

Πήλινο «ενώτιο».

Μήκ. 1,2 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1608.

160.

Λίθινο «ενώτιο».

Μήκ. 2,6 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1609.

161.

«Ενώτιο» από όστρεο.

Μήκ. 4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1610.

162.

«Ενώτιο» από όστρεο.

Μήκ. 4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1620.

163.

Πίν. 10

«Ενώτιο» από πρασινωπό σχιστόλιθο.

Διαστ. 1,8×1,6 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 63.82.

164.

Πίν. 10

Λίθινο «ενώτιο» πράσινου χρώματος.

Διαστ. 1,7×1,1 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 68.118.

165.

Πίν. 10

Λίθινο «ενώτιο» τεφρού χρώματος.

Διαστ. 2,5×1,5 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 2306 (63.80).

166.

Πίν. 10

Λίθινο «ενώτιο» λευκού χρώματος.

Διαστ. 2×1 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. SES C 72 231.

167.

Πίν. 10

Πήλινο «ενώτιο» τεφρού χρώματος.

Διαστ. 2,6×1,4 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 2304 (63. 159).

168.

Πίν. 10

Πήλινο «ενώτιο» τεφρού χρώματος.

Διαστ. 1,8×1,1 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο(;).

Μουσείο Βόλου, αριθ. 89 η 68.

169.

Πίν. 10

Πήλινο «ενώτιο» τεφρού χρώματος.

Διαστ. 2,3×1,5 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 2307 (63. 40).

170.

Πίν. 10

Λίθινο «ενώτιο».

Διαστ. 2,4×1,1 εκ.

Προέλευση: Αχίλλειο.

Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 2864 (AX 73).

«Κουμπιά»

171.

Πίν. 11

«Κουμπί» από όστρεο Spondylus g.

Διάμ. 1,3-1,4 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 307 ΔΜΝ/75.

172.

«Κουμπί» από όστρεο Spondylus g.

Διαστ. 1,1×1,3 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 481 ΔΜΝ/75.

173.

Πίν. 11

Μικρό «κουμπί» από όστρεο Spondylus g.

Διαστ. 1,2×0,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 405 ΔΜΝ/75.

174.

«Κουμπί» από όστρεο Spondylus g.

Διαστ. 1,6×1,7 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

175.

Πίν. 11

Πολυγωνικό «κουμπί» από όστρεο Spondylus g.

Διαστ. 1×1,5 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

176.

«Κουμπί» από όστρεο Spondylus g.

Διάμ. 1,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

- 177.**
«Κουμπί» από όστρεο *Spondylus g.*
Διαστ. 1,1×1,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 178.**
«Κουμπί» από όστρεο *Spondylus g.*
Διαστ. 1,1×1,3 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 179.** Πίν. 11
Πολυγωνικό «κουμπί» από όστρεο *Spondylus g.*
Διαστ. 1,1×1,1 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 512 ΔΜΝ/76.
- 180.** Πίν. 11
«Κουμπί» από όστρεο *Spondylus g.*
Διάμ. 1,9-2,1 εκ.
Προέλευση: Πευκάκια.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠIV 62 596.
- 181.** Πίν. 11
«Κουμπί» από όστρεο *Spondylus g.*
Διάμ. 1,4-1,5 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
- 182-299.**
117 όμοια με το προηγούμενο «κουμπιά» από την ίδια θέση.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 402 ΔΜΝ/76.
- 300.** Πίν. 11
Μικρό «κουμπί» από όστρεο *Spondylus g.*
Διαστ. 1,2×0,8 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 520 ΔΜΝ/75.
- 301-305.**
Πέντε μικρά «κουμπιά» από όστρεο *Spondylus g.*
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 520 ΔΜΝ/75.
- 306.**
«Κουμπί» από όστρεο *Spondylus g.*
Διαστ. 1,1×1,2 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 273 ΔΜΝ/75.
- 307.**
«Κουμπί» από σκουρόχρωμο όστρεο *Spondylus g.*
Διαστ. 1,3×1,4 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 201 ΔΜΝ/75.
- 308.** Πίν. 11
Μικρό πυραμιδοειδές «κουμπί» από λευκό μάρμαρο.
Διαστ. 1×1×0,7 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 309.** Πίν. 11
Λίθινο «κουμπί» πράσινου χρώματος.
Διαστ. 1,6×1,7 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 310.**
Λίθινο «κουμπί» υπόλευκου χρώματος.
Διαστ. 1,6×1,7 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 311.** Πίν. 11
Λίθινο «κουμπί» ερυθροπού χρώματος.
Διαστ. 1,3×1,5 εκ.
Μουσείο Αλμυρού, αριθ. 360.
- 312-315.**
Τέσσερα μικρά λίθινα «κουμπιά» λευκού χρώματος.
Διαστ.: α) 1×1,1 β) 0,9×1,1 γ) 0,9×1,1 δ) 0,8×0,9 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 316.**
Μικρό λίθινο «κουμπί» λευκού χρώματος.
Διαστ. 1,1×1,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 317-318.**
Δύο μικρά λίθινα «κουμπιά» λευκού χρώματος.
Διαστ. α) 0,9×1,2 β) 0,8×1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 319.**
Λίθινο «κουμπί» λευκού χρώματος.
Διαστ. 1,4×1,4 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 320.**
Λίθινο «κουμπί» λευκού χρώματος.
Διαστ. 1,1×1,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 321.**
Μεγάλο λίθινο «κουμπί» υπόλευκου χρώματος.
Διαστ. 1,9×2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 322.**
Λίθινο «κουμπί» λευκού χρώματος.
Διαστ. 1,4×1,7 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.

323.

Λίθινο «κουμπί» λευκού χρώματος.

Διαστ. 1,7×1,9 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

324.

Λίθινο «κουμπί» υπόλευκου χρώματος.

Διαστ. 1,5×1,8 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

325.

Πίν. 11, 39

Μεγάλο λίθινο «κουμπί».

Διαστ. 3×4,1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 29732.

326.

Πίν. 11, 39

Μεγάλο λίθινο «κουμπί» λευκού χρώματος.

Διαστ. 3×3,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 29733.

327.

Πίν. 11

«Κουμπί» από κοινή πέτρα.

Διαστ. 1,4×0,8 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

328.

Πίν. 11

Λίθινο «κουμπί» πράσινου χρώματος.

Διαστ. 1,5×2 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 29732.

329.

Πίν. 11

Μεγάλο λίθινο «κουμπί» ερυθρότεφρου χρώματος.

Διάμ. 3,2-3,2 εκ.

Προέλευση: Δημήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 98 ΔΜΝ/76.

330.

Πίν. 11

«Κουμπί» από όστρεο Spondylus g.

Διάμ. 1,8-2 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Λάρισα.

331.

Μικρό λίθινο «κουμπί» πράσινου χρώματος.

Διαστ. 1,3×1,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Λάρισα.

332.

Λίθινο «κουμπί».

Διαστ. 1,9×2 εκ.

Προέλευση: Βαρκό.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 179.

333.

Λίθινο «κουμπί».

Διαστ. 1,9×2 εκ.

Προέλευση: Βαρκό.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 533.

334.

Λίθινο «κουμπί».

Διαστ. 1,9×2 εκ.

Προέλευση: Πετρομαγούλα Ζαππείου.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 190.

335.

Λίθινο «κουμπί».

Διαστ. 2,9×3,3 εκ.

Προέλευση: Πετρομαγούλα Ζαππείου.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 309 Γ.

336.

Λίθινο «κουμπί».

Διάμ. 1,9 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Οιζάκι.

Ιδιωτική συλλογή Θ. Παλιούγκα, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 176.

337.

Πίν. 11

Μαύρο βότσαλο, με ανεπιτυχή προσπάθεια διάνοιξης οπής σε σχήμα V.

Διαστ. 1,9×2,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

338.

Λίθινο «κουμπί» πράσινου χρώματος.

Διαστ. 0,19×0,14×0,8 εκ.

Προέλευση: Νίκαια 8 (Μαγούλα Λαχανόκηποι). Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 311 (ΜΛ. ΘΕ. 870).

Χάντρες

339-384.

Σαράντα έξι μικρές λίθινες χάντρες, κυκλικού κατά κανόνα σχήματος, με διαμπερή οπή στο κέντρο.

Διάμ. 0,3-1,1 εκ.

339.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. B72 528.

340. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 556 ΔΜΝ/75.	Πίν. 12	Διάμ. 0,7 εκ. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 444 ΔΜΝ/76.	
341. Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ. Μουσείο Βόλου, αριθ. ΜΑΓ. ΚΑΡ/72.		385. Χάντρα από όστρεο. Διάμ. 1 εκ. Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.	Πίν. 13
342. Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ. Μουσείο Βόλου, αριθ. ΜΑΓ. ΚΑΡ/72.		386. Χάντρα από όστρεο τετράγωνου σχήματος. Διάμ. 0,7 εκ. Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.	
343. Προέλευση: Άργισσα. Μουσείο Βόλου, αριθ. ARG. Γ9-31 C.	Πίν. 12	387. Αμφικωνική χάντρα από όστρεο. Διάμ. 0,9 εκ. Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.	
344-347. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 743 ΔΜΝ/75.		388-389. Δύο χάντρες από όστρεο κυκλικού σχήματος. Διάμ. 0,8 και 0,9 εκ. Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.	
348-359. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 745 ΔΜΝ/75.	Πίν. 12	390. Μικρή χάντρα από όστρεο τετράγωνης διατομής. Διαστ. 0,4×0,4 εκ. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 495 ΔΜΝ/76.	Πίν. 12
360-365. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 496 ΔΜΝ/76 ΔΜΝ/76.		391. Μικρή κυλινδρική χάντρα από όστρεο. Διάμ. 0,7 εκ. Προέλευση: Πευκάκια. Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠΙV 878.	
366. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 383 ΔΜΝ/76.		392. Χάντρα από κυκλικού σχήματος όστρεο. Διάμ. 1,5 εκ. Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.	
367-370. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 182 ΔΜΝ/75.		393. Χάντρα από λευκό μάρμαρο. Διάμ. 1,5 εκ. Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Μ.279 Α.282.	
371. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 644 ΔΜΝ/75.		394. Λίθινη χάντρα φαιού χρώματος. Διάμ. 1,2 εκ. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 258 ΔΜΝ/75.	
372. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 439 ΔΜΝ/75.		395. Χάντρα από όστρεο. Διάμ. 1,1 εκ. Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.	Πίν. 13
373. Προέλευση: Διμήνι. Μουσείο Βόλου, αριθ. 535 ΔΜΝ/75.			
374. Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.341.			
375-382. Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.			
383. Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Λάρισα (μία).	Πίν. 12		
384. Χάντρα από όστρεο.	Πίν. 13		

- 396.**
Λίθινη χάντρα σε χρώμα λαδί.
Διάμ. 1,3 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 397.**
Λίθινη χάντρα πράσινου χρώματος.
Διάμ. 1,4 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 398.**
Χάντρα από λευκό μάρμαρο.
Διάμ. 1,3 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 399.** Πίν. 12
Λίθινη χάντρα μαύρου χρώματος.
Διάμ. 1,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 400.**
Κυλινδρική χάντρα από λευκό μάρμαρο.
Διάμ. 1,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 401.**
Λίθινη χάντρα χρώματος τεφρού, με κυρτές επιφάνειες.
Διάμ. 1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 402.**
Λίθινη χάντρα φαιού χρώματος, σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 403-404.**
Δύο χάντρες από λευκό μάρμαρο.
Διάμ. 1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 405-410.**
Έξι λίθινες χάντρες σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. από 0,7 ως 1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου.
- 411.**
Λίθινη χάντρα φαιού χρώματος, σε σχήμα πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΔΜΝ 744/75.
- 412.**
Χάντρα από λευκό μάρμαρο, σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
- Διάμ. 1,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 413.**
Μικρή λίθινη χάντρα μαύρου χρώματος, σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1,2-1,3 εκ.
Προέλευση: Σουφλί.
Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.
- 414.** Πίν. 13, 43
Οστείνη χάντρα σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1,9 εκ.
Προέλευση: Άργισσα 76.
Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.
- 415.** Πίν. 13, 43
Οστείνη χάντρα.
Διάμ. 1,8 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Ζ. Ζούκη, Λάρισα.
- 416.** Πίν. 13, 43
Οστείνη αμφικωνική χάντρα.
Διάμ. 1,5 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 161.
- 417.** Πίν. 13, 43
Οστείνη δακτυλίσχημη χάντρα.
Διάμ. 1,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Λάρισα.
- 418.** Πίν. 12, 43
Οστείνη δακτυλίσχημη χάντρα.
Διάμ. 1,5 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 419.** Πίν. 13
Οστείνη κυλινδρική χάντρα, με οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 1* μήκ. 2,7 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 464 ΔΜΝ/76.
- 420.**
Κυλινδρική χάντρα από όστρεο Spondylus g., με λοξή απότμηση των άκρων.
Διάμ. 1,1 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 194 ΔΜΝ/75.
- 421-466.** Πίν. 42
Σαράντα έξι μικρές χάντρες λίθινες και από όστρεο, κυκλικού σχήματος. Βρέθηκαν όλες μαζί.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 264 ΔΜΝ/75.

467-468.

Δύο κυλινδρικές λίθινες χάντρες. Βρέθηκαν μαζί με τις σαράντα έξι προηγούμενες.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 264 ΔΜΝ/75.

469.

Πίν. 16

Μεγάλη λίθινη κυλινδρική χάντρα πράσινου χρώματος.

Διάμ. 1,7· μήκ. 1,7 εκ.

Προέλευση: Πρόδρομος.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 110 Π3 72/9. 68 ΠΑ/75.

470.

Πίν. 16

Λίθινη χάντρα υπόλευκου χρώματος, σχεδόν αμφικωνική.

Διάμ. 1,1· μήκ. 1,1 εκ.

Προέλευση: Πρόδρομος.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΠΠ/70.

471.

Μικρή λίθινη κυλινδρική χάντρα, χρώματος πράσινου, μισοσπασμένη.

Μήκ. 0,8 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 580 ΔΜΝ/76.

472.

Λίθινη χάντρα μαύρου χρώματος, σχεδόν κυλινδρική.

Διάμ. 1,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

473.

Λίθινη κυλινδρική χάντρα πράσινου χρώματος.

Διάμ. 0,9· μήκ. 1,2 εκ.

Προέλευση: Σουφλί 73.

Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.

474.

Πίν. 12

Λίθινη κυλινδρική χάντρα πράσινου χρώματος.

Διάμ. 1,2· μήκ. 1,2 εκ.

Προέλευση: Σταυρός 1977.

Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.

475.

Μικρή χάντρα από όστρεο στο φυσικό του κυλινδρικό σχήμα.

Διάμ. 0,3· μήκ. 0,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 514 ΔΜΝ/76.

476.

Κυλινδρική χάντρα από όστρεο στο φυσικό του σχήμα.

Διάμ. 0,5· σωζ. μήκ. 2 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 447 ΔΜΝ/76.

477.

Πίν. 13, 43

Βαρελόσχημη χάντρα από όστρεο.

Διάμ. 0,9· μήκ. 2 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29759.

478.

Πίν. 13, 43

Βαρελόσχημη χάντρα από όστρεο.

Διάμ. 1· μήκ. 1,6 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

479.

Πίν. 13, 43

Αμφικωνική χάντρα από όστρεο.

Διάμ. 0,7· μήκ. 1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

480.

Χάντρα από όστρεο, σχεδόν κυλινδρική.

Διάμ. 0,7-0,8 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 286 ΔΜΝ/76.

481.

Πίν. 13

Κυλινδρική χάντρα από όστρεο.

Διάμ. 0,8· μήκ. 1,4 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 495 ΔΜΝ/76.

482.

Κυλινδρική χάντρα από όστρεο.

Διάμ. 0,5· σωζ. μήκ. 2 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 447 ΔΜΝ/76.

483.

Κυλινδρική χάντρα από όστρεο.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 493 ΔΜΝ/76.

484.

Βαρελόσχημη χάντρα από όστρεο.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 485 ΔΜΝ/76.

485.

Κυλινδρική χάντρα από όστρεο.

Διάμ. 0,3· μήκ. 0,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 514 ΔΜΝ/76.

486.

Κυλινδρική χάντρα από όστρεο.

Διάμ. 0,9· μήκ. 1,7 εκ.

Προέλευση: Πευκάκια.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠΙV 741.

- 487.** Πίν. 13
Δισκοειδής χάντρα από όστρεο.
Διάμ. 1,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 488.** Πίν. 13
Μικρή κυλινδρική χάντρα από όστρεο.
Διάμ. 1 εκ.
Προέλευση: Λάρισα 73.
Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.
- 489.** Πίν. 16
Χάντρα από μικρό κυλινδρικό οστό.
Διάμ. 0,9· μήκ. 3,5 εκ.
Προέλευση: Πρόδρομος.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΠΡΟΔ/1/70 28/70.
- 490.** Πίν. 13
Κυλινδρική χάντρα από οστό. Χωρίζεται σε τρία ίσα μέρη με δύο αυλακώσεις ανάμεσα.
Διάμ. 1,4· μήκ. 1,9 εκ.
Προέλευση: Άργισσα.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΑΡ 70 96.
- 491.**
Μεγάλη λίθινη χάντρα λευκού χρώματος, σε σχήμα πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 2,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Λάρισα.
- 492.**
Μεγάλη λίθινη χάντρα ερυθρόφαιου χρώματος.
Διάμ. 2,3 εκ.
Προέλευση: Τύρναβος.
Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. Π 1.
- 493.** Πίν. 12, 43
Λίθινη κυλινδρική χάντρα υπόλευκου χρώματος.
Διάμ. 0,7· μήκ. 2,9 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29757.
- 494.** Πίν. 12, 43
Κυλινδρική χάντρα από λευκό μάρμαρο.
Διάμ. 1,6· μήκ. 2,5 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29758.
- 495.**
Μικρή κυλινδρική χάντρα από πράσινο στεατίτη.
Μήκ. 1,1 εκ.
Προέλευση: Πρόδρομος.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠΡΟΔ/11/70 Σ. 1,80μ.
- 496.** Πίν. 12
Λίθινη χάντρα σχεδόν σφαιρική.
Διάμ. 1,6 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.
- 497.**
Αμφικωνική λίθινη χάντρα σε χρώμα κεραμιδί.
Διάμ. 1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.
- 498.** Πίν. 13
Λίθινη χάντρα σε χρώμα θαλασσί.
Διάμ. 1,3 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29755.
- 499.** Πίν. 13
Μικρή λίθινη χάντρα πράσινου χρώματος, σχεδόν αμφικωνική, με λευκά εμπέστα στίγματα.
Διάμ. 0,9· μήκ. 1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29754.
- 500.** Πίν. 12
Λίθινη δισκοειδής χάντρα ερυθρόφαιου χρώματος.
Διάμ. 1,6 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 501.** Πίν. 15, 43
Πήλινη χάντρα σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 502.** Πίν. 15, 43
Πήλινη ελλειψοειδούς σχήματος χάντρα.
Διαστ. 1,6×2,4 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 503.** Πίν. 15, 43
Ωοειδής χάντρα από σκουρόχρωμο πηλό με πάχος που ποικίλλει.
Διαστ. 1,6×1,9 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 504.** Πίν. 15
Πήλινη σχεδόν κυλινδρική χάντρα.
Διάμ. 1,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.
- 505.** Πίν. 16
Πήλινη αμφικωνική χάντρα.
Διάμ. 1,8 εκ.
Προέλευση: Πρόδρομος.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΠΡΔ/ΙΑ/14.
- 506.** Πίν. 16
Πήλινη αμφικωνική χάντρα.

- Διάμ. 2· μήκ. 2 εκ.
Προέλευση: Πρόδρομος.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 47Π/ 72.
- 507.** Πίν. 16
Πήλινη αμφικωνική χάντρα.
Διαστ. 3×1,8 εκ.
Προέλευση: Πρόδρομος.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 115 Π3/72.
- 508.**
Λίθινη δισκοειδής χάντρα φαιού χρώματος.
Διάμ. 1,9 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Ζ. Ζούκη, Λάρισα.
- 509.** Πίν. 12
Δισκοειδής χάντρα από όστρεο.
Διάμ. 2,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Λάρισα.
- 510.**
Λίθινη χάντρα μαύρου χρώματος, σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1,4 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Λάρισα.
- 511.** Πίν. 13
Λίθινη χάντρα ερυθρόφαιου χρώματος.
Διάμ. 2,4 εκ.
Προέλευση: Σταυρός 1974.
Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.
- 512.** Πίν. 13
Λίθινη επιμήκης χάντρα, ελλειψοειδούς τομής, τεφρού χρώματος.
Διάμ. 0,6· μήκ. 2,4 εκ.
Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.426.
- 513.** Πίν. 12
Λίθινη χάντρα ερυθρόφαιου χρώματος.
Διάμ. 2,4 εκ.
Προέλευση: Σταυρός 1974.
Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.
- 514.** Πίν. 13
Λίθινη αμφικωνική χάντρα τεφρού χρώματος, με ακτινωτή εγχάρακτη διακόσμηση.
Διάμ. 1,7 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 515.** Πίν. 13
Μισή λίθινη δισκοειδής χάντρα μαύρου χρώματος, με εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση.
Διάμ. 2,5· πάχ. 0,9 εκ.
Προέλευση: Καλό Νερό.
Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.
- 516.** Πίν. 13
Πήλινη βαρελόσχημη χάντρα με διακοσμητικές αυλακώσεις.
Διάμ. 2,2· πάχ. 2,4 εκ.
Προέλευση: Μπουενάρμπασι.
Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. Π7.
- 517.** Πίν. 15
Πήλινη αμφικωνική χάντρα.
Διάμ. 2· μήκ. 2,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. Π8.
- 518.** Πίν. 12
Λίθινη χάντρα ορθογώνιου σχήματος με λείες επιφάνειες.
Διαστ. 1,9×2,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 162.
- 519.** Πίν. 12
Λίθινη δισκοειδής χάντρα με βαθιά αυλάκωση στην περιφέρεια και εγκοπή σε ένα σημείο της περιφέρειας.
Διάμ. 2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 556 (101).
- 520.**
Λίθινη χάντρα σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 554 (90Γ).
- 521.**
Λίθινη χάντρα σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1,5 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 555 (159Γ).
- 522.** Πίν. 12
Λίθινη κυλινδρική χάντρα πρασινότεφρου χρώματος.
Διάμ. 0,9· μήκ. 1,3 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 552 (62Γ).

523.

Λίθινη κυλινδρική χάντρα πρασινότεφρου χρώματος.

Διάμ. 1· μήκ. 1,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 553 (101).

524.

Πίν. 13

Βαρελόσχημη χάντρα από όστρεο.

Διάμ. 1,5· μήκ. 1,8 εκ.

Προέλευση: Μαύρος Λόφος.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 172.

525.

Κυλινδρική χάντρα από όστρεο.

Διάμ. 1,6· μήκ. 2,1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 163.

526.

Πίν. 13

Βαρελόσχημη χάντρα από σκουρόχρωμο όστρεο.

Διάμ. 0,8· μήκ. 1,8 εκ.

Προέλευση: Πετρομαγούλες Ζαππείου.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 177.

527.

Πίν. 12

Μεγάλη λίθινη βαρελόσχημη χάντρα σε χρώμα ροζ-καφέ.

Διάμ. 1,5· μήκ. 2,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 551 (101Γ).

528-540.

Δεκατρείς μικρές λίθινες χάντρες με επίπεδες ή ελαφρώς κυρτές επιφάνειες.

Διάμετροι που κυμαίνονται από 0,7 έως 1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Λάρισα.

541.

Μεγάλη λίθινη χάντρα, σκούρου τεφρού χρώματος, σε σχήμα πεπιεσμένης σφαίρας.

Διάμ. 1,8 εκ.

Προέλευση: Μπέη.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 175.

542.

Μεγάλη λίθινη χάντρα τεφρού χρώματος, σε σχήμα πεπιεσμένης σφαίρας.

Διάμ. 2 εκ.

Προέλευση: Βαρκό.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 176.

543.

Μεγάλη λίθινη χάντρα σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.

Διάμ. 2,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 547 (213Γ).

544.

Πίν. 12

Λίθινη κυλινδρική χάντρα υπόλευκου χρώματος.

Διάμ. 2,7· μήκ. 3,7 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 550 (101Γ).

545.

Πίν. 13

Χάντρα από όστρεο, σχεδόν κυλινδρική.

Διάμ. 0,5· μήκ. 1,5 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 2310 (63/9).

546.

Πίν. 15

Πήλινη χάντρα σε σχήμα πεπιεσμένης σφαίρας.

Διάμ. 1,7 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. C 72-552.

547.

Πίν. 15

Πήλινη χάντρα χρώματος τεφρού σε σχήμα πεπιεσμένης σφαίρας.

Διάμ. 2 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΒΕ 2326 (62.194).

548.

Πήλινη χάντρα χρώματος τεφρού, σε σχήμα πεπιεσμένης σφαίρας.

Διάμ. 2 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΒΕ 2328 (62.175).

549.

Πίν. 12

Λίθινη αμφικωνική χάντρα μαύρου χρώματος.

Διάμ. 1,4· μήκ. 1,6 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 2298 (62.219).

550.

Πίν. 15

Πήλινη αμφικωνική χάντρα τεφρού χρώματος.

- Διάμ. 2 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 2329 (62.226).
- 551.** Πίν. 15
Μεγάλη χάντρα σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας από ανοιχτόχρωμο πηλό.
Διάμ. 2,6 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 2331 (62.283).
- 552.** Πίν. 15
Πήλινη χάντρα σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 2,2 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 2327 (62.284).
- 553.** Πίν. 15
Πήλινη σφαιρική χάντρα.
Διάμ. 1,4 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΣΕΣ C 72-550.
- 554.** Πίν. 13
Λίθινη αμφικωνική χάντρα με διακοσμητικές εγκοπές στην περιφέρεια.
Διάμ. 2,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάσση, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29756.
- 555.**
Λίθινη χάντρα μαύρου χρώματος σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1,9· πάχ. 1,3 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Θ. Παλιούγκα, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 205.
- 556.** Πίν. 14
Χάντρα από όστρεο *Spondylus g.*, βαρελόσχημη, με διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 0,9-1· μήκ. 3 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 168 ΘΕΟΠ/88.
- 557.** Πίν. 14
Χάντρα από όστρεο *Spondylus g.*, βαρελόσχημη, με διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 1,5· μήκ. 1,9 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 74 ΘΕΟΠ/89.
- 558.** Πίν. 14
Μικρή χάντρα από όστρεο σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 0,9· πάχ. 0,3 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 196 ΘΕΟΠ/89.
- 559.** Πίν. 14
Βαρελόσχημη χάντρα από όστρεο *Spondylus g.*, με διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 1,9· μήκ. 3 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 252 ΘΕΟΠ/91.
- 560.** Πίν. 14
Μεγάλη βαρελόσχημη χάντρα από όστρεο *Spondylus g.*, με διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 1,5-2,9· μήκ. 4,4 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 23 ΘΕΟΠ/92.
- 561.** Πίν. 14
Μαρμάρινη χάντρα σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1,2· πάχ. 0,7 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 352 ΘΕΟΠ/92.
- 562.** Πίν. 14
Μαρμάρινη χάντρα σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας.
Διάμ. 1,6· πάχ. 0,9 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 368 ΘΕΟΠ/92.
- 563.** Πίν. 14
Μικρή λίθινη βαρελόσχημη χάντρα σε χρώμα κανελί με διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 0,7· μήκ. 0,8 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 368α ΘΕΟΠ/92.
- 564.** Πίν. 14
Μεγάλη βαρελόσχημη χάντρα από όστρεο *Spondylus g.*, με διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 1,6-2,1· μήκ. 4,5 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 95 ΘΕΟΠ/93.

565. Πίν. 14
Κυλινδρική χάντρα από μαύρη πέτρα, με διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 0,8· μήκ. 1,8 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 625 ΘΕΟΠ/94.

566. Πίν. 14
Βαρελόσχημη χάντρα από όστρεο *Spondylus g.*, με διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 1· μήκ. 1,6 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 682 ΘΕΟΠ/94.

567. Πίν. 14
Φακοειδής χάντρα από πράσινο μαλαχίτη.
Διάμ. 1,5· πάχ. 0,4 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 101 ΘΕΟΠ/95.

568. Πίν. 14
Μαρμάρινη βαρελόσχημη χάντρα, με διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 1,6-2,2· μήκ. 2,3 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 237α ΘΕΟΠ/95.

569. Πίν. 14
Βαρελόσχημη χάντρα από όστρεο *Spondylus g.*, με διαμπερή οπή στον κατά μήκος άξονα.
Διάμ. 1,2-2· μήκ. 2,6 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 313α ΘΕΟΠ/95.

570. Πίν. 14
Λίθινη αμφικωνική χάντρα σε χρώμα κεραμιδί.
Διάμ. 1,4· πάχ. 1 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 494 ΘΕΟΠ/95.

571. Πίν. 16
Λίθινο φακοειδές κόσμημα από ημιδιάφανο χαλαζία, με διαμπερή οπή κατά τη διάμετρο.
Διάμ. 1,8 εκ.
Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.283. Μ.283γ.

572. Πίν. 16
Μικρό λίθινο φακοειδές κόσμημα τεφρού χρώματος, με διαμπερή οπή κατά τη διάμετρο και

τέσσερις διακοσμητικές αβαθείς κοιλότητες σε σχήμα σταυρού στη μία επιφάνεια.
Διάμ. 1,5 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 71. 43 ΣΕΣ Β 71.

573. Πίν. 16, 42
Λίθινο κωνικό κόσμημα μαύρου χρώματος, με διαμπερή οπή κατά τη διάμετρο και διακοσμητικές εγχαράξεις στην επίπεδη επιφάνεια.
Διάμ. 2,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

574. Πίν. 16
Πήλινο φακοειδές κόσμημα με διαμπερή οπή κατά τη μεγάλη διάμετρο.
Διάμ. 3,8 και 4,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

575. Πίν. 16
Πήλινο φακοειδές κόσμημα με διαμπερή οπή κατά τη μεγάλη διάμετρο.
Διάμ. 3,6 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Λάρισα.

576. Πίν. 16
Λίθινο πλακίδιο τεφρού χρώματος, ορθογώνιου παραλληλόγραμμου σχήματος, με διαμπερή οπή στον έναν άξονα.
Διαστ. 2,8×2,1 εκ.
Προέλευση: Άγνωστη.
Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.275. 183.Α. 94.Γ. Μ.251.

577. Πίν. 16
Λίθινο πλακίδιο πράσινου χρώματος, τετράγωνου σχήματος, με διαμπερή οπή στον έναν άξονα.
Διαστ. 1,4×1,5 εκ.
Προέλευση: Άγνωστη.
Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.285. Μ.236. 196.

578. Πίν. 16
Λίθινο πλακίδιο πρασινότεφρου χρώματος, τετράγωνου σχήματος, με διαμπερή οπή στον έναν άξονα.
Διαστ. 1,9×2,1 εκ.
Προέλευση: Άγνωστη.
Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.358.

Διάφορα

579. Πίν. 17
Λίθινο κόσμημα φαιού χρώματος, τριγωνικού σχήματος, με διαμπερή οπή στην κορυφή.
Διαστ. 2,7×1,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 499 ΔΜΝ/75.

580. Πίν. 17
Λίθινο κόσμημα σκούρου χρώματος, σχήματος ορθογώνιου παραλληλογράμμου με στρογγυλεμένες γωνίες και διαμπερή οπή.

Διαστ. $3 \times 1,3$ εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 1973 Β-17.

581. Πίν. 17
Μικρό λίθινο κόσμημα τεφρού χρώματος, τετράγωνου σχήματος, με διαμπερή οπή.

Διαστ. 2×2 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 63. 335.

582. Πίν. 17
Λίθινο κόσμημα τεφρού χρώματος, σχεδόν τετράγωνου σχήματος, με διαμπερή οπή.

Διαστ. $2,5 \times 2,9$ εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 181. ΔΜΝ/76.

583. Πίν. 17
Λίθινο κόσμημα, ελλειψοειδούς σχήματος, με διαμπερή οπή πάνω από το κέντρο.

Διαστ. $2,3 \times 3$ εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 267. ΔΜΝ/76.

584. Πίν. 17
Λίθινο κόσμημα ρομβοειδούς σχήματος με μία οπή κοντά στη μία γωνία.

Διαστ. $2,3 \times 2,9$ εκ.

Προέλευση: Αχίλλειο.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 134.

585. Πίν. 17
Μικρό λίθινο κόσμημα σχεδόν τριγωνικού σχήματος με στρογγυλεμένες γωνίες και διαμπερή οπή.

Διαστ. $1,6 \times 2,1$ εκ.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.380.

586. Πίν. 17
Ποταμίσιο βότσαλο με διανοιγμένη διαμπερώς τη μία από τις φυσικές του κοιλότητες.

Διαστ. $1,9 \times 2,4$ εκ.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.361.

587. Πίν. 17
Βότσαλο με φυσική διαμπερή οπή.

Διαστ. $2,4 \times 3,6$ εκ.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.363.

588. Πίν. 17
Βότσαλο με διαμπερώς ανοιγμένη τη μικρή φυσική του κοιλότητα.

Διαστ. $2,5 \times 3,5$ εκ.

Προέλευση: Τσαγγαλί.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.277 Μ 259.

589. Πίν. 17
Βότσαλο, ελλειψοειδούς σχήματος, με αβαθείς φυσικές κοιλότητες κοντά στο ένα άκρο η μία ανοιγμένη διαμπερώς για ανάρτηση.

Διαστ. $2,2 \times 3,2$ εκ.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.362.

590. Πίν. 17
Βότσαλο ακανόνιστου σχήματος. Στο ένα άκρο του υπάρχουν δύο συγκοινωνούσες φυσικές οπές, πιθανόν διευρυμένες τεχνητά.

Διαστ. $3,2 \times 2,2$ εκ.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.360.

591. Πίν. 17
Κόσμημα από βότσαλο μαύρου χρώματος, στο φυσικό ελλειψοειδές του σχήμα, με διαμπερή οπή στο ένα άκρο.

Διαστ. $2,9 \times 1$ εκ.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.347.

592. Πίν. 17
Λίθινο πολυεδρικό κόσμημα πράσινου χρώματος. Στο κέντρο υπάρχει ημιτελής προσπάθεια διάνοιξης οπής.

Διαστ. $1,5 \times 1$ εκ.

Προέλευση: Τσαγγαλί.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.276 Μ 234.

593. Πίν. 17
Μικρό λίθινο κόσμημα φαιού χρώματος, ελλειψοειδούς σχήματος. Διαμπερής οπή πάνω από το κέντρο.

Διαστ. $1 \times 1,6$ εκ.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.423.

594. Πίν. 18
Μικρό λίθινο πολυεδρικό κόσμημα μαύρου χρώματος, με διαμπερή οπή στην κορυφή.

Μήκ. 1· πάχ. 0,8 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Λάρισα.

595. Πίν. 19
Μικρό λίθινο ελλειψοειδούς σχήματος κόσμημα, μαύρου χρώματος, με διαμπερή οπή κοντά στην περιφέρεια.

Μήκ. 1,4· πλ. 2,1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Λάρισα.

- 596.** Πίν. 19
Τμήμα λίθινου κοσμήματος, πιθανόν τετράγωνου σχήματος, με διαμπερή οπή στο κέντρο. Σωζ. διαστ. 1,3×2,2 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 501 ΔΜΝ/76.
- 597.** Πίν. 19
Κόσμημα, ελλειψοειδούς σχήματος, από πράσινο στεατίτη. Διαμπερής οπή στο ένα άκρο. Διαστ. 1,3×2,2 εκ.
Προέλευση: Αχίλλειο.
Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΑΧ 73-112.
- 598.** Πίν. 19
Λίθινο κόσμημα σκούρου πράσινου χρώματος, σε σχήμα σχεδόν ορθογώνιο παραλληλόγραμμο με διαμπερή οπή. Διαστ. 1,2×2,8 εκ.
Προέλευση: Αχίλλειο.
Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΑΧ 73-2370.
- 599.** Πίν. 19
Κόσμημα από καστανό σχιστόλιθο. Φθαρμένο σε όλη την περιφέρεια, ώστε δεν αναγνωρίζεται το αρχικό του σχήμα. Μεγάλη οπή στο κέντρο. Σωζ. διαστ. 2,5×2,8 εκ.
Προέλευση: Αδιευκρίνιστη.
Μουσείο Βόλου, αριθ. Αμ 1568/736.
- 600.** Πίν. 17
Βότσαλο ελλειψοειδούς σχήματος, με διαμπερή τεχνητή οπή στο ένα άκρο. Διαστ. 8,2×4,3 εκ.
Προέλευση: Αδιευκρίνιστη.
Μουσείο Βόλου, αριθ. Αμ 1579/747.
- 601.** Πίν. 19
Κόσμημα από βότσαλο τεφρού χρώματος, ελλειψοειδούς σχήματος, με διαμπερή οπή στο ένα άκρο. Διαστ. 4,4×2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 602.** Πίν. 18
Λίθινο κόσμημα τεφρού χρώματος, σχήματος περίπου ορθογώνιου παραλληλογράμμου. Διαμπερής οπή στο ένα άκρο. Διαστ. 1,3×2,4 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 603.** Πίν. 19
Λεπτό βότσαλο τεφρού χρώματος, διαμορφωμένο σε κόσμημα, με διαμπερή οπή στο κέντρο. Διάμ. 2,2-2,5 εκ.
Προέλευση: Αργισσα 76.
Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.
- 604.** Πίν. 19, 45
Ωοειδές βότσαλο πράσινου χρώματος, με τεχνητή διαμπερή οπή στο ένα άκρο. Διαστ. 2,1×3,5 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29748.
- 605.** Πίν. 19, 45
Βότσαλο μαύρου χρώματος, στο φυσικό τετράπλευρο σχήμα του. Τεχνητή διαμπερής οπή κοντά στη μία γωνία. Διαστ. 2,2×3,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.
- 606.** Πίν. 19, 45
Βότσαλο ερυθρού χρώματος, ελλειψοειδούς σχήματος. Τεχνητή διαμπερής οπή στο ένα άκρο. Διαστ. 3,1×6 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29735.
- 607.** Πίν. 19, 45
Λεπτό βότσαλο μαύρου χρώματος, ελλειψοειδούς σχήματος, διαμορφωμένο σε κόσμημα. Διαμπερής οπή στο ένα άκρο. Διαστ. 2,4×3,4 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.
- 608.** Πίν. 18, 45
Μαρμάρινο κόσμημα, σχεδόν κυκλικού σχήματος, με διαμπερή οπή στο ένα άκρο. Διαστ. 3,3×3,6 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.
- 609.** Πίν. 18, 45
Κόσμημα από πράσινο σχιστόλιθο, σχεδόν ελλειψοειδούς σχήματος, με μικρή διαμπερή οπή στο ένα άκρο. Διαστ. 2,2×3,3 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.
- 610.** Πίν. 18, 45
Κόσμημα από λεπτό πράσινο σχιστόλιθο, ακανόνιστου σχήματος. Μικρή διαμπερής οπή. Διαστ. 2,9×3,5 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29740.
- 611.** Πίν. 19, 45
Κόσμημα από σχιστόλιθο, ακανόνιστου τριγωνικού σχήματος, με μία οπή. Διαστ. 1,9×3,5 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29742.

- 612.** Πίν. 19, 45
Βότσαλο ακανόνιστου σχήματος, με μία τεχνητή οπή.
Διαστ. 2,2×3,4 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 29741.
- 613.** Πίν. 18, 45
Κόσμημα τριγωνικού πιθανότατα σχήματος από ερυθρόφαιο σχιστόλιθο με διαμπερή οπή στην κορυφή. Το κάτω πλατύ άκρο του σπασμένο.
Διαστ. 3,4×4,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 29739.
- 614.** Πίν. 18, 48
Κόσμημα ρομβοειδούς σχήματος από τεφρό σχιστόλιθο, με οπή στο κέντρο. Σπασμένο στο ένα άκρο του, όπου υπήρχε και δεύτερη οπή.
Διαστ. 2,3×3,2 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.
- 615.** Πίν. 18, 48
Λίθινο μικρό κόσμημα μαύρου χρώματος, τριγωνικού σχήματος, με οπή στο κέντρο.
Διαστ. 1,4×1,5 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.
- 616.** Πίν. 18
Λίθινο κόσμημα μαύρου χρώματος, σχήματος ορθογώνιου παραλληλογράμμου με στρογγυλεμένες γωνίες και κυρτές επιφάνειες. Φέρει διαμπερή οπή κοντά στο ένα άκρο.
Διαστ. 1,2×2,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 29744.
- 617.** Πίν. 18
Μικρό λίθινο κόσμημα λευκού χρώματος, σχήματος ορθογώνιου παραλληλογράμμου με στρογγυλεμένες γωνίες. Φέρει διαμπερή οπή κοντά στο κέντρο.
Διαστ. 1×1,9 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 29746.
- 618.** Πίν. 18
Λίθινο κόσμημα πράσινου χρώματος τριγωνικού σχήματος.
Διαστ. 1,6×2,3 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. BE 29743.
- 619.** Πίν. 19, 45
Βότσαλο σκούρου χρώματος, ελλειψοειδούς σχήματος, με τεχνητή διαμπερή οπή.
Διαστ. 1,8×2,4 εκ.
Προέλευση: Χάλκη.
Ιδιωτική συλλογή Τ. Τλούπα, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 68.
- 620.** Πίν. 18, 45
Μικρό λίθινο κόσμημα γαλαζοπράσινου χρώματος, σχεδόν κυλινδρικό, με οπή στο ένα άκρο.
Μήκ. 1,9· πάχ. 0,7 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Τ. Τλούπα, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 148.
- 621.** Πίν. 17
Βότσαλο ακανόνιστου σχήματος με μία τεχνητή οπή.
Διαστ. 1,7×2 εκ.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Α.
- 622.** Πίν. 17
Λίθινο κόσμημα λευκού χρώματος, ακανόνιστου σχήματος, με μία οπή στην κορυφή.
Διαστ. 3,4×4,7 εκ.
Προέλευση: Φθιώτιδες Θήβες.
Μουσείο Βόλου, αριθ. Δ59.
- 623.** Πίν. 17
Μικρό βότσαλο ακανόνιστου σχήματος, με μία οπή κοντά στο κέντρο.
Διαστ. 2×2,4 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 75 ΜΑΓ. ΚΑΡ./72.
- 624.** Πίν. 17
Βότσαλο τεφρού χρώματος, ελλειψοειδούς σχήματος, με φυσική διαμπερή οπή.
Διαστ. 5,4×3 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 486 ΔΜΝ/75.
- 625.** Πίν. 19
Μικρό λίθινο κόσμημα πράσινου χρώματος, τετράπλευρου σχήματος, με μικρή διαμπερή οπή.
Διαστ. 1,4×0,9 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 387 ΔΜΝ/75.
- 626.**
Μικρό κόσμημα από πράσινη σκληρή πέτρα, με δύο ημιτελείς προσπάθειες διάτρησης.
Διαστ. 1,3×1,8 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.
- 627.** Πίν. 18
Μικρό λίθινο σταγονόσχημο κόσμημα λευκού χρώματος με διαμπερή οπή.

Διαστ. 0,8×1,8 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

628. Πίν. 18
Μικρό λίθινο κόσμημα, υπόλευκου χρώματος, σε φυσικό πολυγωνικό σχήμα.

Διαστ. 1,6×2,1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29747.

629. Πίν. 19
Μεγάλο κόσμημα από ερυθρόφαιο σχιστόλιθο, ακανόνιστου σχήματος, με σπασμένα τα άκρα του. Έχει μεγάλη οπή στο κέντρο.

Διαστ. 5,1×4,2 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 593 ΔΜΝ/75.

630.
Μισό λίθινο κόσμημα μαύρου χρώματος, κυκλικού σχήματος, με εγχάρκτη γραμμική διακόσμηση.

Διάμ. 5,5 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

631. Πίν. 19
Λίθινο κόσμημα πράσινου χρώματος, παραλληλόγραμμου σχήματος, με οπή στο ένα άκρο.

Διαστ. 3,6×0,9 εκ.

Προέλευση: Ινιζέκ Μάρμαρα(;).

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.273 Μ.235.

632. Πίν. 18
Λίθινο επίμηκες κόσμημα σε χρώμα κεραμιδί με διαμπερή οπή.

Διαστ. 3,5×1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

633. Πίν. 18
Μικρό λίθινο επίμηκες κόσμημα, μαύρου χρώματος, με διαμπερή οπή.

Διαστ. 3,6×1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

634. Πίν. 19
Μεγάλο λίθινο επίμηκες κόσμημα, τεφρού χρώματος.

Διαστ. 8,7×1,5 εκ.

Προέλευση: Ινιζέκ Μάρμαρα(;).

Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ 249 ΦΙΛΙΑ; 178 Α 82Γ.

635. Πίν. 19
Ποταμίσιο βότσαλο με φυσική οπή.

Διαστ. 1,1×1,3 εκ.

Προέλευση: Νέχαλη.

Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Εφορεία Προϊ-

στορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. Π2.

636. Πίν. 18
Λίθινο σταγονόσχημο κόσμημα, μαύρου χρώματος, με σπασμένη οπή στο ένα άκρο.

Διαστ. 1,3×3,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. Π5.

637. Πίν. 18
Κόσμημα από ερυθρόφαιο σχιστόλιθο, σπασμένο, με διαμπερή οπή.

Σωζ. διαστ. 1,9×2,5 εκ.

Προέλευση: Φαλάνη.

Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. Π4.

638. Πίν. 18
Μαρμάρινο κόσμημα ελλειψοειδούς σχήματος με διαμπερή οπή και δύο απολεπίσματα στην περιφέρεια.

Διαστ. 2,7×3,2 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 568.

639. Πίν. 18
Μικρό τριγωνικού σχήματος κόσμημα από πράσινο στεατίτη με διαμπερή οπή.

Διαστ. 1,1×2,4 εκ.

Προέλευση: Καραϊκία 1.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Λάρισα.

640. Πίν. 18
Μικρό επίμηκες κόσμημα από πράσινο στεατίτη με μικρή διαμπερή οπή.

Διαστ. 1,8×0,7 εκ.

Προέλευση: Μαύρος Λόφος.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 171.

641. Πίν. 18
Μικρό κόσμημα, ρομβοειδούς σχήματος, από σκούρο στεατίτη με διαμπερή οπή.

Διαστ. 1,2×1,6 εκ.

Προέλευση: Κούτσουρο.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 181.

642.
Κόσμημα από στεατίτη με διαμπερή οπή. Σπασμένο το ένα άκρο.

Σωζ. διαστ. 1,3×2 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 549 (216).

643. Πίν. 18
Μικρό λίθινο κόσμημα, σχεδόν τριγωνικού σχήματος.

Διαστ. 1,2×1,3 εκ.

Προέλευση: Μπουκούμ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 159.

644. Πίν. 18
Μικρό, σχεδόν ελλειψοειδούς σχήματος, λίθινο κόσμημα με διαμπερή οπή.

Διαστ. 1,2×0,9 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 580.

645. Πίν. 18
Μικρό, σχεδόν τριγωνικού σχήματος, λίθινο κόσμημα με μικρή διαμπερή οπή.

Διαστ. 1,3×0,9 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 548.

646. Πίν. 19
Μικρό βότσαλο μαύρου χρώματος, ελλειψοειδούς σχήματος, διαμορφωμένο σε κόσμημα, με διαμπερή οπή.

Διαστ. 1,4×1,7 εκ.

Προέλευση: Μετισελιά Γ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 169.

647. Πίν. 18
Μικρό λίθινο σφαιρικό κόσμημα μαύρου χρώματος με οπασμένο κρίκο ανάρτησης.

Διάμ. 1,2 εκ.

Προέλευση: Πετρομαγούλες Ζαπέιου.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 180.

648. Πίν. 19
Βότσαλο ακανόνιστου σχήματος διαμορφωμένο σε κόσμημα. Μικρή διαμπερής οπή στο ένα άκρο.

Διαστ. 1,6×3,1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 579 (100Γ).

649. Πίν. 20, 46
Όστρακο γραπτού αγγείου, με διαμπερή οπή.

Διαστ. 6,4×6,4 εκ.

Προέλευση: Δομοκός 75.

Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.

650. Πίν. 20
Όστρακο γραπτού αγγείου με διαμπερή οπή.

Διαστ. 4,1×5,4 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 645 ΔΜΝ/75, Κμ 5148/1048.

651. Πίν. 20
Όστρακο αγγείου με λειασμένα άκρα και διαμπερή οπή.

Διαστ. 2,5×2,7 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 59 ΜΑΓ. ΚΑΡ/72.

652. Πίν. 20
Πήλινο φακοειδές κόσμημα με διαμπερή οπή.

Διάμ. 4,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

653. Πίν. 20
Πήλινο κόσμημα ελλειψοειδούς σχήματος με διαμπερή οπή.

Διαστ. 2,5×4 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 120 ΜΑΓ. ΚΑΡ/72.

654. Πίν. 21
Κόσμημα από όστρεο *Spondylus* g., ορθογώνιου σχήματος, με διαμπερή οπή.

Διαστ. 3,4×1,4 εκ.

Προέλευση: Τσαγγλί.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ 2929.

655. Πίν. 21, 46
Κόσμημα από χοντρό όστρεο *Spondylus* g. με διαμπερή οπή. Σχήμα παραλληλόγραμμο με άνισο πάχος.

Διαστ. 4,2×2,3×1,8 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. 210.

656. Πίν. 21, 46
Κόσμημα από όστρεο *Spondylus* g., σε ακανόνιστο σχήμα. Διαμπερής οπή.

Διαστ. 1,7×2,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29745.

657. Πίν. 21
Μικρό κόσμημα από όστρεο *Spondylus* g., ελλειψοειδούς σχήματος, με διαμπερή οπή.

Διαστ. 1,9×0,9 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

658. Πίν. 22

Κόσμημα από κεφαλή μακρού οστού ζώου. Διαμπερής οπή στην κορυφή.

Διαστ. 5,4×3,9 εκ.

Προέλευση: Ζερέλια.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Α 59.

659. Πίν. 22

Σπόνδυλος ζώου με διαμπερή οπή και επεξεργασμένα άκρα που πιθανόν χρησιμοποιήθηκε ως κόσμημα.

Διαστ. 3,8×5,2 εκ.

Προέλευση: Παγασαί.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Αο 71 Μ.212.

660. Πίν. 22

Κόσμημα από πλευρό ζώου μισοσπασμένο, παραλληλόγραμμου σχήματος, με διαμπερή οπή στο ένα άκρο.

Σωζ. διαστ. 1,8×3,8 εκ.

Προέλευση: Σουφλί-Μαγούλα.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Ο 134 ΣΟΥΦΛΙ '58 Π. Κ. 2.

661. Πίν. 22

Κόσμημα από δόντι αγριόχοιρου με διαμπερή οπή στο ένα άκρο.

Διαστ. 4,6×1,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

662. Πίν. 21, 46

Κόσμημα από ανοιχτόχρωμο σχιστόλιθο, ακανόνιστου σχήματος, με εγχοπές και μία διαμπερή οπή.

Διαστ. 1,9×2,7 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29738.

663. Πίν. 21, 46

Λίθινο κόσμημα πράσινου χρώματος, περίπου ελλειψοειδούς σχήματος, με διακοσμητικές εγχοπές στην περιφέρεια και διαμπερή οπή.

Διαστ. 2,4×2,8 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29737.

664. Πίν. 21, 46

Λίθινο κόσμημα επίμηκες, τεφρού χρώματος, με διακοσμητικές εγχοπές στις μακρές πλευρές του. Στο ένα στενό άκρο υπάρχει διαμπερής οπή.

Διαστ. 4,1×1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29736.

665. Πίν. 21

Λίθινο κόσμημα που ίσως μιμείται λουλούδι, με διαμπερή οπή στο κέντρο.

Διαστ. 2,3×2,3 εκ.

Προέλευση: Τσαγγαί.

Μουσείο Αλμυρού, αριθ. Α.272 Μ.250 187Α, 98Γ.

666. Πίν. 21

Κόσμημα από λευκό μάρμαρο. Μιμείται θαλασσινό όστρεο. Διαμπερής οπή στο ένα άκρο.

Διαστ. 2,5×4,6 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο, επιφ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 1644.

667.

Απλόσχημο οστέινο αντικείμενο, πιθανόν κόσμημα, με διαμπερή οπή.

Διαστ. 1,7×1,9 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Θ. Παλιούγκα, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 36.

668. Πίν. 22

Οστέινο κόσμημα. Έχει διαμπερή οπή στην κορυφή και σπασμένα άκρα.

Διαστ. 4,4×1,7 εκ.

Προέλευση: Αχίλλειο.

Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΑΧ 73 543.

669. Πίν. 22

Οστέινη μικρή βελόνα με διακόσμηση στο πίσω άκρο και διαμπερή οπή.

Διαστ. 3,2×1 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 434 ΔΜΝ/75.

670. Πίν. 21, 46

Επίμηκες κόσμημα από όστρεο *Spondylus g.* με διακοσμητικές εγχοπές σε όλες τις πλευρές και οπή ανάρτησης.

Διαστ. 5×1,2 εκ.

Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 165 ΘΕΟΠ/95.

671. Πίν. 22, 47

Κυνόδοντας ελαφιοῦ με οπή ανάρτησης.

Διαστ. 2,1×1,2×0,6 εκ.

Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 163 ΘΕΟΠ/93.

672. Πίν. 22, 47

Παρόμοιο με το προηγούμενο.

Διαστ. 2,3×1,3×0,9 εκ.

Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας,
αριθ. 163α ΘΕΟΠ/93.

673.

Λίθινο κόσμημα ωοειδούς σχήματος, επίπεδο
κατά τη μία πλευρά και κυρτό κατά την άλλη, με
δύο οπές ανάρτησης.

Διάμ. 5,9 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Θ. Παλιούγκα, Εφορεία Προϊ-
στορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας,
αριθ. 88.

674.

Πίν. 23

Λίθινο κόσμημα τεφρού χρώματος, ελλειψοει-
δούς σχήματος, με δύο διαμπερείς οπές.

Διαστ. 2,5×3,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Λάρισα.

675.

Πίν. 23

Μικρό ημισφαιρικό κόσμημα από σιεατίτη.

Διάμ. 1,2 εκ.

Προέλευση: Μπουκούρι.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 161.

676.

Πίν. 23, 47

Μικρό λίθινο κόσμημα λευκού χρώματος, ελλει-
ψοειδούς σχήματος, με δύο διαμπερείς οπές.

Διαστ. 1,7×2 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βό-
λου, αριθ. 376.

677.

Πίν. 23, 47

Μεγάλο λίθινο δισκοειδές κόσμημα λευκού χρώ-
ματος, με δύο διαμπερείς οπές, μισοσπασμένο.

Διάμ. 4,2-4,9 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βό-
λου, αριθ. 209.

678.

Πίν. 23

Λίθινο κόσμημα τριγωνικού σχήματος, πράσι-
νου χρώματος, με δύο διαμπερείς οπές.

Διαστ. 2,9×3,4 εκ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ 2912.

679.

Πίν. 24

Μικρό λίθινο ημισφαιρικό κόσμημα, μαύρου
χρώματος, με δύο διαμπερείς οπές.

Διαστ. 1,2-1,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου.

680.

Πίν. 23, 47

Λίθινο φακοειδές κόσμημα λευκού χρώματος,
με δύο διαμπερείς οπές.

Διάμ. 2,9 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βό-
λου, αριθ. ΒΕ 29749.

681.

Πίν. 23

Λίθινο κόσμημα ελλειψοειδούς σχήματος, σκού-
ρου πράσινου χρώματος, με δύο διαμπερείς οπές,
μισοσπασμένο.

Σωζ. διαστ. 3,4×3,8 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

682.

Πίν. 23

Κόσμημα από υπόλευκο μάρμαρο, ελλειψοειδούς
σχήματος, με δύο διαμπερείς οπές, η μία σπασμένη.

Διαστ. 3,1×4,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

683.

Πίν. 24, 47

Μικρό λίθινο κόσμημα πράσινου χρώματος, πα-
ραλληλόγραμμου σχήματος, με δύο διαμπερείς
οπές.

Διαστ. 1,1×1,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Λάρισα.

684.

Πίν. 23, 47

Μικρό κόσμημα από φαιόχρωμο σχιστόλιθο, πα-
ραλληλόγραμμου σχήματος, με δύο διαμπερείς
οπές.

Διαστ. 1×1,7 εκ.

Προέλευση: Πευκάκια.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠΥ 703.

685.

Πίν. 23

Δισκοειδές κόσμημα από υπόλευκο μάρμαρο με
μία επιφάνεια επίπεδη και μία κυρτή. Μισοσπα-
σμένη η μία από τις δύο διαμπερείς οπές.

Διάμ. 3,6 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Ζ. Ζούκη, Λάρισα.

686.

Πίν. 23

Λίθινο ημισφαιρικό κόσμημα υπόλευκου χρώ-
ματος, με μία επιφάνεια επίπεδη και μία κυρτή.
Σώζεται μία διαμπερής οπή και τρεις ακόμη ημι-
τελείς προσπάθειες διάτρησης.

Διάμ. 2,8 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Χουλιάρα, Εφορεία Προϊ-
στορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας,
αριθ. 159.

687.

Πίν. 25

Πήλινο δισκοειδές κόσμημα με δύο διαμπερείς
οπές.

Διάμ. 6,3 εκ.

Προέλευση: Νέχαλη.

Ιδιωτική συλλογή Τσόλκα, Λάρισα.

- 688.** Πίν. 25
Πήλινο φακοειδές κόσμημα με οπή ανάρτησης.
Διάμ. 3,7-4 εκ.
Προέλευση: Πρόδρομος.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΠΑ/7 24Π/71.
- 689.** Πίν. 24
Δισκοειδές κόσμημα από όστρεο με μία κυρτή επιφάνεια και οπή ανάρτησης.
Διάμ. 3,5 εκ.
Προέλευση: Πηγή 1977 (2).
Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.
- 690.** Πίν. 24
Ημισφαιρικό κόσμημα από όστρεο. Δύο οπές· η μία σπασμένη.
Διάμ. 3,1 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.
- 691.** Πίν. 24
Κόσμημα από όστρεο ελλειψοειδούς σχήματος. Μια διαμπερής οπή ακέραιη, μία σπασμένη και μία ημιτελής.
Διαστ. 3,2×3,7 εκ.
Προέλευση: Τσαγγλί.
Μουσείο Βόλου, αριθ. Μ 2930.
- 692.** Πίν. 24, 47
Κόσμημα από όστρεο ημισφαιρικού σχήματος.
Διάμ. 3,1-3,3 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μιάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29750.
- 693.** Πίν. 24
Μεγάλο πολυγωνικό κόσμημα από όστρεο, με στρογγυλεμένες γωνίες, σπασμένο. Σώζονται δύο διαμπερείς οπές και δύο ημικυκλικές εγκοπές στην περιφέρεια. Ίσως πρόκειται για παλιές σπασμένες οπές.
Διαστ. 6,1×6,7 εκ.
Προέλευση: Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου.
Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΠΜΖ 160/83.
- 694.** Πίν. 22
Σπόνδυλος μεγάλου ζώου με λειασμένη επιφάνεια και δύο φυσικές οπές. Πιθανόν χρησιμοποιήθηκε ως κόσμημα.
Διαστ. 6,1×6,2 εκ.
Προέλευση: Πρόδρομος.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Π/71.
- 695.** Πίν. 23
Φακοειδές κόσμημα από πολυχρωμή πέτρα, μισοσπασμένο.
Διάμ. 2,9 εκ.
Προέλευση: Νεσσωνίς.
Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. Π3.
- 696.** Πίν. 23
Λίθινο κόσμημα μαύρου χρώματος, τετράγωνου σχήματος, με στρογγυλεμένες γωνίες και δύο διαμπερείς οπές.
Διαστ. 3×3,5 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 2313 (63. 36).
- 697.** Πίν. 24
Λίθινο μικρό κόσμημα γαλάζιου χρώματος, ημισφαιρικό, με δύο διαμπερείς οπές.
Διάμ. 1,9 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 63. 52.
- 698.** Πίν. 23
Κόσμημα από λευκό μάρμαρο, ορθογώνιου σχήματος, με δύο διαμπερείς οπές κοντά στη μία στενή πλευρά.
Διαστ. 1,6×3,5 εκ.
Προέλευση: Μεγάλη Μαγούλα Αναγεννήσεως.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 184.
- 699.** Πίν. 23
Λίθινο ημισφαιρικό κόσμημα με ένα ζευγάρι από διαμπερείς οπές κοντά στην περιφέρεια και βαθιά αυλάκωση ανάμεσά τους.
Διάμ. 3,7-3,9 εκ.
Προέλευση: Μιέη.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 195.
- 700.** Πίν. 24
Μικρό ημισφαιρικό κόσμημα από όστρεο, με δύο οπές.
Διάμ. 1,7 εκ.
Προέλευση: Πηγαδούλια.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 178.
- 701.** Πίν. 24
Κοιλόκυρτο κόσμημα από μεγάλο όστρεο, με δύο διαμπερείς οπές.
Διαστ. 6,2×7,2 εκ.
Προέλευση: Κυψέλη.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 564.

- 702.** Πίν. 25
Πήλινο μικρό ημισφαιρικό κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές.
Διάμ. 1,8 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. Β 72. 283.
- 703.** Πίν. 25
Πήλινο μισοσπασμένο κόσμημα, μάλλον τραπεζιοειδούς σχήματος, με δύο διαμπερείς οπές.
Σωζ. διαστ. 2,1×2,3 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. Β 72. 283.
- 704.** Πίν. 24
Κόσμημα από λεπτό όστρεο, σχεδόν κυκλικού σχήματος, με δύο διαμπερείς οπές.
Διάμ. 3,2-3,8 εκ.
Προέλευση: Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου.
Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. ΠΜΖ 367/84.
- 705.** Πίν. 24
Κόσμημα από λεπτό όστρεο, ελλειψοειδούς σχήματος, μισοσπασμένο, με δύο διαμπερείς οπές.
Διαστ. 4,6×2,6 εκ.
Προέλευση: Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου.
Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. ΠΜΖ 368/84.
- 706.**
Τμήμα κοσμήματος από λεπτό όστρεο με δύο διαμπερείς οπές.
Διαστ. 1,9×1,5 εκ.
Προέλευση: Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου.
Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 369/84 ΠΜΖ.
- 707.** Πίν. 25
Κόσμημα από πλευρό ζώου, με δύο διαμπερείς οπές, μισοσπασμένο.
Διαστ. 3,2×2,1 εκ.
Προέλευση: Αχίλλειο.
Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΑΧ 73. 2769.
- 708.** Πίν. 24, 47
Κοιλόκυρτο κόσμημα από όστρεο με επεξεργασμένη περιφέρεια και δύο διαμπερείς οπές.
Διάμ. 4,8-4,8 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Αγγ. Μιάσιτη, Μουσείο Βόλου.
- 709.** Πίν. 24
Κοιλόκυρτο κόσμημα από όστρεο Spondylus g. Μία διαμπερής οπή κονιά στην περιφέρεια και δύο ακόμη σπασμένες.
Διάμ. 5 εκ.
- Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 574 (57Γ).
- 710.** Πίν. 24
Ημισφαιρικό κόσμημα από όστρεο Spondylus g., με δύο οπές μισοσπασμένες.
Διάμ. 3,6· πάχ. 0,7 εκ.
Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 50 ΘΕΟΠ/87.
- 711.** Πίν. 23, 47
Λίθινο ημισφαιρικό κόσμημα με δύο οπές ανάρτησης. Σε όλη την περιφέρειά του φέρει λεπτές αποκρούσεις.
Διάμ. 5,9 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα Οτζάκι.
Ιδιωτική συλλογή Θ. Παλιούγκα, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 88.
- 712.**
Λίθινο κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές.
Διαστ. 5,5×3,7 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα Δομένικο.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1579.
- 713.**
Λίθινο κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές.
Διαστ. 2,4×2,6 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα 90.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1580.
- 714.**
Πήλινο κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές.
Διάμ. 3 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα 61 (Βραστερή, Αγ. Γεώργιος 2).
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1585.
- 715.**
Λίθινο κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές.
Μέγιστη διάστ. 2 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα 99 (Παλιάμπελα, Χαρά 2).
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1598.
- 716.**
Λίθινο κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές.

Διάμ. 1,5 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα 159 (Καραϊκία 1, Μελισσοχώρι 6).

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 1619.

717.

Λίθινο κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές.

Διαστ. 5,1×5,5 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Σκοτούσας.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 2144.

718.

Λίθινο κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές.

Διαστ. 3×3,5 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Δομένικο.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 2114.

719.

Πίν. 21

Λίθινο δισκοειδές κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές. Διάμ. 3,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 2107.

720.

Λίθινο κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές.

Διαστ. 2,7×3,2 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα 40 (Μαγουλίτσα, Λάρισα 7).

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 2112.

721.

Λίθινο κόσμημα με δύο διαμπερείς οπές.

Διάμ. 2,1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 2098.

722.

Πίν. 25

Κόσμημα από θαλασσινό όστρεο με λειασμένα άκρα και τρεις διαμπερείς οπές.

Διαστ. 5,7×4,6 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΜΚ 53.

723.

Πίν. 25

Μισό οστέινο κόσμημα, περίπου τετράγωνου σχήματος, με τρεις διαμπερείς οπές και διακοσμητικές εγχαράξεις.

Σωζ. διαστ. 2,1×4,4 εκ.

Προέλευση: Άγιος Πέτρος.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΑΠ 70 S. I, 7.

724.

Πίν. 25, 48

Λίθινο δισκοειδές κόσμημα τεφρού χρώματος, με τρεις διαμπερείς οπές.

Διάμ. 2,4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Άγγ. Μπάστη, Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 29751.

Πόρπες ζωνών

725.

Πίν. 26, 44

Πήλινη δισκοειδής πόρπη με δύο ζεύγη οπών στην περιφέρεια.

Διάμ. 9, 8-10,1 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Τ. Τλούπα, Λάρισα.

726.

Πίν. 26

Τμήμα φακοειδούς πήλινης πόρπης με εγχάρκτη διακόσμηση.

Σωζ. διάμ. 5,7 εκ.

Προέλευση: Δαμάση 75.

Ιδιωτική συλλογή Μ. Καραμανώλη, Λάρισα.

727.

Πίν. 26

Πήλινη δισκοειδής πόρπη με δύο ζεύγη οπών.

Διάμ. 4,5 εκ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Κμ 4822/815.

728.

Πίν. 26

Πήλινη, σχεδόν ελλειψοειδούς σχήματος, πόρπη με δύο ζεύγη οπών, μισοσπασμένη.

Διαστ. 4,7×4,4 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 436 ΔΜΝ/75, Κμ 5146/1046.

729.

Πίν. 26

Μικρή δισκοειδής πήλινη πόρπη με τέσσερις οπές.

Διάμ. 2,8 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. Β 72. 300.

730.

Πίν. 26

Πήλινη μισοσπασμένη, ελλειψοειδούς σχήματος, πόρπη με γραπτή διακόσμηση και δύο ομάδες τριών οπών κοντά στην περιφέρεια.

Διαστ. 10,8×7,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 566 (321).

731.

Πίν. 26

Πήλινη δισκοειδής πόρπη με δύο ζεύγη οπών στην περιφέρεια.

Διάμ. 5,3 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου 12, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 536 (12).

732. Πίν. 26, 44
Λίθινη επιμήκης πόρπη με μία οπή σε κάθε στενή πλευρά.

Διαστ. 8,8×1,5 εκ.

Προέλευση: Πρόδρομος.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 4Π/72.

733. Πίν. 26
Οκτώσχημη λίθινη πόρπη με δύο μεγάλα κυκλικά ανοίγματα στο εσωτερικό των δύο κύκλων.

Διαστ. 5,8×3,5 εκ.

Προέλευση: Κυψέλη.

Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. 565.

734. Πίν. 26
Πήλινο αντικείμενο, ελλειψοειδούς σχήματος, με δύο διαμπερείς οπές και εγκοπή στην περιφέρεια ανάμεσα στις οπές.

Διαστ. 5,6×3,7· πάχ. 1,8 εκ.

Προέλευση: Σπήλαιο Θεόπετρας.

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, αριθ. 52 ΘΕΟΠ/91.

Δισκάκια χωρίς οπή

735. Πίν. 27, 48
Λίθινο μικρό κόσμημα πράσινου χρώματος, παραλληλόγραμμου σχήματος.

Διαστ. 1×2,2 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

736. Πίν. 27
Λίθινο κόσμημα σε σχήμα τροχαλίας. Προφανώς δενόταν από την αυλάκωση που διατρέχει την περιφέρεια.

Διαστ. 2,2×1,7 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Μ.Π.

737. Πίν. 27
Μικρό δισκοειδές κόσμημα από ανοιχτόχρωμη πέτρα, με επίπεδες επιφάνειες.

Διάμ. 1,1 εκ.

Προέλευση: Πευκάκια.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠV HV 61 J - 445.

738. Πίν. 27
Λίθινο κόσμημα πράσινου χρώματος, ελλειψοειδούς σχήματος.

Διαστ. 1,8×2,7 εκ.

Προέλευση: Διμήνη.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 699 ΔΜΝ/76.

739. Πίν. 27
Λίθινο κόσμημα σε χρώμα οينوπνευματί, ελλειψοειδούς σχήματος.

Διαστ. 1,2×1,5 εκ.

Προέλευση: Πρόδρομος.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Π/70.

740. Πίν. 27
Λίθινο ημισφαιρικό κόσμημα, μαύρου χρώματος.

Διάμ. 1,4 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 184 ΜΑΓ. ΚΑΡ./72.

741. Πίν. 27
Στρογγυλεμένη ερυθρωπή πέτρα με επίπεδες επιφάνειες, όπου σώζεται ημιτελής διάτρηση.

Διάμ. 1,4 εκ.

Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 153 ΜΑΓ. ΚΑΡ./72.

742. Πίν. 27, 48
Θύρα όστρεου *Spondylus g.* με επεξεργασμένα άκρα.

Διάμ. 3,8-4 εκ.

Ιδιωτική συλλογή Στ. Παπανικολάου, Λάρισα.

743. Πίν. 27, 48
Μικρό στρογγυλεμένο τμήμα όστρεου.

Διάμ. 1,9 εκ.

Προέλευση: Πευκάκια.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠV HV 33. 1003.

744. Πίν. 27
Φακοειδές κόσμημα από όστρεο.

Διάμ. 2,7 εκ.

Προέλευση: Αχίλλειο.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΑΧ.

745. Πίν. 27
Δισκοειδές κόσμημα από λευκό μάρμαρο.

Διάμ. 1,5 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 2308 (63. 89).

746. Πίν. 27
Λίθινο δισκοειδές κόσμημα υπόλευκου χρώματος.

Διάμ. 1,5 εκ.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 2296 (62. 209).

747. Πίν. 27
Μικρό φακοειδές κόσμημα από λευκό μάρμαρο.

Διαστ. 1,3×1,4 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 57.

748. Πίν. 27
Μικρό Αίθριο δισκοειδές κόσμημα ερυθρώπου
χρώματος.
Διάμ. 1,1 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 2309 (63. 38).

749. Πίν. 27
Δισκοειδές κόσμημα από λευκό μάρμαρο.
Διάμ. 1,7 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΣΕΣ
62. 252.

750. Πίν. 27
Ερυθρόφαιη πέτρα, επεξεργασμένη ώστε να αναρ-
τηθεί ως κόσμημα. Στη μία επιφάνεια διακρίνε-
ται ημιτελής προσπάθεια διάτρησης.
Διαστ. 1,1×1,3 εκ.
Προέλευση: Μαγούλα Καραμουρλάρ.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΜΑΓ/ΚΑΡ/72.

Κοσμήματα από όστρεα στη φυσική τους μορφή

Cerastoderma edule Πίν. 28, 50

751.
Κόσμημα από διάτρητο όστρεο.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 343 ΔΜΝ/75.

752.
Όμοιο με το προηγούμενο.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. Β 71 S.

753.
Όμοιο με το προηγούμενο.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 411 ΔΜΝ/75.

754.
Όμοιο με το προηγούμενο.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 384 ΔΜΝ/75.

755.
Όμοιο με το προηγούμενο.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 494 ΔΜΝ/75.

756.
Όμοιο με το προηγούμενο.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 483 ΔΜΝ/75.

757.
Όμοιο με το προηγούμενο.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 370 ΔΜΝ/75.

758.
Όμοιο με το προηγούμενο.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 726 ΔΜΝ/75.

759.
Όμοιο με το προηγούμενο.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 731 ΔΜΝ/75.

760.
Όμοιο με το προηγούμενο.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 717 ΔΜΝ/75.

761.
Όμοιο με το προηγούμενο.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. 136.

762-769.
Οκτώ όμοια διάτρητα όστρεα.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 2815-2818, 2824, 2827-8, 2834.

770.
Όστρεο όμοιο με τα προηγούμενα.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 145 ΔΜΝ/76.

771-888.
Εκατόν δεκαοκτώ όμοια διάτρητα όστρεα.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 145 ΔΜΝ/76.

889.
Όστρεο με διαμπερή οπή στην κορυφή.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 2835.

890.
Παρόμοιο με το προηγούμενο.
Ιδιωτική συλλογή Κ. Θεοδωρόπουλου, Εφορεία
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λά-
ρισας, αριθ. 2839.

Spondylus gaederopus Πίν. 28

891.
Μεγάλο όστρεο με μεγάλη διαμπερή οπή στην
κορυφή.

Διαστ. 8, 8×9, 5 εκ.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση.

892.

Όστρεο όμοιο με το προηγούμενο με μικρή διαμπερή οπή στην κορυφή.

Διαστ. 7,7×7,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 655 ΔΜΝ/76.

893.

Όμοιο με το προηγούμενο με ελλειψοειδούς σχήματος διαμπερή οπή στην κορυφή.

Διαστ. 6,9×7,5 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 252 ΔΜΝ/76.

894.

Όστρεο με μεγάλη κυκλικού σχήματος διαμπερή οπή στην κορυφή.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 336 ΔΜΝ/76.

895.

Μικρό όστρεο με διαμπερή οπή στην κορυφή.

Διαστ. 3,1×3,2 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 229 ΔΜΝ/76.

Patella caerulea

Πίν. 28

896.

Κόσμημα με ορθογώνιου σχήματος διαμπερή οπή στην κορυφή.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 704 ΔΜΝ/75.

897.

Κόσμημα όμοιο με το προηγούμενο με μεγάλη διαμπερή οπή στην κορυφή.

Προέλευση: Πευκάκια.

Μουσείο Βόλου, αριθ. ΠΥ ΗΥ 83. 415.

898.

Όστρεο του ίδιου είδους με τα προηγούμενα και μεγάλη ελλειψοειδούς σχήματος διαμπερή οπή στην κορυφή.

Προέλευση: Φθιώτιδες Θήβες.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. Δ27.

899.

Όμοιο με τα προηγούμενα με μικρή διαμπερή οπή στην κορυφή.

Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση.

Cypraea

Πίν. 28, 50ζ-ι

900.

Όστρεο με διαμπερή οπή στην κορυφή.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 657 ΔΜΝ/76.

901.

Όστρεο όμοιο με το προηγούμενο.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 469 ΔΜΝ/76.

902.

Όμοιο με τα προηγούμενα με μία οπή στην κορυφή και πολλές άλλες ημιτελείς προσπάθειες διάτρησης στη ράχη του.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 600 ΔΜΝ/76.

903.

Όμοιο με τα προηγούμενα με λεία επιφάνεια, χωρίς οπή.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 505 ΔΜΝ/76.

904.

Όμοιο με τα προηγούμενα.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 480 ΔΜΝ/76.

Cerithium rupestre

Πίν. 28

905.

Μικρό όστρεο με διαμπερή οπή.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 557 ΔΜΝ/76.

Cerithium vulgatum

Πίν. 28

906.

Όστρεο με διαμπερή οπή.

Προέλευση: Σέσκλο.

Μουσείο Βόλου, αριθ. SES B72, 22-7-72, trench B 408, 2C 129.

907.

Όμοιο με το προηγούμενο.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 788 ΔΜΝ/76.

Murex trunculus

Πίν. 28

908.

Όστρεο με διαμπερή οπή.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 659 ΔΜΝ/75.

909.

Όμοιο με το προηγούμενο.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 686 ΔΜΝ/75.

910.

Όμοιο με το προηγούμενο.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 660 ΔΜΝ/75.

Columbella rustica

Πίν. 28

911.

Μικρό όστρεο με διαμπερή οπή.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 656 ΔΜΝ/75.

Arca noae

Πίν. 28

912.

Όστρεο με μεγάλη διαμπερή οπή στην κορυφή.

Διαστ. 3,5×5 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 332 ΔΜΝ/76.

913.

Όστρεο του ίδιου είδους με διαμπερή οπή.

Διαστ. 2,9×6,3 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 683 ΔΜΝ/76.

914.

Παρόμοιο με το προηγούμενο.

Διαστ. 2,5×5,7 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 388 ΔΜΝ/76.

915.

Παρόμοιο με το προηγούμενο.

Διαστ. 2,7×6,7 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 656 ΔΜΝ/76.

Όστρεα διάφορα αδιάγνωστα

916.

Όστρεο μισοσπασμένο με δύο οπές.

Σωζ. διαστ. 3,9×5,8 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 690 ΔΜΝ/76.

917.

Όστρεο με διαμπερή οπή και λειασμένα άκρα.

Διαστ. 3×3,7 εκ.

Προέλευση: Αχίλλειο.

Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΑΧ 73. 2103.

918.

Κόσμημα από όστρεο με διαμπερή οπή.

Διαστ. 2,7×3,4 εκ.

Προέλευση: Αχίλλειο.

Μουσείο Λάρισας, αριθ. ΑΧ 73. 2103.

919.

Όστρεο θαλασσινό με διαμπερή οπή.

Διαστ. 5,7×7,5 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 683 ΔΜΝ/75.

920.

Όστρεο τρυπημένο διαμπερώς κοντά στο κέντρο.

Διαστ. 7,7×7,7 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 691 ΔΜΝ/75.

921.

Μισοσπασμένο όστρεο, σχήματος μάλλον πολυγωνικού.

Σωζ. διαστ. 7,7×3,4 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 226 ΔΜΝ/76.

922.

Όστρεο με λειασμένα άκρα και διαμπερή οπή.

Διαστ. 3,7×3,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 566 ΔΜΝ/76.

923.

Όστρεο σε σχήμα φυσικό με επεξεργασμένα άκρα και μία οπή.

Διαστ. 5,1×6 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 243 ΔΜΝ/76.

924.

Όστρεο με επεξεργασμένα άκρα και διαμπερή οπή.

Διαστ. 2,9×3,9 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 568 ΔΜΝ/76.

925.

Όστρεο με επεξεργασμένα χείλη και διαμπερή οπή.

Διαστ. 3,2×3,7 εκ.

Προέλευση: Διμήνι.

Μουσείο Βόλου, αριθ. 328 ΔΜΝ/76.

926.

Κόσμημα από όστρεο, σχήματος τραπεζιοειδούς, με μία οπή.

Διαστ. 3,6×5,3 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 434 ΔΜΝ/76.

927.

Όστρεο με λειασμένα άκρα και διαμπερή οπή.
Διαστ. 3,2×4,9 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 189 ΔΜΝ/76.

928.

Όστρεο με επεξεργασμένα άκρα και διαμπερή οπή στο κέντρο.
Διαστ. 2,8×4,1 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 719 ΔΜΝ/75.

929.

Όστρεο με διαμπερή οπή και λειασμένα άκρα.
Διαστ. 3,8×4,3 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 697 ΔΜΝ/75.

930.

Όστρεο με διαμπερή οπή κοντά στο κέντρο.
Διαστ. 4,7×4,7 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 699 ΔΜΝ/75.

931.

Όστρεο με διαμπερή οπή.
Διαστ. 2,9×3,6 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 715 ΔΜΝ/75.

932.

Σπασμένο όστρεο με ορθογώνιας διατομής διαμπερή οπή.

Διαστ. 5,7×6,3 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 667 ΔΜΝ/75.

933.

Κόσμημα από όστρεο με επεξεργασμένα άκρα και διαμπερή οπή.
Διαστ. 3,8×4,3 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 680 ΔΜΝ/75.

934.

Όστρεο με διαμπερή οπή στην κορυφή και επεξεργασμένα άκρα.
Διαστ. 4,4×4,9 εκ.
Προέλευση: Διμήνι.
Μουσείο Βόλου, αριθ. 655 ΔΜΝ/75.

935.

Όστρεο με διαμπερή οπή.
Διαστ. 2,9×4,9 εκ.
Ιδιωτική συλλογή Ζ. Χασιώτη, Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, αριθ. Π111.

936.

Όστρεο με λειασμένα άκρα και διαμπερή οπή.
Διαστ. 4×5,3 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, Νεολιθική έκθεση, αριθ. ΣΕΣ 1956, Ια.

937.

Όστρεο με διαμπερή οπή κοντά στο κέντρο.
Διαστ. 4,1×6 εκ.
Προέλευση: Σέσκλο.
Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 2322 (62. 248β).

Στα παραπάνω κοσμήματα προστίθενται, χωρίς να περιλαμβάνονται στον Κατάλογο, τα δύο χρυσά δακτυλίσκωα ανθρωπόμορφα: ένα της συλλογής Μιάσιη από το Μουσείο Βόλου, αριθ. ΒΕ 14130, και ένα του Τσούντα (1908, εικ. 291) από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

THE PREHISTORIC JEWELLERY OF THESSALY

This study was initially concerned with the jewellery found in the 1975-1976 excavations of G. Chourmouziadis at Dimini and its scope was subsequently extended to cover Neolithic jewellery from the whole of Thessaly. During the course of it, the material yielded by the present writer from the excavation of the Theopetra cave in the prefecture of Trikala was added. In addition to Neolithic jewellery, a pair of pierced deer canines of the Upper Palaeolithic period was found in the cave, which is the earliest jewellery from Thessaly and the earliest dealt with in the present study.

The function of jewellery at the present day is to adorn. Can we assert, however, that jewellery was worn purely for decorative purposes in prehistoric times?

It may be assumed that for the production programme of a settlement, some assessment was made of the needs that would have determined the priorities of production. Jewellery will certainly not have been a basic need. Nevertheless, jewellery is found as early as the Upper Palaeolithic period in Europe. Its presence, indeed, serves as a *differentia specifica* of human behaviour and communication, distinguishing the people of the previous, Middle Palaeolithic phase (probably Neanderthal man), and modern man, anatomically speaking. In the early stages, jewellery was made of animal tusks and seashells – that is, of objects that were found in nature, the only working of which normally took the form of piercing a hole, which was achieved by a much simpler method than the one used in the Neolithic period. In the Early Neolithic period, jewellery began to be made of clay and stone, usually in simple shapes, and appears to have continued in this form into the Middle Neolithic. Its use became general in the Late Neolithic, when there was widespread use of the seashell *Spondylus gaederopus*, from which specific ‘types’ of jewellery were now made and established themselves. The manufacture of artefacts not designed to meet the immediate, pressing needs of the group probably implies either spare time, which could be made available for non-productive activities, or specialisation and the virtually exclusive engagement of some individuals in making items of this kind. In the latter case, the individuals in question must have lived at the expense of others, as far as the daily productive programme of the individual and the group is concerned. For an unequal distribution of the daily workload of this kind to be acceptable, the manufacture of these items must have served some fairly serious purpose. It does not seem likely that they were made by everyone for their own use, for most of them were difficult to work.

Such a thesis is only tenable in a few cases, involving jewellery that was easily worked, such as pierced shells or pebbles, some of which may be thought to be rather later in date.

It is clear from depictions in figurines that Neolithic people wore jewellery, though no example has been found accompanying a burial, which suggests that they were not yet placed in the grave as offerings along with the dead. Jewellery was thus worn during a person's lifetime: if it had been purely decorative, it might also have accompanied its owner after death, as a form of movable property. The fact that jewellery was worn only during a person's lifetime suggests that the wearing of it indicated something, symbolised something. Even today, jewellery, despite its decorative function, is an indicator of social status and distinction. The cross, for example, denotes a Christian, and is not worn by non-Christians. The ring indicates bonds of marriage, and gold and diamonds reveal the wealth of their owner. Contemporary primitive peoples, moreover, adorn themselves for special occasions and events, and only rarely for decorative purposes. In Hagen, New Guinea, for example, special jewellery is made for war, some of it indicating the strength of the warrior and their desire for victory, and some denoting the evil of war. Special plants of the local flora are used by women to attract the opposite sex, while the use of the same plants by both sexes in certain cases denotes their equality.

Neolithic jewellery exhibits a great variety of motifs and materials. The motifs are drawn from every manifestation and expression of life: from human beings themselves, though this sphere found its main expression in figurines. The same is true of animal figures. Apart from this, the craftsman of the Neolithic period was impressed by nature and the earth, and his jewellery depicted fruit and imitated the tools and artefacts by which he was surrounded. Neolithic people wore finger-rings, bracelets and necklaces that resemble those worn by primitive peoples today – and indeed also by civilised peoples; these were superbly crafted when one considers the technical knowledge and equipment of the period. Although formal classification of the jewellery from Thessaly would do an injustice to its enormous formal variety, it may perhaps be divided on the basis of the forms into anthropomorphic, zoomorphic, imitations of fruit and items of domestic furniture, bracelets, finger-rings, 'earrings', beads, 'buttons', plain jewellery, normally in natural or slightly sophisticated shapes, with one, two or three holes, and also fibulae for fastening the belts worn by Neolithic Thessalians. Shells also seem to have been pierced and worn, mainly seashells but also freshwater shells, which normally retained their natural form.

A brief examination of these groups follows, with illustrations of some of the most representative examples.

ANTHROPOMORPHIC JEWELLERY. In prehistoric jewellery, the human figure is sometimes rendered naturalistically and sometimes stylised, rather like the anthropomorphic figurines, and there is no chronological distinction between the two groups. Only three naturalistic pieces have so far been found in Thessaly. All three are of stone. One was found by Chr. Tsountas, when he first excavated Sesklo at the beginning of the 20th century, and was published by the excavator himself (Tsountas 1908, pl. 37.1). Of the other two, one is now in the Volos Museum and one in a private collection (Fig. 1:1). Similar jewellery has been found in the Franchthi cave and at Lemba Lakkus on Cyprus. A truly unique piece in this group is the steatite ornament depicting a woman opening her legs as she tries to give birth (Gimbutas 1974, 299, fig. 26).

The basic shape of stylised anthropomorphic jewellery is the natural shape of the peb-

bles, which were normally used for this purpose. The well-directed interventions of the craftsmen also gave the pebbles human form. In this stylised group, special mention should be made of ring-idols (Fig. 34), which are thought to have been representations of the human form. In Thessaly, two stone ring-idols have been found at Dimini, and one made of terracotta at Pefkakia. Two more stone ones were discovered in the Kitsos cave in Attica and at Dispilio, Kastoria. These clearly recall similar gold jewellery from the Balkans, and large numbers of them have been found at the cemetery of Varna in Bulgaria. A few gold ring-idols have also been found in Greece, one at Sesklo, one in the Theopetra cave, two in the area of Aravissos, Yiannitsa, and one in the Thessalian plain between Magnisia and Larisa. The last three of these were chance surface finds. Four more silver rings of the same type have been discovered at various sites in Greece, mostly in caves. The discovery of this type of jewellery in Greece is significant and points to trade with the Balkans. In the relevant bibliography, there is debate as to whether the stone and clay examples are earlier than the metal ones, or whether they are cheap imitations. The category of anthropomorphic jewellery may also be said to have included items depicting human limbs. Some of these are of stone and some of clay. They are mainly phallus-representations, and also depict arms and legs, usually with some problem of health. One, for example, seems to be suffering from elephantiasis and another has distinct swellings, while one has only four fingers. Everything that was outside the natural would have inspired fear at that period. These objects call to mind the *ex votos* dedicated in churches at the present day.

ZOOMORPHIC JEWELLERY. These items could simply be figurines, were it not for the hole. It is my belief, however, that they should be classified as jewellery for this very reason. This group includes figures of all kinds of animals: quadrupeds, birds, insects and fish (Fig. 35).

Zoomorphic jewellery also includes those pieces that only depict the face of an animal, which is always the same ('masks'). This type is found all over Thessaly and also in other parts of Greece, such as Ayios Petros in the Sporades, the Franchthi cave in the Peloponnese, and the Tsarrounia cave on Euboea. The objects are circular in shape and have one convex surface, at the centre of which there is invariably a low, nipple-like projection (Fig. 35:50, 59). They were suspended by means of two holes, normally pierced near the edge. In my opinion, the facial features could be those of a pig, since it has a totally distinct snout, which I believe is rendered by the protrusion, while the eyes are indicated by the two holes.

IMITATIONS OF FRUIT. Inspection of the material in this group suggests that there was possibly some selection of the kinds of fruit depicted in jewellery. Fruit with some special quality or some symbolic significance is more commonly depicted. The gourd, for example, has the feature of floating in water after it has been dried, which must have been highly useful to the inhabitants of the coastal settlements of Thessaly, and the pomegranate, full of seeds, is still today linked with female fertility. It cannot have been a matter of chance that these were chosen for depiction in jewellery (Fig. 36:69-71). This group includes a number of items of jewellery with a repeated type, which I believe depict the prickly pear (Fig. 36:73-74).

IMITATIONS OF DOMESTIC FURNITURE. This group consists so far only of a single small marble table. Small clay tables, normally poorly made, have been found at various Neolithic sites in Thessaly, but these have been attributed to children, precisely because of their

makeshift manufacture. Even in this form they are useful as evidence for the existence of such tables in the Neolithic house. Marble, however, is a very hard material and not easy to work on, and the piece in question was undoubtedly made by an expert craftsman. Moreover, it has a suspension hole.

BRACELETS. The bracelets are all made of the seashell *Spondylus gaederopus*, which is commonly found in the Mediterranean (Fig. 37). It has been demonstrated that it was mainly the left valve of this shell that was used for the manufacture of bracelets. These bracelets are to be found in central Greece and further north, while they are rare in southern Greece. It has been proved that the Neolithic inhabitants of Greece supplied their northern neighbours with them as far away as central Europe, where they appear to have been highly valued and, because of their rarity, served as examples of wealth and social ostentation. The settlement of Anza in Serbia has yielded an abundance of bracelets made of clay, which, according to the excavator, M. Gimbutas, seem to be cheap imitations of imports from Greece. Similar bracelets, made of jade, are also found in the Middle East. In Thessaly, the above-mentioned bracelets made of seashells are naturally found in settlements near the sea. A large number has been found at Dimini, for example, and the view has been advanced (Tsuneki 1987) that in the late Neolithic period, Dimini owed its power to the manufacture of and trade in jewellery made from these shells. Even when they broke, they were not thrown away: a hole was pierced in them, or a notch cut for a setting, and they were worn as amulets. A broken bracelet of this kind is apparently imitated by the only stone bracelet, now in the Volos Museum (Fig. 7:118).

Whereas bracelets have survived in large enough numbers to permit the hypothesis that they were worn by many of the inhabitants of a settlement, finger-rings are comparatively rare, and their use is not confirmed by representations in figurines (Fig. 38:128, 131-133). They have not been found as grave goods in Europe, like bracelets, and their function remains enigmatic. A greater variety of materials is used in their manufacture, however, mostly various kinds of shell and bone, though also stone. The opening of the ring is in most cases between 1.5 and 2 cm., implying that they were worn by adults, not children. Some of them are worked in the same technique as the bracelets, and in the case of those made of bone, use was made mainly of the cylindrical sections of bones of goat and sheep or other animals of this kind, after the internal contents had been carefully removed. After this treatment the bone just fitted the finger. A single stone ring is now in the Volos Museum.

EARRINGS. The interpretation of these tiny objects, which are found over a long period of time from the Palaeolithic to the Early Neolithic period, has repeatedly concerned prehistorians. Tsountas thought they were lids for leather flasks, while others have suggested they were buttons, and yet others earrings. Milojaëç associates them with religion. D. Theocharis described them as the 'ultimate stylisation of the human form' and compared them with Palaeolithic models. Their small size, moreover, probably precludes their having any practical function. We may regard them as items of jewellery that were set and either hung around the neck or worn in the hair (Fig. 38:139-141, 146, 149, 150).

'BUTTONS'. Anyone who sees these objects will automatically call them by this name, since they genuinely resemble modern buttons (Fig. 39). They are usually made of shell or stone. They almost invariably have two convex surfaces, one of them plain and the other with two holes in it, connected together to form a V-shape. This particular feature of their manufacture is due to their being very thin, since an object has to be very thick to allow a hole to be pierced right through it. Objects of this kind have been found over almost the

whole of Europe, made sometimes of bone, sometimes of amber, and of stone. Comparative research amongst modern primitive peoples suggests that they were sewn to clothing as adornment, and perhaps also had a symbolic significance. This interpretation is supported by representations in figurines (Fig. 40). Amongst the many small buttons (diameter c. 1-1.5 cm.) there are a few large ones (the only large one from Dimini has a diameter of 3.2 cm.). I believe that these belonged to the makers of such 'buttons': for the difficulty of making them will have required specialist craftsmen.

BEADS. Beads are perhaps the most common form of jewellery in the Neolithic period and are found wherever there are Neolithic settlements. They are made of stone, shell, bone and clay. Small round beads, and possibly also cylindrical ones, were probably threaded together in large numbers to form a necklace, judging by a group of beads from Dimini that were found all together. The larger beads, however, which have self-contained shapes, were probably separate items of jewellery, or formed the centre-piece of a necklace strung with a large number of small beads (Fig. 42:421-466).

VARIOUS ITEMS OF JEWELLERY NOT IMITATING ANY MODEL. The largest group of jewellery consists of objects that do not imitate a model. They are sometimes made of stones and sometimes of shells, whether or not in their natural form, though clay or bone items are also known. (Fig. 45-47). Most of them have a suspension hole, while some have two holes and a few three. Items of jewellery with three holes are rare, because these, of course, did not serve functional purposes. I believe, however, that the combination of the three holes renders a face (eyes and mouth) (Fig. 48:724).

BELT BUCKLES. The use of buckles to fasten belts, however strange it may sound at this distant period, is attested by representations in figurines (Fig. 44). Taking these figurines as a starting point, I have been able to interpret the objects themselves, which, I estimate, are rather large to have been hung around the neck (Fig. 44:725). Tsountas, who found three similar objects at Sesklo, hesitated to offer an interpretation of their function, and his suggestion that they were used as hand-shields by archers was immediately rejected by Tsountas himself.

DISCS WITHOUT A HOLE. There are a number of objects without a hole pierced in them, but nevertheless very carefully made. These were, I believe, intended as jewellery, and had not yet been pierced or were secured in some other way, for example by being sewn on the clothes.

Materials

The materials used by Neolithic craftsmen to make jewellery were already known to them from other items, such as tools or vessels, and they were therefore familiar with their properties and use. Other factors also played a role in the choice of the particular material, however: 1) The material had to be capable of adequately rendering the form required, while at the same time having the necessary degree of durability. 2) It should be available in the immediate vicinity, so that it did not have to be sought far afield. Usually local stone was used, or seashells in the case of coastal settlements. This does not, however, rule out the transporting of small quantities of material from one region to another, presumably in exchange for other goods. Some items, such as bracelets, were made almost exclusively from a particular material – the shell *Spondylus g.* – because clay bracelets would have been too fragile and stone ones too heavy to be worn, and more difficult to manufacture than ones made of shell. The use of wood for jewellery should not be ruled

out, though the perishable nature of this material means that no examples have survived. In Thessaly, on average, seashells account for about 49.7% of jewellery, followed by stone with 41% and, after a great gap, clay with 6.5% and bone with 2.7%. These figures include shells used in their natural form; if these are excluded from the figures, the order of the first two materials is reversed, with stone accounting for over 51%, and shell 37%, followed, again after a great gap, by stone (8.1%) and bone (3.4%).

Techniques

Not all the jewellery was manufactured in the same technique, of course. The process and technique selected depended on the material to be used. In the case of clay, there was no particular difficulty. It was moulded to the required shape from the beginning, exactly as with pottery and figurines. This was followed by firing. What required long experience and great patience was the working of stone, bone and shell jewellery. The craftsman apparently searched for pebbles that were as close as possible to the shape he normally worked, so that his own intervention was only limited. With the aid of his tools (various cutting tools of flint and obsidian, chisels, leather to burnish the surfaces, and drills) he began to give form to the inanimate object. When the process was complete, a hole had to be pierced in the artefact.

Drilling was a completely independent technological advance of the Stone Age, the beginnings of which have been attributed to the need to join two or more objects together, whether as tools, or in order to hang them up, or to mend broken objects. Drilling was accomplished by circular hand movements. Marks found on drilled shells show that these were first scratched at a particular point with a fine blade, after which the holes were drilled. After repeated efforts, the wall was pierced, and then the hole was widened and made circular. It is clear from Palaeolithic finds from the cave of Theopetra, however, that drilling was achieved not by circular hand movements, but by extensive rubbing at selected points until the surface was pierced and a hole created. Drilling by means of circular movements seems first to have been practised in the Neolithic period. Beads made of shell were worked in a similar fashion and then cut into circles. Stone jewellery was drilled in the same way, though in this case the walls were much thicker, and required greater labour and patience. Rapid alternating circular movements were used to shape the hole, giving it a conical shape at the bottom (see 'buttons') or a biconical shape when they were drilled from both sides of the stone.

Similar methods are still used today by the primitive peoples of New Guinea, even though they are acquainted with other, more modern drilling techniques. This drilling technique was used for almost all kinds of jewellery. Exceptions are the bracelets made of spondylus shell. In this case it should be assumed, in the light of unfinished bracelets, that the part near the periphery of the naturally circular shell was retained, and the inner part removed.

Interpretation

Investigation of the available material from all over Thessaly reveals the existence of three categories of jewellery: 1. Objects used just as they were found in nature, with no working other than drilling (e.g. most of the shells). 2. Items that imitate natural models or objects

of everyday use. I believe that the jewellery in this category is indicative of the profession or social status of its owner. 3. Jewellery whose function was exclusively decorative (beads and other pebbles that do not imitate some model).

What was this jewellery? I believe that its decorative function should be considered of only secondary importance. I take it as beyond dispute that people had an inclination to adorn themselves. This must have begun at an early date, well before the Neolithic period, when we can first speak of organised social life. The inclination will have found its first expression in the adornment of the head and hair, with flowers or feathers or possibly by painting the exposed parts of the body. Why should people begin by hanging an object around the neck? This was probably first done in order to secure the possession of an object that was considered valuable. Hanging it from the neck was tantamount to declaring that it could be taken away only by first cutting off the head. This, I believe, is the origin of the custom of hanging objects around the neck.

At the beginning of human history, art had little to do with beauty and no connection at all with the aesthetic need for beauty. It was a magic weapon used by the human group in its struggle to survive. Jewellery in this early period was thus the product of work, a social artefact, that was directly linked with its function. The working of a shell or a stone to create a piece of jewellery was the expression of a social purpose.

The fact that the material that forms the subject of this study contains groups of similar pieces of jewellery indicates that each type must have had some meaning. By wearing it, the owner not only secured his ownership of the object itself, but also protected some special profession, expertise or privilege.

By approaching these artefacts as social and ideological symbols, we are able to draw closer to the way of life and communication of our distant forebears. It would be simpler to assume that they only had a decorative character. In this case, however, we would find them alongside the dead, which is not true of those found so far in Thessaly. This happened in the periods that followed the Neolithic, when the production of jewellery became 'industrialised'.

General Conclusions

The most important points of the above may be summarised as follows:

1. The earliest jewellery made its appearance in Greece towards the end of the Upper Palaeolithic (about 16,000 years ago) and consisted of pierced animal tusks and shells.
2. Objects made specifically as jewellery are found in the Early Neolithic, after which they gradually increase, reaching a climax in the Late Neolithic.
3. Differences are observable, depending on the period and the location of the settlement (coastal or inland).
4. In the Early and Middle Neolithic, jewellery was made mainly of stone and clay. Stone occurs as a material at all periods, while clay is hardly found at all throughout the Late Neolithic, when the shell *Spondylus gaederopus* was the main material used. Bones were used only rarely for jewellery.
5. The earliest jewellery imitates objects found in nature, and items rarely become standardised. In the Late Neolithic, production was placed on a systematic basis, certain types became established, and the products became objects of trade.
6. Jewellery made of shell (bracelets, 'buttons', and beads) were mainly destined for the

foreign markets of Europe and only to a lesser extent for domestic consumption in Thessaly, where very few examples have been found.

7. This trade is also confirmed by the presence of gold ring-idols from the Balkans.

8. During this same period (Late Neolithic), however, jewellery made of shell, with a variety of designs, is also found in the interior of Thessaly.

9. The techniques used were at first simple, becoming more complex later. This is particularly obvious in the way in which the hole was pierced (at first simply by friction, and later by a combination of different methods). Specialised workmanship is also suggested by the manufacture of bracelets, while the beads have such great similarity with each other in terms of their shape and size as to hint at mass production.

10. Jewellery such as 'buckles' and imitations of tables furnish evidence for dress and household equipment respectively.

11. Jewellery imitating natural models in my opinion functioned as 'signifiers' of social and ideological information. It is equally true, however, that the 'commercial' jewellery of the Late Neolithic conveys information relating to social and financial gradations, and in this sense also functioned as 'signifiers'.

Translation: David Hardy

ΠΙΝΑΚΕΣ

1

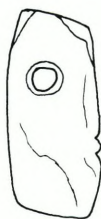
2

3

4

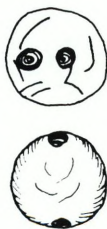
5

10

11

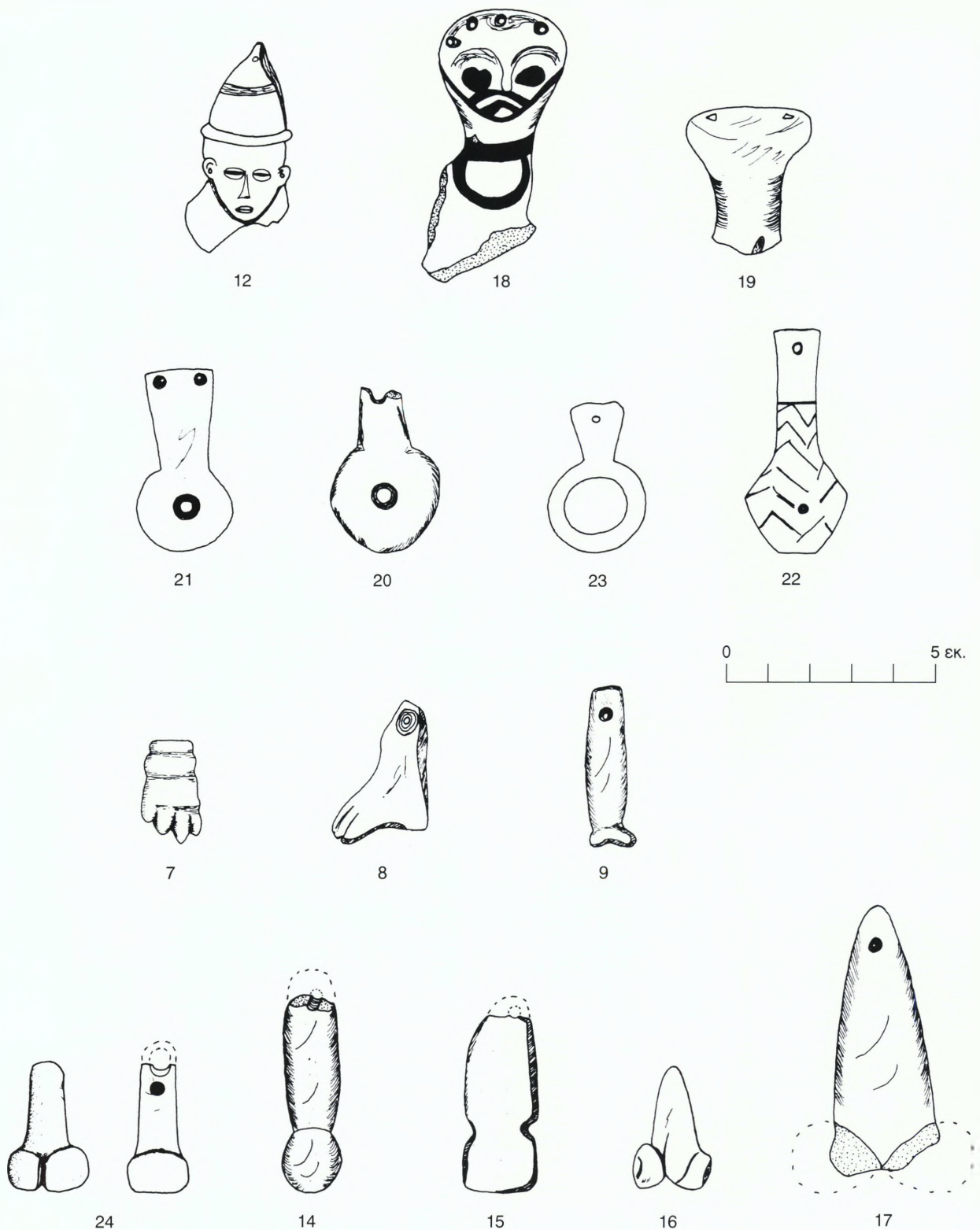
6

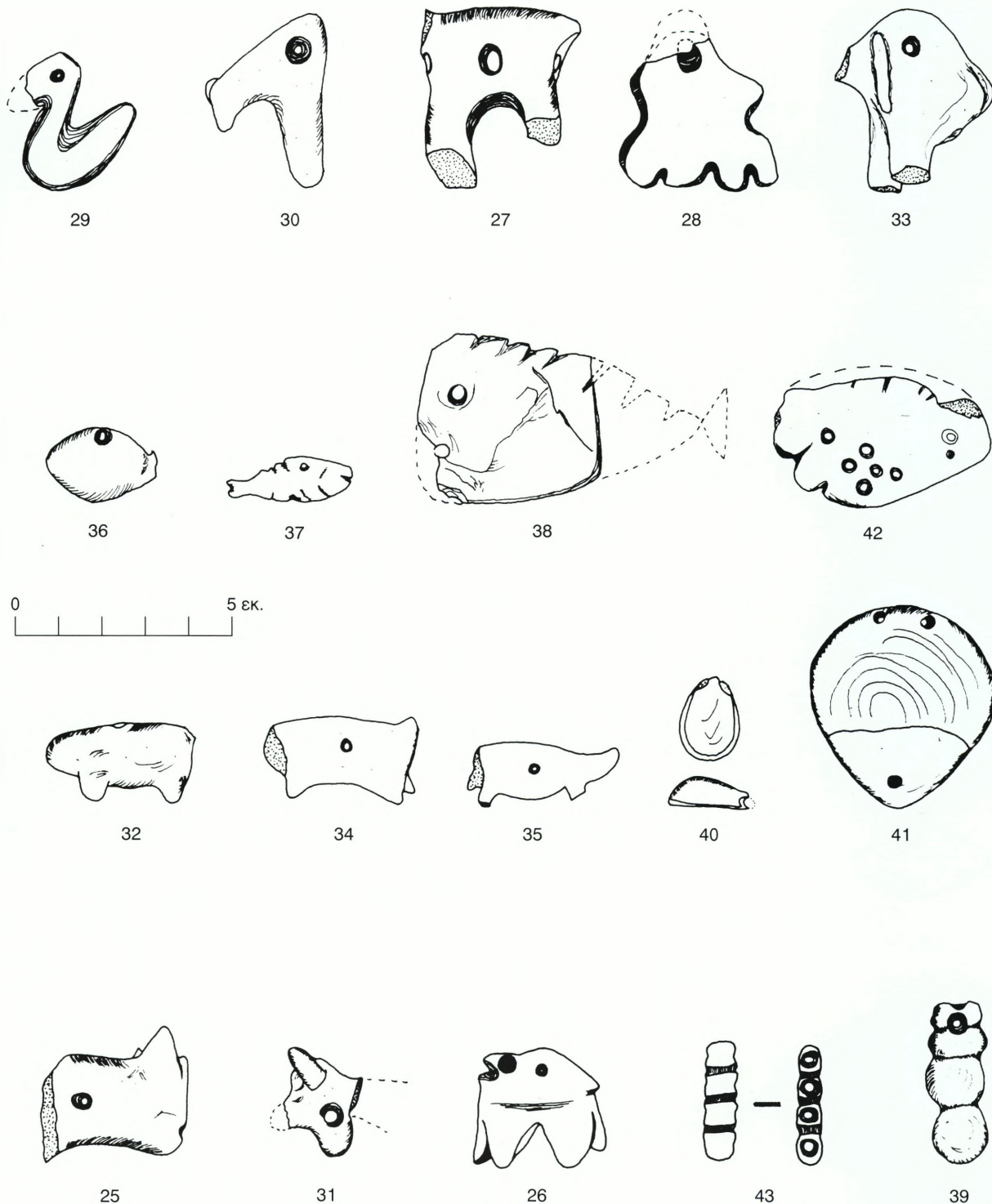
13

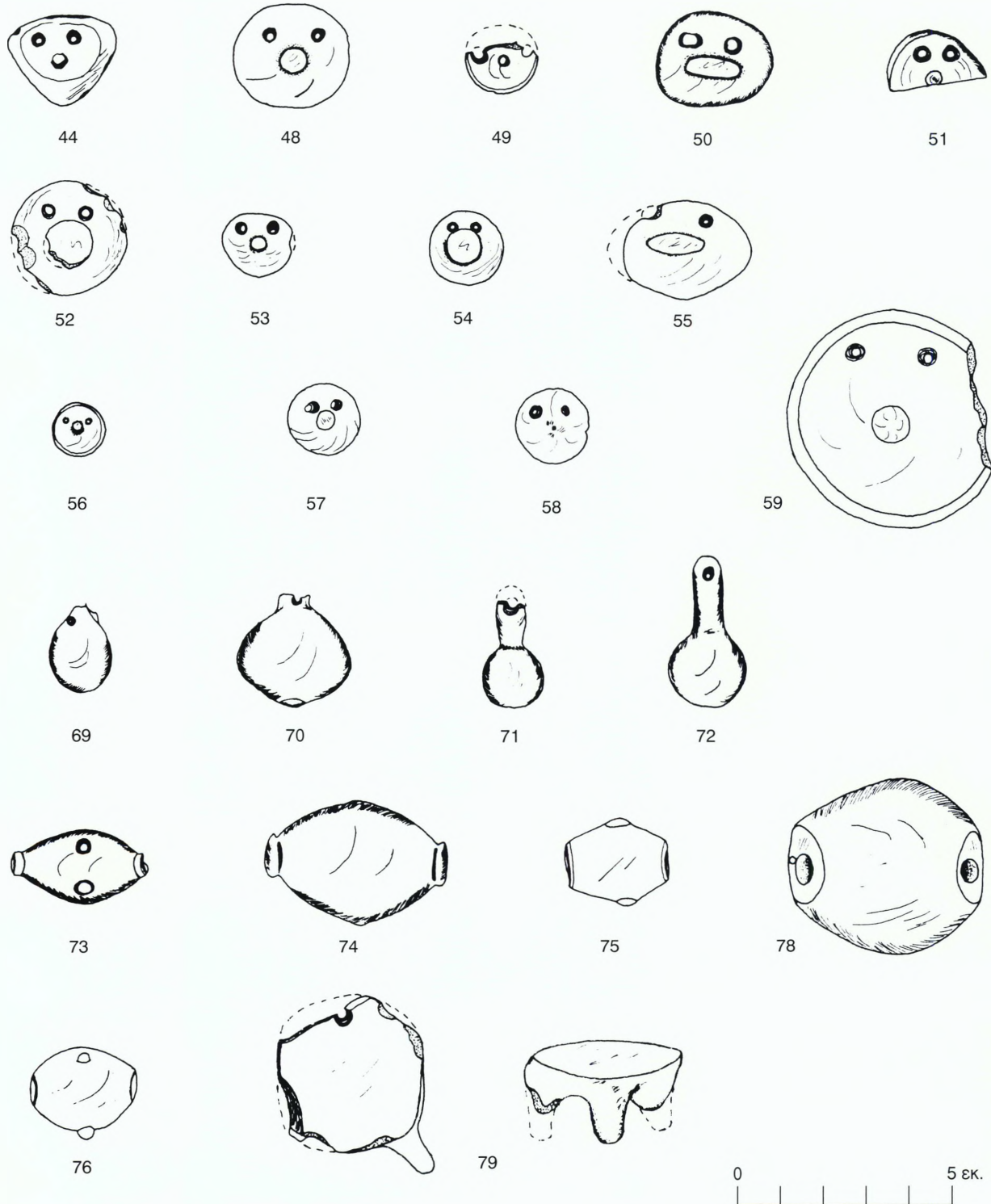
Ανθρωπόμορφα κοσμήματα: φυσιοκρατικά (1, 2), σχηματισποιημένα (3-5, 10, 11), απεικόνιση χαρακτηριστικών προσώπου (6, 13).

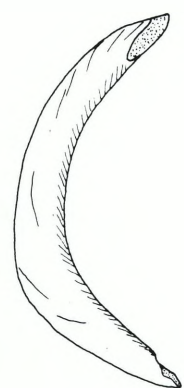
Ανθρωπόμορφα κοσμήματα: κεφαλές πηλινών ειδωλίων με οπή ανάρτησης (12, 18, 19), δακτυλίοσχημα (20, 21, 23), σχηματοποιήμενο (22), απεικόνιση ανθρώπινων μελών (7-9: πόδια, 14-17, 24: φαλλός).

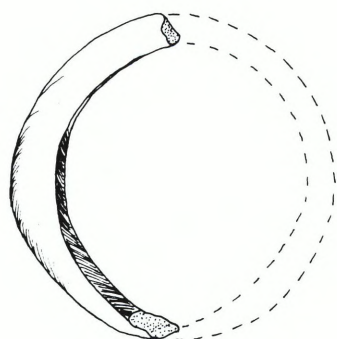
Ζωόμορφα κοσμήματα: πτηνό (29), άλογο (30), απροσδιόριστα (27, 28, 33), ψάρι (36-38, 42), χοίρος(;) (32, 34, 35), σκαθάρι (40, 41), βοοειδές(;) (25, 31), πρόβατο(;) (26), σκουλήκι(;) (43), χρυσάλλίδα(;) (39).

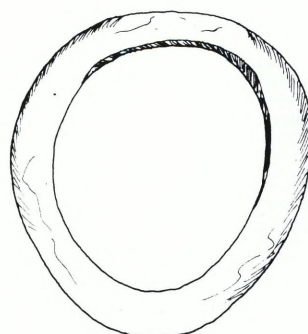
«Προσωπεία» που πιθανόν συμβολίζουν το πρόσωπο χοίρου (44, 48-59). Απεικόνιση καρπών (ρόδι: 69, 70· νεροκολόκυθο: 71, 72· φραγκόσυκο(;) 73-76), αυγού (78) και τραπεζιού ή καθίσματος (79).

81

82

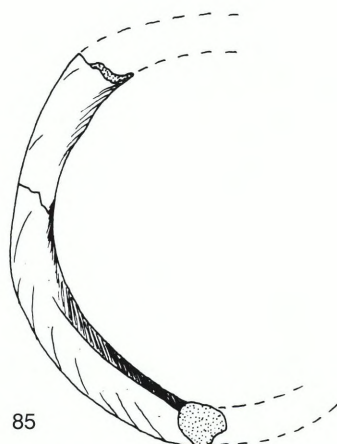
83

84

86

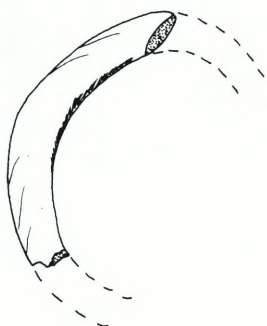
85

95

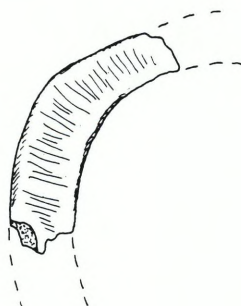
96

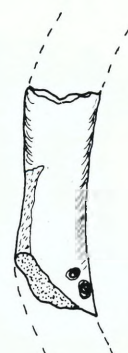
97

98

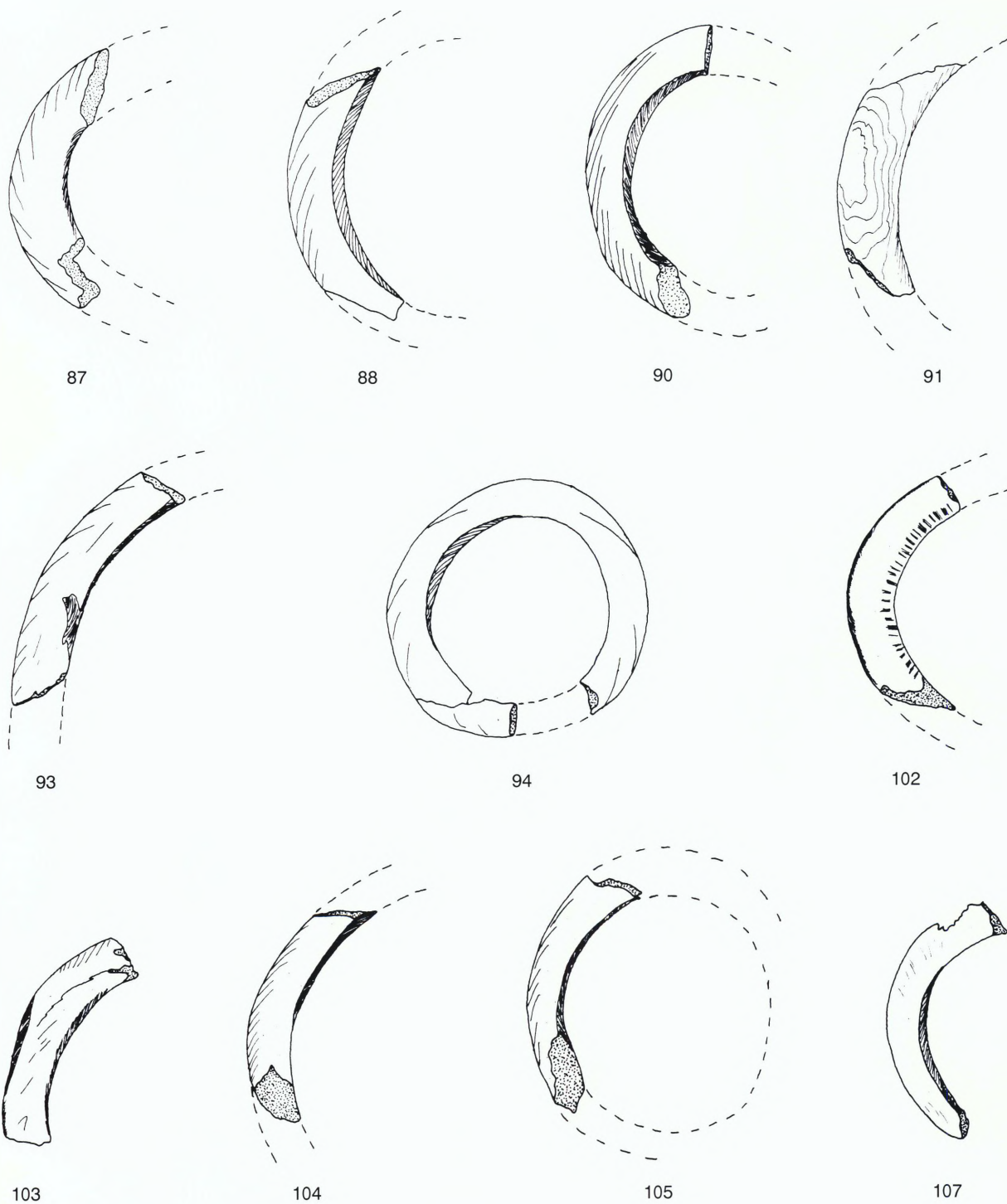
100

101

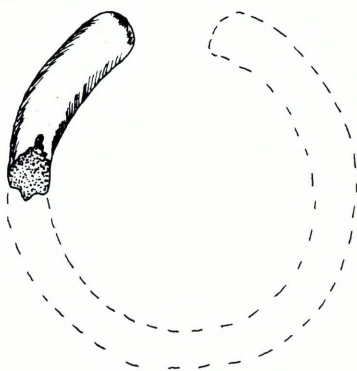
Τμήματα βραχιολιών και ένα ακέρατο από όστρεο *Spondylus* g.

Τμήματα βραχιολιών από όστρεο *Spondylus g.*

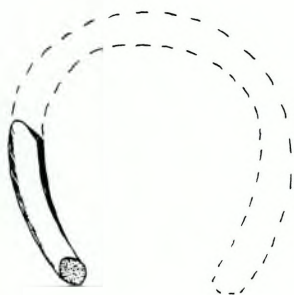
80

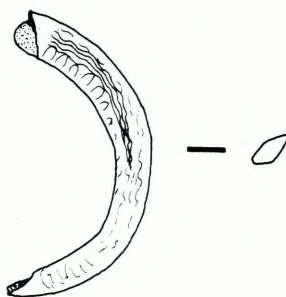
110

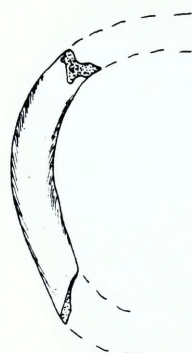
111

121

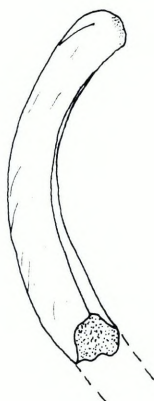
127

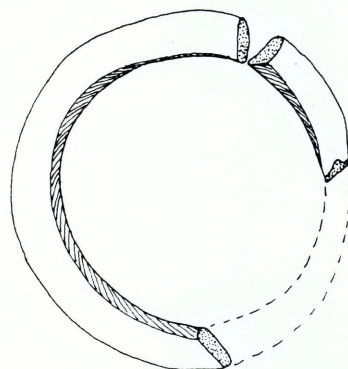
120

118

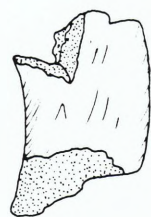
119

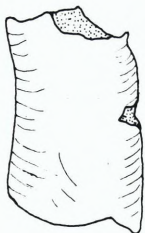
122

Τμήματα βραχιολιών από όστρεο *Spondylus g.* και ένα τμήμα λίθινο (118).

89

99

92

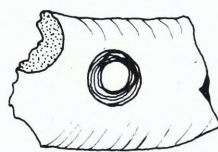
106

108

109

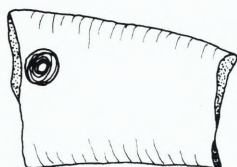
114

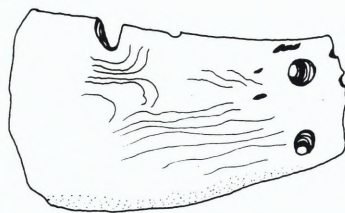
115

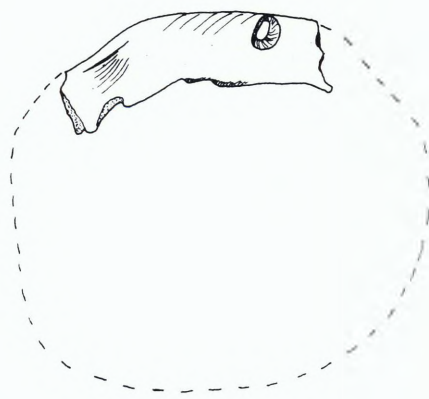
112

116

117

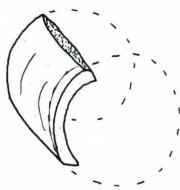
126

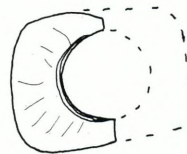
Τμήματα βραχιολιών από *Spondylus g.* κατασκευασμένα από τη δεξιά θύρα του οστρέου (89, 92, 99, 106, 108, 109) και άλλα με οπές σύνδεσης/ανάρτησης (112, 114-117, 126).

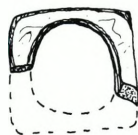
128

129

130

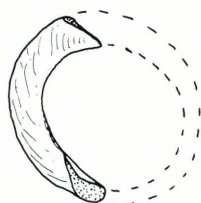
131

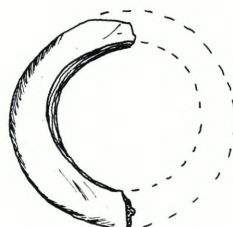
132

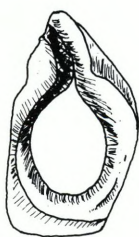
136

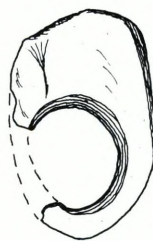
134

135

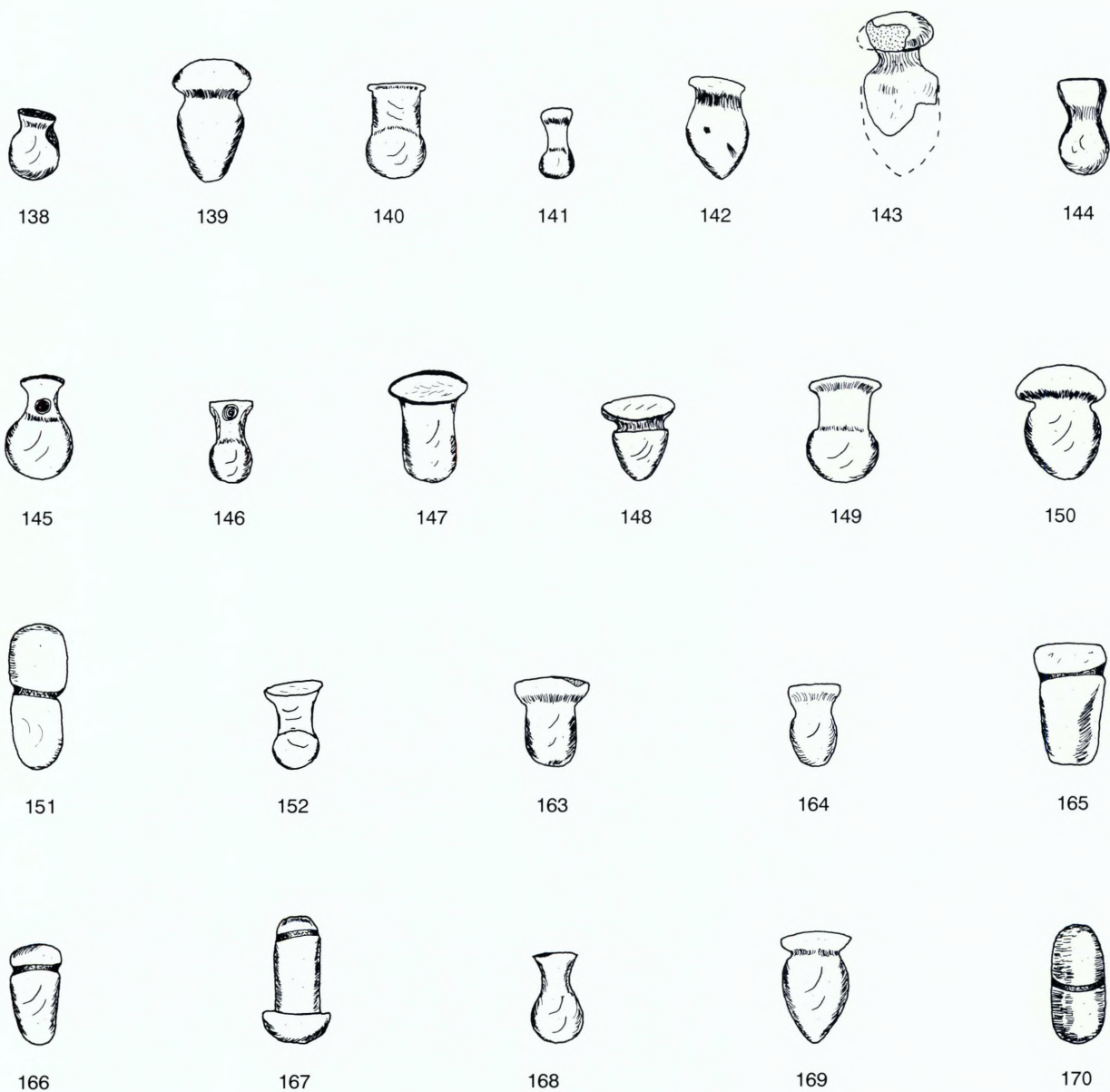
133

137

Δαχτυλίδια: οστέινα (128-132), οστρίνεα (133-136), λίθινο (137).

0 5 εκ.

«Ενώτια»: λίθινα (138-148, 152, 163-167, 170), οστρέινο (151), πήλινα (149, 150, 168, 169).

171

173

175

179

180

181

300

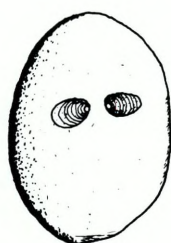
308

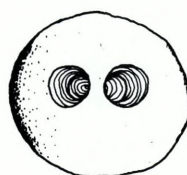
309

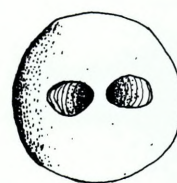
311

325

326

329

328

327

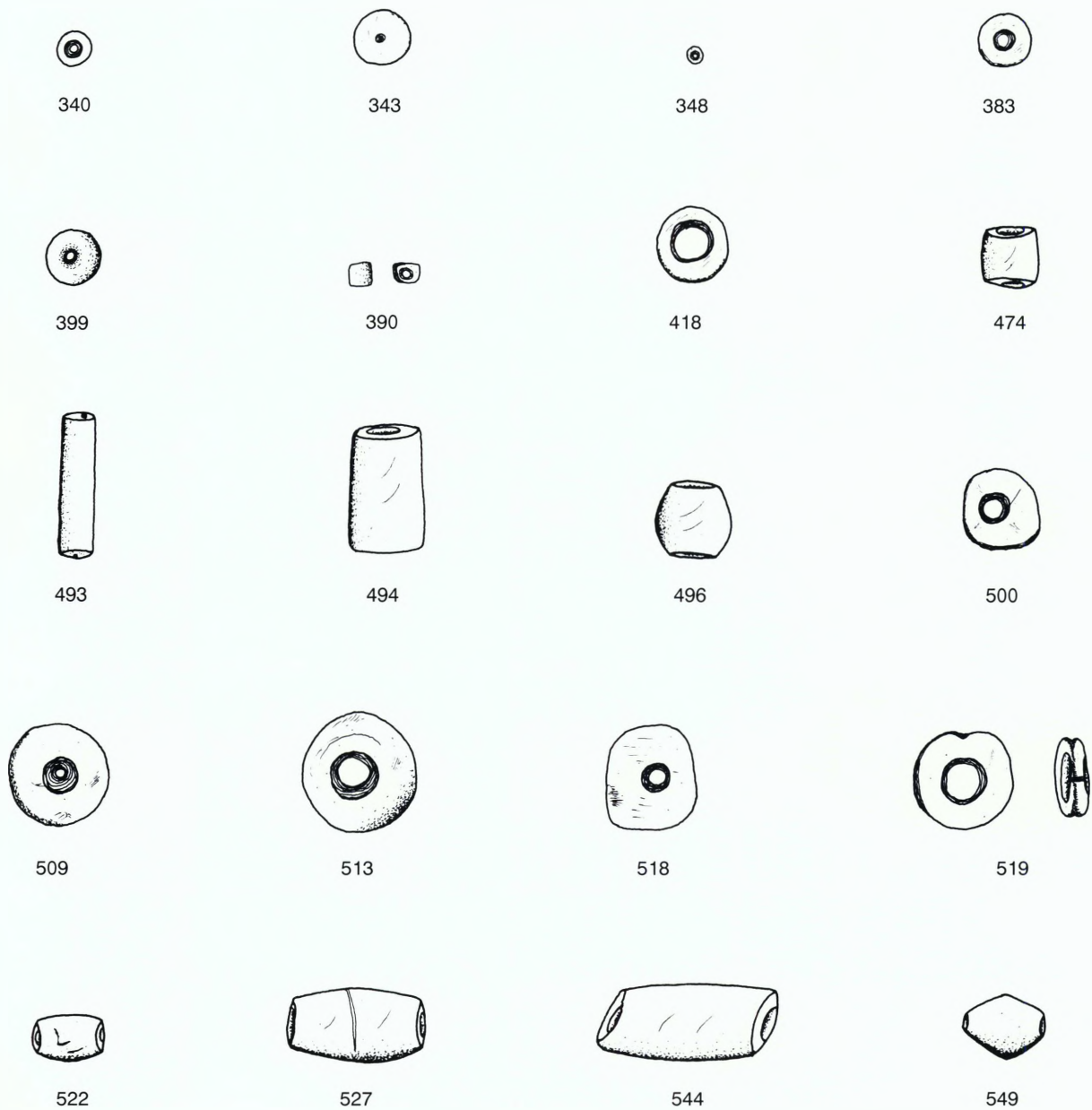
330

337

«Κουμπιά»: οστρέινα (171, 173, 175, 179-181, 300, 330), λίθινα (308, 309, 311, 325-329, 337).

Χάντρες: λίθινες (340, 343, 348, 383, 399, 474, 493, 494, 496, 500, 509, 513, 518, 519, 522, 527, 544, 549), από όστρεο (390), οστέινη (418).

384

385

395

414

415

416

417

419

477

479

481

487

488

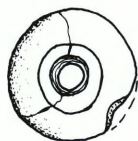
490

498

499

511

512

514

515

516

526

524

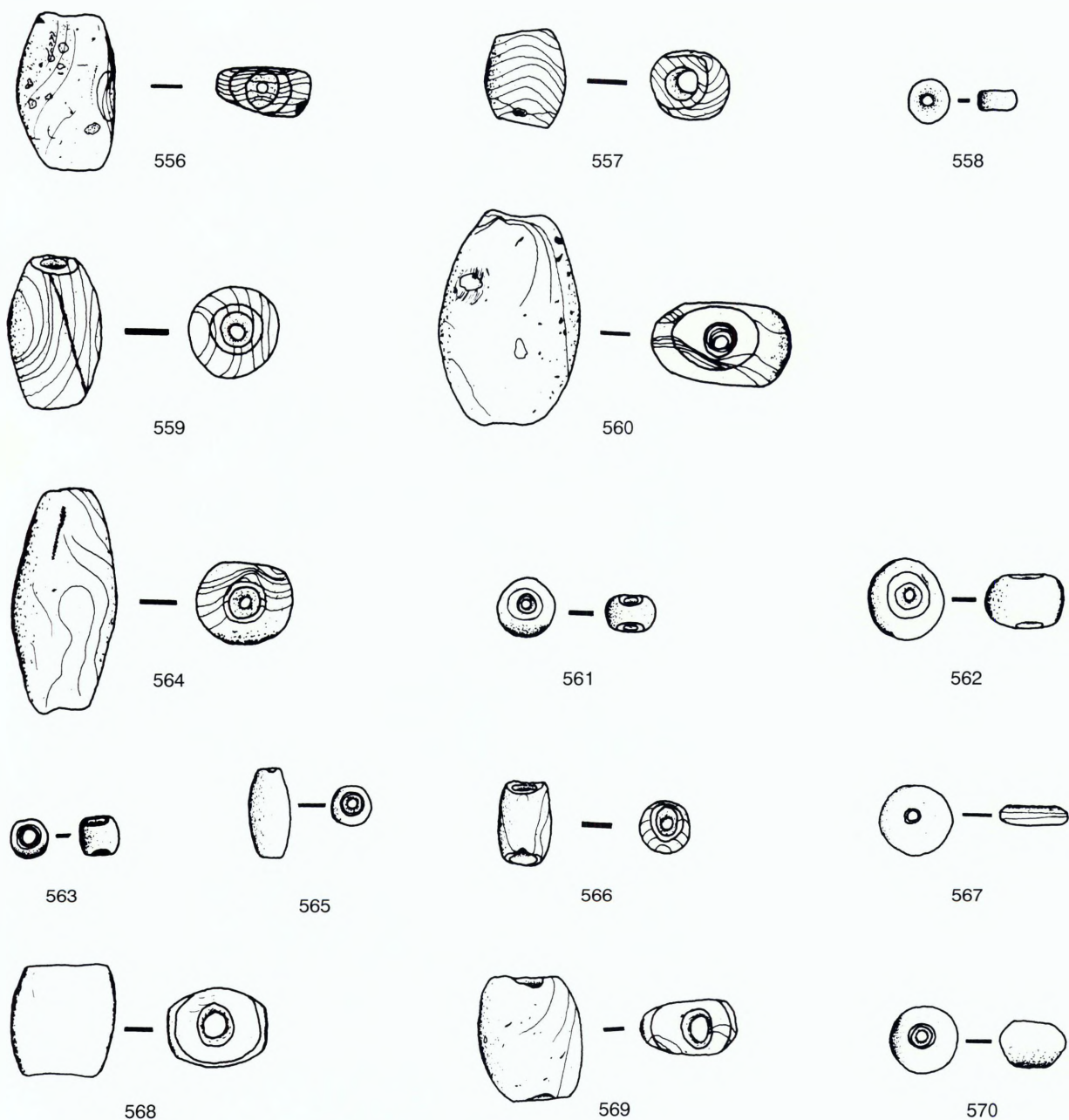
545

554

Χάντρες διαφόρων τύπων από διάφορες περιοχές (από όστρεο: 384, 385, 395, 477-479, 481, 487, 488, 524, 526, 545, οστίνες: 414-417, 419, 490, λίθινες: 498, 499, 511, 512, 514, 515, 554, πήλινη: 516).

0 5 εκ.

Χάντρες διαφόρων τύπων από το σπήλαιο της Θεόπειρας (αιμό όστρεο: 556-560, 564, 566, 569, λίθινες: 561-563, 565, 567, 568, 570).

501

502

503

504

517

546

547

550

551

552

553

Πήλινες χάντρες διαφόρων τύπων.

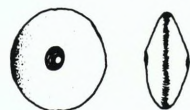
469

470

489

505

506

507

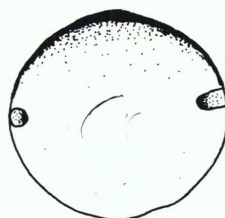
571

572

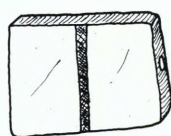
573

574

575

576

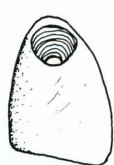
577

578

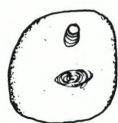
Χάντρες διαφόρων τύπων: λίθινες (469, 470, 571-573, 576-578), οστέινη (489),
πήλινες (505-507, 574, 575).

579

580

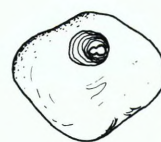
581

582

583

584

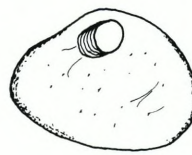
585

586

587

588

589

590

591

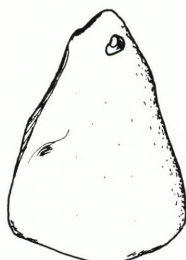
592

593

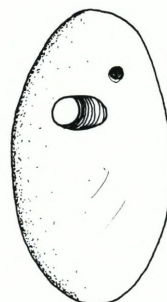
621

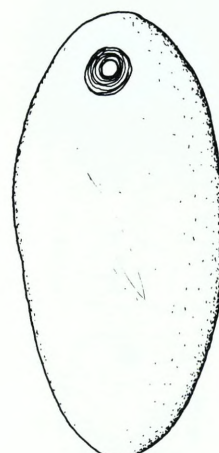
622

623

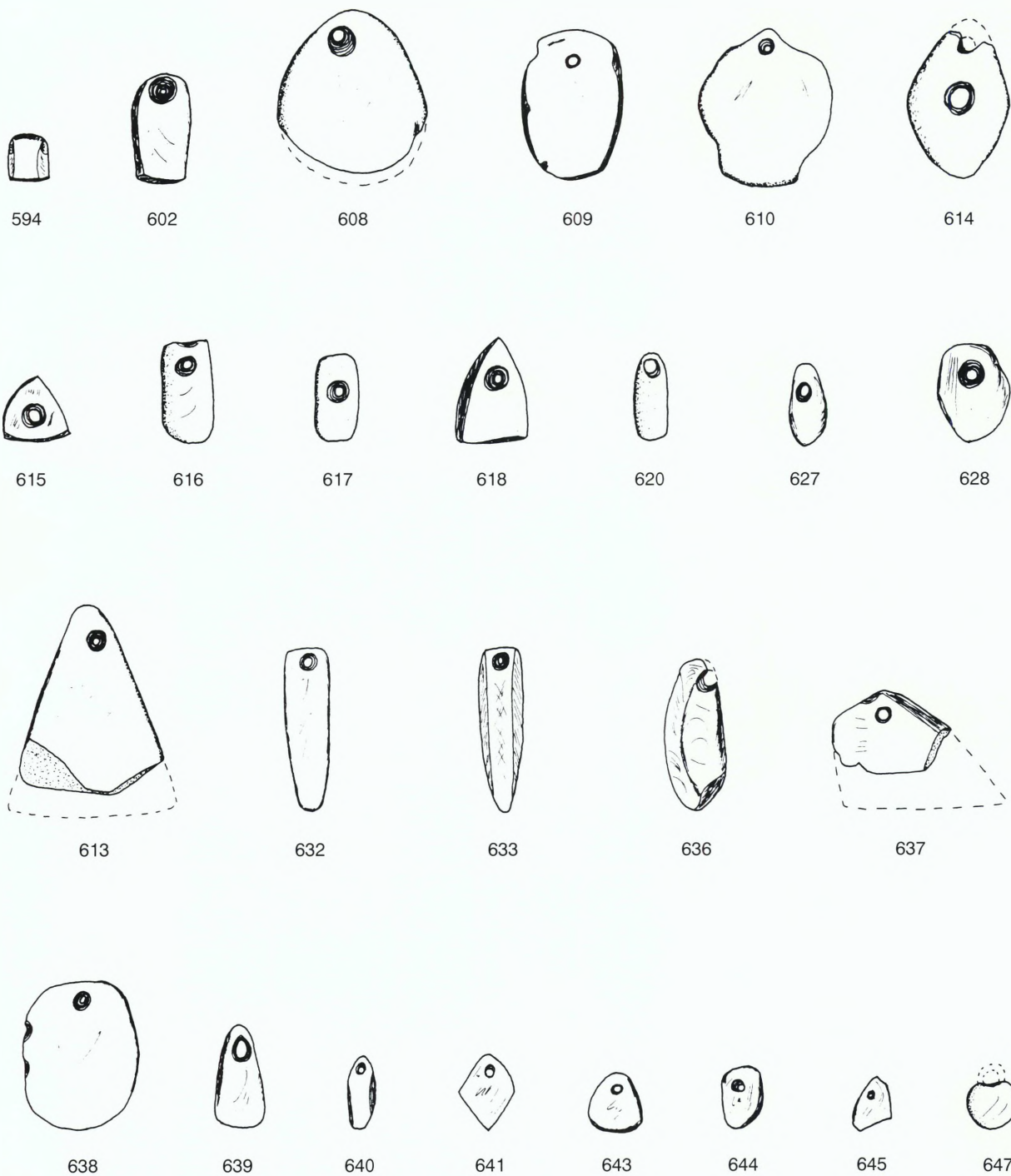
624

600

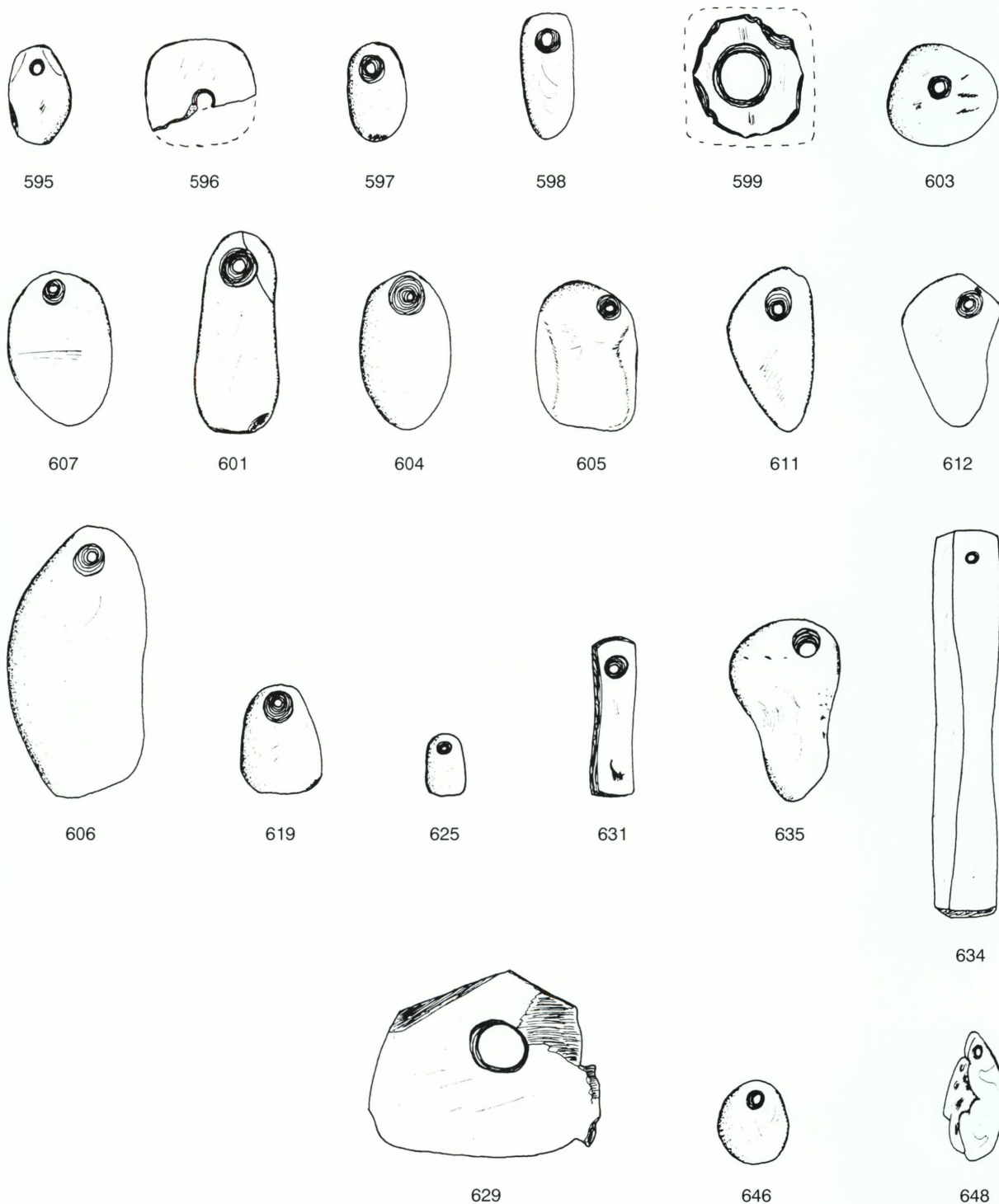

Βότσαλα διαμορφωμένα με τη διάνοιξη οπής σε περίαπτα.

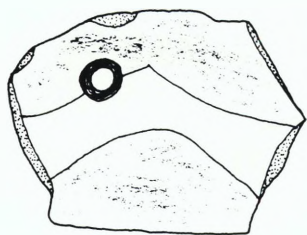

0 5 εκ.

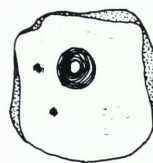
Λίθινα κοσμήματα διαφόρων σχημάτων με μία οπή ανάρτησης.

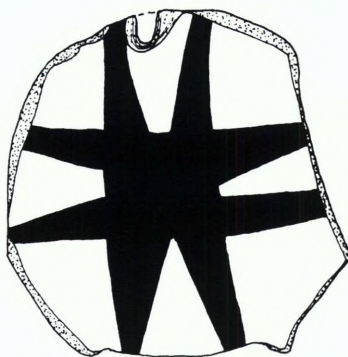
Βότσαλα διαμορφωμένα με τη διάνοιξη οπής σε περίπτα (595, 601, 603-607, 611, 612, 619, 635, 646, 648) και λίθινα κοσμήματα σε διάφορα επιτηδευμένα σχήματα (596-599, 625, 629, 631, 634).

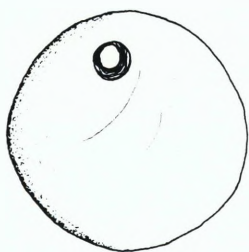
650

651

649

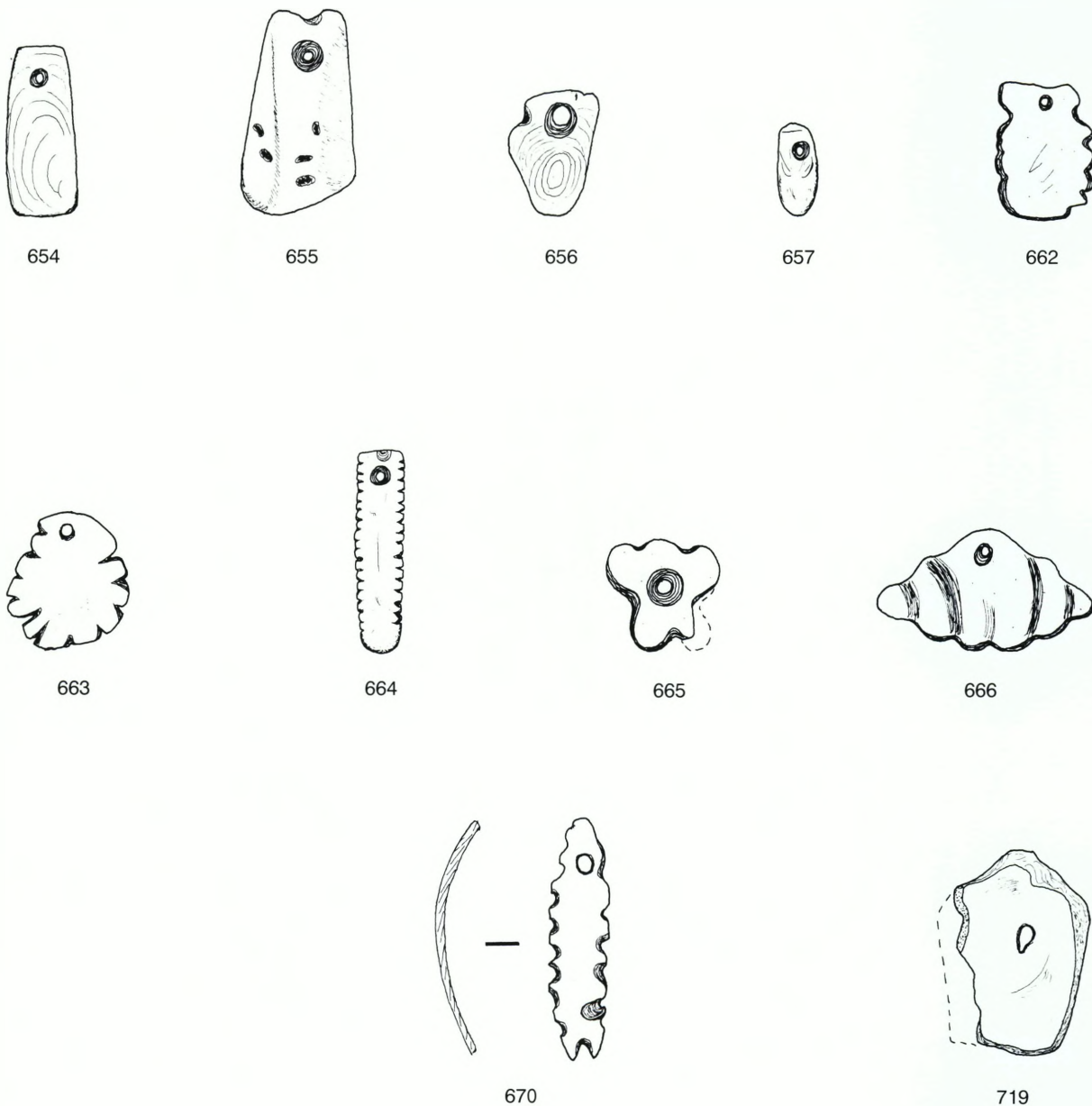
652

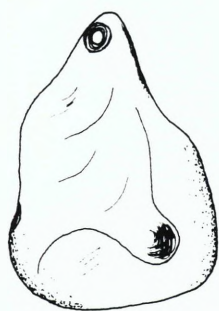
653

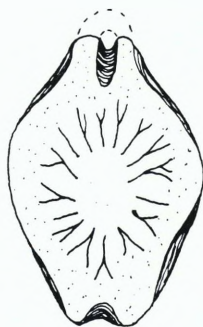
Πήλινα κοσμήματα με οπή ανάρτησης: όστρακα αγγείων (649-651)
και περίαιπτα (652, 653).

Κοσμήματα διαφόρων σχημάτων με οπή ανάρτησης: από όστρεο *Spondylus* g. (654-657, 670, 719) και λίθινα (662-666).

658

659

660

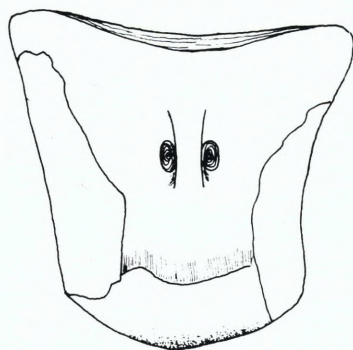
661

668

669

694

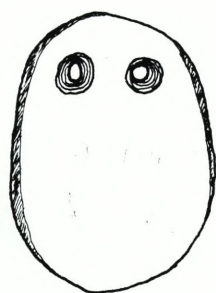
671

672

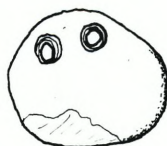
Κοσμήματα με μία οπή ανάρτησης: οστέινα (658-660, 668, 669, 694), δόντια ζώων (661, 671, 672).

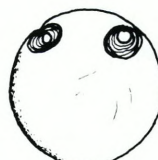
674

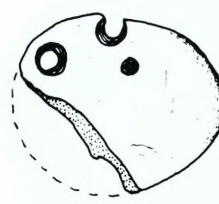
675

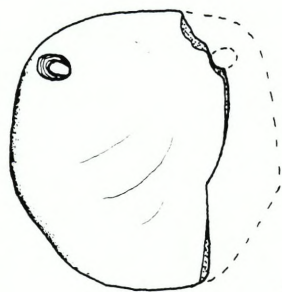
676

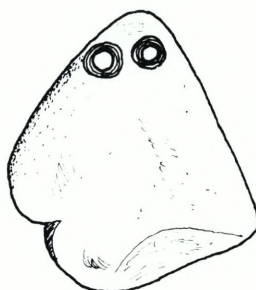
680

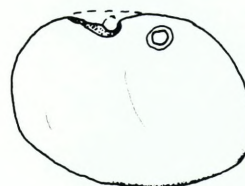
681

677

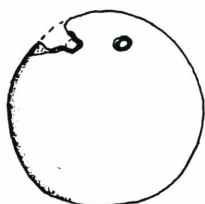
678

682

684

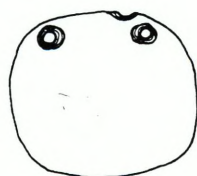
685

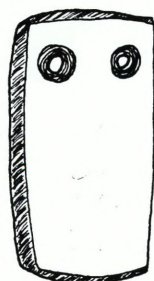
686

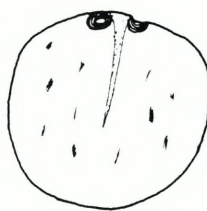
695

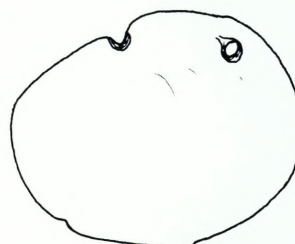
696

698

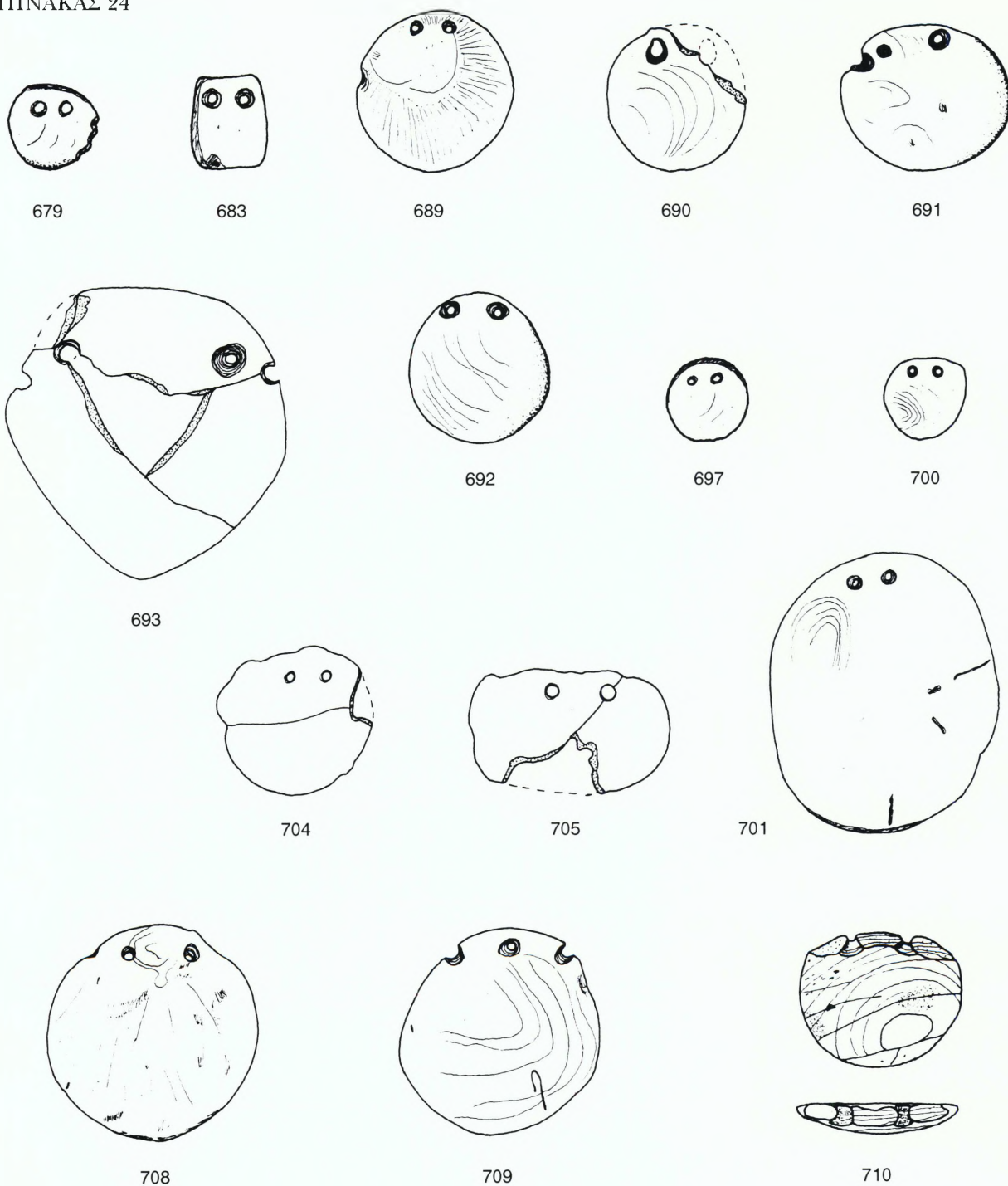
699

711

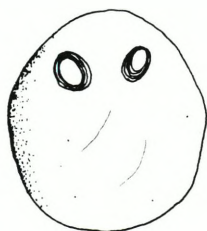

Λίθινα κοσμήματα διαφόρων σχημάτων με δύο οπές.

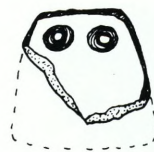

0 5 εκ.

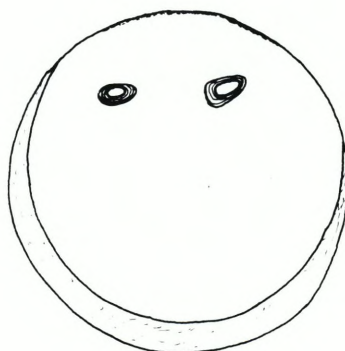
Κοσμήματα με δύο οπές: Λίθινα (679, 683, 697), από όστρεο (689, 690-693, 700, 701, 704, 705, 708-710).

688

703

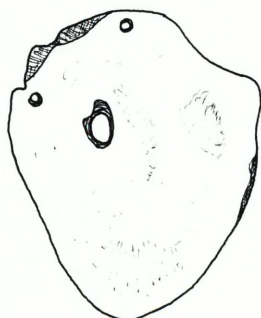
687

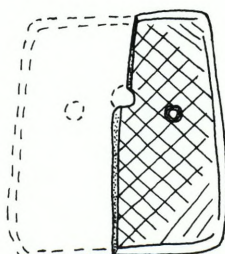
702

707

722

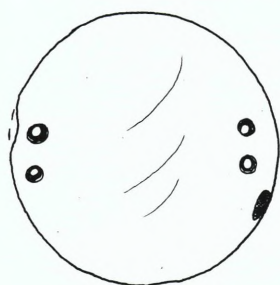
723

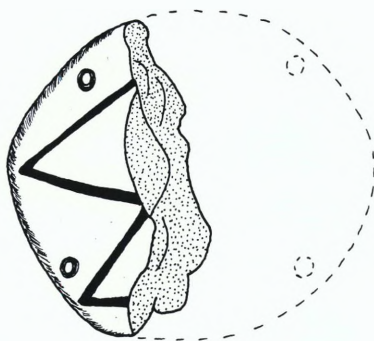
724

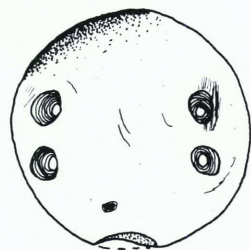
Κοσμήματα με δύο οπές: πήλινα (687, 688, 702, 703), οστέινο (707). Κοσμήματα με τρεις οπές: οστρέινο (722), οστέινο (723), λίθινο (724).

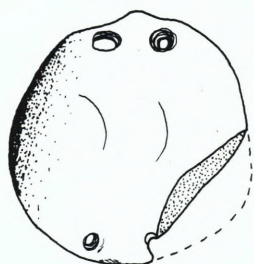
725

726

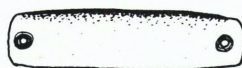
727

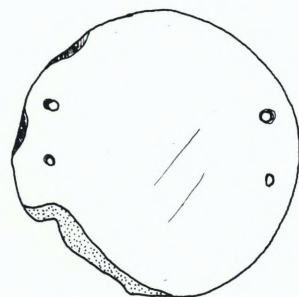
728

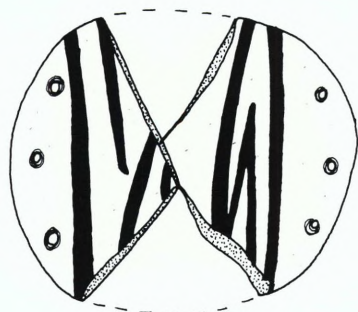
729

732

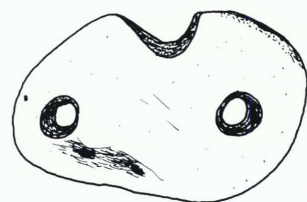
731

730

733

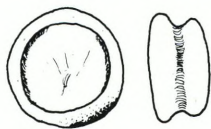
734

Πόρπες: πήλινες (725-731, 734) και λίθινες (732, 733).

735

736

737

739

741

745

746

747

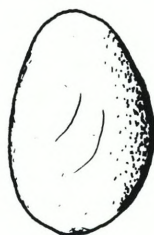
748

749

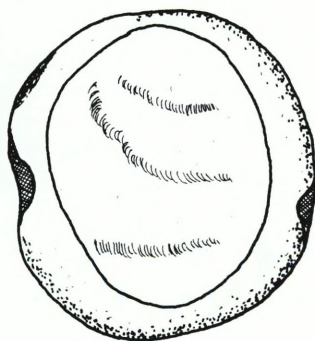
750

738

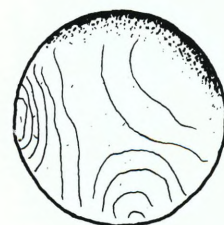
740

742

743

744

Δισκάρια χωρίς οπή: λίθινα (735-741, 745-750), από όστρεο (742-744).

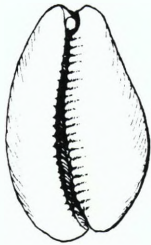
Murex trunculus
Linné

Cerithium vulgatum

Arca noae
Linné

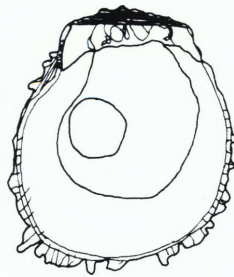
Cypraea
Linné

Patella caerulea

Cerastoderma edule

Spondylus gaederopus

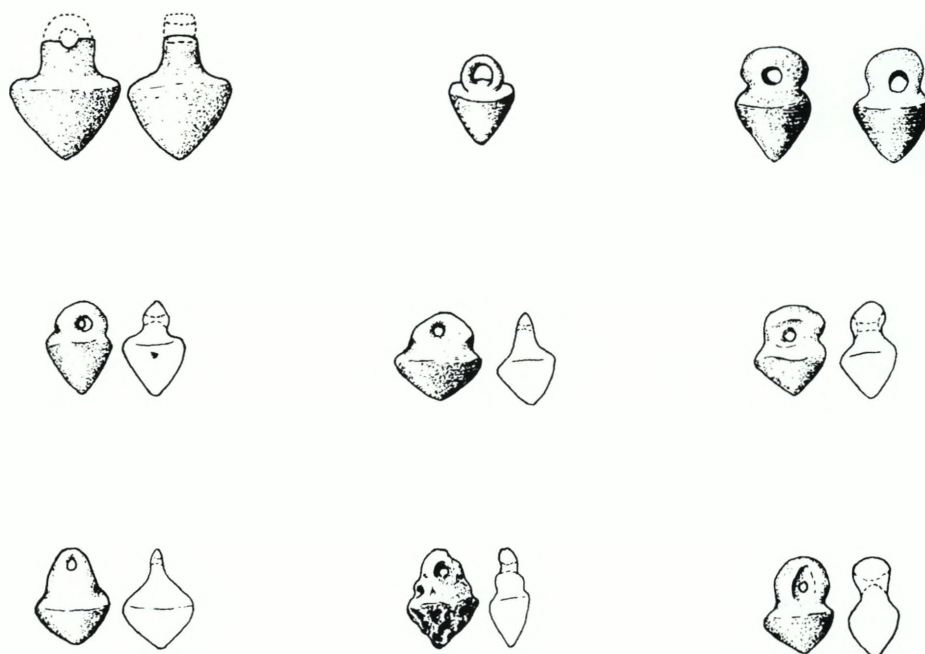
Cerithium rupestre

Columbella rustica

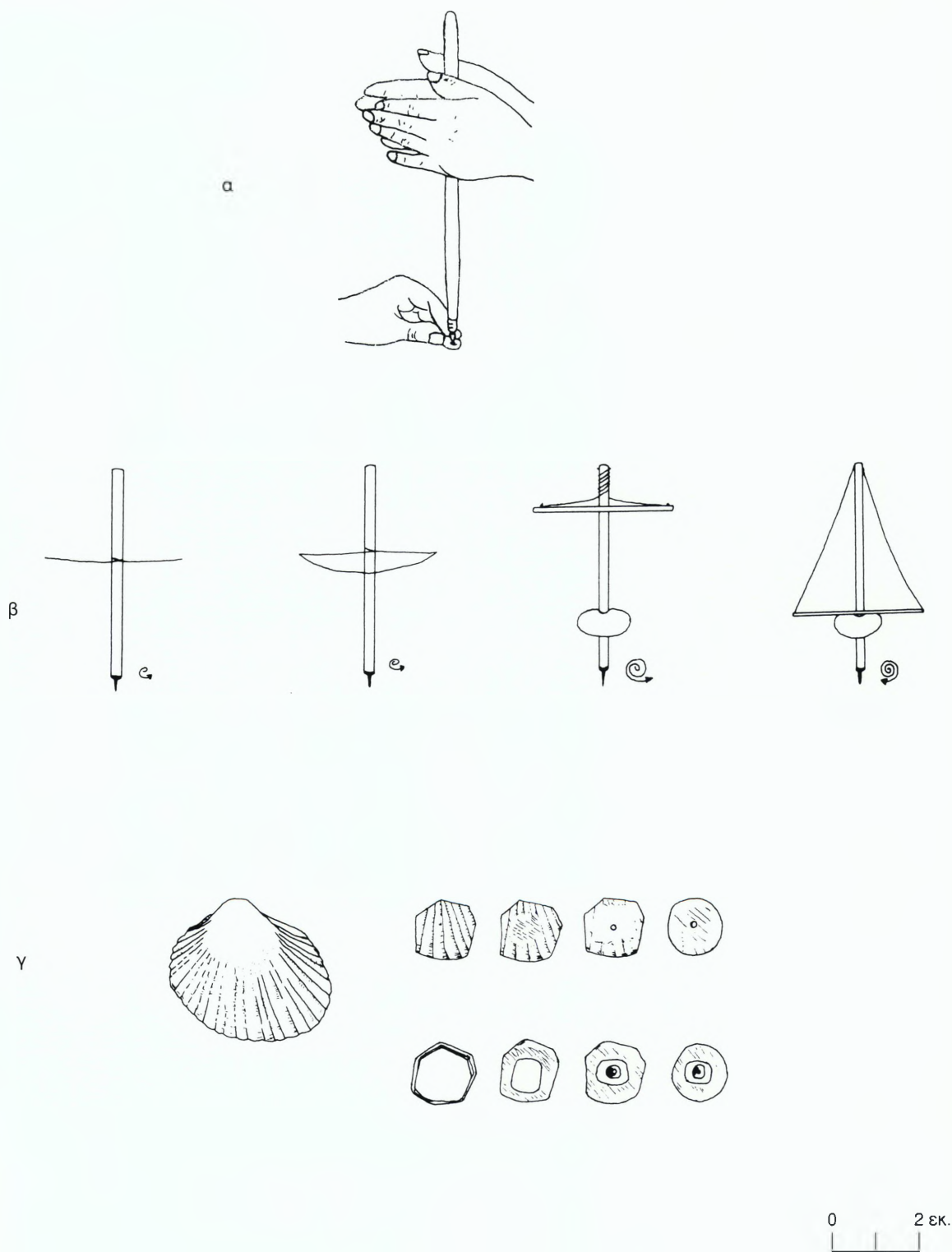

Διάφοροι τύποι κοχυλίων που χρησιμοποιήθηκαν για κοσμήματα στην προϊστορική Θεσσαλία.

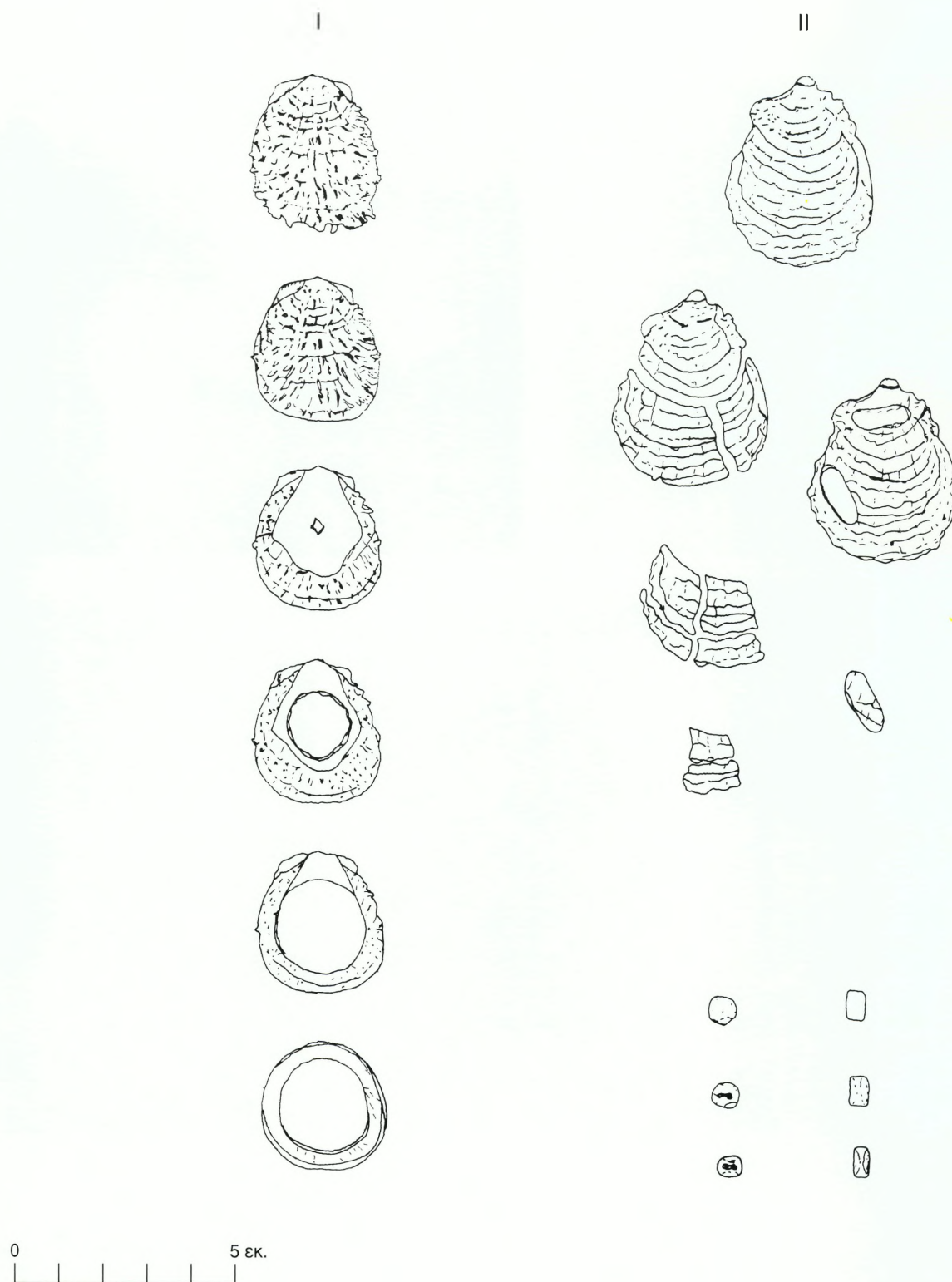

0 3 εκ.

Ταφικά κωνικά αντικείμενα της περιοχής Vidourle της χαλκολιθικής Γαλλίας κατά Lorblanchet (1968, εικ. 1).

α, β. Αναπαράσταση μεθόδων τρυπήματος με λίθινα τρυπάνια: α. κατά Semenov (1976, εικ. 25.12), β. κατά Barge (1982, εικ. 19.9-110). γ. Φάσεις κατασκευής χαντρών από όστρεο *Cerastoderma edule*, κατά Taborin (1974, εικ. 16).

Στάδια κατεργασίας, κατά Tsuneki (1989, εικ. 6, 7), του οστρέου *Spondylus g.* για την κατασκευή:
 I. βραχιολιών, II. χαντρών και «κουμπιών».

1

2

3

4

10

Ανθρωπόμορφα κοσμήματα: φυσιοκρατικά (1, 2), σχηματοποιημένα (3, 4, 10).

5

9

24

14

15

Απεικονίσεις ανθρώπινης κεφαλής σε κατατομή (5), ποδιού (9) και φαλλών (14, 15, 24).

21

22

23

Απεικονίσεις σχηματοποιημένων ανθρώπινων μορφών σε λίθο (21, 22) και χρυσό (23).

25

26

31

32

36

38

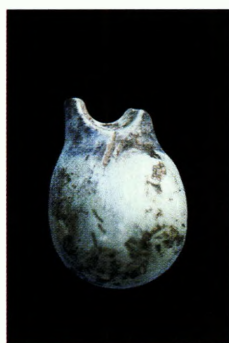

50

59

Ζωόμορφα κοσμήματα (πήλινα: 25, 26, 31, 32· λίθινα: 36, 38) και «προσωπεία»
(λίθινο: 50, πήλινο: 59).

69

70

71

73

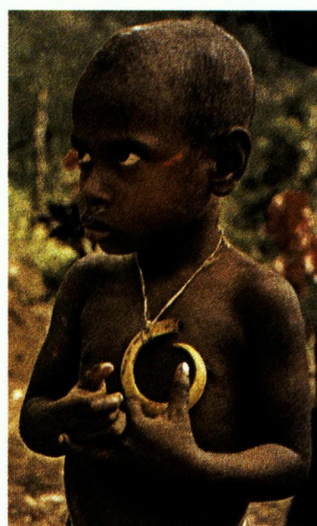
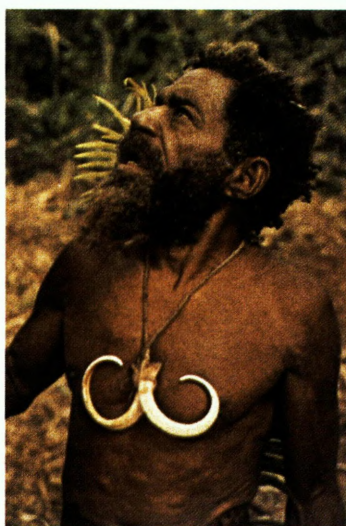

74

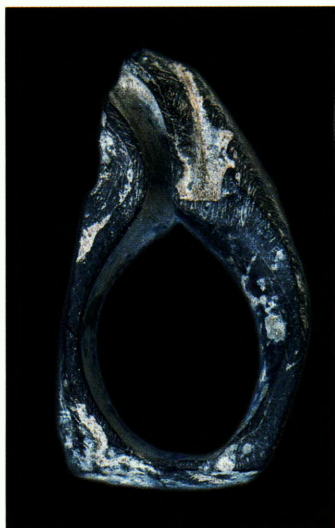

78

Απεικονίσεις καρπών: ρόδι (69, 70), νεροκολόκυθο (71), φραγκόσυκο(;) (73, 74), αυγό(;) (78).

Βραχιόλια από *Spondylus g.* Σύγχρονες εικόνες ιθαγενών της Αυστραλίας, όπου φαίνεται η χρήση κυκλικών κοσμημάτων κρεμασμένων στο λαιμό.

133

128

131

132

139

140

141

146

149

150

Δαχτυλίδια: από στόμιο οστρέου (133), οστέινα (128, 131, 132).
Λίθινα «ενώτια» (139-141, 146, 149, 150).

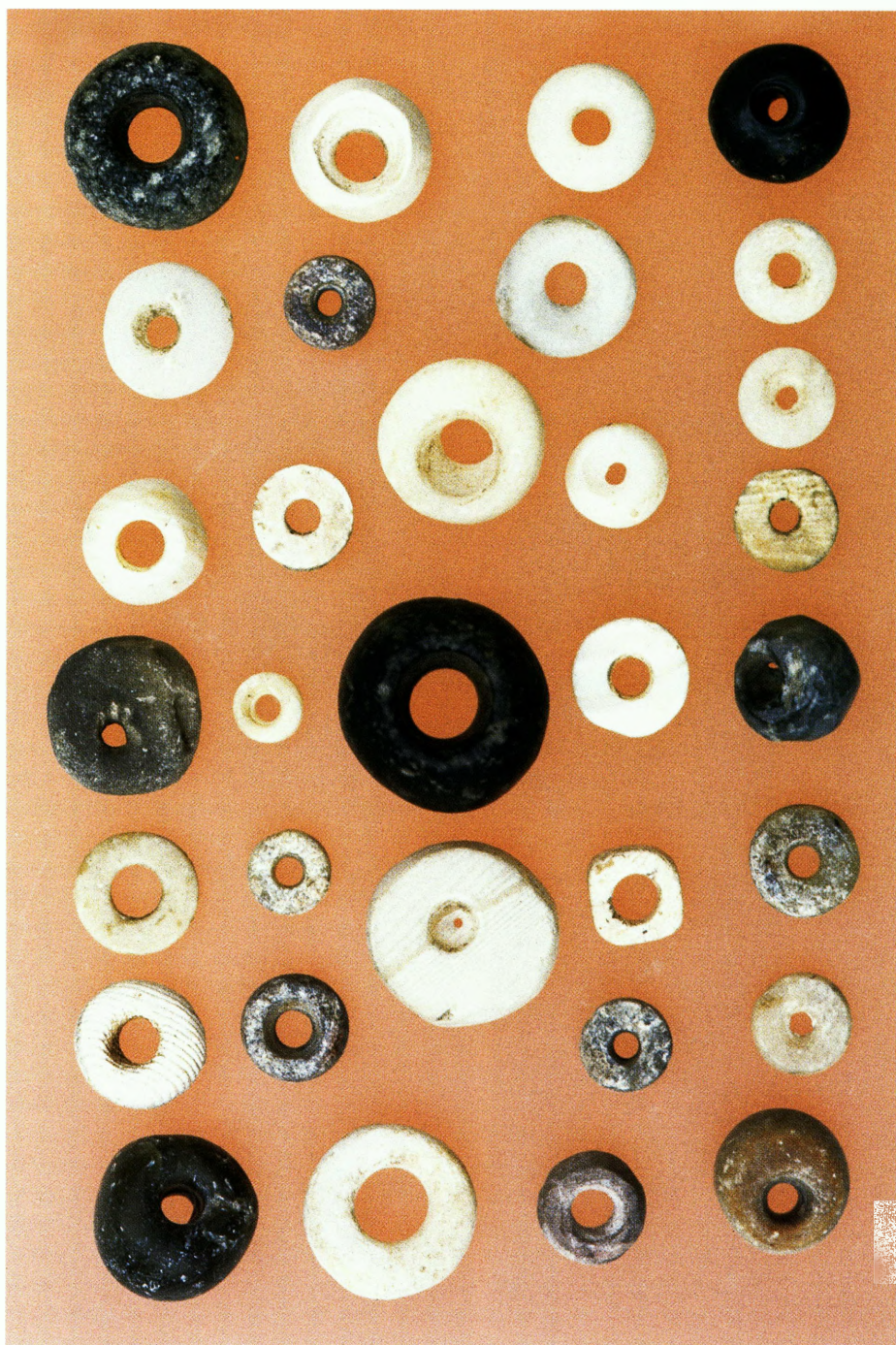
325

326

α, β. «Κουμπιά» από *Spondylus* g. από το Διμήνι.
γ. Μεγάλα λίθινα «κουμπιά» (325, 326).

Γυναικεία ειδώλια της Αρχαιότερης και της Μέσης Νεολιθικής στους ώμους των οποίων με πλαστική και εμπέστη διακόσμηση αποδίδονται κοσμήματα, ίσως «κουμπιά» (Μουσείο Βόλου).

Χάντρες λίθινες και οστρέινες από το Διμήνι.

421-466

573

Χάντρες που βρέθηκαν όλες μαζί στο Διμήνι (421-466). Ειδώλιο στο οποίο διακρίνεται η χρήση κοσμημάτων/χαντρών (Μουσείο Βόλου, ΒΕ 24515). Χάντρα με διαμπερή οπή στο κέντρο και εγχάρακτη διακόσμηση στη μία επιφάνεια (573).

493, 494

477, 478, 479

417

416

415

414

418

501

502

503

Χάντρες: μαρμάρινες (493, 494), οσπρέινες (477-479), οστέινες (414-418), πήλινες (501-503).

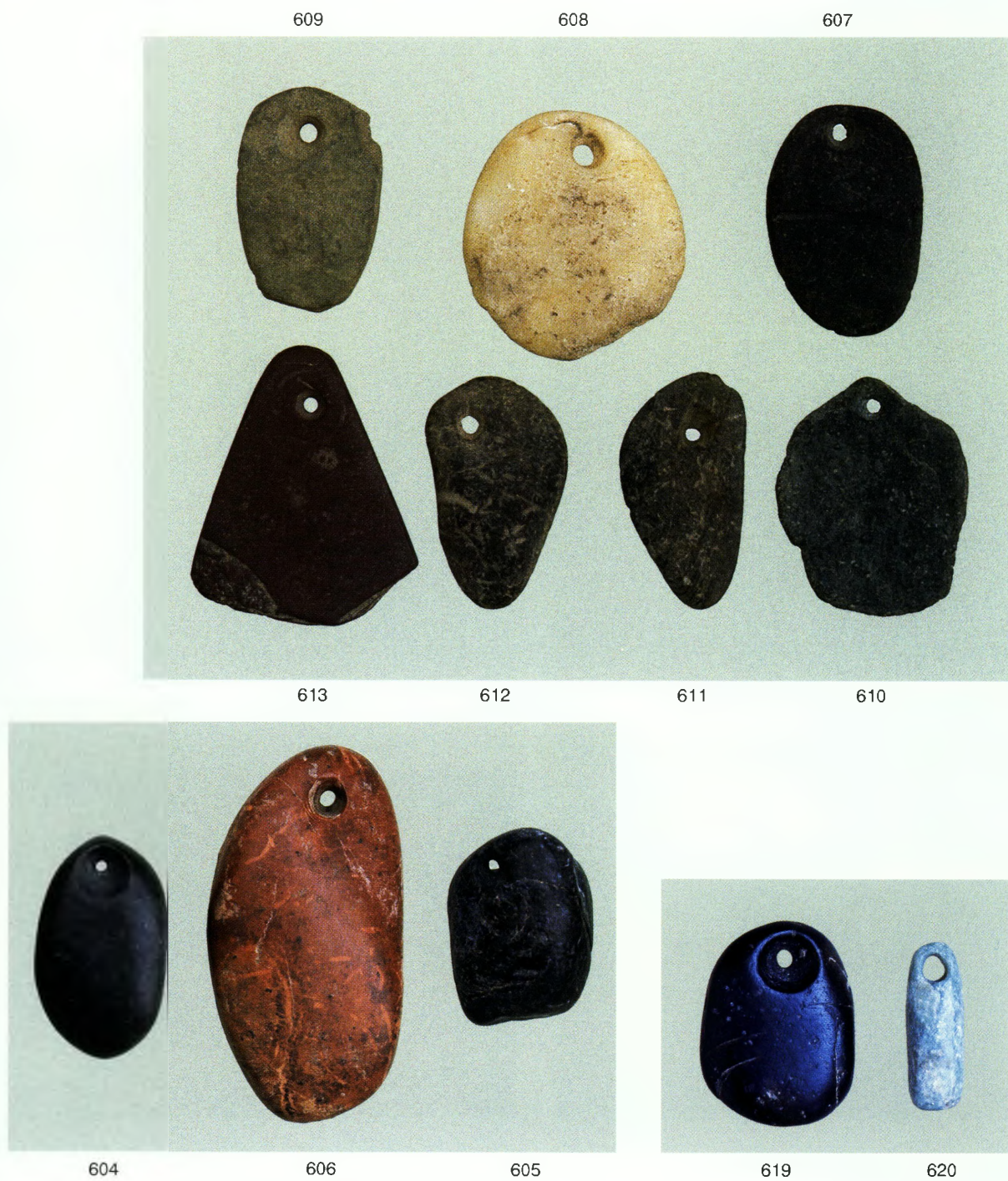

725

732

Ειδώλια όπου διακρίνεται η χρήση ζώνης με πόρπη (Μουσείο Βόλου, Μ 41, ΒΕ 24516).
Πήλινη πόρπη (725) και λίθινη επιμήκης πόρπη (732).

Κοσμήματα από βότσαλο με οπή ανάρτησης (604-613, 619, 620).

662

663

664

670

649

655

656

Κοσμήματα με διακοσμητικές εγκοπές: Λίθινα (662-664), από όστρεο (670). Όστρακο γραιγιού αγγείου με οπή ανάρτησης (649). Κοσμήματα από Spondylus g. με οπή ανάρτησης (655, 656).

671

672

708

692

680

711

677

676

683

684

Παλαιολιθικά δόντια ελαφιού τρυπημένα για να κρεμαστούν (671, 672). Κοσμήματα με δύο οπές ανάρτησης: από όστρεο *Spondylus g.* με σχετική επεξεργασία (708), σε ελλειψοειδή και κυκλικά σχήματα (676, 677, 680, 692, 711), λίθινα τετράπλευρα (683, 684).

615

614

724

743

742

735

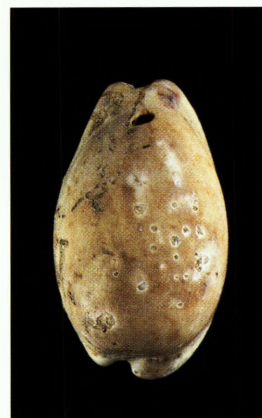
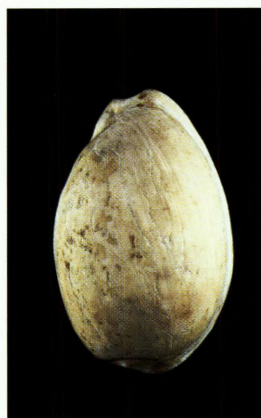
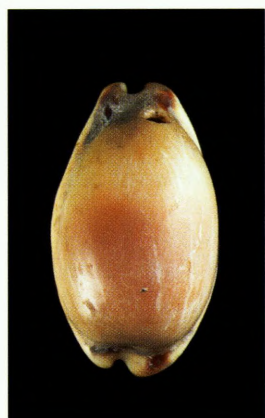
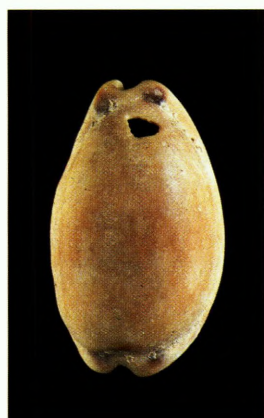
Λίθινα κοσμήματα σε γεωμετρικά σχήματα με μία οπή (614, 615), με τρεις οπές (724).
Δισκάρια χωρίς οπή ανάρτησης: Λίθινο (735) και οστρέινα (742, 743).

Όστρεα *Cerastoderma edule* με οπή ανάρτησης από το Διμήνι.
Παλαιολιθικό όστρεο με διανοιγμένη οπή από το σπήλαιο της Θεόπετρας.

α-στ

ζ-ι

Όστρεα του γλυκού νερού κυρίως (α-στ) και όστρεα *Cypraea* Linné με διανοιγμένη οπή (ζ-ι).

ISBN 960-214-317-7
ISSN 1108-1244